

**MINISTERUL EDUCAȚIEI ȘI CERCETĂRII
UNIVERSITATEA PEDAGOGICĂ DE STAT „ION CREANGĂ”
FACULTATEA DE „FILOLOGIE ȘI ISTORIE”**

Cu titlu de manuscris

CZU: 94(478+4)-055.2''13/16''(043.3)

ZABOLOTNAIA LILIA

**STATUTUL FEMEII ÎN CADRUL SOCIETĂȚII MEDIEVALE
DIN MOLDOVA ȘI ȚĂRILE DIN EUROPA CENTRALĂ ȘI
DE EST (SECOLELE XIV-XVII). STUDIU COMPARATIV**

SPECIALITATEA: 611.02 – ISTORIA ROMÂNILOR (PE PERIOADE)

SPECIALITATEA: 611.03 – ISTORIA UNIVERSALĂ (PE PERIOADE)

Teză de doctor habilitat în științe istorice

Autor: ZABOLOTNAIA

CHIȘINĂU, 2021

© Zabolotnaia Lilia, 2021

CUPRINS

Adnotare (în română, rusă, engleză)	5-6-7
Lista abrevierilor	8-10
Introducere	11-21
1. PROBLEMATICA ISTORIEI FEMEILOR: ANALIZA ISTORIOGRAFICĂ ȘI A IZVORELOR FOLOSITE	22-48
1.1. Descrierea situației în domeniul cercetare și identificarea problemelor de studiu .	22-23
1.2. Abordarea problemei în istoriografia universală	23-32
1.3. Istoriografia românească	32-41
1.4. Sursele cercetării: istorice și juridice	41-47
1.5. Concluzii la capitolul 1	47-48
2. FEMEIA ÎN CONTEXTUL RELAȚIILOR DE FAMILIE. INSTITUȚIA FAMILIEI	49-113
2.1. Definiția și instituția căsătoriei	51-53
2.2. Condițiile de încheiere a căsătoriei	53-64
2.3. Impedimentele la căsătorie	64-93
2.4. Definiția și instituția logodnei. Caracterul juridic și moral al logodnei	94-110
2.5. Concluzii la capitolul 2	109-112
3. DESFACEREA CĂSĂTORIEI: CONDIȚII ȘI CONSECINȚE. DREPTULUI FEMEILOR LA ÎNȚIEREA DIVORȚULUI	113-153
3.1. Abordarea noțiunii de divorț	113-115
3.2. Divorțul în legislația antică, bizantină și occidental–medievală. Moștenirea juridică	115-119
3.3. Procedura de desfacere a căsătoriei: <i>divorțul</i> și <i>separea</i>	119-126
3.4. Motivele și consecințele juridice și morale ale divorțului	126-130
3.5. Impactul legislației scrise. Între lege și obicei	130-150
3.6. Concluzii la capitolul 3	150-153
4. DREPTUL FEMEILOR LA PROPRIETATE ȘI MOȘTENIRE. SITUAȚIA JURIDICĂ	154-182
4.1. Aspecte legale ale raporturilor patrimoniale între femei și bărbați	154-165
4.2. Schimbarea „ <i>fetei în fecior</i> ”. Dreptul de fiu	166-169
4.3. Înfrățirea sau „ <i>așezarea</i> ” fiicelor	169-172

4.4. Uricul (hrisovul) dat de domn pentru femei	172-175
4.5. Sinisfora	175-180
4.6. Concluzii la capitolul 4	180-182
5. DREPTUL DE PREEMȚIUNE ȘI RĂSCUMPĂRARE	183-207
5.1. Protimisisul	183-188
5.2. Vânzarea - cumpărarea imobulului de către femei	188-194
5.3. Linia masculină și linia feminină. Moștenirea după mamă și după tată	195-197
5.4. Prădalica	197-205
5.5. Concluzii la capitolul 5	205-207
6. FEMEIA ȘI DREPTUL SUCCESORAL	208-243
6.1. Succesiunea testamentară	208-210
6.2. Dreptul de paritate testamentară al femeii din Țările Române	210-222
6.3. Moștenirea între soți. Soția supraviețuitoare	222-232
6.4. Dreptul succesoral al copiilor nelegitimi	232-237
6.5. Dezmoștenirea	237-242
6.6. Concluzii la capitolul 6	242-243
CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI	244-248
BIBLIOGRAFIE	249-320
DECLARAȚIA PRIVIND ASUMAREA RĂSPUNDERII	321
CV-ul AUTORULUI	322-323

ADNOTARE

Zabolotnaia Lilia, „Statutul femeii în cadrul societății medievale din Moldova și țările din Europa Centrală și de Est (secolele XIV-XVII). Studiu comparativ”, teză de doctor habilitat în științe istorice, Chișinău, 2021.

Structura tezei: Introducere, Istoriografia problemei, șase capitole, concluzii generale și recomandări, bibliografie din 1059 de titluri, 323 pagini de text (248 de bază). Rezultatele obținute sunt publicate în 140 de lucrări științifice (89 în străinătate) și în șapte monografii.

Cuvinte-cheie: femeie, istorie feminină, statut social-familial, dreptul familial, familie, căsătorie, divorț, canoane bisericești, codice de legi, proprietate, moștenire, relațiile familial-patrimoniale.

Scopul lucrării: elaborarea unui studiu cuprinzător despre statutul social-juridic al femeilor (din societatea înaltă) din epoca medievală a Moldovei, în care să evidențiem principiile statutare specifice femeilor din Moldova în coraport cu cele din țările Europei Centrale și de Est în secolele XIV-XVII.

Obiectivele cercetării: 1. Cercetarea istoriografiei problemei și delimitarea noilor direcții în baza surselor inedite; 2. Stabilirea rolului femeii în cadrul relațiilor de familie și dreptul acestora la proprietate; 3. investigarea condițiilor de instituire a familiei (logodna, căsătoria); 4. Determinarea circumstanțelor legale ale femeii privind inițierea divorțului; 5. examinarea caracterului juridic al foii de zestre; 6. Evaluarea situației juridice a femeilor în cadrul societății medievale moldovenești (între drept și cutumă).

Noutatea și originalitatea științifică: Inovația științifică a lucrării constă în abordarea, în premieră, a unor termeni comparativi, precum: instituția familiei, statutul juridic și socio-economic al femeilor în familie și societate. Originalitatea lucrării rezidă din introducerea unei noi definiții a statutului social-juridic al femeilor din Moldova medievală.

Rezultatele obținute: a fost creat un nou concept științific în studierea istoriei sociale și a antropologiei – *istoria femeilor* – și stabilit statutul semnificativ al femeilor de elită (*upper class*) din Moldova medievală în istoria Europei.

Semnificația teoretică: constă în complexitatea cadrului teoretico-metodologic utilizat, varietatea surselor documentare, interdisciplinaritatea, precum și tehnicile comparative.

Valoarea aplicativă a lucrării: semnificația practică a lucrării este de o importanță deosebită în ceea ce privește evidențierea unor domenii interdisciplinare, puțin cunoscute și investigate: istoria familiei, istoria dreptului, mentalitatea cotidiană, istoria femeilor etc.

Implementarea rezultatelor științifice. Rezultatele teoretice și practice au fost aprobate prin diverse proiecte de cercetare, prezentate la peste 80 de conferințe, circa 20 de stagii de documentare peste hotare și diverse cursuri pentru studiile universitare și postuniversitare.

АННОТАЦИЯ

к диссертации Заболотной Лилии, на тему: «Статус женщины в средневековом обществе Молдовы и стран Центральной и Восточной Европы (XIV-XVII вв). Компаративное исследование», представленной на соискание ученой степени доктора хабилитат исторических наук, Кишинев, 2021 г.

Содержание диссертации: введение, историография вопроса, шесть глав, общие выводы и рекомендации, библиография из 1059 наименований, 323 страниц текста (248 страницы основного текста). Полученные результаты исследования опубликованы в 140 научных работах (из них 89 за рубежом) и в семи монографиях.

Ключевые слова: женщина, женская история, семейно-социальный статус, семейное право, семья, брак, развод, церковные каноны, своды законов, собственность, наследство, семейно-имущественные отношения.

Цель работы: осуществление всестороннего исследования социально-правового статуса женщин (из высшего общества) в средневековой Молдове, для выявления специфики семейно-правового положения молдавских женщин в сравнении с положением в странах Центральной и Восточной Европы в XIV-XVII веках.

Задачи исследования: 1. исследование историографии вопроса и определение новых направлений на основе неопубликованных источников; 2. установление роли женщин в системе семейных отношений и их права на собственность; 3. исследование условий создания семьи (помолвка, заключение брака); 4. определение юридических прав женщины в отношении развода; 5. анализ правового характера описи приданого; 6. оценка правового положения женщин в средневековом молдавском обществе (между законом и обычаем).

Научная новизна и оригинальность исследования: научное новшество работы состоит в том, что в ней впервые в сравнительном ключе рассматриваются такие вопросы, как институт семьи, правовой и социально-экономический статус женщины в семье и обществе; оригинальность исследования заключается во введении нового определения социально-правового статуса женщины в средневековой Молдове.

Полученные результаты: была создана новая научная концепция в изучении социальной истории и антропологии – *женская история*, и определен значимый статус женщин из высших слоев молдавского средневекового общества в Европе.

Теоретическая значимость работы заключается в комплексности используемой теоретико-методологической базы, разнообразии документальных источников, междисциплинарности, а также компаративных методах.

Практическая значимость работы: исследование имеет особое значение в виду освещения малоизученных междисциплинарных областей: семейной истории, истории права, бытовой ментальности, истории женщин и т. д.

Применение научных результатов. Практические и теоретические результаты исследования были апробированы в рамках различных исследовательских проектов, представлены на более чем 80 конференциях, использованы в ходе около 20 стажировок за рубежом и различных лекций для студентов и аспирантов.

ANNOTATION

to a thesis research of Lilia Zabolotnaia, on a topic “The status of women in the medieval society of Moldavia and the countries of Central and Eastern Europe (14th-17th centuries). Comparative study”, presented for a doctor habilitat degree majoring in history, Chişinău, 2021.

Content of the thesis: introduction, historiography of the issue, six chapters, general conclusions and recommendations, bibliography of 1059 titles, 323 pages of text (248 pages of basic text). The obtained research results are published in 140 scientific works (of which 89 are abroad) and in seven monographs.

Keywords: woman, women’s history, family and social status, family law, family, marriage, divorce, church canons, codes of law, property, inheritance, family and property relations.

Goal of the thesis research: to carry out a comprehensive study of the social and legal status of women (of upper class) in medieval Moldavia, in order to identify the specifics of the family and legal status of Moldavian women in comparison with the situation in the countries of Central and Eastern Europe in the 14th-17th centuries.

Targets of the research: 1. study of the historiography of the issue and the identification of new directions based on unpublished sources; 2. establishing the role of women in the system of family relations and their right to property; 3 study of the conditions for creating a family (engagement, marriage); 4. defining a woman’s legal rights in relation to divorce; 5. analysis of the legal nature of the dowry inventory; 6. assessment of the legal status of women in medieval Moldavian society (between law and custom).

Scientific novelty and originality of the thesis research: the scientific innovation of the work lies in the fact that for the first time in a comparative vein such issues as the family institution, the legal and socio-economic status of women in the family and society are considered; the originality of the research lies in the introduction of a new definition of the socio-legal status of women in medieval Moldavia.

The results obtained: a new scientific concept in the study of social history and anthropology was created, *women’s history*, and the significant status of women from the upper strata of society of medieval Moldova in the history of Europe was determined.

The theoretical significance of the work lies in the complexity of the theoretical and methodological framework used, the variety of documentary sources, interdisciplinarity, as well as comparative methods.

Practical value of the work: the study is of particular importance in view of the coverage of little-studied interdisciplinary areas: family history, history of law, everyday mentality, women’s history, etc.

The implementation of the scientific results: the practical and theoretical results of the research were implemented in various research projects, presented at more than 80 conferences, used during about 20 internships abroad and various lectures for undergraduate and graduate students.

LISTA ABREVIERILOR

- AAR** – Analele Academiei Române
- AIIAC** – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj
- AIIAI** – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol”, Iași
- AIIIX** – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol”, Iași
- AM** – Acte Moldovenești din anii 1426-1502, București, 1947
- AP** – Analele Putnei
- AR** – Arhiva Românească
- AR** – Arhiva Românească
- ArhGen** – Arhiva Genealogică
- ARMSI** – Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice
- ARMSL** – Academia Română. Memoriile Secțiunii Literare
- Balan, Documente (DB)** – Teodor Balan, *Documente bucovinene*, I , Cernăuți, 1933; II (1519-1662), Cernăuți, 1934
- BB** – Byzantino-Bulgară
- BBRF** – Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
- BCMI** – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
- BK** – Biblioteka Kórnicka
- BMI** – Buletinul Monumentelor Istorice
- BOR** – Biserica Ortodoxă Română
- BS** – Balkan Studies
- BsL** – Byzantinoslavica
- BULETINUL IRGH** – Buletinul Institutului Român de Genealogie și Heraldică „Sever Zotta”
- CC** – Codrul Cosminului
- CDM** – Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului
- CDM. S 1** – Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică a Statului. Supliment I
- CELE ȘASE CĂRȚI** – *Manualul legilor sau așa numite CELE ȘASE CĂRȚI*, adunat de pretutindenii și prescurtat de vrednicul de cinstire păstrătorul de legi și judecător în Salonic Constantin Harmenopulos. Ediția Ministerului de Justiție, Cartea Românească, 1921
- CI** – Cercetări istorice

- CM** – *Cronicari munteni*, București, 1961
- Corfus, documente, 1979** – I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, București, 1979
- Corfus, documente, 1983** – I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, București, 1983
- Corfus, documente, 2001** – I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea și secolul al XVII-lea*. București, 2001
- Costăchescu, Documente** – Costăchescu M., *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, Vol. II, Iași, 1932; Ibidem, *Documentele moldovenești de la Ștefaniță voevod (1517-1527)*, Iași, 1943; Ibidem, *Documentele moldovenești de la Bogdan Voievod*, București, 1940
- CRÎ (1646)** – *Carte românească de învățătură (1646)*, București, 1961
- CSISDR** – *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului RP Române*, vol. II (Feudalismul), București, 1958
- CSR** – *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI*, publicate de Ion Bogdan. Ediție revăzută de P.P. Panaitescu, București, 1959
- CȘTR** – *Călători Străini despre Țările Române*, vol. II, București, 1970; vol. III, București, 1971; vol.IV, București, 1972; vol. V, București, 1973; vol. VI, București, 1976
- DIR** – Documente privind istoria României
- DIR** – *Documente privind istoria României: DIR A – seria Moldova, **DIR B** – seria Țara Românească*
- DRH** – Documenta Romaniae Historica
- DRH** – *Documenta Romaniae Historica: DRH A – seria Moldova, **DRH B** – seria Țara Românească, **DRH C** – seria Transilvania, **DRH D** – Relații între Țările Române*
- Ghibanescu, SI** – Gh. Ghibanescu, *Surete și izvoade*
- HUS** – Harvard Ukrainian Studies
- IDR** – *Istoria dreptului românesc*, Volumul I. București, 1980; Ibidem, Volumul II, Partea I., București, 1984
- IF** – Instituții feudale din Țările Române. Dicționar. București, 1988
- ÎL (1652)** – *Îndreptarea Legii 1652*, București, 1962
- IN** – Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal Iași
- Întregiri** – *Întregiri. Buletinul Institutului de Istoria vechiului drept românesc*, Închinat celor 30 de ani de existență a Universității populare din Vălenii de Munte și ctitorului ei Nicolae Iorga, Iași, 1938

Iorga, Studii și documente – Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*

MEF – Moldova în epoca feudalismului

MEF – *Moldova în epoca feudalismului*

MI – Magazin Istoric

MMS – Mitropolia Moldovei și Sucevei

PSB – Polski Słownik Biograficzny

RA – Revista Arhivelor

RdI – Revista de Istorie

RI – Revista Istorică

RIM – Revista de Istorie a Moldovei

RIR – Revista Istorică Română

RIS – Revista de Istorie Socială

RM – Revista Muzeelor

RMI – Revista Monumentelor Istorice

SAI – Studii și Articole de Istorie

Sava, Documente – Aurel V. Sava, *Documente privitoare la târgul și ținutul Orheiului*, București, 1944

SCȘI – Studii și Cercetări Științifice, Iași

SIM – Studii de istorie medievală

SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie

Suceava 1989 – *Suceava. File din istorie*. Documente privitoare la istoria orașului 1388-1918, volumul I. București, 1989

Veress, Documente – Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării românești, Acte și scrisori*

ЛМ – Литовская Метрика

РЗ – Российское Законодательство X-XX веков. Акты Земских Соборов

Синтагма – *Алфавитная синтагма А. Властыря. Собрание по алфавитному порядку всех предметов, содержащихся в священных и божественных канонах*. Перевод с греческого священника Николая Ильинского от Московского Духовно-Цезурного Комитета печать дозволяется. Москва, январь 20 дня 1990 года. Цензор священник Григорий Дьяченко.

INTRODUCERE

Actualitatea și importanța temei abordate. Studiarea problemelor ce țin de *istoria femeilor, de viața familială*, indiferent de epocă, constituie un imperativ al timpului, aceste aspecte deoarece fac parte din principiile societății. *Istoria feminină* a fost și va rămâne unul dintre subiectele puțin studiate ale istoriografiei universale, cu atât mai mult în Republica Moldova. În condițiile societății contemporane, această tematică mult timp, practic, nu s-a aflat în vizorul studiilor fundamentale academice, prioritar fiind abordată istoria politică și cea social-economică.

Chipul femeii, rolul ei în familie, locul său în societate, au reprezentat subiecte de interes special pentru unii istorici, însă, totuși, acestea au fost tratate extrem de sumar sau luându-se în dezbateri prioritar doar soarta femeilor celebre, în contextul unor mari evenimente istorice, ori aleatoriu pe fundalul activităților unor bărbați – reprezentanți ai sexului puternic. O imagine exhaustivă care ar reliefa chipul unei femei simple și chipul unor doamne din societatea înaltă practic nu există.

Este foarte posibil ca această situație să reflecte atât factorul social, cât și așa-numitul „*factor gender*”, adică diferența vădită și artificial impusă pe plan cotidian dintre bărbat și femeie. Rareori femeia a avut șansa de a se autoafirma. Chiar din momentul nașterii, ei i-a fost rezervat un „*loc*” aparte în societate: soție, mamă, servitoare ș.a., însă această situație nu todeauna are acoperire juridică sau morală. Iată de ce, în temei, femeile figurează doar tangențial în relație cu bărbații în contextul anumitor evenimente sau circumstanțe. În afara faptului că societatea medievală, după cum se știe, „*îi întorsesse spatele*” femeii, dificultățile studierii problematicii feminine sunt generate și de faptul că informația este foarte lapidară și, de multe ori, insuficientă. În acest sens, pare a fi întemeiată observația lui M.M. Székely, că „informațiile, de cele mai multe ori, trebuie căutate printre rânduri, dincolo de litera documentului” (Szekely 1997, p. 57-59).

Specialiștii a demonstrat o indiferență esențială față de cercetarea problemei istoriei feminine, care reprezintă un compartiment aparte în domeniul studiilor științifice. Imaginea și rolul femeii în istorie au fost reflectate strict pe fundalul personalității bărbatului, iar statutul social atribuit era limitat la nivel de soție, mamă, fiică etc. Conexiunea dintre femeie și politică, sau femeie și putere, se excludea din start. Cu toate acestea, o contribuție deosebită asupra imaginii femeii în istorie o aduc documnetele de epocă, în special letopisețele, dar care evidențiau totuși statutul distinct și poziția specială pe care o avea bărbatul în coraport cu femeia.

Letopiseșile rezervau femeilor rolul de „anexă” a bărbatului și a activității lui politico-militare. Istoria însă atestă multiple evenimente, care confirmă că și femeile au contribuit esențial în formarea conceptelor de epocă (istorie, politică, continuitatea dinastică, probleme matrimoniale, diplomație („diplomația de mariaj”) etc.

Chestiunea *ce* și *cum* e necesar să studiem în istorie a devenit o problemă actuală a istoriografiei contemporane. În ultimul deceniu, în societate, interesul pentru *istoria feminină* a cunoscut un *boom* incredibil. *Istoria feminină* și *de gen* reprezintă la momentul actual o nouă direcție în istoriografie, o nouă disciplină științifică a antropologiei istorice, adiacentă domeniului politic și economic. *Istoria feminină* s-a afirmat drept o disciplină independentă, ce are ca obiect de studiu viața femeilor, activitatea lor în diverse ipostaze și reprezintă un domeniu care impune o altă viziune a trecutului din *perspectivă feminină*, ilustrând un peisaj istoric global prin experiență socială feminină. Problemele *istoriei feminine* sunt abordate prin prisma concepției umane a existenței, activității vitale și vieții private în contextul epocii cercetate, femeia fiind tratată de istorici ca o personalitate socială, politică, economică, cotidiană etc. Istoricii nu numai au examinat soarta femeilor din trecut, dar au și coraportat aceste *istorii* individuale și de grup la schimbările sociale în economie, politică, ideologie și cultură. De-a lungul timpului s-au tot propus direcții și provocări noi, categorii specifice și concepte. Dezvoltarea problematicii, metodologiei și aparatului conceptual al *istoriei feminine* au fost realizate datorită unei cooperări interdisciplinare largi, aceasta devenind obiectul esențial de studiu al cercetătorilor din multiple domenii (istorie, drept, demografie, sociologie, antropologie etc.).

Subiectul istoriei *gender* și al *istoriei feminine*, trasează o nouă linie în istoriografia contemporană, generând o nouă disciplină în științele umanistice, care deviază de la studierea sferelor politice și economice și returnează cercetările istorice în direcția factorului uman. De aceea, în studiul de față se urmărește schimbarea accentelor pe anumite probleme din istoria medievală și plasarea lor pe factorului feminin, cercetat superficial până în prezent.

Necesitatea unui studiu consacrat *istoriei femeilor* se explică printr-o serie de dovezi și argumente. În primul rând, o parte substanțială a contribuției femeilor în istorie a fost, pur și simplu, negată sau sceptic percepută. În al doilea rând, progresele istoriei au fost atribuite, în general, exclusiv bărbaților, femeile fiind reduse la un statut inferior. După opinia Rosalindei Miles, „bărbații domină istoria pentru că ei o scriu, iar relatările lor despre femeile active, curajoase, inteligente sau agresive au tendință să sentimentalizeze faptele, să le transforme în mit sau să tragă înapoi femeile la un statut impus de „normele” vremii. Când istoria se concentrează numai pe o parte din rasa umană, orice altă perspectivă asupra adevărului sau a realității este

pierdută. Rememorarea rolului central și atribuirea femeilor în cadrul rasei umane are o importanță crucială: aceea de a combate părerea persistentă că discriminarea femeilor este încă într-un fel acceptabilă” (Miles 2008, p. 10-11).

Problema statutului social-juridic al femeii în societatea medievală din Moldova are o importanță deosebită. În documentele istorice, juridice, etnografice, literare femeia se prezintă ca fiind înzestrată cu multe daruri deosebite: înțeleaptă, educătoarea copiilor, dascăl de lege creștinească, ctitor, factor de stabilitate și trăinicie a familiei, persoană politică, regent etc. De aceea, considerăm necesară abordarea complexă a problemei *feminine* în istorie, în scopul de a reconstitui rolul și locul femeii în societate. Totodată, demersul nostru științific prezintă importanță și ca punct de plecare în elucidarea *istoriei feminine* în contextul diverselor fenomene social-economice, politico-dinastice, confesional-spirituale, cotidiene, de mentalități etc., care ne va permite să reliefăm mai profund rolul femeii în istorie și politică, statutul ei social și familial, atât prin prisma evoluției sistemelor juridice, cât și prin intermediul comparației de la caz la caz.

Gradul de studiere a temei

Descrierea situației în domeniul de cercetare și identificarea problemelor de studiu

Tema feminină a luat naștere în peisajul istoriografic încă la sfârșitul secolului al XIX-lea, fiind pusă în strânsă legătură cu primul val de feminism. *Istoria femeilor*, ca parte a unei noi direcții științifice interdisciplinare “*women’s studies*” (*studiile despre femei*), s-a configurat în Occident la hotarele anilor ’60-’70 – începutul anilor ’80 ai secolului al XX-lea (Beard 1971; Bullough 1973; Carroll 1976; Janeway 1977; Duby 1981; Bowles, Klein 1983; Kelly 1984; Perrot 1984; Doyle 1985; Aebischer 1985; Scott 1986, p. 1053-1075; Nicholson 1986; *Becoming visible* 1987). Atunci sub influența revoluției sexuale și a mișcării feministe fulgerător accelerânde, o serie de tineri istorici din țările Europei de Vest și din America, crezând în mod rezonabil că studierea trecutului, precum și analiza modernității contemporane ar trebui să se bazeze pe informații referitoare la ambele sexe, au decis să studieze *istoria feminină* (Kleinberg 1988; Muir, Ruggiero 1990; Offen 1991; Lorber 1994; Lindsey 1997; Scott 1998; Smith 1998). Inițial, studiile lor aveau drept obiectiv restabilirea dreptății memoriale a „*celor uitați*”, deoarece istoria femeilor era percepută într-un mod sceptic de comunitatea științifică, inclusiv de istoricii tradiționaliști. Paradoxal, dar unii nu au recunoscut diferențele de sexe în determinarea statutului, considerând că anume astfel de elemente reprezintă niște noțiuni-cheie în determinarea socială a „*clasei*”. Însă, anume acest „*hipercrticism*” a jucat rolul primordial în stimularea dezvoltării *istoriei feminine*, într-o manieră radical-feministă (Пушкарева 2003, p. 9-45; Idem, 2010; Idem, 2020; Репина, Зверева, Парамонова, 2004, p. 254-262; Репина, 2002, p. 9).

Este important de menționat că apariția *istoriei feminine* a fost susținută, în primul rând, de medievști, dat fiind faptul că anume ei au plasat *omul* ca *axis mundi* al analizei istorice în ceea ce privește relațiile interne între variatele sfere ale activităților sale sociale, care va asigura dezvoltarea societarii, integritatea și originalitatea în fiecare „*cadastru*” temporal. Părtașii noii abordări a studierii trecutului s-au numit adepți ai *istoriei sociale*, care, la rândul lor, au inclus în sânul ei subdiscipline ca *istoria cotidianului*, *istoria vieții private* etc., inclusiv *istoria femeilor*.

Problematica *istoriei femeilor* în istoriografia europeană cunoaște un înalt nivel de cercetare științifică. Evoluția istoriografiei tematicii abordate în Europa Occidentală are câteva etape, fiecare caracterizându-se printr-un anumit nivel științific de investigație. La aceste considerațiuni trebuie să adăugăm și faptul că în acest context se înscriu și tradițiile istoriografiei naționale. Studiile asupra factorului uman: viața privată și cotidiană, structurile familiale, *istoria feminină* și masculină etc., nu mai sunt la această oră o noutate în știința istorică mondială. Datorită activității istoricilor din Franța (*Școală Analelor*) (Metz 1962; Grimal 1965; Piettre 1974; Heers 1974; Collomp 1974, p. 777-786; Harsgor 1975, p. 319-354; Ducellier 1976; Albistur, Armogathe 1977; Guenée 1978, 450-477; Power 1979; Knibiehler, Fouquet 1980; Duby 1981; Guerreau-Jalabert 1981, p. 1020-1038; Ariès 1982; Delort 1982; Grimmer 1983; Gourevitch 1984; Flandrin 1984; Pernoud 1984; Burguière, Klapisch-Zuber, Segalen, Zonabend 1986; Burguière 1986; *Histoire de la famille* 1986; Patlagean 1986, 214-222; Duby 1988; Rouche, Heuclin 1990; Bloch 1990; Duby 1991; Beaucamp 1992; Amt 1993; Castelnuovo 1994; Bloch 1994; Duby 1995; Szramkiewicz 1995; Hervé 1996; Le Goff 1997; Thélamon 1998; Lazard 2001; Duby 2001-2002; Godineau 2003; Morden 2004, p. 785-804; Bérard, Klapisch-Zuber 2004, 804-821; Lettrea de femmes 2005), Marea Britanie (O’Faolain, Lauro 1973; Women 1974; Reider 1975; Lucas 1983; Reincourt 1983; French 1978; Idem 1985; Miles 1985; Odonovan 1985; Ranelagh 1985; Labarge 1986; Lefkowitz 1986; Women 1988; Current issues 1989; Amt 1993), Germania (Uitz 1993; Historical articles 1992-1994; Ennen 1994), Belgia (Dufournet, Jovis, Tourbert 1992), Italia (Humbert 1972; La Donna 1990; Storia 1991-1994), Portugalia (Rodrigues 2000), Spania (Bertini 1991), SUA (Beard 1974; McNamara, Wemple 1974; Branca 1978; Exploring women’s 1983; Anderson, Zinsser 1988; Hareven 1991, p. 95-124; Crabb 2000; Law, society 2001) etc. apar multiple publicații științifice, care servesc drept bază metodologică în studierea problemei abordate. Concluziile lui Marc Bloch, L. Fevre, Phillippe Ariès, Règine Pernoud, Georges Duby, Jacques Le Goff că istoria este știința despre om, despre viața lui și nu despre evenimente, fiind valabile și astăzi.

Considerăm important de menționat că, în acest context se aliniază și tradițiile istoriografiei din Republica Moldova și România (Iftimi 2015; Ciupală 2018; Szekely 2017;

Solcan 2005; Galben 1986; Советов 2002; Eșanu 2004; Ibidem 2016; Felea 2008). Însă, până în prezent, subiectul propus nu a fost abordat și nu a constituit încă un obiect aparte de studii. Din acest motiv **problema cercetării** derivă din lipsa unui studiu amplu și se configurează din necesitatea de a reflecta statutul femeii în cadrul societății medievale din Moldova, în comparație cu țările din Europa Centrală și de Est sub aspect multelateral și interdisciplinar.

Scopul lucrării rezidă în elaborarea unui studiu cuprinzător despre statutul social-juridic al femeilor (din societatea înaltă) din epoca medievală a Moldovei, în care să evidențiem principiile statutare specifice femeilor din Moldova în coraport cu cele din țările Europei Centrale și de Est din secolele XIV-XVII.

Pentru realizarea scopului ne-am propus **următoarele obiective**:

1. Cercetarea istoriografiei problemei și delimitarea noilor direcții în baza unor surse inedite;
2. Stabilirea rolului femeii în cadrul relațiilor de familie;
3. Investigarea condițiilor de instituire a familiei (logodna, căsătoria);
4. Determinarea circumstanțelor legale ale femeii privind inițierea divorțului;
5. Argumentarea dreptului femeilor la proprietate și moștenire în Țara Moldovei;
6. Examinarea caracterului juridic al foii de zestre;
7. Evaluarea situației juridice a femeilor în cadrul societății medievale moldovenești (între drept și cutumă);
8. Crearea unei imagini de ansamblu cu privire la fenomenul anumitor libertăți juridice ale femeilor din Moldova perioadei medievale.

Ipoteza cercetării constă în abordarea comparativă a statutului social al femeii în societatea medievală din Moldova și țările din Europa Centrală și de Est, sub aspect istorico-juridic și istorico-social, dintr-o perspectivă mai complexă a problemei, bine documentată și sistematizată. Prin cercetările realizate s-a reușit constatarea faptului că în Moldova medievală statutul social-juridic al femeii era deosebit de cel din țările vecine. Prin accentuarea unor laturi juridice specifice fenomenului s-a stabilit un set de avantaje de care beneficiau femeile din acest spațiu comparativ cu femeile din țările europene, și anume ele aveau:

- drepturi egale cu bărbații la moștenire și la proprietatea mobilă și imobilă;
- temeieri legale pentru desfacerea căsătoriei;
- privilegiul de a se recăsători după divorț;
- dreptul să posedă și să gestioneze proprii bani (din zestre și din moștenire);

- avea competențe legale să administreze averea (să vândă și să cumpere moșii, mobilier și alte bunuri necesare pentru trai);
- dreptul să inițieze de sine stătător un proces de judecată și să dețină calitatea de martor în judecată;
- posibilitatea să își stăpânească propria zestre (soțul neavând dreptul asupra acesteia);
- să lase preferențial averea spre moștenire: copiilor, soțului, altor membri ai familiei (părinți, surori, frați, nepoți etc.) sau, cu scop caritabil, lăcașelor sfinte (mănăstiri și biserici), spitale, școli ș.a.;
- după moartea soțului administra proprietatea acestuia în egală măsură cu copiii până la majoratul acestora;

Este foarte important și remarcabil faptul că femeile din Moldova medievală aveau o anumită influență și asupra puterii. Despre acestea ne vorbesc următoarele fapte:

- două dinastii domnitoare, a „Bogdăneștilor-Mușatinilor” și a „Movileștilor”, au fost determinate pe linie feminină;
- doamnele puteau participa la regență în timpul minoratului fiilor aleși domni;
- doamnele erau acceptate în categoria oamenilor politici în perioada luptelor pentru putere a soților sau fiilor;
- la încheierea alianțelor dinastice (interne sau externe), fiicele domnilor deveneau arma de rezolvare a unor probleme de ordin politic (interstatal, interteritorial etc);
- numai în Țara Moldovei erau admiși la putere atât copiii legitimi, cât și cei născuți în afara căsătoriei. În aceste cazuri, femeile obțineau un statut special și erau cele care își protejau copiii pe perioada domniei.

Sucesiunea domnilor la tron în Moldova medievală era specifică, chiar de la începutul constituirii statului fiind impus principiul ereditar-electiv. Cel numit domn trebuia să fie bărbat, „*os de domn*”, adică fiu de domn. *Femeile nu aveau dreptul de succesiune la tron și drepturile la domnie nu s-au transmis niciodată prin intermediul femeilor.* Cu toate acestea, anume în Moldova două dinastii domnitoare, a „*Bogdăneștilor-Mușatinilor*” și a „*Movileștilor*”, s-au fondat pe linie feminină sau prin „*sânge domnesc*”.

Metodologia cercetării științifice. Statutul femeii în societatea medievală reprezintă un subiect istorico-juridic și necesită o abordare complexă, în special prin aplicarea interdisciplinarității. Din punct de vedere metodologic, menționăm faptul că nu a fost folosită o metodă unică de studiu. De fapt, având în vedere complexitatea cercetării, altfel nici nu se putea. Prin urmare, au fost utilizate deopotrivă tehnici de cercetare specifice istoriei, dreptului,

genealogiei, sociologiei, demografiei istorice etc. Pe de altă parte, printr-o asemenea abordare metodologică, nu s-a urmărit scopul ca lucrarea noastră neapărat să capete un aspect interdisciplinar și/sau multidisciplinar.

În știința istorică universală rezultatul abordărilor pluridisciplinare s-a dovedit benefic pentru o cunoaștere mai amplă a trecutului și a condus la construirea, autonomizarea și individualizarea unor problematice specifice și ale unor direcții autonome care, în pofida obiectului comun de investigație, s-a individualizat printr-un instrumentar și direcții proprii de abordare. Pe plan național, lipsesc lucrări de sinteză în care societatea medievală să fie examinată din perspectiva cercetărilor antropologice. Aceasta creează lapsusuri și confuzii atât în cercetările științifico-didactice, cât și în lucrările referitoare la istoria națională.

Metodele de investigație științifică utilizate în prezenta lucrare au fost cele clasice în știința istorică îmbinate cu altele noi, promovate, în primul rând de *Școala Analelor* – metoda analizei critice, metoda analizei istorice etc.

Metodologia cercetării a fost conformată surselor antrenate, obiectului, scopului, obiectivelor lucrării și s-a constituit din: *metoda istorică* – studierea problemei din perspectiva civilizațiilor; *metoda analitică* – depistarea, evaluarea și interpretarea izvoarelor. Având în vedere că materialul istoric factologic depinde în mare măsură de nucleul informațional necesar pentru cercetare, în legătură directă cu metoda analitică se prezintă și *metoda logică* – descifrarea documentelor, identificarea evenimentelor în contextul proceselor istorice și a sistemului de drept pe parcursul perioadei cercetate. Mai ales că statutul femeilor în societate era determinat de anumite condiții sociale și juridice. *Metoda analizei critice* este utilă pentru studierea anumitor forme de comportament uman. *Metoda istorico-comparativă* este una principală, deoarece permite evidențierea trăsăturilor specifice și generale ale situației femeilor din Moldova în sistemul juridic și social în plan comparativ cu cele din țările europene. În cadrul abordării istorice, *particularizarea* și *generalizarea* sunt complementare și, fie explicit sau implicit, depind de comparație. *Metoda istorico-tipologică* oferă posibilitatea de a tipologiza structurile și sistemele societății (de exemplu familia), de a dezvălui esența fenomenelor studiate (de exemplu divorțul) atât prin asemănarea, cât și prin deosebirea calităților lor.

Statutul juridic al femeilor în perioada medievală era legat nemijlocit de viața socială. În asemenea condiții, aplicarea unui ansamblu complex de tehnici, procedee și metode, ne permite obținerea unor noi rezultate, valoroase și utile pentru procesul studierii problemei puse în discuție. Pentru realizarea obiectivelor tezei a fost utilizată o metodologie complexă de cercetare a evenimentelor istorice, în baza principiului *problematic și cronologic*.

Segmentul cronologic și geografic. Subiectul abordat în lucrare cuprinde perioada cronologică din *a doua jumătate a secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVII-lea*, care încadrează istoria Moldovei, de la constituirea și consolidarea statului medieval până la începutul epocii moderne. Este o perioadă destul de vastă și controversată în istoriografia contemporană. Totuși, în cercetările noastre, întreaga epocă este examinată nu numai din perspectivă istorică, ci și sub aspect juridic. **Limita cronologică inferioară** corespunde cu cristalizarea structurilor teritorial-administrative, sociale, judiciare etc. Până la mijlocul secolului al XVII-lea, baza judiciară a Țării Moldovei era dreptul cutumiar sau *obiceiul pământului*. Odată cu feudalizarea societății, obiceiul juridic vechi a trebuit să răspundă unei realități sociale noi. Astfel, treptat, s-au adăugat alte dispoziții și practici impuse de sistemul proprietății, de relațiile familiale, de noua ordine ecleziastică etc. Obiceiul juridic prefeudal, cutuma inițială a devenit prin confirmare domnească obicei juridic feudal, cunoscut sub diferite denumiri – *jus valachicum, cutumă, drept consuetudinar, legea țării, obiceiul pământului* etc. *Dreptul obișnuielnic* și *cutuma* au avut o îndelungată folosință la români – până la mijlocul secolului al XVII-lea. **Limita cronologică superioară** corespunde perioadei marcate prin adoptarea legislației scrise în Moldova (*Cartea românească de învățătură, 1646*) și Țara Românească (*Îndreptarea legii sau Pravila cea Mare, 1652*). Pravila scrisă nu era o normă juridică, menită să înlocuiască întru totul *obiceiul pământului*, ci era o componentă a pluralismului juridic indispensabil al statului, societății și culturii medievale. De regulă, *Pravila* se aplica alături de *obiceiul pământului*. În textele acestor documente există multiple date ce ne permit evidențierea unor elemente specifice statutului juridic al femeilor, din perspectiva evoluției istorice.

Limitele geografice ale cercetării noastre se înscriu în hotarele istorice ale Țării Moldovei. Însă, un alt aspect care completează studiul de față, este abordarea comparativă. Ținem să menționăm că segmentul cronologic al perioadei medievale din Europa Centrală, de Est și Sud-Est nu corespunde perioadei respective din Țara Moldovei. Unele depășiri ale cadrului cronologic stabilit sunt motivate și susținute anume din aceste considerente. Mai mult, analiza comparativă a documentelor nu coincide cronologic cu cea din Moldova și nu poate fi sincronizată. Aceste argumente ne-au determinat să facem referințe la documente din secolele XII-XIV din spațiul geografic corespunzător (Țara Românească, Serbia, Bulgaria, Transilvania, Marele Cnezat Lituanian, Polonia și Rusia).

Noutatea și originalitatea științifică rezidă în cercetarea complexă și interdisciplinară a statutului femeii în cadrul societății medievale din Țara Moldovei și țările din Europa Centrală și de Est (secolele XIV-XVII), ce ne permite să demonstrăm statutul diferit și particularitățile situației femeilor din Moldova.

Studiul reprezintă o tentativă de tratare a unui set de probleme racordate la noile direcții de cercetare din știința istorică – *istoria feminină*. Pentru prima dată sunt aduse în discuție și elucidate unele aspecte noi referitoare la: instituția, caracterul juridic și moral al logodnei și căsătoriei (condiții și impedimente); statutul femeii în contextul relațiilor de familie; situația juridică a femeilor – dreptul femeilor la inițierea divorțului (procedura de desfacere a căsătoriei, consecințele juridice și morale ale divorțului); dreptul la proprietate și moștenire (dreptul egal al femeilor și bărbaților la moștenire în Țara Moldovei, dreptul succesoral pe linie maternă și paternă); femeile și dreptul succesoral al copiilor nelegitimi etc.

Rezultatele științifice obținute reprezintă un aport considerabil la investigarea unor aspecte ce țin de evaluarea situației sociale și statuar-juridice a femeilor în cadrul societății medievale moldovenești, între drept și obicei (femeia în contextul relațiilor de familie; dreptul familial și succesoral al femeilor; dreptul succesoral etc.). Abordarea antropologică a *istoriei la feminin*, analiza comparativă a statutului femeilor din Țara Moldovei cu cele din alte țări europene și cercetarea aspectelor social-juridice ale familiei în epocă medievală (inclusiv sfera vieții private și cotidiene), au demonstrat particularități statutare deosebite ale femeilor din Moldova medievală. În măsura în care anturajul preponderent al femeii din Evul mediu constituia cadrul familial, studiul de față a acordat o atenție particulară transformării structurii familiei medievale, din punct de vedere configurativ și a termenilor de constituire (de la logodnă până la divorț).

Semnificația teoretică și valoarea aplicativă a cercetărilor. Problema studiată poartă un caracter multilateral, interdisciplinar și comparativ. Cercetarea integrală a subiectelor investigate în cadrul lucrării propune o serie largă de abordări teoretice și metodologice noi. Cercetările realizate vor permite specialiștilor din domeniul istoriei medievale universale, antropologiei istorice, istoriei sociale, demografiei istorice, istoriei dreptului etc., să reevalueze sarcinile de studiere a vieții omului prin prisma structurilor cotidiene, a mentalităților colective, a practicilor instituționale. Acestea pot fi examinate prin intermediul studiilor de caz, prin metoda analizei de conținut, prin monumentele memoriei istorice etc. Astfel, caracteristica esențială a temei abordate este promovarea dialogului cu celelalte științe „*ale omului*”.

Rezultatele lucrării pot fi utilizate în vederea elucidării unor aspecte mai puțin tratate de cercetători, precum: istoria feminină, istoria familiei, istoria vieții cotidiene, viața privată și spirituală în cadrul familiei, istoria moravurilor, istoria personalităților, sociologie, istoria mentalităților, istoria politică și social-economică, abordate prin prisma factorului uman. Studiul poate fi folosit pentru elaborarea cursurilor universitare la facultățile de istorie, drept, psihologie,

jurnalism, etnologie, etnografie, relații internaționale ș.a. Rezultatele cercetărilor publicate pot fi utile și la elaborarea lucrărilor științifico-metodice.

Totodată, studiul realizat este un îndemn de a continua aprofundarea cercetărilor în domeniul analizei istorico-antropologice asupra familiei în contextul marilor evenimente petrecute în sfera cotidianului, care de multe ori domină viața de zi cu zi, cum ar fi riturile și ritualurile specifice unor sărbători familiale (botez, nuntă, cununie, înmormântare etc.). Menționăm că asemenea cercetări în istoriografia din Republica Moldova nu s-au efectuat, lipsind lucrările de sinteză în care să fi fost examinate societatea medievală din această perspectivă (studiile asupra înrudirilor și a structurilor familiale în Evul Mediu).

Aprobarea rezultatelor științifice

Rezultatele investigațiilor în domeniul *istoriei feminine* au fost materializate în 7 monografii și 140 de studii și articole științifice (2008-2021), dintre care 89 au fost publicate peste hotare în: România (Arad, București, Iași, Suceava), Federația Rusă (Moscova, Sankt-Petersburg, Iaroslavl, Staryi Oskol, Arhangelsk, Kaliningrad, Smolensk, Nijni Novgorod), Ucraina (Kiev, Odessa, Ostrog), Belarus (Minsc, Vitebsc), Polonia (Varșovia, Cracovia, Poznan, Siedelce), Marea Britanie (Oxford), Lituania (Vilnius), America (Boston), Kazahstan (Astana), Armenia (Erevan). Diverse aspecte ale cercetării au fost prezentate și sub formă de comunicări (inclusiv plenare) la 40 de conferințe naționale și 68 internaționale. În perioada 2006-2021 autorul a organizat 14 conferințe internaționale, a coordonat 13 volume internaționale (Factorul feminin în istorie – cu participanți din 14 țări).

Aspectele teoretice și practice ale cercetării au fost aprobate în cadrul diverselor activități: prelegeri universitare, lecții pentru masteranzi, școli internaționale de vară pentru tinerii cerceători istorici la mai multe universități din țară (Universitatea de Stat din Moldova, Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”, Universitatea Liberă Internațională din Moldova, Universitatea Relații Internaționale „*Perspectiva*”, Academia de Administrarea Publică) și de peste hotare: Institutul de Istorie Universală al Academiei de Științe a Federației Rusei, (Moscova); Institutul de Istorie Națională al Academiei de Științe din Armenia (Erevan); Institutul de Istorie al Academiei de Științe din Belarus (Minsk); Institutul de Istorie și Institutul Europei de Est al Universității „Adam Mickiewicz”, din Poznań, Polonia; Institutul de Istorie și Etnologie din Georgia (Tbilisi).

Structura și volumul tezei. Lucrarea cuprinde 253 pagini text de bază și este constituită din XIII compartimente: I. Introducere (Repere conceptuale (limitele cronologice și spațiale, actualitatea și gradul de studiere a temei investigate, scopul și obiectivele cercetărilor, metodologia cercetării, noutatea științifică a rezultatelor obținute, importanța teoretică și

valoarea aplicativă a cercetărilor, aprobarea rezultatelor cercetărilor)); 6 capitole II. Sursele cercetării și istoriografia problemei; III. Femeia în contextul relațiilor de familie. Instituția familiei; IV. Desfacerea căsătoriei: condițiile și consecințe. Dreptul femeilor la înțierea divorțului; V. Dreptul femeilor la proprietate și moștenire. Situația juridică. VI. Dreptul de preemțiune și răscumpărare; VII. Femeia și dreptul succesoral; VIII. Concluzii generale și recomandări; IX. Bibliografie din 1048 de titluri; X. Lista publicațiilor autorului referitoare la subiectul tezei de doctor habilitat; XI. Adnotări în limbile în română, engleză, rusă; XII. CV-ul autorului; XIII. Declarație.

Cuvinte cheie: femeie, istoria femeilor, statut social-familial, dreptul familial, familie, căsătorie, divorț, canoane bisericești, codice de legi, proprietate, moștenire, relațiile familial-patrimoniale.

1. PROBLEMATICA ISTORIEI FEMEILOR: ANALIZA ISTORIOGRAFICĂ ȘI A IZVORELOR FOLOSITE

1.1. Descrierea situației în domeniul de cercetare și identificarea problemelor de studiu

Tema feminină a luat naștere în peisajul istoriografic încă la sfârșitul secolului al XIX-lea, fiind în strânsă legătură cu primul val de feminism. *Istoria femeilor*, ca parte a unei noi direcții științifice interdisciplinare, „*women's studies*” (“*studii despre femei*”), s-a configurat în Occident la hotarele anilor '60-'70, începutul anilor '80 ai secolului al XX-lea (Beard 1971; Bullough 1973; Carroll 1976; Janeway 1977; French 1978; Duby 1981; Bowles, Klein 1983; Kelly 1984; Perrot 1984; Doyle 1985; Aebischer 1985; Scott 1986, p. 1053-1075; Nicholson 1986; Bridenthal 1987), când, sub influență revoluției sexuale și a mișcării feminine, o serie de tineri istorici din țările Europei de Vest și din America, crezând în mod rezonabil că studierea trecutului, precum și analiza modernității contemporane, ar trebui să se bazeze pe informații referitoare la ambele sexe, au decis să studieze *istoria feminină* (Kleinberg 1988; Muir, Ruggiero 1990; Offen 1991; Lorber 1994; Lindsey 1997; Scott 1998; Smith 1998).

Inițial, studiile aveau drept obiectiv restabilirea dreptății memoriale a “*celor uitați*”, deoarece istoria femeilor era percepută într-un mod sceptic de comunitatea științifică, inclusiv de istoricii tradiționaliști. Unii istorici socialiști nu au recunoscut diferențele de sexe în determinarea statutului, fapt paradoxal în opinia noastră, deoarece considerăm că anume astfel de elemente reprezintă noțiunile-cheie în determinarea socială și în special a “*clasei*”. Însă anume acest “*hipercrticism*” a jucat rolul primordial în stimularea dezvoltării *istoriei feminine*, într-o manieră radical-feministă (Пушкарева 2003, c. 9-45; Репина, Зверева, Парамонова 2004, c. 254-262; Репина 2002, c. 9; Пушкарева 1999, c. 16-17; Idem 2007, c. 44-56).

Este important de menționat că apariția *istoriei feminine* a fost, în primul rând, susținută de medievști, dat fiind faptul că anume ei au plasat *Omnia* ca axis mundi al analizei istorice în ceea ce privește relațiile interne între variatele sfere ale activităților sociale, care va asigura dezvoltarea societarii, integritatea și originalitatea în fiecare “*cadastru*” temporal. Părtașii noii abordări a studierii trecutului s-au numit adepți ai *istoriei sociale*, care la rândul lor au inclus în cadrul ei subdisciplini ca *istoria cotidianului*, *istoria vieții private* etc., inclusiv *istoria femeilor*.

În istoriografia europeană problematica *istoriei femeilor* cunoaște un înalt nivel de cercetare științifică. Evoluția istoriografiei tematicii abordate în Europa Occidentală are câteva etape, fiecare caracterizându-se printr-un anumit nivel științific de investigație.

Până la mijlocul anilor 1970, s-a constatat o preponderentă aspirație de “*a restabili existența istorică a femeilor*”, de a scrie o “*istorie particulară a femeilor*”. Adepții acestui curent au reușit să dezvaluie o serie de aspecte, până atunci necunoscute, privind viața femeilor din diverse epoci. Însă caracterul descriptiv al acestei abordări și-a demonstrat în scurt timp limitele. La răscrucea anilor 70-80 ai secolului XX a avut loc extinderea bazei metodologice de cercetare interdisciplinară și redefinirea conceptelor privind sexul masculin și feminin, fiind astfel create noi modele explicative. Categoria-cheie a studiului este *genul*, profilat pentru a elimina determinismul biologic și psihologic. Diferență dintre studiile privind femeile și cele despre *gen*, consta în conținutul termenilor-cheie, „*sex*” și „*gen*”. Statutul, ierarhia și prototipul genurilor nu au fost stabilite de legile naturii, dar impuse de instituțiile de control (ordin) social și de tradițiile culturale. În acest context, statutul bazat pe *gen*, prezintă unul dintre elementele constitutive ale ierarhiei sociale și al întregului sistem de distribuție a puterii, prestigiului și (proprietății) capitalului.

În urma revizuirii aparatului conceptual și a principiilor metodologice a studierii istoriei femeilor, s-a profilat istoria genului, al cărui principal obiect de studiu îl reprezintă raporturile dintre sexe. Abordarea unificatoare a condus atât la restituirea „*istoriei ambelor sexe*”, cât și la restabilirea integrității istoriei sociale.

1.2. Abordarea problemei în istoriografia universală

Subiectul *istoria femeilor*, prin trasarea unei linii deosebite în istoriografie, este o nouă disciplină în științele umanitare (istorie, sociologie, demografie, literatură etc.), ce se detașează de studierea sferelor politică și economică și returnează cercetările istorice în direcția factorului uman. Studiile asupra factorului feminin, *istoria feminină* și masculină nu mai sunt la ora actuală o noutate în știință istorică mondială. Scopurile principale ale cercetărilor la tema “Istoria femeii în Evul Mediu și epoca modernă” au fost direcționate în următoarele domenii: viața cotidiană și privată a femeilor, statutul juridic al femeilor și reflectarea acestuia în regulamente și acte, femeia și puterea, statutul social al femeilor, rolul și forma de participare a femeilor în viața publică și politică a statului, structura familiei și sistemul de relații dintre membrii familiilor, cultura sexuală, educația femeilor, imaginea femeilor, femeile-patron etc.

Datorită activității istoricilor **din Franța** („*Scoală Analelor*”) (Metz 1962 (II); Grimal (I), 1965; Pietre 1974; Heers 1974; Collomp 1974, p. 777-786; Harsgor 1975, p. 319-354; Ducellier 1976; Albistur, Armogathe 1977 (I-II); Guenée 1978, p. 450-477; Power 1979; Knibiehler, Fouquet C., 1980; Duby G., 1981; Guerreau-Jalabert A., 1981, p. 1020-1038; Ariès F., Bejin A., 1982; Delort 1982; Grimmer 1983; Gourevitch 1984; Flandrin 1984; Pernoud 1984; Burguière, Klapisch-Zuber, Segalen, Zonabend 1986 (I-II); Burguière 1986; Patlagean 1986, p. 214-222;

Duby 1988; Rouche, Heuclin 1990; Bloch 1990; Duby 1991; Beaucamp 1992 (II); Amt 1993; Bloch 1994; Duby 1995; Szramkiewicz 1995; Hervé 1996; Le Goff 1997; Thélamon 1998; Lazard 2001; Duby 2001-2002 (I-V); Godineau 2003; Morden 2004, p. 785-804; Bérard, Klapisch-Zuber 2004, p. 804-821; Goldsmith 2005), **Marea Britanie** (O'Faolain 1973; Rosaldo, Lamphere 1974; Reider 1975; Ardemer 1978; Lucas 1983; French 1978; Idem 1985; Miles 1985; Odonovan 1985; Ranelagh 1985; Labarge 1986; Lefkowitz 1986; Erler, Kowaleski 1988; Angerman 1989), **Germania** (Uitz 1993; Cott 1992-1994(I-XX); Ennen 1994), **Belgia** (Dufournet, Jovis, Tourbert 1992), **Italia** (Humbert 1972; La Donna 1990; Laterza and Figli Spa 1991-1994 (I-V); Colesanti 2012), **Portugalia** (Oliveira 2000), **Spania** (Bertini 1991), SUA (Beard 1971; Gies, Gies 1974; McNamara 1974; Branca 1978; Crawford 1983; Anderson Zinsser 1988; Hareven 1991, p. 95-124; Crabb 2000) au apărut studii fundamentale (monografii, reviste, culegeri, articole științifice) consacrate istoriei femeii, poziției ei sociale și familiale, relațiilor matrimonial-patrimoniale în familie, istoriei familiei etc., scrise în baza noilor metodologii.

Un aport prețios și cuprinzător la capitolul femeia și rolul ei în istorie a fost realizat de **istoriografia rusă**, începând cu secolul al XIX-lea. Specialiștii în domeniul istoriei în general și al istoriei dreptului în particular au consacrat o serie de cercetări rolului și atitudinii pe care societatea a avut-o față de femei, statutului social, familial și juridic al femeilor în Rusia medievală (Шульгин 1850; Мордовцев 1874; Шашков 1879; Горбунова 1883, c. 56-68; Пташицкий 1893, Ibidem 1905; Щапов 1906, c. 55-101).

În mod special a fost studiată problema femeilor care au jucat un rol excepțional în viața politică și socială (Карамзин 1802; Буслаев 1861/2, c. 238-268; Ешевский 1868; Ефименко 1873). La cercetarea condiției femeii în societatea feudală rusă, a vieții private și cotidiene, a modului de viață al doamnelor în epoca medievală și modernă au contribuit studiile renumiților istorici ruși I. Platonov, I. Zabelin, N. Kostomarov, V. Mihnevici (Платонов 1831; Шашков 1871; Веселовский 1872, c. 245-299; Харламов 1880, c. 59-107; Забелин 1872; Ibidem 1895; Харламов 1880, c. 59-107; Костомаров 1887), ș.a.

În perioada sovietică *tematica feminină* a fost mai puțin abordată, dar nu neglijată de tot (Мельников 1959, c. 113-119; Данилова 1971; Лазутка, Валиконите 1976, c.74-106; Валиконите 1977, c. 51-63; Ibidem 1978; Ариньон 1980, c. 110-117; Гриценко 1981, c. 29-35; Литаврин 1982, c. 169-173; Фоменко, Фоменко 1983; Бессмертный 1982, c. 83-107; Ibidem 1989, c. 98-113). În lucrările consacrate *istoriei femeii* autorii au fost preocupați de probleme identificate tangențial sau tratate în contextul istoriei politice (Мавродин 1946; Юшков 1949), demografiei sociale (Греков 1959; Щапов 1970, c. 216-219; Фроянов 1972;

Бессмертный 1981, с. 97-117), etnografice (Ковальченко 1957, с. 57-71; Греков 1958; Рабинович 1978; Семенова 1982; Рабинович 1988) etc., de pe poziții marxiste, prin prisma concepției materialismului istoric.

În ultimii douăzeci de ani istoriografia rusă a oferit o cercetare mai fructuoasă, constituind și o altă perioadă, diferită de cea postbelică (sovietică) prin concepție și metodologie. Au apărut lucrări realizate în baza noilor direcții de cercetare – psihologia socială, istoria intelectuală și a personalităților. Femeile sunt identificate ca personaje active social - în literatură, politică etc. (Вардиман 1990; Михневич 1990; Райнхард 1997; Город I 1999; De mulieribus illustribus 2001; Иванов 2001; Женская судьба 2002; Серяков 2002; Котовская 2004; История женщин 1 2005; История женщин 2 2009; История женщин 3 2008; Право 2007; Долгов 2007).

Pentru promovarea tematicii abordate în mediul academic, au fost deschise o serie de centre științifice care coordonează cercetările în domeniul *istoriei feminine*. Drept exemplu servește *International Federation for Research in Women's History*, fondată în anul 1987, care include comitete naționale din diferite țări ale lumii și promovează activitatea științifică a cercetătorilor sub diferite forme: congrese internaționale (primul a fost organizat în Bellagio (Italia) în 1989, ultimul în Amsterdam (Olanda) în 2010, conferințe regionale (cel puțin de două ori pe an), seminare, școli de vară etc. Din 1990 federația face parte din *Congresul Internațional al Istoricilor* ca membru afiliat. Scopul de bază al Federației este promovarea cercetărilor ce țin de istoria femeilor, istoria familiei, istoria mișcării feministe etc. Rezultatele activității sunt publicate în diferite ediții științifice, inclusiv și pe site-ul Federației.

Prezentând istoriografia contemporană rusă, ținem să subliniem în mod special aportul științific al istoricilor N.L. Pușkareva (Пушкарева 1988, с. 140-150; Ibidem 1989, с. 87-98; Ibidem 1991, с. 29-44; Ibidem 1996, с. 11-24; Ibidem 1997; Ibidem 1998; Ibidem 1999; Ibidem 2000, с. 166-186; Ibidem 2001, 93-107; Ibidem 2002; Ibidem 2003, с. 38-40; с. 325-348) și L.P. Repina (Репина 1994, с. 103-109; Ibidem 1997, с. 41-58; Ibidem 1998; Ibidem 1999; Ibidem 2001; Ibidem 2002; Ibidem 2004, с. 5-17; Ibidem 2006, с. 270-286; Ibidem 2007, с. 5-27; Ibidem 2008, с. 486-504; Ibidem (coordonator) 2007; Ibidem 2008, с. 5-23; Ibidem (coordonator) 2009; Ibidem 2012, с. 27-38). Cercetările întreprinse de acești autori au reușit să se detașeze de concepția marxistă și au o contribuție aparte în elucidarea mai multor aspecte ale fenomenului *factorului feminin* în istorie, inclusiv în istoria politică, subiectul istoriei *ghender*, metodologia cercetării, originea și caracterul inegalității sexelor (în perioada medievală și modernă), istoria familiei și a relațiilor familile etc. Valoarea cercetărilor întreprinse de N.L.

Puskareva și L.Repina capătă relevanță pentru societatea contemporană, viziunea lor permite oglindirea multiratelară a istoriei societății.

În 2008 a fost fondată *Russian Association for Research in Women's History* (РАИЖИ – Российская Ассоциация Исследователей Женской Истории), condusă de N.L. Puskareva, care numără 186 de cercetători din diferite țări (inclusiv din Moldova). Scopul Asociației este promovarea direcțiilor științifice în domeniul istoriei feminine și *gender studies*, elaborarea și coordonarea programelor ce țin de această problemă, organizarea manifestărilor științifice internaționale (Sankt-Petersburg (2008), Petrozavodsk (2009), Cerepoveț (2010), publicarea materialelor științifice (reviste, culegeri, monografii, studii de sinteză etc.). În prezent sunt publicate în trei volume materialele conferințelor etc (inclusiv studii ale cercetătorilor din Moldova) consacrate *istoriei femeilor* și *istoriei familiei* (Правовое положение 2008; Женская история 2009; Женская история 1 2010; Власть, этнос 2010 etc.).

În anul 2009, la Institutul de Istorie Universală din Moscova al Academiei de Științe din Rusia, în baza echipei de cercetători a revistei *Адам и Ева*, s-a deschis Centrul *Gender's study* (Адам и Ева 1-17 2000-2012), care s-a format la începutul anului 2000, pentru a cerceta domeniile *istoriei feminine* și *istoriei gender*, istoriei familiei, demografiei și istoriei sociale etc. În ultimii ani, Centrul coordonat de L.P. Repina și în colaborare cu cercetătorii A.B. Stogova, A. I. Sereghina, A. G. Suprianovici și E. N. Kirilova au realizat două proiecte: *Gender și putere în istorie* (*Гендер и власть в истории* (2006-2008)) și *Dimensiunile gender ale transformărilor sociale: de la Evul Mediu rână la Epoca Modernă* (*Гендерное измерение социальных трансформаций: от Средневековья к Новому времени*) (2009-2011)). În cadrul acestor proiecte au fost organizate două seminare științifice („Феминное и маскулинное в переходную эпоху (XIV-XVII вв.): стереотипы и трансформации” (19.10.2009, Москва) și „Ангелы и демоны: гендерные фантазии и фобии позднего Средневековья – раннего Нового времени” (21.06.2010, Москва) și publicate o serie de lucrări științifice de sinteză: culegeri de articole (Гендер 2007) și documente (*Гендерные идеологии* 2010), ediții speciale ale revistei *Диалог со временем* (19, 23, 2007-2008), 8 volume de *Гендерная история Западной Европы* (2006-2010), monografia semnată de A. G. Suprianovici (Суприянович 2008) etc.

Activitatea **istoricilor polonezi** poate fi divizată în câteva etape și direcții. Problematika feminină, din punctul de vedere al statutului femeii în societate, a fost abordată în literatura istorico-juridică și genealogică din secolul al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea. Drept exemplu servesc studiile monografice și colecțiile de documente (Prawo 1836; Dniownik 1838; Herbarz 1839 (III); Ibidem V 1839; Ibidem 1841 (VII); Ibidem 1842 (IX); Zbiór drzeworytów I-II 1856; Felińska 1856 (1-3); Święcki 1858 (I); Ibidem 1859 (II); Kossakowski 1859 (I); Ibidem

1860 (II); Ibidem 1872 (III); Hubert 1861 (II); Księga Złota 1881; Dzieła 1881 (III); Boniecki 1883; Szachowski 1888; Album 1892 (IV); Bridel 1895; Osrowski 1898 (II); Petrażycki 1904; Kutrzeba 1908 (IV); Dańkowski 1910-1911 (I); Ibidem 1912; Ibidem 1916; Wielka encyklopedia 1912 (I/XLVII-XLVIII)). În a doua jumătate secolului al XIX-lea au apărut primele cercetări consacrate problemei feminine, dintre care merită atenție cele realizate de A. Winiarz (1893; Ibidem 1897; Ibidem 1898) și B. Ulanowski (1888; Ibidem 1895). Această perioadă se caracterizează prin publicarea unor volume de documente, a diverselor ediții critice cu note, observații și comentarii. În baza analizei materialului documentar, autorii aduc argumente despre drepturile femeilor la proprietate, la încheierea și desfacerea căsătoriei, la educația copiilor etc., evidențiază rolul femeii în familie și societate.

În perioada interbelică au fost publicate studii generale și speciale (Kutrzeba 1921; Barwiński 1925; Maliszewski 1928; Tomkiewicz 1933; Insadowski 1935; Bensch 1936; Brüchner 1938-1939), ce vizează condițiile de încheiere a căsătoriei (inclusiv cu cetățenii străini), logodna (condiții și impedimente), nunta (oficializarea religioasă), viața privată și modului de viață în familie, relațiile părinți-copii etc. Anume în această perioadă au fost editate monografiile fundamentale semnate de renumiți specialiști în domeniul dreptului familial (casnic) precum Władysław Łoziński (1934), Władysław Abraham (1925), Kazimierz Zawistowicz-Kintopfa (1929) care sunt relevante până în prezent.

Istoriografia poloneză postbelică constituie o altă perioadă, mai fructuoasă în cercetarea problemei *istoriei feminine*, diferită de cea anterioară prin concepție, metodologie și încercări de evaluare a importanței domeniului. Contribuția esențială a acestor investigații s-a manifestat prin acoperirea unor spații albe în utilizarea diverselor izvoare ale epocii. Apar studii prețioase, axate pe un vast material documentar, și anume cele semnate de Alojzy Sajkowski (1981; Ibidem 1982; Ibidem 1984), Zbigniew Kuchowich (1974; Ibidem 1975; Ibidem 1985; Ibidem, 1989; Ibidem 1992) și de alți specialiști (istorici, sociologi, demografi, antropologi) (Lesiński 1956; Biskupski 1956; Bardach I 1957; Łoziński 1964; Maisil 1964; Koczarska 1975), care prezintă interes pentru cercetarea noastră, atât prin metodele de studiere a poziției femeii în societatea din perioada medievală și modernă, cât și prin unele sugestii, valabile și astăzi.

Un aport considerabil în *istoria feminină* a fost realizat de savanții polonezi în ultimii douăzeci de ani: cercetările, metodele utilizate și concluziile lor, referitoare la statutul juridic și social al femeilor în societatea medievală și modernă a Poloniei ne-au fost de un real folos la investigarea temei abordate de noi, mai ales în cercetarea comparativă.

Anii 90 ai secolului XX- începutul secolului XXI se caracterizează printr-o serie de lucrări generale și speciale, ce oglindesc istoria feminină sub diferite aspecte: juridice, sociale,

demografice, morale, spirituale etc. (Karpiński 1995; Żarnowska 1995, p. 3-16; Klapish-Zuber 1996; Dąbrowska 1996; Nowak, Radziwiński 1998; Veynea 1998 (1); Tazbir 1998; Karłowska-Kamzowa 1999; Wyczański 1999; Świdarska 2001; Strzelczyk 2001; Błaszyk 2002; Charewiczowa 2002; Delimata 2004; Zagórska 2006; Malinowska 2008; Nikodem 2009; Głowacka-Penczyńska 2010; Czwojdrak 2012, p. 15-41). În aceste lucrări se acordă un rol aparte tradițiilor familiale seculare stabilite în societate. În același timp, autorii își concentrează atenția asupra studierii fenomenului impactului dreptului roman asupra legislației naționale (autohtone) în perioada medievală (Litewski 1990; Rozwadowski 1992; Winiarz 1995; Wołodkiewicz Zabłocka 1996; Gajda 2000; Goralski 2000; Ignatowicz 2000; Sitek 2002; Nieczyporuk 2002; Kitowicz 2003 (I-II); Świdarsk –Włodarczyk 2003; Świaczny 2004; Rott 2004; *Ideologia* 2005; Ratajczak 2005), aceste lucrări cu caracter istorico-juridic contribuind esențial la dezvoltarea studiilor fundamentale cu privire la problema feminină.

Concomitent apar monografiile publicate de istorici europeni, traduse din franceză și engleză în limba polonă, care servesc drept bază metodologică în studierea problemei feminine și a istoriei familiei (Weisberg D., 2 1982; Duby G., 1986; Gaudement J., 1987; Beaucamp J., 1 1990; *Ibidem* 2 1992; Pernoud R., 1990; *Ibidem* 1995; Bersini Fr., 1994; Romano A., 1996; Sobczak A., 2006).

Pentru examinarea gradului de cercetare a problemei istoriei feminine merită atenție studiile semnate de Maria Bogucka (1992, p. 14-22; *Ibidem* a 1993, p. 2-10; *Ibidem* b 1993, p. 180-184; *Ibidem* 1994; *Ibidem* a 1995, p. 3-16; *Ibidem* b 1995, p. 7-10; *Ibidem* 1996, p. 247-253; *Ibidem* 1998; *Ibidem* LXXX 1999. 61-97; *Ibidem* LXXXI 2000, p. 51-78; *Ibidem* LXXXII 2000, p. 185-209; *Ibidem* LXXXIII 2001, p. 79-93; *Ibidem* LXXXIV 2001, p. 67-78; *Ibidem* III/4 2001, p. 251-261; *Ibidem* 2001, p. 115-126; *Ibidem* 2003), Maria Barbara Topolska (2002) și Ilona Czamańska (1993, p. 5-22; *Ibidem* 1996, p. 307-313; *Ibidem* 2005, p. 25-32; *Ibidem* 2006; *Ibidem* 2007; *Ibidem* 2012, p. 257-265). Autorii abordează mai multe aspecte – personaje feminine (studii genealogice și biografice), evoluția și rolul femeii în societate, reprezentarea căsătoriei, modul de viață al femeilor (viața privată). În această sferă de interes, se încadrează în mod special materialul ilustrativ, autorii aduc o contribuție deosebită în descoperirea tablourilor din perioada cercetată. Indubitabil, publicarea materialului ilustrativ și genealogic, oferă o posibilitate unică de a vizualiza istoria feminină în toate culoarile și nuanțele sale.

Descriind istoriografia străină la tema de cercetare, remarcăm că lucrările **cercetătorilor lituanieni** ocupa un loc special, deoarece statutul juridic al femeilor lituaniene în familie și în societate este cel mai apropiat de statutul femeilor din Țara Moldovei. Statutele lituaniene prezintă femeia cu toate drepturile și obligațiile ei, conform punctului de vedere tradițional și

patriarhal. Pe de altă parte, un număr mare de surse mărturisesc despre libertatea fără precedent și independența lituaniențelor nobile din secolele XVI-XVII și nivelul înalt activității lor sociale. Legislația epocii proteja drepturile de proprietate și moștenire ale fetelor și femeilor - zestrea, weno (proprietatea egală cu dublul preț al zestrei dat de nobilul polonez (șleahțici) viitoarei soții).

Problema situației juridice a femeii în Marele Cnezat Lituanian, deși indirect, a fost abordat de la începutul sec. XIX - XX de istoricii și cercetătorii dreptului V.D. Spasovich, I. I. Skitskii, L. Veržbavičius I., K. Korányi (Спасович 1890 (3), c. 147-160; Скитский 1907 (Nr.7), c. 19-64; № 8, c. 141-187; Veržbavičius 1930 (Nr. 18), p. 64-81; Teisė 1931 (Nr. 19,) 26-44; Teisė 1931 (Nr. 20), p. 77-92; Koranyi 1935, p. 123-157). O atenție specială este acordată problemei dublei răscumpărări pentru o femeie nobilă și dreptului femeii asupra averii imobiliare.

În perioada sovietică, cercetătorii J. Jurginis și I.K. Lukshayte (Jurginis 1958 I, p. 248-259; Лукшайте 1968, c. 114-120) au examinat situația financiară nu numai a femeilor din societatea înaltă, dar și a țăranilor, dreptul lor de a dispune de zestre.

De apreciat sunt lucrările lui V.Andriulis (1975, 3 (52), p. 31-49; Андрюлис В., 1975) și J. Valikonite (Валиконите 1982, c. 38-46) despre dreptul de proprietate a femeilor asupra bunurilor mobile și imobile în conformitate cu I-1 și al III-lea Statut Lituanian. Statutele lituaniene sunt monumente juridice și culturale unice, care permit reflectarea problemei feminine din secolul al XVI-lea prin prisma statutului juridic și economic al femeilor în familie și societate.

În lucrările lui S. Lazutka și J. Valikonite (Лазутка С., Валиконите И., 1976, c. 75-89) este cercetată problema dreptului de moștenire, care era realizat prin zestre și weno, se prevedea același volum al zestrei pentru toate fiicele și ordinea de dare a zestrei. O atenție specială este acordată statutului familial al femeii, părților componente ale zestrei și al weno-ului, poziția văduvei (văduva și weno, văduvă stearpă) etc. Este interesantă concluzia autorilor cu privire la zestrea fetelor lituaniene, care includea atât bunuri mobile, cât și imobile.

În ultimele decenii au apărut o serie de articole și monografii cu referire la problematica feminină, consacrate aspectelor statutului juridic și de proprietate al lituaniențelor din Evul Mediu și Epoca Modernă, spre exemplu lucrările Jolantei Karpavičienė și ale Raimondei Ragauskienė (Karpavičienė 1999, p. 30-39; Ibidem 2001, p. 23-54; Ibidem a 2003, p. 61-68; Ibidem b 2003, p. 93-107; Ibidem a 2005, p. 120-139; Ibidem b 2005; Ragauskienė 2006; Ibidem 2007, p. 34-51; Ibidem 2008, p. 146-164; Ibidem 2011), care s-au referit la mentalitatea și viața

privată a societății lituaniene din secolele XVI-XVII, inclusiv a femeilor: imaginea, statutul social și poziția în societate, femeia în câmpul juridic al epocii etc.

Pentru istoriografia statutului femeilor lituaniene din secolele XVI-XVII, foarte sunt revelate și importante lucrările **cercetătoarei din Belarus** Galina Dzerbina (Дзербіна 1987, c. 23-30; Ibidem 1992, c. 118-122; Ibidem 1997; Ibidem 1999, c. 14-21; Ibidem 2003, c. 24-32; Ibidem 2012, c. 188-197). În baza analizei multilaterale a surselor epocii și a comentariilor la Statutul Marelui Cnezat Lituanian (1529, 1566, 1588), Galina Dzerbina a studiat instituțiile de proprietate, care sunt strâns legate de dreptul familial, în special asigurarea materială a femeilor (copiii, tutela, moștenirea), și a menționat că trăsătura caracteristică a dezvoltării instituțiilor de proprietate ale dreptului familiei este consolidarea drepturilor nu doar a soțului, dar, de asemenea, și asigurarea materială a femeilor și a tuturor membrilor familiei. În baza analizei comparative au fost trase concluzii privind drepturile egale ale bărbaților și femeilor la moștenire, examinat ca un nou principiu al relațiilor de egalitate între femei și bărbați, consacrat pentru prima dată în legislația Marelui Cnezat Lituanian.

Descriind **medievistica sârbească**, vom remarca că în ultimii ani istoricii sârbi au trecut de la examinarea problemelor comune ale feudalismului la cercetarea vieții cotidiene. O ilustrare a acestei tendințe este lucrarea lui S. Ćirkoviĥ “Србиусредњемвеку” (“*Sârbi din Evul Mediu*”) (Ćirkoviĥ 1997), precum și monografia colectivă “Приватни животу српским земљама средњегвека” (“*Viața privată pe pământurile sârbești din Evul Mediu*”) (Приватни 2004), unde s-a încercat examinarea vieții cotidiene a omului medieval și psihologia lui. Autorii, în tradiția lui G. Duby, au pornit de la faptul că noțiunea de public și privat în Evul Mediu este foarte condiționată. Ei au inclus în cercul de probleme viața familială și viața spirituală a omului medieval, atitudinea sârbilor din epoca medievală față de femei. Desigur, nu toate problemele vieții medievale ale Serbiei au fost abordate în studiu, fapt ce poate fi explicat prin lipsa surselor. Anumite aspecte ale vieții oamenilor din Serbia medievală au fost abordate în mai multe articole (Тошић 2003, p. 19–29; Ibidem 1990, p. 2–58). Astfel, familia a fost investigată de Mirjana Bobić (Бобић 2001, p. 311–406).

Un loc aparte în studierea problematicii feminine în comunitatea științifică din Serbia îl are profesorul de literatură medievală Svetlana Tomin (Tomin 2004, p. 7-17; Ibidem 2005, p. 89-99; Ibidem 2006, p. 91-106; Ibidem 2007; Ibidem 2008, p. 81-92; Ibidem 2009, p. 107-116; Ibidem 2009; Ibidem 2011), cu lucrări asupra vieții femeilor din Serbia medievală în general, și a unor femei remarcabile din epocă, precum și comentarii și recenzii la lucrările ce vizează istoria femeilor (Томин С., 2005, c. 1250-1257; Ibidem a 2006, c. 1226-1229; Ibidem b 2006, c. 75-99; Ibidem 2008, c. 710-714; Ibidem 2009, c. 185-187). Svetlana Tomin cercetează educația

femeilor din Serbia, alfabetizarea, filantropia, mai ales în construcția, pictura și decorarea bisericilor, activitatea publică și politică etc. Printre lucrările autoarei vom remarca monografiile *Књиголубиве жене српског средњег века* și *Мужаствене жене српског средњег века* (Томин 2007; Ibidem 2011), care, fiind bazate pe o analiză istoriografică amănunțită, cuprinzătoare și critică, precum și pe un bogat material documentar, sunt dedicate femeilor din mediul aristocratic: regine, împărăteșe, prințese, călugărițe și, în general, femeilor care “*au ieșit pe scena publică*” și au avut un anumit rol în cele mai rafinate cercuri sociale. Vorbind despre femeile din categoriile sociale superioare, Svetlana Tomin menționează că ele se remarcă prin cultură și educație, știind să citească și să scrie. Doar ele aveau posibilitate să fie instruite, să călătorească și să aibă relații de prietenie cu teologii. În unele cazuri, anume femeile au purtat corespondența diplomatică și privată cu înalți oficiali din străinătate, în scopul rezolvării relațiilor politice complicate și a relațiilor matrimoniale, au emis testamente etc. Un capitol aparte este dedicat femeilor - scriitoare și autoarea aduce drept argument sursele scrise contemporane, cu accent pe moștenirea epistolară feminină (Томин 2007, с. 5-47; Ibidem 2011, с.75-91).

În altă monografie Svetlana Tomin prezintă numeroase exemple de poziție politică hotărâtă, de curaj și activism a femeilor în situații politice dificile în sprijinul soților și fiilor lor. În general, menționând relevanța și importanța problematicii feminine, cercetătoarea Tomin subliniază că tema este deosebit de interesantă, dar și actuală, amintirea despre cele mai faimoase femei din trecut fiind un argument în favoarea afirmației că pe parcursul întregii perioade istorice a “*Evului Mediu, femeile, care au fost la putere, au obținut rezultate semnificative*” (Tomin 2011, p.7-27).

Caracterizând **istoriografia bulgară**, remarcăm că problema istoriei femeilor în Evul Mediu nu a fost abordată în studii speciale, ci doar în unele articole și lucrări generale referitoare la perioadele respective (Златарски В., 1972, с. 325-326; Цанкова-Петкова Г., 1978, с. 109-137; Иванов Й., 1980; Мутафчиев П., 1986).

În lucrările semnate de P. Anghelov, Yordan Andreev, V. V. Venedikova, A.D.Vasileva (Ангелов 1979, с. 108-117; Андреев 1975, с. 77-84; Ibidem 1985, с. 165-175; Ibidem 1988; Венедиков 1973; Василева 1981, с. 134-143), dedicate personajelor de sex masculin, pe fundalul activității lor militare, administrative și politice, sunt descrise în mod clar și elocvent istoriile mamelor, soțiilor și fiicelor. Menționăm lucrările cunoscutului cercetător bulgar Ivan Bojilov (Божилов 1980, с. 78-81; Ibidem 1981, с.153-177; Ibidem 1985; Ibidem 2000) care, pe lângă informațiile istorice, conțin un material genealogic bogat. Aspecte din viața privată a

femeilor din Bulgaria în Evul Mediu s-au reflectat în lucrarea lui Ivan Bojilov și Vasil Gyuzelev publicată în 2006 (Божилов, Гюзелев 2006).

1.3. Istoriografia românească

După cum am menționat mai sus, istoria feminină, studiile de gen, în mediul științific universal cunosc un înalt nivel de cercetare și sunt prezente în cadrul dezbaterilor istoriografice. Istoriografia românească, ca și cea universală (europeană și americană), a parcurs câteva etape în investigația problemei abordate.

Situația juridică a femeilor, în mod special dreptul la proprietate și moștenire în dreptul consuetudinar al Moldovei și Țării Românești din secolele XIV-XVII, a constituit obiectul unor cercetări ale istoriografiei juridice și istorice (Negru 1939; Sturdza 1911; Gonța 1998, p. 269-276; Cazacu 1999 (II-III), p. 1-16; Ciupală 2003; Galben, 1986, p. 36-61; Ibidem 1988, p. 133-138; Ghițulescu, I 2000, p. 213-222; Ibidem II 2001, p. 255-263; Ibidem 2002, p. 89-114; Ibidem 2004; Mazilu, 2008; Solcan, 1999; Ibidem 2005; Sovetov, 1972, p. 317-322; Ibidem 2001-2002, p. 26-152; Székely, 1995; Ibidem 1997, p. 57-59; Ibidem 1997, p. 59-119; Ibidem, Gorovei 2006; Țighiliu 1997).

În primele decenii ale secolului al XX-lea au văzut lumina tiparului un șir de studii generale, în special monografii și articole genealogice, care au abordat parțial problema statutului social și juridic al femeii în familie și în societate, dreptul succesoral al femeilor, dreptul familiei. Cele mai însemnate lucrări din această perioadă sunt semnate de Alexandru C. Sturdza (1911), Octavian G. Lecca (1899; Ibidem 1911), Sever de Zotta (1912; Ibidem 1913), Stoica Nicolaescu (1912), Gheorghe Ghibanescu (1912), Ioan Bogdan (1903, p. 13-44), Ștefan Grecianu (1913-1916 (I-II)).

O atenție specială asituației femeii în vechiul drept românesc, statutului juridic al femeilor și privilegiului masculinității în Țara Românească a fost acordată de specialiști în domeniul istoriei dreptului - M. Emerit (1927, p. 38-46; Ibidem 1928, p. 230-231), I. Peretz (1906; Ibidem 1926-1931; Ibidem 1932) și G. Fotino (1927, p. 113-122; Ibidem 1943; Ibidem 1972, p. 56-72).

Un aport esențial în studierea problemelor ce țin de „*istoria femeilor în trecutul românesc*”, inclusiv drepturile succesoriale ale femeilor la moștenire (ca testator și ca moștenitoare) îl constituie lucrările lui Nicolae Iorga (1910; Ibidem 1911; Ibidem 1917, p. 17-20; Ibidem 1930; Ibidem 1932; Ibidem 1932; Ibidem 1934; Ibidem 1935; Ibidem 1937; Ibidem 1991; Ibidem 1992).

Nu putem trece cu vederea contribuția istoricilor Damian P. Bogdan (1939-1940), C. Negru (1939), Traian Larionescu (1944, 15-29), Dinu Arion (1931, 250-263), Marcel

Romanescu (1944, 73-78), I.C. Filiti (1913, p. 34-36; Ibidem 1928; Ibidem 1932, p. 337-395; Ibidem 1934), C. Ganea (1991). *Tematica feminină* a fost abordată și de alți istorici, Afrodita Hainăroșie, *Viața femeii în cursul veacurilor* (Hainăroșie f.a.) și Vasile Panopol, *Românțe văzute de străini* (Panopol 1947).

Lucrările citate mai sus au contribuit esențial la studierea dreptului medieval românesc și stau la baza tematicii *istoriei feminine*. Aspectele principale și multiplele implicații pe plan social-statuar, juridic și cotidian au fost abordate de mai mulți cercetători, printre care sunt istoricii dreptului Șt. Gr. Berechet (1926, p. 67- 92; Ibidem 1930; Ibidem 1931; Ibidem 1934 (I); Ibidem 1938; Ibidem f.a., p. XLVI-XLIX), S. G. Longinescu (1908, p. XXXV; Ibidem 1926, p. 641-643; 1927, p. 226-228) și I.D. Condurachi (1929-1931, p. 304-316).

Perioada postbelică s-a manifestat prin apariția publicațiilor în domeniul istoriei dreptului. Merită atenție lucrările semnate de Constantin C. Giurescu (1967; Ibidem 1971; Ibidem 1981), Gh. Cronț (1929; Ibidem 1960, p. 77-116), V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova* (1945, p. 113-124), P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria culturii românești* (1937; Ibidem 1944; Ibidem 1958; Ibidem 1961, p. 53; Ibidem 1971; Ibidem 1990; Ibidem 2002), N. Smochină (1971, p. 207-210), Valentin Al. Georgescu, Petre Strihan, *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova (1611-1831)* (1979), Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XIII-lea* (Georgescu V., 1965, p. 181-203; Ibidem 1965; Ibidem 1980; Ibidem 1992). În aceste studii sunt reflectate problemele privind statutul doamnelor în societate, rolul politic al soțiilor de domni, receptarea sau simplă aplicare a dreptului civil bizantin în țările românești, preemțiunea în istoria dreptului românesc, *dreptul de protimisis* în Țara Românească și Moldova, dreptul feudal și „predalica”.

Totodată, merită evidențiate lucrările generale, dar în care sunt analizate și probleme ce țin de statutul femeii în cadrul societății. Un interes deosebit pentru studierea statutului economic și juridic al doamnelor în societate (dreptul la moștenire, succesiune, administrarea zestrei etc.) în perioada respectivă le au lucrări realizate de istoricii în studiul dreptului A. Rădulescu, *Pagini din istoria dreptului românesc* (1942; Ibidem 1970; Ibidem 1972, p. 290-310), G. Fotino, *Pagini din istoria dreptului românesc și Istoria statutului și dreptului românesc* (1972; Ibidem 1976), *Istoria dreptului românesc* (IDR 1980 (I); IDR 1984 (II)).

Eforturile și cercetările întreprinse de istorici în studiul dreptului au demonstrat rolul receptării dreptului bizantin în Țările Române. Pe lângă aceste merite, în lucrările istorico-juridice, sunt abordate caracteristicile și izvoarele dreptului din evul mediu, principalele monumente legislative, dreptul civil, rolul și influența bisericii în viața moral-spirituală a

societății, dreptul bisericesc, jurisdicția bisericească, circulația culegerilor de drept bizantin canonic și laic în țările române, raportul dintre obicei și pravilă, drept civil, legea țării, legile împărătești.

De o incontestabilă valoare pentru investigațiile noastre sunt lucrările istoricilor C. Rezachevici (1975, p. 1095-1098; Ibidem 1980; Ibidem 1982; Ibidem 1995, p. 11-19; Ibidem a 1996, p. 205-217; Ibidem b 1996, p. 313-321; Ibidem 1998, p. 65-68; Ibidem I 2001; Ibidem 2002, p. 5-33; Ibidem 2012), Șt. Ș. Gorovei (1971, p. 375-390; Ibidem a 1975, p. 185-199; Ibidem b 1975, p. 1091-1094; Ibidem 1978, p. 529-533; Ibidem 1980; Ibidem 1982; Ibidem, 1987, p. 685 – 698), Gh. Punga (1994; Ibidem 1994, p. 205-219; Ibidem, 1999, p. 35-43), I. C. Miculescu – Prăjescu (1971; Ibidem 1997), P. Cernovodeanu (1994, p. 77-87), V. Ciobanu (1985; Ibidem 1987, p. 587-594; Ibidem 1991; Ibidem 1994; Ibidem 2004, p. 140-153; Ibidem 2005, p. 115-124), N. Grigoraș (1972, p. 1-26; Ibidem 1974, p. 9-13), Șt. Andreescu (1994, p. 105-111), P. Pâltănea (1994, p. 205-219; Ibidem b 1994, p. 133-145), C. Cihodaru (1977, p. 112-118; Ibidem 1990), D. Năstase (1996).

Într-o serie de studii științifice, argumentate documentar, autorii au reflectat și au demonstrat istoria originii dinastiilor domnitoare din spațiul românesc, evoluția generală a înrudirilor dinastice ale domnilor și boierilor pe parcursul secolelor, evedențind problema rolului femeii în dreptul la moștenirea tronului. Precum arată cercetările, chiar dacă femeile nu aveau dreptul la putere (la tron), anume femeile asigurau fiilor lor (legitimi și neligitimi) dreptul la domnie. Forma transmiterii puterii prin intermediul unei femei (regente), adică, pe linie feminină (Petru Mușat, Alexandru Lăpușeanu, Ieremia Movilă) se practica pe larg. Aceste lucrări consistente aduc o contribuție istoriografică aparte în acoperirea subiectului despre personalități și personaje feminine în istoria politică.

Rezultate considerabile în domeniul cercetării prezenței istorice a femeii în societate au fost obținute în ultimii douăzeci de ani. Această perioadă marchează o etapă distinctă în studierea *istoriei feminine*. Caracteristica principală a perioadei este determinată de apariția primelor concepții moderne ale istoriografiei occidentale și mondiale. Studiile pluridisciplinare ale istoricilor au impus o nouă viziune asupra problemei de cercetare și au favorizat o abordare istorică a tematicii feminine. Au apărut multiple articole și studii monografice în care se examinează statutul social al femeilor, dreptul la moștenire, dreptul familial etc. în perioada medievală și modernă. În acest context, pot fi invocate unele studii concepute în cadrul istoriografiei contemporane de Șarolta Solcan (1999; Ibidem 2005), Maria Magdalena Székely (1993; Ibidem a 1994, p. 249-253; Ibidem b 1994, p. 219-229; Ibidem a 1995, p. 65-67; Ibidem b 1995, p. 47-52; Ibidem, 1995; Ibidem a 1997, p. 57-59; Ibidem b 1997, p. 59-119; Ibidem 1998,

p. 169-178; Ibidem 1998, p. 107-125; Ibidem 1999, p. 75-77; Ibidem, Gorovei Șt., 2006), Alexandru I. Gonța (1998, p. 269-276), Matei Cazacu (1970, p. 69; Ibidem 1984, p. 193-195; Ibidem 1997-1998, p. 1-16), Violeta Barbu (1992, p. 1143-1155; Ibidem 2005, p. 101-117), Constanța Ghițulescu (2000, p. 213-222; Ibidem 2001, p. 255-263; Ibidem 2002, p. 89-114; Ibidem 2004), Sorin Iftimi (1995, p. 291-305; Ibidem 1995, p. 423-440; Ibidem 1998, p. 329-345; Ibidem, 1999-2002; Ibidem, 2006), Șt.S. Gorovei (1991; Ibidem 1990-1992, p. 169-171; Ibidem 1992; Ibidem 1994, p. 87-95; Ibidem 1996, p. 327-333; Ibidem 1996, p. 233-236; Ibidem 1997; Ibidem 1997, p. 51-59; Ibidem 1997, p. 215-217; Ibidem 2012, p. 225-254), Alin Ciupală (2003), Vasile Gionea (1981, p. 23-27; Ibidem 1995, p.78-85), Iolanda Țighiliu (1997), D. H. Mazilu (2008). La baza acestor lucrări stă metodologia europeană, în mod special, școala franceză, numită *Școala Analelor* (Istoria vieții private III-IV1995; Bloch 1996; Lemny 1990;).

O atenție specială trebuie acordată lucrărilor Șaroltei Solcan „*Familia în secolul al XVII-lea în Țările Române și Femeile din Moldova, Transilvania și Țara Românească în Evul Mediu*“ (1999; Ibidem 2005), pline de sugestii pentru cercetare. Istoricul este susținătoarea ideii principiului masculinității în Țara Românească, precum și la românii din Maramureș și Transilvania. Însă putem face observația că punctul de vedere al autoarei este mult mai nuanțat și mai dinamic. În baza documentelor, Șarolta Solcan analizează “un proces de trecere de la principiul masculinității (până în secolul al XV-lea) la cel al egalității între toți copiii, fie băieți, fie fete, fenomen prezent în secolul al XVII-lea și care capătă consacrare definitivă, formă juridică, prin “*Îndreptarea legii* (1652)”. Este remarcat și un alt fenomen destul de frecvent întâlnit în sec. al XVII-lea – problema înzestrării fetelor din Țara Românească cu pământ cumpărat” (Solcan Ș., 2005, p. 50-53).

În această linie de cercetare istoriografică se înscriu și articolele Georgetei Fodor (Chirilă) consacrate aspectelor privind viața privată și statutul juridic al femeii căsătorite din Țara Românească și Moldova, reflectate în pravilele domnești din secolul al XVII-lea. Susținem concluzia finală a autoarei, care declară că normele juridice din cuprinsul pravilelor nu sunt confirmate decât parțial de documentele epocii, iar aplicarea lor a fost una limitată, ceea ce a dus la căderea pravilelor în desuetudine (2003, p. 63-84; 2010, p. 13-28; 2013, p. 165-176).

În 2010 a fost susținută teza de doctorat elaborată de Georgeta Fodor (Chirilă) „*Femeia în societatea medievală românească. Secolele XV-XVII*”¹ care cuprinde un scurt capitol „*Dreptul de moștenire al femeilor*” (Ibidem, p. 133-159). În acest capitol autoarea abordează problema

¹Teza a fost susținută la Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babes-Bolyai”.

moștenirii femeilor din epoca respectivă la nivel de teorie și practică juridică („*Moștenirea la nivelul teoriei juridice*” (Ibidem, p.133-136); „*Moștenirea între teoria și practica juridică*” (Ibidem, p. 136-137)). Parțial este cercetat aspectul dreptului la moștenire al fiicelor, în cazul când nu erau moștenitori pe linie masculină („*Așezarea fiicelor în loc de fii*” (p. 137-138); „*Înfrățirea*” (Ibidem, p. 138-144)). Un subcapitol aparte este consacrat problemei dreptului femeilor din Transilvania la moștenire („*Dreptul de moștenire al femeilor din Transilvania*”) (Ibidem, p. 144-159). În opinia noastră, teza reprezintă un aport științific esențial în analizele consacrate femeilor în societatea medievală românească și este una din cele mai consistente lucrări din ultimii ani. Totodată, vom remarca că deși titlul tezei cuprinde toate țările românești, în realitate autoarea se axează mai mult pe materialul documentar transilvănean și, evident, atrage atenția asupra situației femeilor din Transilvania. În plus, putem observa numai din titluri și din volumul paragrafelor, că unele probleme fundamentale (substanțiale) sunt cercetate tangențial sau chiar sumar. Este surprinzător și faptul că autoarea face referințe istoriografice selectiv, ignorând unele lucrări publicate, care vizează direct tema abordată. Astfel, considerăm că lucrarea poartă un caracter general.

În ultimii ani, în România, au fost susținute o serie de teze de doctorat în care au fost abordate problemele ce țin de proprietate și moștenire ca subiect istoric, inclusiv relațiile matrimonial-patrimoniale în familie. Drept exemplu servește teza lui Bolca Mircea Alexandru „*Istoria proprietății în trecutul românesc*” (2010). În contextul abordării proprietății, ca subiect istoric, autorul propune o analiză profundă și argumentată documentar a unor teme, evitate anterior de cercetători contemporani. În baza vastei istoriografii, a izvoarelor istorice și juridice, Bolca M.A. tratează mai multe teme - tipuri de proprietate după titular, moduri de dobândire a proprietății (moștenirea, dăruirea, îcheierea de acte juridice). Deși cercetările autorului nu aveau scopul de a trata problema feminină în raport cu proprietatea și moștenirea, totuși pentru studiile noastre este semnificativ capitolul „*Institutiile ale proprietății donative*”, în care sunt investigate următoarele subiecte: „*Prădalica sau darea calului*”; „*Infrațirea de mosie*”; „*Dreptul de protimisis sau preemtiune*”. Referitor la tema prădalice, autorul susține că o instituție cu asemenea denumire nu se întâlnește în actele din Moldova, deoarece nu era cunoscut privilegiul masculinității, succesiunea se împărțea în mod egal fiilor și fiicelor, și pentru succesiunea fetelor nu era nevoie de o încuviințare specială din partea domnului (Bolca 2010, p. 16). Prezintă interes afirmația autorului precum că în Moldova a existat o instituție asemănătoare cu *prădalica* - darea calului. Însă autorul face referință numai la un singur document din timpul domniei lui Alexandru cel Bun (în cazul decesului fără moștenitori a titularului beneficiului domnesc, era nevoie de acordul domnului pentru ca moșia să treacă la alte persoane) (Bolca 2010, p. 12). În

viziunea noastră, este o afirmație declarativă, deoarece în Moldova nu era cunoscut privilegiul masculinității, iar succesiunea se împărțea în mod egal fiilor și fiicelor.

O analiză profundă găsim și cu referire la capitolul fenomenului *înfrățirea de moșie* sau *așezarea pe moșie*, care apare frecvent ca practică întrebuințată pentru transmiterea dreptului de proprietate. Autorul observă că *înfrățirea* se folosea atât de persoanele lipsite de moștenitori direcți în linie masculină, cât și de persoanele care aveau moștenitori direcți. De regulă, era un act între rudele colaterale, însoțit de anumite ceremonii și care genera efecte patrimoniale pentru beneficiar (Bolca 2010, p. 17). Prezintă interes pentru cercetările noastre și abordarea juridică a dreptului *protimisisul* sau *preemțiunea*. Suntem de acord cu definiția autorului: „Era un drept real în virtutea căruia persoanele care se găseau în anumite raporturi de solidaritate (rudenie, devălmășie, vecinătate) cu cel care dorea să înstrăineze anumite bunuri către o persoană din afara cercului sau grupului respectiv de solidaritate, puteau dobândi bunul respectiv (pământ de regulă), plătind prețul de înstrăinare și făcând să fie astfel preferate dobânditorului strain“ (Bolca 2010, p. 18). Ținem să menționăm că studiul realizat de Bolca Mircea Alexandru servește drept exemplu de cercetare fundamentală și profundă, de model metodologic în investigațiile noastre.

În contextul tezelor de doctorat susținute în ultimii ani de tinerii cercetători din România poate fi nominalizată și cea a Zinicăi Trandafirescu „*Evoluția situației femeii în societate*“. Teza cuprinde perioada contemporană, dar include și unele subcapitole dedicate femeilor în perioada medievală în spațiul românesc: „*Evoluția istorică a situației femeii în societatea și familia românească*“, „*Femeia în evul mediu*“, în care statutul femeii în familie și societate este tratată descriptiv, în linii generale și fără analiza profundă a documentelor epocii. Deși titlul tezei sună asemănător cu tema de cercetare propusă de noi, din punct de vedere științific, lucrarea prezintă puțin interes și nu poate fi inclusă în circuitul istoriografic.

Totodată, în ultimii ani, contribuțiile istoriografice românești sunt tot mai substanțiale și demonstrează o acoperire profundă a temelor legate de dreptul femeilor la proprietate și moștenire. În această ordine de idei se înscrie articolul lui Matei Cazacu „*Fata care s-a făcut băiat și a trăit o sută de ani*“ (2013, p. 19-22). Autorul abordează un fenomen extrem de important din istoria situației juridice a femeilor din epocă medievală. Împărtășim opinia autorului că transformarea *fetei în băiat* („*așezare de fică să-i fie în loc de fiu*“) „este o formulă juridică prin care, în lipsa de urmași pe linie masculină, un tată sau un consiliu de familie atribuia rolul de băiat unei fiice, care moșteneau astfel numele de familie și averea părintească“.

Una dintre condițiile de bază era ca după căsătorie, soțul acestei fete (fiu în familie) să locuiască în casa ei și să recunoască numele ei de familie. Copii, născuți din această căsătorie, purtau și ei numele de familie al celui, care devenea cap al familiei. *Schimbarea fetei în fecior* se

practica în familiile boierști și se făcea cu știrea și aprobarea voievodului și a Sfatului Domnesc (Cazacu 2013, p. 19).

Un interes deosebit îl prezintă afirmațiile lui Alexandru I. Gonța despre dreptul egal al femeilor și al bărbaților la moștenire: „egalitatea în drepturi la moștenirea pământului (...) reprezentanți ai ambelor sexe, este o instituție străveche, formată la răsărit de Carpați ca un obicei al pământului încă din perioada conviețuirii carpilor și tirageților cu sarmații și goții, începând din secolul al II-lea al e.n., și nu e o instituție împrumutată de la popoarele vecine, la care nici măcar nu a existat așa ceva vreodată” (Gonța 1998, p. 274).

În același timp, este de reținut că *dreptul consuetudinar* din Țara Românească, ca și din alte țări europene, excludea fiicele de la moștenirea averii imobile a părinților. Conform cercetărilor lui George Fotino: „În țările dreptului slav, la slavii septentrionali (ruși ori polonezi), la slavii meridionali (sârbi ori bulgari) sau la slavii occidentali (cehi ori croați), sau în țările de drept bizantin, ori numai de influență bizantină, de asemenea în cele de drept ungar, când cineva stăpânea un pământ și dacă la moartea lui lăsa copii – fete și băieți, numai băieții aveau dreptul la moștenire. Fetele erau înlăturate. Mai mult, la slavii meridionali, atunci când defunctul nu lăsa urmași decât fete, acestea – dacă era vorba de proprietatea zisă *zadruga* – erau eliminate de la moștenirea tatălui, în favoarea rudelor de sex masculin chiar dintre cele mai îndepărtate (...). În Ungaria, fetele nu moșteneau bunuri imobile, chiar dacă nu erau în concurență cu frați de-ai lor; în cazul că lipseau moștenitorii de sex masculin, acestea reveneau regelui <<*per defectum seminis*>>, iar pentru ca fetele să poată moșteni bunuri imobile trebuia ca însuși regele să le acorde această favoare, dându-le <<*litterae privilegiales*>>, pentru a fi considerate ca fii: <<*praeficere in filios*²>>” (Glosar f.a., p. 144; Fotino 1972, p. 60-62).

Merită atenție, în examinarea gradului de cercetare a problemei abordate, și anumite lucrări de sinteză colectivă, precum colecția de articole *De la comunitate la societate. Studii de istoria familiei din Țara Românească sub Vechiul Regim*, coordonată de Violeta Barbu (De la comunitate 2007). Autorii, Violeta Barbu, Florina-Manuela Constantin și alții, generalizează rezultatele cercetărilor expuse în istoriografia românească și cea occidentală în problemele ce vizează: viața familială în spațiul românesc în secolele XVIII-XX, integrarea zestre în instituția căsătoriei, raporturile dintre zestre și capacitatea juridică a femeii de a moșteni, legături de sânge și legături sociale, structuri de rudenie în diferite straturi sociale etc.

²*Praefectio* - înzestrarea fiicei cu dreptul de fiu

În același context poate fi invocată lucrarea recent apărută *În căutarea fericirii. Viața familială în spațiul românesc în secolele XVIII-XX*, coordonată de un grup de cercetători: Ioan Bolovan, Diana Covaci, Daniela Deteșan, Marius Eppel, Elena Crinela Holom, (În căutarea fericirii 2012). Volumul reprezintă finalul proiectului *Familia românească din Transilvania între constrângerile bisericii și cele a statului. De la tradiție spre modernizare (1850-1900)*, derulat în anii 2007-2010. Contribuțiile celor 23 de autori largesc cunoașterea subiectului pe baza documentelor vremii, recensămintelor sau colecțiilor de date consultate etc. Volumul armonizează studiile teoretice cu statistici aplicate, inventariază, clasifică și interpretează modele și comportamente familiale prin diferite studii de caz. Referințele legate de spațiul extracarpatic sau cel central-european conturează perspectiva comparată.

Problema identificată a fost abordată tangențial și în *istoriografia din Republica Moldova*. Printre studiile care vizează parțial *istoria femeilor* sunt lucrările semnate de P. Sovetov (1972, c. 317-322; Ibidem, 2001-2002, c. 26-152), A. Galben (1986); Ibidem 1988), I. Eremia (1999; Ibidem 1992), A. Eșanu (1983, c. 66-77; Ibidem 2003, p. 6-12; Ibidem, 2004; Ibidem, V. Eșanu 2004, p. 5-12; Ibidem 2008, p. 444-490), A. Felea (Ibidem b 2000, p. 47-50; Ibidem 2008, p. 20-29). Trebuie să recunoaștem că tematica feminină n-a fost abordată în studii speciale de sinteză sau monografice. Lucrările axate pe *dreptul vechi, obiceiul pământului, dreptul la moștenire, dreptul civil, probleme de istorie a mentalităților* etc. au contribuit într-o măsură anumită la studierea *tematicii feminine*.

Subiecte cu privire la instituțiile obiceiurilor juridice din Moldova medievală, normele dreptului necodificat în domeniul moștenirii, institutul zestrei în sistemul dreptului nescris sunt abordate în lucrările specialistului în domeniul dreptului medieval P. Sovetov. Autorul a studiat statutul femeilor din societatea înaltă în contextul cercetărilor consacrate *obiceiului pământului* și al normelor juridice în Moldova medievală. În opinia lui P.Sovetov investigațiile asupra dreptului de *protimisis* și a celui de moștenire a zestrei sunt necesare pentru justă înțelegere a poziției succesoriale a femeilor, a unor tradiții și obiceiuri în dreptul familial păstrat până în zilele noastre.

Lucrările lui A. Galben (1977, p. 77-83; Ibidem, 1978, p. 133-137; 1979, p. 78-84; 1980, p. 77-85; 1981, p. 113-120; 1986, p. 42-48; 1993, p. 37-45) deși conform plasării temporale se referă la o perioadă diferită, și anume la perioada de la începutul secolului al XVII-lea, tratează ansamblul chestiunilor abordate de studiul nostru: instituirea familiei, obiceiurile și tradițiile matrimoniale, dar și raporturile patrimoniale în cadrul familiei. Auxiliar, publicațiile acestui autor posedă un caracter istorico-juridic. În mod particular, autorul monografiei „Din istoria dreptului feudal din Moldova secolul XVIII – începutul secolul XIX (regimul otoman fanariot)”

și anume capitolul „Dreptul civil și al familiei” (Galben 1998, p. 95-173), studiază dreptul patrimonial și al obligațiilor, reliefând aspectul legal al zestrei în raport atât cu soțiile, cât și cu soții; de asemenea, autorul se referă la dreptul privat și cel al succesiunii, abordând termenii testamentari privind transmiterea bunurilor mobile și imobile, între soți, la copii, rude și altele. Studiul în cauză este bazat pe materiale documentare publicate și pe materialul de arhivă. Cu toate acestea, în opinia noastră, lucrarea conține o serie de lacune. Pentru început, metodologia de cercetare utilizată este perimată (conține o abordare sovietică din perspectiva clasei), autorul neluând în considerare evoluția socială a instituției matrimoniale, a familiei, a relațiilor între soți și a dispozițiilor legale privitoare la acestea. Cu alte cuvinte, lipsește precizarea elementelor inovatoare sau a continuității regimului fanariot în raport cu perioada precedentă (putem vorbi despre un veritabil regim? – L.Z.). Esențial, interesul acestei întrebări consistă în faptul că tangențele familiale au fost dintotdeauna caracterizate prin relația lor față cu transfigurările politice, cu excepția situației când acestea atingeau sfera legală. Din păcate, autorul nu conturează specificitatea statului juridic al femeilor în cadrul relațiilor patrimoniale: egalitatea succesorală și a dreptului de proprietate cu bărbații, privind atât bunurile mobile, cât și imobile, dreptul de a dispune liber, fără autorizația soțului, de bunurile personale. Femeile s-au bucurat de o mare majoritate din aceste drepturi încă din perioada evului mediu, până la secolul al XIX.

În cercetarea problemei *feminine* - educația, cultura și viața spirituală a femeilor din epoca respectivă vom remarca cercetările academicianului A. Eșanu. Pentru prima dată în istoriografia sovietico-moldovenească s-a încercat abordarea problemei *feminine* (Ешану А., 1983, p. 66-77), tematica respectivă rămânând un domeniu de investigație și în continuare. Drept exemplu servesc articolele și monografiile consacrate vieții private a lui Ștefan cel Mare și a familiei acestuia (Eșanu 2003, p. 6-12; Ibidem 2004; Ibidem, V. Eșanu 2004, p. 5-12), dinastiei Cantemireștilor (Eșanu 2008, p. 444-490). Meritul acad. A. Eșanu este indiscutabil, pentru prezentarea detaliilor din viața particulară a unor personaje istorice (Eșanu 2013; Ibidem, 2016).

Studiile semnate de A. Felea se înscriu în rândul cercetărilor de antropologie istorică, care se bazează pe principiile metodologice elaborate de *Școala Analelor* și a urmașilor acesteia. Cercetătoarea nu se limitează la hotarele geografice ale Moldovei și face o paralelă cu țările vecine. Drept surse servesc o serie de documente din arhivele Moldovei și României, documente edite, informații ale cronicarilor și călătorilor străini.

Domeniile de cercetare a le autoarei se referă la viața cotidiană, la testamente, imaginea corpului, căsătoriile mixte din Moldova în perioada secolelor XVII- XVIII (Felea 1999, p. 66-74; Ibidem 2000, p. 76-85; Ibidem 2000, p. 47-50; Ibidem 2001, p. 53-57; Ibidem 2008, p. 20-29;

Ibidem 2011 a, p. 264-270; Ibidem 2012, p.381-388; Ibidem 2012 a, p. 159-173; Ibidem 2012 c, p. 127-138; Ibidem 2012 f, p. 426-429; Ibidem 2013 a, p. 42; Ibidem 2013 b, p. 384-400).

O contribuție aparte în elucidarea problemelor istoriei alianțelor dinastice, a „*diplomației de mariaj*”, a relațiilor de rudenie dintre regii și nobilii polonezi cu domnii și boierii moldoveni, sunt reprezentate de studiile lui I. Eremia (1999; Ibidem 2010). Autorul oferă explicații în evoluția relațiilor dinastice moldo-polone, relevând caracterul complex al evenimentelor generate de alianțelor matrimoniale. Susținem opinia lui I. Eremia care consideră că femeile erau un instrument în rezolvarea problemelor interstatale, iar relațiile dinastice jucau uneori rolul determinant în încheierea tratatelor și convențiilor politice, în orientarea politicii externe și acordarea privilegiilor comerciale.

1.4. Sursele cercetării: istorice și juridice

În privința vieții de familie, a vieții private în general, și a *istoriei feminine în special*, **izvoarele** medievale nu sunt prea numeroase. Lectura documentelor nu a fost directă, acestea deseori au fost citite printre rânduri sau *în oglindă*. Caracterul complex și multilateral al cercetărilor a condiționat necesitatea apelării la toate izvoarele scrise ale epocii, care constituie principala sursă de informare pentru istoria medievală (letopisețe, codice de legi, testamente, foi de zestre, pomelnice, acte de proprietate, însemnări diverse, note ale călătorilor străini, rapoarte diplomatice, acte de vânzare-cumpărare, procese de litigiu etc.). La baza cercetării problemei propuse au fost puse cele mai diverse izvoare istorice accesibile, care au fost clasificate după gradul veridicității, amploarea și valoarea informativă, fiind editate în Moldova, România, Polonia, Rusia, Ucraina, Lituania, Serbia și Bulgaria. Remarcăm că o bună parte a documentelor sunt publicate, însă, concomitent, au fost utilizate documente inedite, incluse pentru prima dată în circuitul științific. Prin organicitatea complexă a tuturor izvoarelor ce se completează reciproc a devenit posibil să redăm o viziune amplă, unitară și analitică asupra problemei investigate.

Complexitatea sarcinilor propuse, cât și diversitatea surselor istorice, ne-au determinat să specificăm principalele categorii de izvoare ce au stat la dispoziția noastră în:

documente din arhive;

documente publicate și traduse;

izvoare documentare publicate (documente interne);

izvoare juridice (codice de legi, pravile etc.).

În primul rând, ne vom referi la izvoarele inedite, în special cele depistate în Polonia, și anume în Biblioteka Kórnicka (Sygn 201, 280, 361, 1607, 41606, Mf. 423, 497; 7128), Biblioteka Czartoryskich (rks. 146, IV 215; IV 351, 378, 632, 752; 917), Biblioteka Polska Akademia Nauk (Mf. 24177; 278, Mf. 25655), Arhiv Sanguszków (nr. IX ½, (zb. Rusieckich, IT.

363), Arhiv Potockich (T. 45/II k., 488 v), Arhiv Radziwiłłów (Dz. V. t. 281, nr. 12235; nr. 12 258; Dz. II, t. 11, nr. 1447), în care am depistat informații cu privire la relațiile dinastice moldo-polone, descrieri în detalii despre nunțile domnești (condițiile de logodnă și cununie), despre viața personală a fiicelor domnilor Ștefan cel Mare, Ieremia Movilă, Vasile Lupu, despre viața familială în Polonia (raporturile patrimoniale dintre soți, căsătorie, divorț) etc. O valoare imensă au izvoarele ce țin de viața personală și activitatea doamnelor din Moldova (Elena Ecaterina, Ruxandra Lăpușneanu și altele), referințele la testamente (Maria Cnejna, Maria Radziwiłł, Maria Movilă), scrisorile originale din secolul al XVII-lea ale Mariei Radziwiłł, documentele despre zestia fiicelor lui Ieremia Movilă (Raina, Maria, Caterina și Ana) și Vasile Lupu (Mariei Radziwiłł și Ruxandra Hmelnița), documentele ce reflectă relațiile matrimoniale în familie (Alexandru cel Bun, Bogdan III, Alexandru Lăpușneanu). O categorie aparte constituie documentele despre nunțile domnești. Pe parcursul anilor 2004-2006 la Biblioteka Kórnicka (Poznań) și Biblioteka Czartoryskich (Cracovia) au fost depistate documente inedite unde sunt descrise cu lux de amănunte nunțile fiicelor lui Vasile Lupu.

Vom remarca și documentul despre divorțul lui Alexandru cel Bun cu a treia soție din *Bullarium Poloniae* (IV, p. 129, documentul 690) depistat la Universitatea din Lublin. Acest document a fost publicat de I. C. Filitti (1913, p. 34-36) încă la începutul secolului XX și citat fragmentar de istorici, dar până în prezent nu a fost tradus integral din latină în limba română și nu a fost comentat. Pentru prima dată în istoriografia românească am reușit să facem traducerea completă și analiza acestui izvor istoric. Toate documentele menționate au fost traduse sau descifrate și în baza lor au fost publicate articole științifice cu analiza profundă a evenimentelor.

Ne vom referi și la izvoarele inedite din Arhiva de Stat din Rusia – *Российский Государственный Архив Древних Актов* (în continuare РГАДА), în special fondurile 68 (*Сношения России с Молдавией*), 156 (*Исторические и церемониальные дела*), 135 (*Архив Московский Великокняжеский*). Din aceste fonduri am selectat informații cu privire la organizarea și desfășurarea ceremonialelor bisericești (de cununie, de nuntă), date privind încheierea contractelor matrimoniale, în special în familiile regale și boierești, raporturile familiale în Rusia medievală. Un interes deosebit în acest context îl prezintă Fondul 135, care oferă o gamă largă de documente ce țin de viața cotidiană și spirituală a femeilor din epoca respectivă (liste ale foilor de zestre, testamente, acte de vânzare-cumpărare a imobilelor etc.).

Pe lângă izvoarele inedite, care au constituit o sursă importantă la elaborarea acestei lucrări, s-a apelat și la izvoarele documentare publicate. Printre cele mai indispensabile surse de acest tip sunt o serie de culegeri apărute la sfârșitul secolului al XIX-lea – prima jumătate a secolului al XX-lea, realizate de Nicolae Iorga (1895, 1898 ; II-III, 1901; 1902; 1903 (V); ,

1903 (V/III)), E. Hurmuzaki (Hurmuzaki 1890 (I-2); 1886 (I/I); 1895 (II/II); 1897 (IX/1)), Vasile A. Urechea (1895), I. C. Filitti (1914), Gheorghe Ghibănescu (1906 (I/I); 1907 (II); 1908 (IV); 1914 (VIII); 1921 (V/I); 1923 (XIII); 1923 (V/2); 1924 (XII); 1926 (XV); 1926 (XVI); 1927 (XVII); 1928 (I); 1929 (XXI); 1929 (XXII)), Ioan Balan (1933), Ioan Bogdan (1913; Ibidem 1959), Ștefan Berechet (1930), Andrei Veress (1930 (II); 1932 (V); 1933 (VI); 1935 (VIII); 1938 (X)), L.T. Boga (1928; III 1929), M. Costăchescu (1932 (II); Ibidem 1943), Ștefan D. Grecianu (1916), I. Corfus (1983; Ibidem 2001), Teodor Balan (1933 (I); 1934 (II); Ibidem 2005).

Deosebit de prețioase pentru cercetarea problemelor preconizate sunt colecțiile de documente interne și externe: *Documente privind istoria României (DIR)*, *Documenta Romaniae Historica (DRH)*, *Suceava. File de istorie. Documente privitoare la istoria orașului (1388-1918)*, *Catalogul de documente din Direcția Arhivelor Centrale, Moldova în epoca feudalismul, Documente privitoare la istoria orașului Iași și altele.*

Studierea și reconstrucția istoriei femeilor din epoca medievală, în general, și a Moldovei, în special, nu poate fi efectuată fără analiza scrierilor epocii. *Sursele narrative* interne și externe din perioada respectivă (cronicile, scrisori, note și însemnări ale călătorilor străini) constituie un grup de izvoare aparte și conțin o serie de date prețioase referitoare la obiceiurile și tradițiile de nuntă (pețire, logodnă, cununie), la viața familială, la căsătoriile mixte, raporturile dinastice etc. În această ordine de idei, sunt relevante cronicile lui Grigore Ureche (1990), Miron Costin (1990), Ion Neculce (1990), Axinte Uricarul (1993), Cronicile slavo – române din sec. XV-XVI (Letopisețul anonim al Moldovei, Cronica moldo-germană, Cronica lui Azarie, Cronica lui Eftimie, Cronica moldo-polonă, Cronica moldo-rusă, Învățăturile lui Neagoe vodă Basarab către fiul său, Teodosie, Viața lui Vlad Țepeș. Povestire despre Dracula voievod) (Cronicile 1959), Georg Kraus, Cronica Transilvaniei 1608-1665 (Kraus 1965), Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754 (1965), Cronicari munteni (Cronica lui Radu Greceanu, Istoria Țării Rumânești de la stolnicul Constantin Cantacuzino, Letopisețul Cantacuzenesc, Istoriile domnilor Țării Rumânești de Radu Popescu, Anonim Brâncovesc) (Cronicari munteni 1961).

Cronicile constituie un izvor prețios de informații pentru ilustrarea situației istorice. Metodele folosite în expunerea istoriei politice, sociale, cultural-spirituale sunt altele decât cele juridice și de cancelarie. Conținutul lor este foarte bogat și divers, mai profund și mai rafinat. Comentariile cronicarilor asupra evenimentelor ocupă un loc important în studierea vieții cotidiene și private. Cronicile, fiind compilații istorice, reflectă epoca și conținutul lor dă posibilitatea de a pătrunde în adâncul minții și sufletului oamenilor, pentru a înțelege mentalitatea și moravurile acestora în epoca respectivă. Acest mod de interpretare a trecutului

istoric, fiind un mozaic alcătuit din diferite narațiuni și fragmente de istorie, precum și arta literară a cronicarilor demonstrează viziunea asupra contemporaneității și fac din aceste surse narative monumente de o deosebită importanță.

Prezentul studiu se bazează și pe surse narative de origine străină – cronici din Polonia, Ucraina, Lituania, Serbia, Bulgaria, și anume: Feodosii Sofronovici (Феодосій Софронович, *Кройніка о початку і назвіску Литви și Кройника о землі Полскої*) (Софронович Ф., 1992), Marcin Murinius, *Kronika mistrzów Pruskich* (Murinius 1989), Kronika Jana z Czarnkowa (*Kronika* 1996; Łowmiański 1999), Полное собрание русских летописей (*Список графа Рачинскаго. Летописецъ Великого Князя Литовского и Жомоитского. Книга Великого княжества Литовского и Жемоитскаго. Родство великих князей Литовских. Летописецъ Великого Князя Литовского и Жомоитского. Книга Великого княжества Литовского и Жемоитскаго*) (*Западнорусские Летописи* 1907). De un real folos au fost colecțiile de documente *Стари српски родослови и летописи, Изъ старата българска книжнина*, editată de Иванъ Дуйчевъ (Дуйчевъ 1944). În aceste izvoare sunt prezentate vaste informații istorice, pe alocuri captivante, care ilustrează istoria Moldovei în contextul relațiilor internaționale prin prisma raporturilor dinastice, rolul și mecanismele „diplomației de mariaj” în stabilirea acordurilor interstatale, evoluția relațiilor matrimoniale cu țările vecine etc.

În general, epoca medievală variază în prezentările ei de la sursă la sursă, dar tematica enunțată de noi poate fi cercetată preferențial în baza informațiilor scrise, mai ales ale martorilor oculari, adică a celor străini. De o incontestabilă valoare rămân pentru cercetările noastre notele de călătorii ale misionarilor străini și ale misiunilor diplomatice, care adesea remarcă frumusețea deosebită a moldovencilor și consemnau libertatea relativă a femeilor din Moldova. În același timp, este necesar de subliniat rolul particular rezervat acestui grup de surse. În primul rând, ele reflectă opinia particulară, subiectivă a unor oameni având alt grad de mentalitate și altă viziune. În al doilea rând, fiind în marea lor majoritate catolici, ei și-au realizat descrierile în plan comparat, făcând prin aceasta un serviciu de neprețuit cercetătorilor contemporani.

În afară de mențiunile misionarilor străini, cercetările noastre se bazează pe o serie de izvoare narative ale epocii, cum ar fi opera lui Dimitrie Cantemir *Descrierea Moldovei* (Cantemir D. 1992), precum și pe surse documentare, care pot confirma sau infirma opiniile străine. Aspectele vieții cotidiene sunt abordate în capitolele XVII-XIX: *Despre năravurile moldovenilor, Despre obiceiurile logodnelor și a nunților în Moldova și Despre obiceiurile îngropării în Moldova*. Autorul aduce informații despre viața de zi cu zi a moldovenilor, descrie tradițiile lor, reflectă epoca respectivă prin prisma cotidianului, ceea ce demonstrează detaliile

civilizației medievale din Moldova și personalizează studiul istoric. În opinia lui Dimitrie Cantemir, libertatea relativă a femeilor este „*desfrânare*”. Aceeași idee este susținută de autor și în lucrarea *Viața lui Constantin Cantemir* (Cantemir 1973), consacrată tatălui său și care poate fi considerată autobiografică. Deci, putem observa că opinia lui Dimitrie Cantemir diferă de cea a străinilor și este una controversată.

Prin urmare, studierea și analiza izvoarelor istorice la care am avut acces au permis, în primul rând, să fie culese noi informații referitoare la *istoria feminină* în perioada respectivă și, în special, lastatutul și situația juridică a femeilor în familie. În al doilea rând, au oferit posibilitatea de a aprofunda cercetările și de a scoate în evidență o serie de fapte inedite, complexe, care au contribuit la completarea bazei istoriografice a problemei.

Valoarea documentară a **izvoarelor juridice** nu este mai puțin semnificativă pentru cunoașterea problemei *istoriei feminine*, deoarece studiul abordează în mod special situația social-juridică a femeilor în familie, societate etc. Izvoarele dreptului feudal în etapa la care ne referim au fost *obiceiul pământului* (vechiul drept, cutumă), *pravilele bisericesti* (lege, regulament cu caracter de drept civil sau bisericesc, după canoanele bisericesti), *hrisoavele domnești* (acte domnești referitoare la proprietate, la privilegiu etc.) și legea scrisă (culegeri de legi, codice de legi).

Obiceiul pământului a fost înlocuit, treptat, prin legi ale statului medieval în toate cele trei Țări Române (Condurachi 1935; Iorga 1930; Șotropa 1937, p. 96-101; Grecu 1954, p. 215-222; Georgescu 1976, p. 1791-1802; Idem 1980, p. 172; Cernea 1977, p. 7-16). Același scop l-au urmărit unele hrisoave domnești din secolul al XV-lea, precum și unele culegeri de legi bizantine. *Pravila* era un element al pluralismului juridic indispensabil al statului, societății și culturii medievale. Ea se aplica alături de *obiceiul pământului*, uneori fiind identică acestuia, sau în cazurile în care nu exista un drept local. În secolul al XVI-lea apare *Pravila Sfinților Apostoli* (Firoiu 1976, p. 61), o pravilă bisericească, cu elemente laice în anexele *Molitvelnicului* din 1545. Este prima carte de legi tipărită de Dimitrie Liubavici și monahul Moise. În Țara Românească, cel mai vechi manuscris de pravilă slavonă datează din 1451. În secolul al XVI-lea apar pravilele bisericesti – *nomocanoane* (colecție de legi imperiale bizantine și de canoane ale sinoadelor bisericesti). *Pravila ritorului Lucaci (1581)*, cunoscut și sub numele de *Nomocanonul* sau *Pravila de la Putna*, este cel mai vechi document juridic românesc (Pravila ritorului Lucaci 1971). Cuprinde elemente de drept canonic și de drept laic. „În vremea veche, puterea judecătorească alcătua un corolar al Bisericii, fapt pentru care în sarcina preotului cădeau și sarcini din jurisdicțiunea dreptului civil” (Cartoian 1996, 164; Moldovan 2007, p. 97-98).

Secolul al XVII-lea are o importanță aparte, pentru că atunci s-au tipărit *marile pravile românești*, în principal, cu caracter laic: *Pravila de la Govora* sau *Pravila cea Mică*, din 1640, o legiuire de drept laic. A fost tradusă din slavonă în românește de monahul Mihail Moxa (Moxalie) de la mănăstirea Bistrița. A fost o compilație de canoane și legiuiri civile făcută după traduceri slave ale unor nomocanoane bizantine. Importanța cărții constă în faptul că este prima colecție *oficială* de legi civile și bisericești tipărită a întregii biserici ortodoxe române. Pravila scrisă nu era o normă juridică, menită să înlocuiască întru totul obiceiul *pământului*, ci era un element al pluralismului juridic indispensabil al statului, societății și culturii medievale. Pravila se aplica alături de *dreptul local* (Georgescu 1980, p. 121-122).

În opinia lui Florin I. Moldovan „*Pravila lui Vasile Lupu* din punct de vedere juridic are o importanță deosebită, deoarece leagă viața juridică a românilor de vechiul drept bizantin și de jurisprudența romană occidentală” (Moldovan 2007, p. 98-99).

Cartea românească de învățătură de la pravilele împărătești (*Carte românească de învățătură (1646)* 1961), tipărită la Iași în 1646 din porunca domnului Vasile Lupu, este *prima lege laică oficială* promulgată și investită cu autoritate legală. A fost tradusă din limba greacă de logofătul Eustratie. Prima parte cuprinde legiuiri agrare bizantine, iar partea a doua cuprinde dispozițiile referitoare la toate materiile dreptului, inclusiv civil și penal. *Îndreptarea Legii* a fost pregătită de Daniil Andrian Panonianul la îndemnul mitropolitului Ștefan. Pravila este alcătuită din trei părți și a avut o largă aplicare în Țara Românească.

Pravila cea Mare, Pravila de la Târgoviște, Pravila lui Matei Basarab sau *Îndreptarea legii* a fost tipărită la Târgoviște în 1652 (*Îndreptarea Legii (1652)*, 1962). Este o lucrare de codificare legislativă românească și o imbinare de canoane și legi laice de origine bizantină. Prima parte cuprinde 417 glave (capitole). Cele mai multe (314) sunt extrase din *Nomocanonul* lui Manuil Malaxos, iar celelalte (103) reproduc textul *Pravilei lui Vasile Lupu*. Partea a doua cuprinde colecția de canoane a lui Alexie Aristen (secolul al XII-lea).

Un izvor de drept medieval de o importanță deosebită în Țările Române îl constituie recepția romano-bizantină, aplicată inițial prin pre-luarea și copierea unor legi bizantine, dintre care cea mai răspândită (până în secolul al XVIII-lea) a fost *Syntagma lui Matei Vlastares* (Алфавитная синтагма 1990), *Legea agrară bizantină, Bazilicalele, Hexabiblu* lui Armenopol (Cele Șase Cărți, 1921). Izvoarele bizantine au influențat mult dezvoltarea dreptului scris în țările române, în special normele de drept ce să referă la dreptul familiei, la logodnă, căsătorie, divorț, înfiere, la succesiune și contracte etc. Însă, să nu uităm că acestea se aplicau sporadic, fapt ce ne impune să confirmăm cele relatate de noi.

Informații despre normele juridice vizavi de problema abordată se conțin în legislația scrisă din țările din Europa Centrală (Polonia, Cehia), de Est (Lituania, Rusia) și Sud-Est (Bulgaria, Serbia), și anume: *Ecloga*, *Zakonik lui Stefan Dușan*, *Корчмая Книга*, *Стоглавый Собор*, *Primul* și al *Doilea Statul Lituanian* etc.

1.5. Concluzii la capitolul 1

Analiza istoriografiei expuse anterior, și în special a celei din Republica Moldova, denotă lipsa unei lucrări dedicate statutului femeii în cadrul societății medievale. Deși problema *feminină* a fost abordată, subiectul propus (Statutul femeii în cadrul societății medievale din Moldova și țările din Europa Centrală și de Est (secolele XIV-XVII). Studiu comparativ) pentru cercetare nu a constituit încă obiectul unor investigații speciale.

Pentru realizarea scopului dat ne-am propus următoarele obiective: cercetarea istoriografiei și a surselor, inclusiv inedite, cu privire la problema dată; examinarea rolului femeii în contextul relațiilor de familie; investigarea instituției familiei (logodnă, căsătorie: condiții și impedimente); determinarea rolului și dreptului femeii la inițierea divorțului; evaluarea situației juridice a femeilor în cadrul societății medievale moldovenești (între drept și obicei).

Un alt scopul al studiului de față rezidă în efectuarea unei investigații complexă sub aspect istorico-social-juridic, ce ține de argumentarea dreptului femeilor la proprietate și moștenire în Țara Moldovei; statutul economic al femeii în cadrul familiei și societății medievale din Moldova și țările din Europa (secolele XIV-XVII); dreptul de paritate testamentară al femeii în Țările Române; femeia și dreptul de preemțiune și răscumpărare; *sinisfora*, *protimisul*, *prădalica* etc.

Pentru o justă și corectă înțelegere acestor fenomene e necesar: să argumentăm aceste tradiții și să urmărim evoluțiile lor pe parcursul a trei secole; să explicăm terminologia specifică moștenirii femeilor (zestre, daruri de nuntă); să examinăm bazele principale ale instituției de proprietate și moștenire, strâns legate de dreptul familial și de asigurarea materială a femeilor (dreptul succesoral și testamentar); în baza investigațiilor surselor juridice și a practicilor judiciare de epocă, să examinăm principiul relațiilor de egalitate patrimonială între femei și bărbați; în temeiul unor vaste izvoare să facem analiză comparativă ale principalelor tendințe de dezvoltare a dreptului femeilor la moștenire din Moldova în raportul cu țările Europene.

Totodată, demersul nostru științific prezintă importanță ca punct de plecare în elucidarea *istoriei feminine* în două direcții importante – istorică și juridică. Pentru a evidenția și a stabili particularitățile și specificul statuar-juridic al femeilor din Moldova, este necesar să fie abordată problema prin metoda comparativă, fără de care este imposibil de a ne crea o imagine clară asupra fenomenului anumitor libertăți juridice ale femeilor din epoca cercetată. În acest context,

în studiul de față, am apelat la izvoarele istorice și juridice din Moldova, Țara Românească, Serbia, Bulgaria, Transilvania, Marele Cnezat Lituanian, Polonia și Rusia. Analiza materialului documentar de epocă ne-a determinat să realizăm o abordare istorico-juridică complexă în cercetarea statutului social și a situației juridice a femeilor din spațiul geografic indicat, pentru a completa astfel o lacună a istoriografiei contemporane.

Pentru a contribui la elucidarea trecutului Moldovei în dimensiunea *istoriei universale*, pentru a evidenția particularitățile naționale în contextul universal, este necesar să fie antrenat un sistem complex de concepte și metode de cercetare afirmate în știința istorică universală. Concentrarea asupra studiilor comparate, aplicarea metodelor analizei critice, comparative, istorico-cronologice etc. va permite să prezentăm istoria Moldovei cu diversele ei particularități, aceasta având o formă individualizată, personalizată în istoria civilizației europene.

În opinia noastră, nu trebuie uitat faptul, că istoriografia națională este parte a științei mondiale. Istoria țării nu se limitează doar la granițele geografice și la hotarele stabilite. Studiul istoriei Moldovei, în plan comparativ și în lumina abordărilor „școlii sociale noi”, va pune într-o lumină nouă evenimentele istorice ale țării, în contextul civilizației europene.

2. FEMEIA ÎN CONTEXTUL RELAȚIILOR DE FAMILIE.

INSTITUȚIA FAMILIEI

Adorată și disprețuită aproape în aceeași măsură, istoria familiei și soarta femeii în epoca medievală mult timp a rămas în afara atenției specialiștilor. Abia în ultimele decenii mai mulți istorici s-au adresat acestei importante probleme (Eremia 2011, p. 4). Împărtășim opinia lui Alin Ciupală care consideră că „istoricii occidentali au ajuns la situația femeilor studiind familia, în cazul românesc lucrurile s-au petrecut invers. Studiile privitor la jumătatea feminină a societății le-au inspirat pe cele despre căsătorie și divorț, cuplu, familie. Istoria despre femei este abia la început“ (Ciupală 2006, p. 86).

Subliniem, în mod special, că sursele pe care noi le-am analizat în această lucrare să referă la elitele sociale și politice din epoca respectivă. Desigur, elitele urmau tradițiile stabilite și răspândite de atunci, dar erau și unele rituri și obiceiuri specifice doar populației, de rând din mediul rural și urban. Mai mult chiar, la păstori, agricultori și meșteșugari mai existau diferite obiceiuri legate de ocupația lor profesională. Exemple din alte țări sunt aduse în cazurile când este necesar de a demonstra o regularitate generală sau a arăta (argumenta) specificul Țării Moldovei.

Există o singură condiție indiscutabilă, și anume că „prima autoritate normativă, în cazul unui cuplului, era biserică. Controlul moral al bisericii asupra familiei, și în special asupra femeilor, era rigid. Căsătoria însemna regulile sociale și instituțiile care structurează existența soților, riturile care acompaniază însoțirea lor, simbolurile și reprezentările care, în fiecare cultură sau societate, presupun relația bărbat-femeie“ (Barbu 2005, p. 104). Cu alte cuvinte, căsătoria era condiționată de reguli sociale, morale, etice și spirituale.

Prima condiție a demersului este abordarea următoarelor fenomene fundamentale: definiția și instituția logodnei și a căsătoriei; caracterul juridic și moral al logodnei, condițiile și impedimentele la închierea căsătoriei; foaia de zestre sau izvodul de zestre – un act juridic al epocii, al problemelor fundamentale ce țin de istoria familiei și statutului femeii. A doua condiție - investigațiile sunt axate asupra *factorului feminin*, adică vizează statutul casnic al femeii (din societatea înaltă) în contextul relațiilor familiale. Finalitatea demersului de față este multiplă, deoarece relațiile de familie, legăturile de rudenie, alianțele spirituale, etc. ne dezvăluie importanța căsătoriei și statutul social-juridic al femeii în familie și în societate în general.

Pentru a evidenția și a stabili particularitățile și specificul statuar-juridic al femeilor din Moldova, este necesar de a aborda problema prin metoda comparativă, fără de care este

imposibilă crearea unei imagini clare asupra fenomenului anumitor libertăți juridice ale femeilor în epoca cercetată. În acest context, în studiul de față am apelat la izvoarele istorice și juridice din Moldova, Țara Românească, Serbia, Bulgaria, Transilvania, Marele Cnezat Lituanian, Polonia și Rusia. Analiza materialului documentar de epocă ne-a determinat să realizăm o abordare istorico-juridică complexă în cercetarea statutului social și al situației juridice a femeilor din spațiul geografic indicat, pentru a completa astfel o lacună a istoriografiei contemporane.

2. 1. Definiția și instituția căsătoriei

Se cunoaște că familia este instituția de bază a societății umane. Potrivit învățăturii de credință ortodoxă, familia este prima și cea mai mică celulă a organismului social (Gârdan, Eppel 2010, p. 61-62; Voinea 1980, p. 9).

În spațiul european la baza familiei stătea căsătoria, care, în concepția populară, constituia un element obligatoriu în ciclul vieții (IDR I 1980, 504-505). Căsătoria, actul legal al înființării familiei, a fost definită de dreptul scris ca fiind „*legătura dintre bărbat și femeie și comunitatea întregii lor vieți, împărtășirea dreptului dumnezeiesc, ce se încheie prin binecuvântare și prin cununie*” (Syntagma, col.1151) (Синтагма 1990, p. 129; Firoiu 1976, p. 86) și era considerată ca una din *taine*, atât de către biserica ortodoxă, cât și de biserica romano-catolică din Transilvania, invocându-se în acest sens prevederile Conciliului din Trento (ținut în Italia, la Trento, 1545–1563): „*Dacă cineva va spune că o căsătorie nu este cu adevărat și în fapt una din cele șapte taine ale legii evanghelice, <taină> rânduită de domnul Hristos, ci că este ceva dobândit de oameni în biserică și că nu aduce nici harul <tainei>, să fie afurisit* (c.1, p. 315)”.

În baza prevederilor Conciliului din Trento, *Statuta iurium municipalium Saxonum* definea (II.1, §.1) „*nunta sau căsătoria*” ca „*unirea bărbatului cu femeia care alcătuiește o legătură de nedespărțit în <timpul> vieții*” (CSISDR (Statuta iurium), p. 636).

Calitatea de taină (*sacramentum*) a căsătoriei a fost recunoscută cu mult înainte de Conciliul din Trent de Sf. Ambrozie (*Exposilio în Lucam*, lib. VIII, nr. 5 și 9), Sf. Toma din Aqino (Summa, prima secundae, qu. 102, art. 5), de papa Bonifaciu al VIII-lea (1294 –1303) ș.a. (CSISDR, p. 636)

Este important faptul că în toate pravilele și canoanele bisericești din perioada cercetată o însemnătate deosebită se acorda responsabilităților și îndatoririlor celor care intenționează să se căsătorească: „*Căsătoria nu se încheie decât dacă consimt, atât cei ce se unesc, cât și cei ce-i au în putere. Nu conviețuirea bărbatului cu femeia face căsătoria, ci vrerea lor de a încheia căsătoria*” (Синтагма 1990, c. 121-130).

Pe parcursul Evului Mediu (și nu numai !), atât în Occident, cât și în Răsărit, *Canoanele bisericești* erau purtătoare de elemente moral-educative și spirituale pentru cei care doreau să se căsătorească. Erau stabilite anumite reguli, care urmau a fi strict respectate. „*Titlu IV. Căsătoria nu se poate săvârși fără învoială de bună voie a celor ce intră în ea și fără învoirea acelora sub a căror putere se află; căsătoria ce se încheie fără învoirea părinților, nu are tărie. Căsătoria este unirea pe viață și traiul împreună al unui bărbat cu o femeie cu împărțirea drepturilor dumnezeiești și omenești*” (Cele Șase Cărți 1921, p. 318-319).

Dacă ne referim la *dreptul roman*, în special la constituțiile lui Iustinian, în Titlul doi *Despre săvârșirea căsătoriei (De ritu nuptiarum)* găsim o definiție asemănătoare: „*Căsătoria este împreunarea soțului și soției, uniunea întregii vieți, îmbinarea dreptului dumnezeiesc cu cel omenesc*” („*I. (Modestin) conjunctio maris et feminae et consortium omnis, divinit et humani juris communicatio*”) (Iustiniani Digesta 1984, p. 370-371; Позанов 2004, c. 382-383).

După cum demonstrează aceste fragmente, la baza încheierii căsătoriei stătea nu numai legătura fizică între bărbat și femeie, ci și legătura spirituală. Regulile îi obligau pe ambii soți la anumite responsabilități moral-spirituale în familie pe toată viața.

Definiția noțiunii de căsătorie o aflăm în *Îndreptarea legii* (glava 198. *Pentru însurarea; și ce iaste însurarea*): „*Însă se mai cheamă însurarea că se împreună și se fac amândoi un trup, după cum au zis domnul nostru Isus Hristos, cu motive și cu cununie pre leage de la preot*”; în glava 203 se dă altă definiție a căsătoriei: „*împreunarea bărbatului și a muierei, adecă amestecare, sau amestecare și moștenire între toată viața lor*” (Î L (1652), 195, p. 213).

În anul 1930, Șt. Gr. Berechet a descoperit la Academia Română două manuscrise: Nr. 1271 și Nr. 1468. Primul manuscris nu are titlu, în schimb, al doilea,³ oferă o prețioasă informație despre aplicarea pravilelor la încheierea căsătoriilor în Moldova⁴ (inclusiv până la sfârșitul secolului al XVIII-lea).

Prezentăm un „*fragment din textul grec cu traducerea făcută de monahul Cozma*” , în care putem găsi definiții ale noțiunilor *însurare* și *nuntă*: „*Pentru nunta...Pravilele zic: „însurarea iaste o adunare la un loc a bărbatului și a femeii, unire și petrecere, sau moștenire a dreptății dumnezeiești și omenești, ori prin blagoslovenie, ori prin cununie, ori prin însemnarea scrisorii. Iară câte se fac dintr-acest fealiu (altfel decât în acest fel – n.a.), acelea să socotesc ca*

³ „Cel dintâi are 950 de pagini, în folio, scris frumos, provenit din mănăstirea Neamțului (Moldova). Pe al doilea document pe prima pagină se citește următorul titlu: “*Vactiria / adecă Cârja arhierească acum întâiu / tălmăcită dupre limba ellinească pre / limba moldovenească. Cu osărdiea și toată cheltuială Preaosvințitului Mitropolit al Moldovii: / Kir Iacov /Iară tălmăcitor al aceștii cărți au fost cuviosul întru ieromonași kir popa / Cosma. La anii 7262 / fiind și diortosită de dascalul Duca de la / Thasos*”. Vezi: *Intregiri. Buletinul Institutului de Istoria vechiului drept românesc*, închinat celor 30 de ani de existență a Universității populare din Vălenii de Munte și ctitorului ei, Nicolae Iorga, Iași, 1938, p. 20.

⁴ În Muntenia acest document nu a găsit aplicare în instanțele de judecată.

și când nu se fac (...) Nunta să cheamă adevărată legătură și împreună viețuire a bărbatului cu muierea, împreună lăcuință spre facere de coconi” (Întregiri, p. 24).

După cum demonstrează acest fragment, definiția căsătoriei este foarte clară și nu se deosebește mult de cea din *Îndreptarea legii* (gl. 198; p. 203). Pe parcursul secolelor, condițiile de bază la înființarea familiei erau aceleași – binecuvântare, cununie, alegere benevolă etc.

O altă condiție, ce ținea de vârsta căsătoriților, a rămas, de asemenea, neschimbată: „*Să cade dar bărbații să fie de bună vârstă. Așijderea și fetele să fie putincioase de a primi pe bărbați adecă bărbații de 14 ani, și acestea zise, măcar supt stăpâni, măcar de capul lor de vor fi cei ce vor să se însoare, nunta nu să va face până nu să vor tocmi între dânșii cei ce vor să să însoare și cei ce îi au pe dânșii supt stăpânirea lor. Nunta nu o statornicește, nici o întărește culcarea la un loc a bărbatului și a femeii, ci o întărește tocirea nunții și alcătuirea și învoirea” (Întregiri, p. 23).*

Merită atenție faptul că deja nu se făcea deosebirea după *sex* la dreptul de a se căsători, când persoana devenea *deplină de vârstă*: „*Cela ce ieste de sineși stăpânitor și deplin la vârstă, acela și fără voia tatălui său poate să să însoare” (Întregiri, p. 23-24).* Evident, rolul părinților nu se excludea. Se sublinia că părinții trebuie să fie respectați și în nici un caz tinerii să nu se cunune clandestin: „*și nimenea să nu să cunune pe ascuns, ci înaintea a multora să să cunune*“. Preoților le era interzis să officieze căsătorii ilegale. În caz că preoții încălcau aceste reguli, erau caterisiți, iar căsătoria anulată. „*Și preotul care i-au cununat să cade să-și ia vreadnicile pedepse după cum poruncesc dumnezești canoane” (Întregiri, p. 24).*

În urma analizei problemei abordate, constatăm că sursele de epocă fac suficiente referiri pentru înțelegerea noțiunii de *căsătorie*. Căsătoria era considerată una din tainele bisericesti, „*legătură dintre bărbat și femeie și comunitatea întregii vieții*”, o taină la fel de mare ca și botezul sau preoția. Căsătoria constituia (și constituie încă – n.a.) baza structurilor familiale – care formează, de fapt, temelia unei societăți – și este investită de creștinism cu atribute sacramentale. *Funcția religioasă* a familiei continuă să se mențină începând cu însuși actul constituirii ei și persistând în tot timpul existenței sale. Orice căsătorie ce nu fusese oficiată religios era considerată concubinaj (Pilat 2002, p. 229; IDR (II/I), p. 253).

Generalizând cele expuse, ținem să remarcăm că studierea problemei instituției căsătoriei este puțin cercetată în literatura de specialitate, mai ales în ceea ce privește funcția familiei: demografică, etică, pedagogică. În esență, considerăm că familia, în vechea concepție juridică, prezintă un vast interes pentru percepția trecutului nostru, cât și sugestii pentru realitățile contemporane.

2.2. Condițiile de încheiere a căsătoriei

Căsătoria era determinată de normele și principiile canoanelor bisericești. Pentru a încheia o căsătorie, era necesar să se îndeplinească anumite condiții, impuse atât de legislația scrisă, cât și de dreptul obiceiului. Condițiile de valabilitate a căsătoriei în Țările Românești erau:

- a) vârsta corespunzătoare sau vârsta legală a căsătoriților
- b) consimțământul părinților
- c) acordul tinerilor
- d) alegerea benevolă
- e) starea fizică și mentală
- f) apartenența la una și aceeași confesiune
- g) excluderea unui grad de rudenie apropiat
- h) respectarea ceremoniei de cununie
- i) apartenența la aceeași categorie socială.

După cum se știe, semnificația noțiunii de *vârstă* are o caracteristică biologică și una juridică. *Vârsta* era un prim element de care se ținea seama în *exercitarea capacității* de a încheia căsătoria. Principalele elemente care au avut importanță juridică, creând incapacități temporare sau definitive de exercițiu în legătură cu anumite drepturi, au fost, conform legislației țărilor române, *vârsta și sexul*. Până la șapte ani copiii erau „*prunci*”, băieții până la 14 ani și fetele până la 12 ani erau considerați *nevârstnici (anix)* și nu puteau întocmi nici un act juridic. Hotarul între nevârstnici și vârstnici era considerată *vârsta nubilă*, când tânărul sau tânăra puteau să iasă de sub *stăpânirea părintească* și să se căsătorească (IDR (I), p. 489; II, /I, p. 245).

Această condiție reflectă evident receptarea dreptului bizantin. În constituțiile lui Iustinian era indicat: „(...) *înțelegerea* (pentru a încheia căsătoria – n.a.) *poate fi făcută atunci când persoanele* (mirele și mireasa) *își dau seama despre acest lucru, adică, să aibă nu mai puțin de 7 ani; pentru a încheia căsătoria băieții trebuie să aibă 14–15 ani și fetele 12–13 ani*” (Iustiniani Digesta 1984, p. 371-372).

În perioada medievală, deosebirea de *sex*, fie că era vorba de sistemul normativ popular sau de o lege scrisă, se socotea după „*fire*”, femeia fiind considerată inferioară bărbatului, cu o capacitate juridică mai redusă, iar participarea ei la viața publică era exclusă: „*Femeile sunt oprite de la dregătoriile civile și obștești. Ele nu pot fi judecători, nici nu iau parte la cârmuire sau la sfaturi de obște, nici nu se amestecă în treburile străine, nici nu îngrijesc de averea cuiva*” (Cele Șase Cărți, p. 42, 65, 71).

Inegalitatea se manifesta atât în condițiile privind vârsta căsătoriților, cât și în ce privește obligațiile față de familia pe care o întemeiau. Această situație nu era caracteristică numai pentru spațiul românesc, ci era una universală și larg răspândită în toate țările creștine.

Exemplul cel mai revelator în privința determinării diferenței de vârstă pentru căsătorie este *Syntagma lui Vlastares*: „*Se cere ca băieții să fie puberi, iar fetele, apte pentru bărbat, adică <băieții> să fie trecuți de 14 ani, iar fetele, de 12 ani. Aceste <condiții> le socotim <ca fiind necesare>*”. Din cele expuse, observăm că între fete și băieți se făcea distincție. Dacă băieții, la atingerea majoratului, puteau să se căsătorească fără permisiunea tatălui, despre fete nu se vorbește nimic: ”*Fiul emancipat, având vârsta legiuită, se poate căsători chiar fără încuviințarea tatălui*” (СИНТАГМА, с. 129).

În codicele de legi din Moldova, *Cartea Românească de învățătură (1646)* (CRÎ 1961), mai puțin se precizează vârsta căsătoriților, dar în anumite capitole găsim informația necesară prin mențiuni indirecte. De exemplu, se indică vârsta fetelor în cazul violenței asupra lor: ”*Oricine va face silă la fecioară micșoră, încă să nu fie de 12 ani, să va certa mai rău de când ar fi fost fată mare de vârstă*” (Glava 36:7 *Pentru ceia ce fac silă feciorelor de le strică fecioria*) (CRÎ, 138).

Un deosebit interes la capitolul privitor la vârstă îl prezintă textul din *Glava 53*, în care este definită vârsta în general: „*2. Cucon să cheamă până la 7 ani de vârstă; tânăr în măsură de vârstă să cheamă parte bărbătească de la 10 ani și jumătate până la 14 ani, iar parte femească de la 9 ani și jumătate până la 12 ani*” (CRÎ, p. 162-163).

Deci, după cum reiese din cele expuse mai sus, hotarul de vârstă al fetelor între copilărie și maturitate era de 12 ani și pentru băieți de 14 ani. Conform dreptului scris, pentru încheierea căsătoriei se cerea ca băieții să fie trecuți de 14 ani, iar fetele de 12 ani.

În Țara Românească, majoratul matrimonial este precizat după *Îndreptarea legii (1652)*: ”*blagoslovită iaste vremea logodnei și a unei nunți, când ieste bărbatul de 14 ani și muiarea de 12*”(glava 173), „*nunțele ceale ce sunt pre leage să chiamă ceale ce se fac cum zic dumnezăeștile pravile, bărbatul să fie pre leage și muiarea priimită pentru bărbat, adecă junele să treacă de 14 ani și muiarea să fie mai mare de 12 ani*” (glava 203) (ÎL (1652), p. 174, 212-213).

În Moldova medievală se obișnuiau căsătoriile de vârstă timpurie, astfel o tânără fată trecută de 24 de ani era considerată *fată bătrână*, deoarece „*după obiceiul nostru moldovenesc, este pentru o fată care până la 24 ani nu capătă bărbat, rușine și uriciune*” (Iorga N., 1930 II, p. 296).

Dimitrie Cantemir în ilustra sa lucrare *Descrierea Moldovei*, în capitolul XVIII al părții a doua *Despre obiceiurile de logodnă și de nuntă* nu indică vârsta căsătoriților, dar menționează unele aspecte caracteristice epocii: „*Moldovenii își însoară copiii la vârsta la care trebuie să se facă, după legile bisericești, cununia. Însă se socotește că e rușine, dacă o fecioară cere un bărbat, iar obiceiul țării a statornicit că flăcăii trebuie să-și aleagă ei înșiși neveste și nu să-și aleagă părinții fetei ginerele*” (Cantemir 1992, p. 129-130).

Sunt atestate multiple cazuri privind căsătoriile la vârste timpurii în Moldova. De exemplu, Iliș (născut în 1409), fiul lui Alexandru cel Bun, era căsătorit în 1425 la vârsta de 16 ani (CSR, 14-15)⁵. Ștefăniță cel Tânăr (născut între anii 1506–1510) (Ureche 68)⁶ s-a căsătorit în 1526, având aproximativ 16–20 de ani (Rezachevici 2001, 553-555).

Un alt caz este pețirea lui Alexăndrel (Alexandru II), cel de-al doilea fiu al lui Ilie voievod și al Marincăi. Din cronică aflăm că este născut la 17 august 1438. În 1448, la o vârstă fragedă de 10 ani, ajunge la domnie (1448-1449) (CSR, p. 5-6). În perioada celei de-a doua domnii (1452-1454) pentru a „*echilibra balanța politică*” Alexăndrel, în anul 1453, la 16 februarie, încheie „*pace veșnică*” cu Ioan de Hunedoara. În plus, cum menționează C. Rezachevici, având vârsta de paispezece ani și jumătate, se obligă să ia de soție pe o nepoată a acestuia, „*și pe nepoata sa să o iau să-mi fie Doamna, până la moarta mea*” (Rezachevici 2001, p. 511, 526-527). Nepoata lui Ioan de Hunedoara este neidentificată, nu știm în ce împrejurări Alexăndrel a fost înlăturat din a doua domnie, însă cunoaștem că această alianță matrimonială n-a fost încheiată (Costăchescu (II), p. 763-765).

În 1355, împăratul bulgar Ioan Alexandru (1331-1371) și cel bizantin Ioan V-lea Paleologul (1341-1376; 1379-1391) au încheiat un tratat de pace, care a fost consolidat prin căsătoria copiilor lor. Ioan Alexandru și-a căsătorit fiica, încă minoră, pe Kerața-Maria, cu urmașul, minor și el, al lui Andronic IV (1376-1379) (DIRA XVI/IV, 122; Gorovei 2006, p. 38-39). Ambii tineri aveau câte 9-10 ani, atunci când părinții au încheiat acest contract de căsătorie. Permisivitatea și contractul de căsătorie au fost confirmate de un Act Sinodal special al Patriarhului de la Constantinopol la 17 august 1355. Nunta a avut loc peste un an, în 1356⁷.

Un alt exemplu în acest sens poate servi conflictul polono-ungar privind Haliția în anul 1214, care a fost rezolvat prin intermediul „*diplomației de mariaj*”. Pentru a soluționa problema

⁵„*Și i s-a născut un fiu, întâiu născut, numit Ilie voievod, în anul 6917 (1409), iulie 20, din cneaghina Neacșa...În anul 6933 (1425) octombrie 23 și-a luat Ilia voievod soție și a adus-o Ghidigol sîmbătă, s-a cununat duminecă*”.

⁶ Grigore Ureche înregistrează știrea că după campania în Polonia din iunie 1509, Bogdan III „*s-au luat doamnă din țară și au făcut pre Ștefan vodă cel Tânăr*”.

⁷A doua soție a lui Andronic IV era Teodora, fiica voievodului Țării Românești Nicolae Alexandru Basarab (1352-1364).

teritorială, regii Ungariei și Poloniei au decis că vor da în stăpânre această regiune copiilor lor. La momentul încheierii logodnei, mirele Koloman, fiul regelui ungar Andrei II, avea șase ani, iar logodnica Salomeea, fiica regelui polon Leșco cel Alb, numai doi (*sic!*). Însă această condiție nu era luată în considerare de părinți, care erau preocupați de problemele politicii interstatale mai mult decât de destinul propriilor copii. Se știe că mireasa a fost dusă la palatul regelui ungar, unde a fost crescută și educată cu mare atenție, și când a atins vârsta de majorat, s-a căsătorit cu Koloman. Nu cunoaștem detalii – a fost fericită căsătoria sau nu, dar există mărturii că copii nu au avut, în 1241 Koloman a fost ucis de mongoli, iar Salomeia a intrat în istoria Poloniei ca sfânta Salomeia (Божилон 1985, p. 219-220).

Pețirea lui Alexăndrel (Alexandru II), cel de-al doilea fiu al lui Ilie voievod și al Marincăi, născut la 17 august 1438 (CSR, p. 6, 15), este și ea ilustrativă în acest sens. Pentru a soluționa problemele politice, Alexăndrel, în perioada celei de-a doua domnii (1452-1454), la 16 februarie 1453 încheie un tratat de pace cu Ioan de Hunedoara. Una dintre condițiile de asigurare a îndeplinirii prevederilor tratatului era obligația de a o lua de soție pe nepoata lui Ioan de Hunedoara, deși Alexăndrel avea doar paispezece ani și jumătate, „și pe nepoata sa să o iau să-mi fie Doamna, până la moartea mea” (Rezachevici 2001, p. 511, 526-527; Mihnea 1933, p. 227-228). Alianța matrimonială n-a fost încheiată, Alexăndrel fiind înlăturat de la dCioromie, în împrejurări necunoscute, la fel de necunoscută a rămas și viitoarea mireasă (Costăchescu (Documente II), p. 763-765).

Ca exemplu ilustrativ pot servi și fiicele lui Ieremia Movilă. Despre prima fiică, Raina, se știe că s-a născut în 1588. Avea numai 11 ani când a fost cerută în căsătorie. Despre această pețire scrie cronicarul transilvănean István Szamosközy (care a descris evenimentele de la sfârșitul secolului al XVI-lea – începutul secolului al XVII-lea) (Szamosközy I., 1981, p. 208-209, 510). În 1599, Andrei Bátor, voievod al Transilvaniei (1599), prin intermediul cardinalului János Nagy a propus să-l căsătorească pe fratele său mai mic (după mamă)⁸, János Iffjú, cu fiica lui Ieremia Movilă. Cronicarul Szamosközy scrie că Ieremia Movilă avea o singură fiică, dar este o opinie eronată. Este cunoscut faptul că în 1599 în familia domnului Moldovei erau deja trei fiice: Raina, Maria și Ecaterina. Astfel, putem să presupunem că este vorba de fiica cea mai mare – Raina (Corfus 2006, p. 284; Czamańska 2005, p. 30; Ibidem 2006, p. 264). Opinia greșită a cronicarului a fost susținută și de cercetătoarea din Ungaria Ildikó Horn (Horn 2010, p. 250).

Prin acest mariaj dinastic se urmărea o alianță politică. Una din condițiile de bază era încheierea cât mai urgentă a căsătoriei. La stabilirea condițiilor erau respectate și anumite

⁸ Născut din a doua căsătorie a mamei lui Andrei Batory cu János Iffjú

obligațiuni financiare. În caz dacă căsătoria nu avea loc din vina mirelui, atunci el era obligat să plătească despăgubiri în valoare de 30 000 de ducați, dintre care, conform contractului, 20 000 era obligat să plătească Andrei Bátorý și 10 000 János Iffjú. În contract era stipulat că și Ieremia Movilă era obligat să plătească despăgubire de aceeași valoare, dacă nu va respecta contractul. Contractul cu garanții reciproce a fost completat la 3 iulie 1599, semnat și pecetluit, și însoțit de verigheta de logodnă pentru logodnică. Această alianță matrimonială n-a fost încheiată, din motiv că mirele, János Iffjú, a fost ucis (Szamosközy 1981, p. 208-209, 510; Horn 2010, p. 250).

Peste un an, în toamna anului 1600, la indicația lui Zamoyski, au început negocieri pentru căsătoria Rainei Movilă (la 12 ani!) cu principele Mihał Wiśniowiecki, staroste de Owruć. Nunta s-a făcut la 25 mai 1603 (când Raina avea 15 ani), iar marele cancelar Zamoyski a fost oaspete de onoare. Acest mariaj din interes politic, în realitate, s-a realizat într-o căsătorie fericită. În afară de aceasta, Raina Movilă a intrat în istoria Poloniei ca mama faimosului Ieremia Wiśniowiecki și bunica viitorului rege polon Mihał Korybut Wiśniowiecki (1663-1673) (Czamańska 2006, p. 119-120).

A doua fiică, Maria, s-a căsătorit peste 3 ani, în 1606, cu alt vestit magnat al Poloniei – Ștefan Potocki. Maria era a doua fiică a lui Ieremia Movilă și s-a născut peste câțiva ani după Raina. Argumente solide la acest capitol aduce Ștefan S. Gorovei într-un studiu consacrat acestei probleme. Făcând o danie Suceviței la 12 iulie 1597, Ieremia Movilă amintește de copiii „*dăruiți de Dumnezeu, Costantin, Irina (Raina – n.a.), Maria și Caterina*” (Czamańska 2007, s. 122-128; Corfus 2006, p. 284). Reiese că la data căsătoriei Maria avea aproximativ 15 ani.

Pentru a argumenta rezultatele consemnate mai sus, am recurs la studii comparate. În acest context, menționăm că în dreptul canonic bizantin era respectată aceeași vârstă pentru căsătoriți: fetele la 12 ani și băieții la 14 ani (Patlagean 1973, p. 90; Nicol 1964, p. 164; Ibidem 1972, p. 33; Dąbrowska 1996, p. 51). Pentru Imperiul Bizantin însă erau tradiționale căsătoriile cu fete tinere, indiferent de vârsta mirelui.

De exemplu: prima soție a împăratului bizantin Andronic II Paleologul (1282–1328), Ana Unguroaica, avea 12 ani la căsătorie și a născut la doar 16 ani. A doua soție a lui Andronic II Paleologul avea 12–13 ani la căsătorie. Împăratul Ioan VII (1390) s-a căsătorit cu Eugenia Gattilusio când aceasta avea numai 6 ani. Soția împăratului Constantin XI (1449–1453), Magdalena Tocco, avea 12 ani la căsătorie și a murit peste un an, la nașterea primului copil (Dąbrowska 1996, p. 51, 96-97).

Până în secolul al XV-lea, în toate țările europene, atât în Est, cât și în Vest, vârsta între 12–14 ani era valabilă pentru încheierea căsătoriei (Metz 1962, p. 82 ; Herlihy 1978 (V), p. 358;

Ibidem 1978, p. 13). O influență majoră a dreptului bizantin s-a manifestat și în dreptul civil al țărilor vecine, în mod special al Serbiei, în *Statutul lui Stefan Dușan*. Acest document juridic medieval este un model de compilație a legislației bizantine. În *Statutul lui Stefan Dușan* nu este indicată direct vârsta căsătoriților, dar tocmai această țară demonstrează, în mod elocvent, obiceiul căsătoriilor premature. Ilustrativ este și cazul căsătoriei regelui Serbiei Stefan Uroș II Milutin (1282–1321), a treia soție acestuia a fost Anna Terter, fiica țarului bulgar Gheorghi I Terter (1280–1292) și a Mariei (Kira-Maria) Asen, sora lui Ioan Asen III, născută în Bizanț (Табачков С., 1909, p. 563-588), după divorțul (*terminus post quem*) părinților, aproximativ în 1283–1284 (Божилев 2006, с. 531; Андреев 1988, с. 168-169)⁹. Anna Terter, în fragedă tinerețe, la vârsta de maximum 10 ani, a fost dată în căsătorie țarului sârb Stefan Uroș II Milutin doar în scopuri politice (pentru consolidarea pactului de pace bulgaro-sârb din 1284). Despre acest fapt vorbește și unul din documentele de la Dubrovnik din anul 1284, în care se amintește: „*când a luat de soție Uroș pe fiica împăratului bulgar*” (The Correspondence, p. 210; Failler 1998, p. 245-248; Божилев, Гюзелев 2006, с. 538).

După 15 ani de căsătorie, Stefan Uroș II Milutin a divorțat de Anna Terter, pentru a încheia a patra căsătorie cu fiica minoră a lui Andronic II. Conform tratatului bizantino-sârb, Anna Terter a fost trimisă înapoi în Bizanț (repetând soarta mamei sale!). Gheorghi I Terter a fost urmat de țarul Smileț (1292–1298), după a cărui moarte, sub regența soției, a rămas un fiu minor, numele complet al căruia este Ioan Comnen Duca Anghel Vrana Paleologul, care prefera să poarte și să accentueze titlurile bizantine, moștenite de la maică-sa, fiica sevastocratului Constantin, fratele împăratului Mihail III Paleologul. Pentru a stabili relații pașnice cu Serbia, *văduva a propus coroana bulgară* lui Stefan Uroș II Milutin, dar acesta a refuzat să se căsătorească cu ea, preferând-o pe minora prințesă bizantină Simonida (Pachymeris 1980, p. 86; Ников 1921, с. 1-95; Божилев 1980, с. 78-81; *История на България* 1982 (3), с. 289-299).

La vârsta de 40 de ani, Stefan Uroș II Milutin a cerut-o în căsătorie pe fiica împăratului bizantin Andronic II Paleologul (1282–1328) și a Iolandeide Montferrat „(...) și a luat de soție pe Simonida, fiica imperatului bizantin” (Dąbrowska 1996, p. 67; Pachymeris 1980, p. 86-87)¹⁰. Simonida avea numai 5 ani, când Stefan Uroș II Milutin a insistat să fie trimisă mireasă la curtea

⁹Gheorghi I Terter se consideră întemeietorul noii dinastii a Terterilor, care a condus Bulgaria timp de 34 de ani. După doi ani de la venirea la putere, Gheorghi I Terter ia o hotărâre neașteptată: desface căsătoria cu Maria (Kira-Maria) Asen și își aduce înapoi prima soție, pe Maria și pe fiul său, care se transformă din ostatici în membri ai familiei împărătești.

¹⁰ În aceeași perioadă el ducea tratative în privința Annei, fiica împăratului Mihail Paleologul (1259-1282). Nu se știe clar, dacă s-a schimbat decizia din cauza conjuncturii politice sau din motive personale.

sa și a respins rugămintea părinților de a amâna căsătoria până la maturitatea ei. Nunta a avut loc când Simonida a împlinit 8 ani. Din cauza căsătoriei la acea vârstă fragedă Simonida n-a putut avea niciodată copii (Mavromatis 1978, p. 43; Laskaris 1926, p. 53-81; Daubrowska 1996, p. 51). Această informație este relatată în opera lui Mavro Orbin (din Dubrovnik) în renumita lucrare a secolului al XVII-lea „*Краљевство Словена*”: „*Regele Serbiei Uroș avea peste patruzeci de ani când a luat-o de soție pe Simonida, care abia a împlinit opt ani. Din această cauză ea niciodată nu a putut să nască copii*” copii (Mavromatis 1978, p. 43).

Răstrăbunica Elenei Ecaterina (soția lui Petru Rareș), Mara (1354–1357(?) – 12 aprilie 1426), fiica mai mare a lui Lazar Hrebeleanović și a Miliței, a fost dată în căsătorie în 1371, adică aproximativ la vârsta de 14–17 ani, după Vuk Branković (Михаљчић 1975, с. 111-112).

Strănepoata Marei, Elena (1447 – 1498), la vârsta de 12 ani (21 martie 1459) era căsătorită cu Ștefan Tomašević (? – 1463), fiul regelui bosniac Ștefan Tomaš (1443–1461). Căsătoria fusese încheiată din inițiativa mamei, Elena Paleologu (1432 – 1473), pentru a menține puterea prin intermediul fiicei (Макушев 1882, с. 310; Историја Српског 1994, с. 310).

Despina Milița (? – 1554)¹¹ (*Историја Српског* 1994, с. 460, 560), sora Elenei Ecaterina¹², s-a căsătorit în 1504/1506 cu viitorul voievod al Țării Românești, Basarab IV Neagoe (1512-1521), când avea 14 ani (Родословне таблице 1991, с. 129 (№ 17); 130 (№ 18); 223-225 (№ 37)).

Pe de altă parte, privitor la Transilvania, am depistat informații diferite în *Libri Sententiarum* și *Tripartitul* (Moldovan 2007, p. 102-103) referitoare la problema vârstei de căsătorie. Pentru a demonstra acest fapt, propunem fragmente integrale din ambele documente.

Conform *Libri Sententiarum*, „după lege, bărbatul trebuie să fi împlinit 14 ani, iar femeia – 12”. Atrage atenția formularea. Deci, la vârsta aptă pentru căsătorie, tinerii sunt numiți *bărbat* și *femeie*, iar pentru a „încheia o căsătorie legiuită (...) potrivit dispozițiilor legii: bărbații să fie puberi, iar femeile, nubile (*capabili și capabile de a procrea*) <și să aibă> încuviințarea părinților sau a acelorora în a căror putere sunt. Căsătoriile acelor persoane ce sunt în puterea tatălui nu se încheie potrivit legii – fără vrerea lui, dar, odată încheiate, nu se desfac” (CSISDR, p. 638 – 639).

¹¹Despina Milița și Elena Ecaterina erau fiicele lui Iovan Branković și ale Elenei Iakšić (Iovan Branković, născut în 1462, despot al Serbiei (1494 – 1502), a fost căsătorit cu Elena Iakšić (? – 1529), fiica lui Stefan Iakšić (? – 6.I. 1506). La 10 decembrie 1502, la vârsta de 40 de ani, Iovan va muri în urma rănilor. După el nu vor rămâne urmași pe linie masculină.

¹²Elena sau Elena-Ecaterina Branković (?-1550/1551) s-a căsătorit în 1529 cu domnul moldovean Petru Rareș.

Cu mare probabilitate, aceste condiții au fost moștenite din *dreptul roman și dreptul cutumiar germanic*. În afară de aceasta, de la tinerii căsătoriți se cerea ca alegerea să fie benevolă, să se afle în stare fizică și mentală sănătoasă și alegerea să fie confirmată prin jurământ: „*Dacă <logodnicii> spun însă prin cuvinte ceea ce nu vor cu cugetul – adică dacă nu e vorba de vreo silă sau vreo înșelăciune – această îndatorire <luată>, prin cuvintele cu care consimt, spunând: „Te iau de bărbat și pe tine de soție”, formează căsătoria* (Ibidem, p. 638 - 639).

Potrivit dispozițiilor *Tripartitului*, băieții și fetele până la 12 ani erau în perioada *vârstei nelegiuite*; între 12 și 16 ani fetele și 12-24 bărbații erau în perioada *vârstei legiuite*, după care urma majoratul: „*Copiii sunt unii de vârsta desăvârșită (perfectae aetatis), alții de vârsta nedesăvârșită (imperfectae aetatis). Sunt de vârstă desăvârșită băieții de 24 de ani, iar fetele de 16 ani (...) Vârsta mirelui era de regulă mai mare decât a miresei. Sunt de vârstă nedesăvârșită cei ce nu au <împliniți> anii de vârsta desăvârșită. Și, dintre aceștia, unii sunt de vârstă legiuită, iar alții de vârstă nelegiuită. Băieții ca și fetele (...) la 12 ani (...) au vârstă legiuită*” (Firoiu 1976, p. 85).

Un alt exemplu îl poate reprezenta vecinul de est al Țării Moldovei, Marele Cnezat Lituanian. Ne vom referi, în primul rând, la I Statut Lituanian, care a fost primul codice de legi al Marelui Cnezat Lituanian și adoptat în 1529, intrând în vigoare de la 1 ianuarie 1530 (Błaszczuk 2002, p. 83-85; Kiaupa, Kiaupienė, Kuncevičius 2000, p. 202-203; Bardach 1988, p. 25; Ochmański 1982, p. 112).

Codicele includea 244 de articole cuprinse în 13 capitole. Încă în 1522, Sygmunt I Stary a declarat „*tuturor locuitorilor și străinilor, nobili sau nu, pentru toți este scris un singur drept și o singură lege*” (Законодательные акты 1936, X-XI; Lietovus Metrica 1997, CXXII).

În document nu se indică nemijlocit vârstă căsătoriților, dar în Articolul 1 *Despre copiii nevârșnici* găsim informații referitoare la acest subiect: „*Stabilim ca, după moartea părinților copiilor nevârșnici, averea lor mobilă și imobilă să nu fie distrusă și nimicită (...) să fie ei ocrotiți sub tutela persoanelor desemnate de părinți sau rude până la majorat. Bărbatul trebuie să aibă 18 ani și fata 13 ani*” (Законодательные акты 1936, X-XI). Deci, după cum demonstrează I Statut Lituanian, vârsta corespunzătoare sau vârsta legală a căsătoriților în Lituania în secolul al XVI-lea era pentru fete de 13 ani și pentru băieți de 18 ani.

În Polonia, în secolele XIV și XV, se accentuează tendințele de codificare a dreptului cutumiar polonez. În conformitate cu normele de drept ale acelor timpuri, regelui îi revenea un rol deosebit de important în sistemul legislativ. Suveranul putea modifica și completa legislația, elaborând statute și privilegii, pe care acesta le dădea cu asentimentul sau la insistența nobilimii.

La aceste izvoare de drept ale epocii se adăugau *hotărârile dietelor* și apoi cele ale dietei generale, cunoscute sub numele de *constitutiones*. Datorită dezvoltării activității instanțelor judecătorești, se impune, cu începere din secolul al XIV-lea, și *precedentul judiciar*, echitabil izvor juridic de drept. În Polonia medievală s-au aplicat, în unele regiuni, câteva sisteme de drept străine, ca: dreptul de Magdeburg, dreptul românesc (*jus valachicum*) și dreptul armean. *Dreptul românesc* s-a aplicat în Galiția, unde fuseseră colonizate numeroase sate cu țărani români veniți din Transilvania la stăruința regilor poloni (Obyczaje 2004, p. 35; Smochină 2009, p. 152).

La încheierea căsătoriilor, un rol important l-a jucat dreptul canonic. Potrivit acestuia, căsătoria era considerată nevalidă, dacă apăreau impedimente excepționale: lipsa consimțământului liber de a încheia căsătoria, efectuarea acesteia prin constrângere, sau dacă se depista vreo greșală privitor la personalitatea unuia dintre soți (rude apropiate, căsătorie ascunsă, căsătorie în perioada de doliu, beție etc.). În practica ecleziastică, un motiv pentru nerecunoașterea căsătoriei era inegalitatea socială, dacă despre aceasta nu se știa din timp de către una din părți. Dacă se întâmpla însă ca o nobilă (șleahțeancă) să se căsătorească conștient cu un bărbat din popor, atunci ea nu-și mai primea zestrea cuvenită și pierdea și dreptul la orice moștenire, dar căsătoria rămânea valabilă (Бардах, Леснодарский, Пиетрчак 1980, с. 239).

Conform legislației polone, condițiile de căsătorie sunt asemănătoare cu cele din țările românești: vârsta corespunzătoare, alegerea benevolă și acordul tinerilor, consimțământul părinților, apartenența la aceeași confesiune, respectarea ceremoniei de cununie etc. (Бардах, Леснодарский, Пиетрчак 1980, с. 239).

Cel de al II-lea Conciliu Lateran (1139) a reglementat binecuvântarea căsătoriei de către preot. Dar tradițiile păgâne persistau încă și această condiție nu totdeauna a fost respectată până la începutul secolului al XIII-lea. Abia după al IV-lea Conciliu Lateran (1215) căsătoriile fără cununie au fost considerate nevalide. Concomitent, s-au introdus interdicții de căsătorie între rude până la a patra generație (Obyczaje 2004, p. 35).

Încheierea căsătoriei era valabilă, dacă erau respectate trei condiții obligatorii: 1. anunțarea logodnei; 2. lipsa impedimentelor la căsătorie 3. îndeplinirea tuturor canoanelor bisericesti (Świaczny 2004, p. 39-40; Sobczak 2006, p. 49-55).

Vârsta de căsătorie s-a schimbat și a evoluat pe parcursul secolelor. Astfel, în acordul lui Konrad Mazovețki (1242) cu cruciații se specifica: „*Nu pot fi luați prizonier copiii până la 12 ani, fete, femei și preoți*” (Бардах, Леснодарский, Пиетрчак 1980, с.140). Din acest acord deducem că fata era considerată minoră până la 12 ani. Drept exemplu servesc și căsătoriile din această perioadă.

Jadwiga Anjou, numită la 10 ani (sic!) regina Poloniei (n. 15/18 II 1374 – † 17 VII 1399, Krakow), avea vârsta de numai 12 ani când s-a căsătorit cu Jagaiłło, care era cu aproximativ 20 de ani mai mare decât dânsa (Strzelecka 1962-1964, p. 291-295; Słownik władców 1997, p.150, 106-109, p. 385; Halecki 1935, p. 110).

Bunica Jadwigăi, Elisabeta Lokietkowna (n.1305-† 29 XII 1380, Buda Veche), regină a Poloniei și Ungariei, a fost căsătorită în scopuri politice la vârsta de 15 ani, în 1320, cu regele Ungariei, Carol I Robert de Anjou (n. 1288 – † 16 VII 1342). Era deja a treia soție a lui Carol I Robert de Anjou, iar diferența de vârstă dintre ei era de 17 ani. Prin această căsătorie s-a încheiat o alianță între casa regală polonă și dinastia regală ungară (Kronika Jana 1996, p. 80; Słownik władców 1997, p. 106-107).

Din secolul al XIV-lea, situația femeilor din Polonia se schimbă, ele aveau dreptul la moștenirea proprietății imobile în cazul când nu existau moștenitori de gen masculin. Însă nu se schimbă situația cu privire la vârsta de căsătorie. Din secolul al XVI-lea, în Regatul Polon vârstă de majorat era considerată pentru fete 12 ani, iar pentru băieți – 15 ani (Бардах, Леснодарский, Пьетрчак 1980, с. 238; Smochină 2009, p. 152-153).

Introducerea căsătoriei oficializate în biserică datează numai din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, când în Polonia au fost recunoscute hotărârile Soborului din Tridento (1577). Căsătoria era considerată o taină și în același timp un contract matrimonial. Conform Constituției din 1588, căsătoriile se încheiau printr-un contract care se înregistra în cărțile judecătorești, unde se indica zestrea, mărimea *viano* (daruri de nuntă, o sumă de bani ce acopereau valoarea zestreii), soția nu purta răspundere pentru datoriile soțului, bastarzii nu aveau drepturi egale cu copiii legitimi etc. *Viano* putea fi plătită și cu o sumă de bani de două ori mai mare decât costul zestreii, dar nu trebuia să depășească limita unei treimi din toată averea soțului. Din secolul al XVII-lea, fetele moșteneau din partea tatălui numai o pătrime din avere, iar de la mamă, toți copiii, indiferent de sex, moșteneau în mod egal toate bunurile mobile și imobile.

În Rusia medievală, în perioada cercetată, documentul legislativ principal privitor la relațiile familiale era așa-numita *Кормчая книга*, care includea compilații din legislația greco-romană, hotărârile sinoadelor ecumenice și locale etc. Conform acestui document, vârsta minimă valabilă pentru încheierea căsătoriei era pentru fete de 12 ani și pentru băieți – de 15 ani. Deseori aceste dispoziții nu se respectau, deoarece, conform obiceiurilor și tradiției ruse, părinții căsătoreau copiii la o vârstă foarte fragedă, la 8-10 ani. Căsătoria era considerată o taină și era menită „să înființeze un cuplu între bărbat și femeie, din care se nașteau copii” (Цатурова 1991, с. 6; Российское Законодательство 3 1985, с. 88).

Politica bisericii ruse era orientată spre respectarea legilor. În acest sens, în anul 1551, *Стоглавый собор* (*Sinodul celor 100 de capitole*) a stabilit vârsta legală a căsătoriilor. În capitolul al 18-lea al *Sinodului* cu referire la anumite pravile sfinte (după părerea specialiștilor, acest capitol a fost compilat din dreptul bizantin) vârsta de căsătorie pentru fete era de 12 ani, iar pentru băieți – de 15 ani (Законодательство 1985, c. 437- 438). Această lege s-a respectat până la începutul secolului al XVIII-lea, când împăratul Petru I a emis legea „*О единонаследии*“. Prin adoptarea acestui document, vârsta de căsătorie a fost modificată – pentru băieți la 20 de ani, iar pentru fete la 17 ani (Полный Свод Законов, Том V, № 2789, Статья 4). Este posibil ca țarul Petru I să fi introdus aceste schimbări sub influența legislației occidentale.

Fiindcă oficierea căsătoriilor ținea de competența bisericii, deseori această lege încălca, și vârsta, pentru fete, nu depășea 13 ani, conform hotărârii Sfântului Sinod din 17 decembrie 1774. Soluționarea acestei probleme s-a făcut la 19 iulie 1830, când, în conformitate cu ucazul țarului Nicolae I (1825–1855), vârsta pentru fete a fost stabilită a fi de 16 ani și pentru băieți – de 18 ani (Законодательство 1985, c. 437).

În Cehia, instituția căsătoriei era reglementată prin dreptul canonic și femeia dispunea de un statut juridic distinct de cel al bărbatului. Chiar dacă era limitată în drepturi, femeia, totuși, se bucurade o capacitate juridică avansată. Aceasta se exprima prin dreptul femeii la proprietate, de a lua parte la procese, de a încheia tranzacții comerciale etc. Bărbatul nu avea dreptul să facă abuz de statutul său de cap al familiei. Dota pe care soția o aducea soțului se numea *veno* și rămânea proprietatea acesteia. Legea cehă asigura dreptul soției asupra dotei în caz de desfacere a căsătoriei. Vârsta căsătoriilor era stabilită încă din secolul al XIII-lea prin decretul Papei de la Roma Grigore IX (1227–1241): pentru fete 12–15 ani și pentru băieți 15–18 ani (Иванишев f. a., c. 124-149).

În *Legea Bulgară pentru judecarea mirenilor*, art. 31, figurează următoarea definiție a familiei: „*De la Dumnezeu este orânduit ca viața soților să fie nedespărțită. Înțelepciunea Mântuitorului nostru, Domnului Dumnezeu, ne învață că după ce făcu din nimic ființa omului, (Dumnezeu) nu luă din pământ țărână să facă pe femeie, deși putea, ci luă o coastă de la bărbat și o a creat, ca să se asemene într-o înțelepciune și ca un trup în două fețe, el legiui și legătura lor nedespărțită*” (Berechet Șt., 1926, p. 15-16).

În Bulgaria, conform tradiției legislative moștenite din *Ecloga*¹³, au fost stabilite anumite norme de încheiere a căsătoriei. Una din condiții, la fel ca și în celelalte țări europene, era vârsta însurăteilor – pentru fete 13 ani și pentru băieți 15 ani (Андреев, Ангелов 1962, с. 229).

După creștinarea bulgarilor s-au produs schimbări esențiale în reglementările de drept familial. Căsătoria era precedată de o logodnă, care trebuia să corespundă cerințelor legale: logodnicii să fie creștini ortodocși, să aibă vârstă de cel puțin șapte ani, să aibă acordul părinților etc. Termenul de logodnă era de doi ani (Smochină 2009, p. 184). În două acte legislative bulgare vârsta celor care se căsătoreau era diferită.

De exemplu, în *Nomocanon sau Nomocanon de Dumnezeu*¹⁴ (IDR I 1980, p. 210-211) era indicată altă limită de vârstă decât în *Ecloga* și anume, 16 ani pentru fete și 18 ani pentru băieți. Desigur că această vârstă era mai potrivită pentru înființarea familiei, dar nu se știe cum se respecta această lege (Андреев, Ангелов 1962, с. 228).

Totalizând cele expuse, concluzionăm: pentru încheierea căsătoriei în epoca cercetată (sec. XIV–XVII), era necesară îndeplinirea anumitor condiții, care erau reflectate atât în legislația scrisă, cât și în *dreptul consuetudinar*. În Țările Române, în mod evident se conturează o puternică influență bizantină asupra legislației civile;

- ✓ corespunzător materialului factologic, vârsta de valabilitate a căsătoriei în țările românești era pentru fete de 12 ani și pentru băieți de 14 ani;
- ✓ situația în țările din Europa Centrală, de Est și de Sud-Est era asemănătoare;
- ✓ conform legislației civile ecleziastice din Europa de Vest și Nord-Vest, vârsta de căsătorie era de la 14 ani până la 20 de ani;
- ✓ căsătoria era actul legal al înființării familiei, se celebra public, în fața autorităților bisericești, și toate condițiile de încheiere a căsătoriei se respectau cu strictețe.

2.3. Impedimentele la căsătorie

Conform celor expuse mai sus, căsătoria avea loc după îndeplinirea anumitor condiții, dar, concomitent, se lua în considerare și anumite impedimente. Pentru a preciza și a înțelege cu adevărat rolul căsătoriei în Evul Mediu, e necesar să cunoaștem dificultățile de căsătorie în Țările

¹³ Ecloga – Ekloge sau Ecloga Leones (*Corpus iuris civilis*) – colecție de legi imperiale bizantine și de canoane ale sinoadelor bisericești. A fost elaborată la dispoziția împăratului Leon III (717-740) în calitate de asistență practică judiciară.

¹⁴ Nomocanon – „colecțiunea canoanelor apostolice sobornicești și ale părinților bisericești cu titlul primitiv al lui Aristin din vremea lui Ioan II Comnenul (1118-1143) și răspunsurile lui Athanasie Sholasticul la diferite chestiuni canonice și juridice. *Pravila*, în afară de acest adaus, este împărțită în 417 articole sau „glave”, fiecare glavă împărțindu-se în „zeceale”, adică în mici subdiviziuni cu indicarea izvorului”.

Românești: rudenii de sânge¹⁵, rudenii sufletească, rudenii rezultată din alianță, deosebirea de credință, amestecul de sânge (incestul), adulterul, respectarea timpului de doliu etc. (Firoiu 1986, p.76).

Una dintre cele mai riguroase interdicții era cea a căsătoriei încheiate între rude. Noțiunea de *rudenie*, în „accepțiunea ei cea mai simplă, a fost stabilită ca fiind cea prin naștere și filiație, fără a lipsi nici ficțiunea juridică a înfierii, la care s-a adăugat un element nou, creat de concepțiile dominante ale vremii, și anume rudenii spirituală. *Rudenia* – strâns legată de structura de familie – nu a suferit schimbări în *sistemul normativ cutumiar*, unde continua a se face distincție între rudenii naturală, izvorâtă din filiație, cea creată de raporturile matrimoniale și cea spirituală, la care se adăuga înfrățirea sub diferite forme” (IDR (I), p. 498; II/ I, p. 249-250). Rudenia, după cum arată *Îndreptarea legii (1652)*, se divizează în cinci părți (categorii – n. a.): „*Întâi iaste de sânge. A doua iaste de cuscrie...a treia iaste de-al treilea rudenie...a patra iaste a sfântului botez. A cincia iaste de feciorii de suflet* (Glava 190. *Pentru împărțirea rudeniei și pentru rudenii de sânge*)” (ÎL (1652), p. 187-188).

Rudenii de sânge în linie directă. În epoca medievală, căsătoriile încheiate între persoane *rude de sânge* erau considerate nevalabile și erau în mod categoric interzise. Conform canoanelor bisericești, relațiile între rude erau strict reglementate și trebuiau respectate în mod obligatoriu: „*Legătura de rudenie, așadar sau de sânge, se împarte în ascendenți și descendenți și în colaterali. Ascendenții sunt cei ce ne-au născut...Descendenții sunt cei pe care i-am născut noi...Colateralii sunt cei...care se trag din aceeași obârșie și strămoș cu noi...Iar <căsătoria> ascendenților cu descendenții este oprită la înfinit (...). Căsătoria ce se încheie între rude de sânge – dacă trece de gradul al optulea – este îngăduită*” (Синтаґма 1990, с. 127-129).

Cu toate că erau indicate condițiile și restricțiile la încheierea căsătoriilor, în realitate, nu putem afirma că ele toate erau respectate. În special, această situație era caracteristică pentru familiile domnești, deoarece în majoritatea cazurilor căsătoria avea la bază un substrat politic. Rezolvarea problemelor politice interne sau interstatale, alianța politică erau mai presus decât regulile, canoanele și indicațiile. Cel mai frecvent se încălca restricția privind gradul de rudenie. Pentru o imagine mai completă a problemei abordate, propunem câteva exemple care dovedesc cum se încheiau și se desfășeau căsătoriile între rudele apropiate.

O ilustrare elocventă în acest sens, când nu s-a respectat gradul de rudenie, este divorțul lui Alexandru cel Bun (1400-1432) de Ryngałła – Anna. Unul dintre motivele divorțului a fost *gradul trei de rudenie*. Se știe că Ryngałła-Anna a fost a treia soție a lui Alexandru cel Bun,

¹⁵Rudenii de sânge (*consangvinitatea*) era un impediment la căsătorie doar până la un anumit grad de rudenie. Numai rudenii de sânge în linie dreaptă (ascendentă sau descendentă) era impediment la nesfârșit, dar în linie colaterală nu.

căsătoria lor având loc în luna martie 1419 (Zabolotnaia 2004, p. 49). Nunta s-a organizat în mare grabă, la patru luni după decesul precedentei soții, Ana (2 noiembrie 1418), adică nu s-a respectat nici măcar perioada obligatorie de doliu. Putem afirma, fără îndoială, că la baza încheierii căsătoriei în cauză a fost pus doar interesul politic și această alianță dinastică urma să contribuie la rezolvarea problemelor de ordin extern.

Principesa lituaniană Ryngałła-Anna era sora lui Witold (1350-1430), Marele cneaz al Lituaniei (1392-1430), și vara lui Władysław II Jagiełło (1351-1434), Mare cneaz al Lituaniei (1377-1401) și rege al Poloniei (1386-1434). În lucrările publicate anterior am presupus că mama lui Alexandru cel Bun a fost Anastasia Koriat (Zabolotnaia 2004, p. 48). Koriat și Keystut au fost frați, fiii lui Gedyminas, Marele cneaz al Lituaniei (1316-1341), iar Anastasia Koriat (mama lui Alexandru cel Bun) a fost vară cu Ryngałła-Anna. În jurul acestei ipoteze s-a produs o întreagă controversă în literatura istorică. Considerăm că anume acest episod este *cheia dezlegării problemei legăturii de rudenie între Alexandru cel Bun și Ryngałła-Anna*, de aceea propunem unele precizări din istoriografia română și polonă, care susțin opinia existenței acestei rudenii.

C. Rezachevici, în baza presupunerii istoricului polonez Jan Tęgowski (Tęgowski J., 1993, p. 47, 53, 55), consideră că „Anastasia, a doua soție a lui Roman I (1392-1394), pe care Alexandru cel Bun o numește „cneaghina” (prințesa), foarte probabil era din ramura Koriatovici a dinastiei lituaniene a Gedyminilor, vară cu regele Poloniei, Władysław II Jagiełło și cu Marele cneaz al Lituaniei, Witold” (Rezachevici 2001, p. 471-472).

Șt. S. Gorovei, fiind adeptul acestei opinii „*presupune că Anastasia a făcut parte din cercul rudelor lui Jagiello (dintre cele care primiseră botezul ortodox)*”. Această concluzie nu este lipsită de temeii, întrucât anii respectivi din deceniul al optulea al veacului al XIV-lea reprezentau perioada când Moldova a fost într-o alianță strânsă cu Marele Ducat al Lituaniei, cel puțin doi Koriatovici au avut relații cu Moldova și cu principii ei. Despre Iurie Koriatovici, cronica lituaniană menționează că „*a fost luat de moldoveni să le fie domn și l-au otrăvit acolo.*” În răstimpul acestei presupuse preponderențe lituaniene în Moldova (...), s-au făcut și căsătoriile viitorilor principii ai Moldovei, Petru și Roman, cu prințese din familia Gedymin. În lumina acestei constatări, pentru numele lui Alexandru cel Bun se poate încerca și o altă explicație (...) Alexandru a avut câțiva frați, dintre care unul s-a numit Mihail, nume care nu mai apare în dinastia moldovenească decât peste aproape două veacuri (...) *Dar acesta este tocmai numele primit de cneazul lituanian Koriat la creștinarea sa!* Astfel, nu este exclus ca la fiii lui Roman I să se regăsească două dintre prenumele folosite de ramura Koriat a dinastiei lituaniene: Mihail și Alexandru” (Gorovei 1997, p. 136-137; 140-173).

Pentru confirmarea opiniei că acesta este un „*mariaj bizar*” între rude, propunem un alt argument – să demonstrăm diferența de vârstă între Alexandru cel Bun și Ryngałła-Anna. Este paradoxal faptul că Alexandru cel Bun, fiind bărbat tânăr, și-a ales de soție o femeie care era cu mult mai în vârstă și care nu putea să-i nască moștenitori. În ceea ce privește vârsta soților, ea poate fi ușor calculată, dacă cunoaștem vârsta părinților acestora și perioada fertilă de naștere a copiilor.

Ryngałła-Anna s-a născut înainte de anul 1382, deoarece anume acest an este indicat în izvoare ca data morții tatălui ei, Keystut (1297-1382). Vârsta înaintată a tatălui ne sugerează și un alt argument. După vârsta de 80 de ani, este puțin probabil că acesta să fi putut avea copii. Mama ei, „*frumoasa Biruta*”, era cu mult mai tânără decât Keystut, dar a murit în același an, 1382.

După decesul părinților, soarta Ryngałlei-Annei a fost tragică. A rămas tutelată de fratele ei Witold. În anul 1389 s-au agravat la maximum relațiile dintre Witold și Swidrigailło, care luptau pentru putere. Verii se aflau în pragul unui război, de aceea Ryngałła-Anna este trimisă de fratele ei în calitate de ostatic la Konrad Țolner, Marele magistrul al Teutonilor. În anul 1392 ea este răscumpărată de viitorul ei soț Henryk Siemowitowicz, fiul cneazului Mazoviei Siemowit al III-lea. Peste un an rămâne văduvă pentru aproape un sfert de secol, până când o serie de combinații politice ingenioase au adus-o în Moldova. Deci, dacă presupunem că în anul 1392 ea avea aproximativ 13-15 ani, atunci în 1419 avea, probabil, peste 40 de ani. În acele vremuri, femeile după 30 de ani erau considerate deja bătrâne.

În cercetările sale, istoricul polonez Jan Țękowski presupune că Ryngałła-Anna s-a născut între anii 1367-1369, adică, la căsătoria cu Alexandru cel Bun avea circa 50 de ani (*sic!*) (Țękowski 1999, p. 319).

De asemenea, nu știm cu exactitate câți ani avea Alexandru cel Bun la încheierea acestei căsătorii. Să încercăm să facem un simplu calcul. El a obținut domnia în anul 1400, la vârsta de majorat, când era capabil să cârmuiască țara, adică avea nu mai puțin de 17-20 de ani. În istoriografia română (Iorga 1921; Gane 1991 (I); Cihodaru 1990; Gorovei 1991; Ibidem 1987; Rezachevici 1982; Punga 1999, p. 35-43), deocamdată nu s-a stabilit cine a fost prima soție a lui Alexandru cel Bun și când s-a căsătorit, se știe numai că ea a decedat în 1405. Din a doua căsătorie se naște Ilie, „*întâiul născut*” la 20 iulie 1409 (CSR 1959, p. 14-15). A doua soție moare în 1418, la 2 noiembrie și, în mare grabă, Alexandru cel Bun se căsătorește a treia oară cu Ryngałła-Anna la începutul anului 1419. Dispunem de informații că în luna martie 1419 ea a fost primită solemn în orașul Lvov deja în calitate de soție a lui Alexandru cel Bun (Czołowski 1905,

p. 56, 57, 59; Czamańska 1996, p. 81). Putem doar să presupunem, că în 1419 Alexandru cel Bun avea vârsta între 35-40 de ani, considerându-se un bărbat în floarea vârstei.

Din estimările noastre rezultă că diferența de vârstă dintre Alexandru cel Bun și Ryngałła-Anna era considerabilă, aproximativ 5-10 ani. Și tocmai această diferență demonstrează că Ryngałła-Anna putea fi mătușa lui Alexandru cel Bun. Insolit e faptul că în procesul de încheiere a căsătoriei nu a fost luat în considerație acest argument important. Din cele expuse, conchidem că Alexandru cel Bun era căsătorit cu o rudă foarte apropiată, vară cu mama lui, cu alte cuvinte, cu mătușa sa, care era considerată rudă de gradul trei.

Până la urmă, căsătoria a fost desfăcută. În literatura istorică română (Cihodaru 1990, p. 159) se menționează că în primele luni ale anului 1420, adică peste un an, Ryngałła-Anna s-a adresat papei de la Roma, Martin V (1417-1431), cerând despărțirea de Alexandru cel Bun. Unul din motive a fost faptul că erau rude de gradul al treilea și lipsea dispensa papală la căsătorie. În luna iulie a anului 1421, papa Martin V a admis divorțul, considerând căsătoria între Ryngałła-Anna și Alexandru cel Bun nelegitimă: „*femeia nobilă Ringola ducesa Valahiei mici (...)* bărbatul nobil Alexandru ducele grecilor... care cu sus-numita aceeași ducesă (este) în gradul trei de rudenie, era unit nul, fără dispensă de la sediul apostolic obținută” (Bullarium Poloniae, IV, p. 129)¹⁶.

Într-o scrisoare trimisă papei la 5 mai 1422, Sigismund de Luxemburg se plângea că Witold adună oaste, probabil, împotriva lui Alexandru cel Bun, „*ca să-l silească la căsătoria cu vara sa (kuzynka), deși sunt piedici canonice din cauza rudeniei*”¹⁷. Însă acest efort din partea lui Witold nu s-a încununat cu succes.

După cum am menționat mai sus, problema încheierii căsătoriei între rude apropiate va fi abordată în mod diferit. Cazul lui Alexandru cel Bun și a Ryngałlei-Anna a demonstrat cum era desfăcută căsătoria între rude. Trebuie să menționăm, că în literatură istorică există foarte multe opinii vizavi de problema abordată, dar până la urmă nu dispunem de un material documentar care ar dovedi ce fel de rudenie a fost în realitate între Alexandru cel Bun și Ryngałła-Anna.

¹⁶Bullarium Poloniae, IV, p. 129, documentul 690. Aducem sincere mulțumiri doamnei Gabija Surdokaite din Lituania care l-a depistat la biblioteca Universității Catolice Jan Pavel II din Lublin și ni l-a oferit pentru cercetare. Acest document a fost publicat de I. C. Filitti încă la începutul secolului XX și citat fragmentar de istorici, dar până în prezent n-a fost tradus în limba română integral și nici comentat. Vezi: I. C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului. Documentele politice (1526-1788)*, I, București, 1913, p. 34-36.

¹⁷ Gradele de rudenie la romano-catolici și ortodocși se calculează în mod diferit. La romano-catolici prin generații, la ortodocși prin nașteri. Spre exemplu, doi frați după modul de calculare al romano-catolicilor vor fi în primul grad de consângenitate în linie colaterală. La ortodocși, doi frați se află în gradul doi de rudenie de sânge în linie colaterală. Dacă ne referim la metoda romano-catolică de numerotare a gradelor de rudenie, atunci Alexandru cel Bun cu Ryngałła-Anna se aflau în gradul trei de rudenie. În cazul ortodocșilor, ei se aflau în gradul cinci de rudenie. Acest grad de rudenie este impediment la căsătorie, dar nu face nevalidă căsătoria, deoarece pentru gradul cinci de rudenie la ortodocși se poate primi dezlegare de la episcop.

Însă, în perioada medievală, căsătoriile între rudele apropiate erau foarte răspândite. Un exemplu care vorbește despre căsătoriile de acest fel este a patra căsătorie a lui Władysław II Jagiełło. Ultima soție a lui Władysław II Jagiełło, Sofia (numele inițial – Sońka, creștinată sub numele Sofia), era una dintre rudele lui apropiate (Pułaski 1887; Wolf 1895, p. 94-95; Dworzaczek 1959, tab. 13-15; Krzyżaniakowa, Ochmański 1990, p. 77, 80, 83, 124; Górczyński 1992, p. 64-65). Tatăl Sofiei, Andrei Olgimuntovici Holszański, era nepotul lui Olgimunt, văr primar cu Władysław II Jagiełło (Czwojdrak 2012, p. 15-41). Mama Sofiei, Alexandra, era nepoata lui Dimitrie, frate drept a lui Władysław II Jagiełło. Adică, Sofia era strănepoata lui Władysław II Jagiełło din partea fratelui Dimitrie și din partea vărului Olgimunt.

Mătușa Sofiei, Iuliana (1378-1448), sora mamei sale, a fost căsătorită a doua oară cu Witold (1350-1430), creștinat Alexandru, Mare cneaz al Lituaniei (1392-1430), vărul primar al lui Władysław II Jagiełło. Deci, mama Iulianei și a Alexandrei, *bunica Sofiei*, Alexandra, fiica cneazului din Truck Drucki, *a fost întâi cumnata și apoi soacra lui Witold* (Codex epistolaris VI 1882, p. 550; Gorovei 1997, p. 138).

Un alt exemplu care demonstrează cum se încheiau căsătoriile între rude apropiate poate fi găsit în istoria relațiilor moldo-ruse, și anume căsătoria Elenei, fiica lui Ștefan cel Mare, cu Ivan III cel Tânăr, Marele cneaz al Rusiei. Este un eveniment bine cunoscut, descris în detaliu în literatura istorică română, rusă și polonă. Dar despre gradul de rudenie dintre acești tineri căsătoriți s-a scris foarte puțin. Cercetătoarea din Rusia Tatiana Panova, într-un articol din 2004, aduce aceste argumente în baza letopisețelor rusești: „*Observăm că, pe de o parte, Elena Voloșanca era vară primară cu Sofia, soția cneazului de Tver, Mihail Borisovici, Sofia fiind, în același timp, cumnată cu Ivan III, Marele cneaz al Moscovei, și că, pe de altă parte, Elena era vară de-a doua cu Ivan cel Tânăr*” (Panova 2004, p. 466).

Elena, pe linia mamei sale, Eudochia, avea strânse legături cu dinastia Gedyminas. Bunica Eudochiei, Sofia, fiica lui Witold, era căsătorită cu Vasile I (30.XII. 1371-27. II. 1425), fiul renumitului cneaz al Moscovei Dimitrie Donskoi. Mama Eudochiei, bunica Elenei, Anastasia (m. 1470), nepoata lui Witold, era soția lui Alexandru Olelko (m. 1454), cneaz de Kiev, fiul lui Vladimir (fiul lui Olgierd), fratele drept al lui Władysław II Jagiełło. Deci, reiese că părinții Eudochiei erau rude apropiate. Străbunicul Eudochiei după mamă, Witold, era văr primar cu Vladimir, bunicul Eudochiei după tată. Cu alte cuvinte, Alexandru Olelko era unchiul Anastasiei. Anastasia era soră dreaptă cu Vasile II (1415-1462). Fiica Anastasiei, Eudochia, era vară primară cu Ivan III, fiul lui Vasile II. Copiii lor, Elena (fiica Eudochiei și a lui Ștefan cel Mare), era cu soțul ei, Ivan cel Tânăr (fiul lui Ivan III), vară de-a doua.

La rândul său, Ștefan cel Mare posibil că avea și el legături genetice cu dinastia lituaniană. Străbunica sa după tată, Anastasia Koriat, a fost vară cu Witold și Władysław II Jagiełło. Astfel, Elena, fata născută din căsătoria lui Ștefan cel Mare cu Eudochia, a acumulat fondul genetic al tuturor ramurilor dinastice ale renumitului întemeietor Gedyminas. Din partea mamei provenea din Keystut și Olgierd, precum și din dinastia marilor cneji din Kiev, Moscova și Tver, iar din partea tatălui – din Koriat și dinastia Bogdăneștilor-Mușatinilor. Schema Generală demonstrează elocvent arborele genealogic al Elenei „Voloșanca” și, totodată, reflectă posibilitatea prezenței unor *asocieri genetice* între dinastiile amintite. Existența unor astfel de factori dovedește moștenirea unor caractere specifice de rudenie între dinastiile române, lituaniene și ruse.

Putem afirma că mulți Bogdanești, care au încheiat mariaje cu reprezentantele sexului feminin ale dinastiei Gedyminas, au fost căsătoriți cu rude foarte apropiate. Conform mărturiilor istorice, Lațcu, Petru I Mușat, Alexandru cel Bun, Ilie I și Ștefan cel Mare au fost căsătoriți cu principese lituaniene. Despre ultimii trei am menționat mai sus, iar despre soțiile lui Lațcu și Petru I avem foarte puține informații.

Despre soția lui Lațcu se știe numai că se numea Ana și a fost din Rutenia (Czamańska 1996, p. 42). Este cunoscut faptul că Rutenia de Sud a fost în acest timp sub stăpânirea lui Koriatovici. Aceasta ne permite să presupunem că Ana a fost sau din dinastia Koriatovici, sau din altă ramură Gedyminas.

În documente nu s-au păstrat nici numele, nici informații precise despre soția lui Petru I, dar în documentul din 27 ianuarie 1388 Władysław Jagiełło îl numește pe domnul Moldovei *ginerile* său (Costăchescu (Documente II), p. 605-606). În realitate, nu se cunoaște nimic despre viața privată a viitorului rege al Poloniei, a fost sau nu căsătorit până la mariajul cu Jadwiga, a avut sau nu o fiică nelegitimă. Există însă în literatura istorică polonă teoria că Władysław Jagiełło a avut o soție – păgână (Kuczyński 1985, p. 59-60). Probabil, Petru I a fost căsătorit cu fiică de la frate sau cu fiica de soră a lui Jagiełło.

Jan Tęgowski afirmă că soțiile lui Roman I și a lui Ștefan I au fost din neamul Gedyminas (Tęgowski J., 1993, p. 47, 53, 55; Ibidem 1999, p. 319). Dacă acceptăm că soția lui Roman I, Anastasia, a fost din Koriatovici, atunci ea a fost vară a soției lui Petru I. Însă, după cum am menționat mai sus, nu avem nici o confirmare documentară a acestei supoziții.

Dintr-un document al lui Witold putem să deducem că înscăunarea lui Ștefan I a fost susținută de polonezi și avea legătură cu căsătoria noului domn cu ruda regelui Władysław (Codex Epistolaris Vitoldi 1882, p. 1027; Czamańska 1996, 58). Sus-numitul cercetător polonez scrie, fără nici o dovadă din izvoare, că aceasta a fost fiica lui Kieistut, Ryngałła-Anna, care,

după moartea primului său soț, Henryk Siemowitowic, s-a căsătorit cu domnul Moldovei Ștefan I, după moartea lui Ștefan s-a căsătorit a treia oară cu Mircea cel Bătrân, și de abia după moartea lui Mircea s-a maritat cu Alexandru cel Bun (Teğowski 1993, p. 50-60; Ibidem 1999, p. 319). De fapt, nu avem nici o informație privind cine a fost soția lui Ștefan I.

Mult mai complicată este situația privind casatoriile lui Mircea cel Bătrân. Avem informații destul de clare că soția lui, romano-catolică, numită Mara, a avut moșii în Ungaria și era acolo în timpul morții lui Mircea, adică în ianuarie 1418. Ea n-a putut fi persoana identică cu Ryngałła-Anna, iar ultima n-a putut să fie soția lui Mircea cel Bătrân. Mara este numită „mama” de fiul cel mai mare al lui Mircea cel Bătrân – Mihail (22.06.1418) (DRH BI, p. 87-88; Șerbanescu, Stoicescu 1987, p. 25-26), fapt ce ne permite să considerăm că ea, probabil, a fost unica soție a domnului muntean. Pe altă parte, este cunoscut un document nedatat emis la Giurgiu, în care Mircea cel Bătrân îl numește pe Władysław Jagiełło „părintele” ((Șerbanescu, Stoicescu 1987, p. 27). Avem și o informație mai târzie despre fiul lui Mircea cel Bătrân, Vlad Dracul, că el a fost înrudit cu Jagielloni (Beckmann G., 1957, p. 523-525; Ciocîltan V., 1976, p. 177; Czamańska I., 1996, p. 236)¹⁸. Cuvântul „mama” poate fi folosit atât pentru mama naturală, cât și pentru mama vitregă, iar cuvântul „părintele” în perioada cercetată putea fi o adresare către o rudă, un stăpân politic. Relațiile de rudenie ale lui Vlad Dracul cu familia Jagiellonilor putea fi legată prin două filiere – prin mamă¹⁹ sau prin soție, despre care se știe că a fost o rudă apropiată a domnilor Moldovei, Iliș și Roman (Długossi V, p. 42; Czamańska 1996, p. 236).

La acest capitol amintim și de Constantin Cantemir, care a avut patru soții (!!!), iar cu una dintre ele a fost în relații de rudenie apropiată. Prima soție, Anastasia, era o rudă apropiată, „nepotem ex patruale” a lui Grigorie Ghica (Bogdan 1997, p. 204), „nepoată de văr după tată” (Gorovei 1997, p. 217). Despre acest fapt relatează Dimitrie Cantemir în *Viața lui Constantin-Vodă Cantemir*: „În anul 1646, în vârstă de 34 de ani, Cantemir își lua, silit de vodă (Grigore Ghica), cea dintâi soție, pe Anastasia- nepoată de văr după tată a însuși domnitorului, care după patruzeci de zile de căsătorie, se prăpădi de o boală molipsitoare” (Cantemir D., 1943, p. 22).

După cum observă Ștefan S. Gorovei „în adevăr, exista obiceiul de a desemna verii după înrudirea față de părinți și acest mod de a preciza înrudirile îngreunează considerabil cercetările genealogice (...) Dimitrie Cantemir însuși folosește acești termeni când scrie despre mama sa” (Gorovei 2008, p. 23-24).

¹⁸Jodok de Helprun către Johan von Bachenstein, Wien, 11 septembrie 1438 – G. Beckmann Deutsche Reichstagakten unter König Albrecht II, Erste Abteilung (1438).

¹⁹ Jodok de Helprun a scris că Vlad Dracul este văr primar al domnilor Moldovei Iliș și Ștefan, precum și o rudă regelui polon.

Nu era acceptată și recunoscută ca legitimă **căsătoria între cuscri**, cu toate că nu era considerată *rudenie de sânge*: „Și între rudele colaterale există opreliște la căsătorie...nu din pricina rudeniei (de sânge – n.a.), ci datorită cuscriei; iar cuscria este legătura ce vine din căsnicie, fără nici o rudenie de sânge. Prin urmare, eu nu pot să mă însor cu fiica mea vitregă sau cu nora mea...Căsătoria neîngăduită este aceea, care se încheie între rude ascendente și descendente, iar oprită este aceea care se încheie între rude colaterale sau între cuscri (...). Cine încheie ocăsătorie împotriva legii, acela pierde rangul său, averea lui se confiscă, iar el este exilat și dacă e de obârșie de jos, este lovit de o pedeapsă corporală” (Cele Șase Cărți, p. 325-326).

Este foarte probabil că această condiție (*ca și multe altele – n.a.*) să fi fost moștenită din dreptul roman. La capitolul căsătoria între cuscri nu putem adăuga mai multe detalii și observații deoarece nu dispunem de material documentar. Examinarea acestor momente ar cere unele studii etnologice speciale care depășesc sarcinile prezentei lucrări.

Rudenia prin alianță constituia un alt impediment la căsătorie. După căsătorie, femeia, de regulă, pleca la casa soțului. Femeile până la căsătorie se identificau prin prenumele lor însoțit de prenumele tatălui, „Marena, fiica lui Ulea” (DIR A XIV-XV/I, 319 (384)), iar după căsătorie, prenumele lor era asociat cu cel al soțului, „Ana, soția lui Bârsan” (Costăchescu Documente II, 114; DIR A XIV-XV/I, p. 121(148)). Foarte des se întâlnesc documente în care femeile se identificau și prin prenumele maritale propriu-zise, formate din prenumele soților cu sufixe feminine (IDR I, p. 473), ca Mitroaca (soția lui Mitru), Pătroagea (soția lui Pătru), „Păscălina logofteasa Stroicioae (soția logofătului Stroici)” (DIR A XVII/III, 28 (28)), ori din porecla sau ocupația soțului, ca: Grosoaia (soția lui Grosu), Olărița (soția olarului), „Anastasia, giupâneasa postelniceasa” (DRH A XXIV, p. 373-374 (385)). Rareori, atunci când bărbatul se instala în casa și în averea femeii, el primea numele soției cu o terminație de genul masculin, ca Dochițoiu (soțul Dochiei), Catrinoiu (soțul Catrinei). În astfel de situații numele nu se schimba. Sub influența dreptului canonic ortodox – căsătoria fiind considerată una din „tainele bisericesti” – *rudenia prin alianță era asimilată cu cea naturală (socrul și soacra erau asimilați cu părinții – n.a.), ducând la interdicții în materie matrimonială* (IDR I, p. 473, p. 500-501).

Nu putem exemplifica mai amplu această situație din cauza lipsei de documente, dar avem la dispoziție alte argumente, care pot contesta faptul că nu se permiteau căsătoriile între *rude prin alianță*. În subcapitolul precedent am demonstrat cazuri de încheiere a căsătoriilor între *rude de sânge*, care sunt destul de numeroase. Cazuri de căsătorii între *rude prin alianță* sunt prezentate mai puține, dar considerăm că acelea de care dispunem sunt suficient de elocvente.

Drept exemplu sunt căsătoriile Ruxandrei, fiica lui Neagoe Basarab și a doamnei Milița Despina (Palade T., 1939, p. 9). Ruxandra a fost căsătorită de două ori, cu doi frați. Primul soț a fost Radu de la Afumați, fiul legitim al lui Radu cel Mare (Radu de la Afumați 1522-1529), și al doilea – Radu Paisie, fiul natural al lui Radu cel Mare. Prezintă interes concluzia lui Pavel Chihaiia în monografia sa *De la „Negru Vodă” la Neagoe Basarab*, care face referire la cercetările efectuate de către Emil Lăzărescu asupra pietrelor de mormânt din biserica mănăstirii Argeș: „Lipsa numelui pe piatra de mormânt a Ruxandrei s-a datorat faptului că fiica cea mai mare a lui Neagoe s-a căsătorit succesiv cu doi frați, Radu de la Afumați și Radu Paisie, comițând astfel, după canoanele bisericesti, unul dintre cele mai grave păcate. Dar cu <dezlegarea> mitropolitului Anania a putut avea parte de o inscripție, în care însă numele ei nu poate fi dedus” (Chihaiia 1996, 223).

Astfel, evidențiem un episod când o doamnă trece de la statutul de cumnată la cel de soție. Ruxandra și Radu Paisie, fiind *rude prin alianță*, încheie totuși o căsătorie. Surprinzător este și faptul că Radu de la Afumați, primul soț al Ruxandrei, a fost ucis de alte *rude prin alianță*. Acest argument este adus de C. Rezachevici: „*Cei doi capi ai complotiștilor erau rude prin alianță ale lui Radu de la Afumați, fiind căsătoriți cu două vere primare pe linia paternă a acestuia: Neagoe din Periș și Dan Pleșia*” (Rezachevici 2001, p. 172; Stoicescu 1971, p. 55, 74-75).

Desigur, nu pretindem că este o situație generală, dar, în viziunea noastră, cazul este semnificativ din punctul de vedere al alegerii: respectarea obiceiului sau accederea la domnie.

O altă formă de rudenie, care constituia un impediment la căsătorie și era specifică mentalității spiritual-religioase medievale, o reprezenta ***rudenia spirituală***, legată și ea de o altă taină bisericească, și anume de botez. „La rudenie care vine din sfântul botez și din înfiere trebuie privite gradele întocmai ca și la rudenie de sânge, deoarece canonul al 53-lea al Sinodului Trulan (sau Quinisextum (692)²⁰ declară: „*Rudenia sufletească e mai de seamă decât cea trupească, deci la asemenea rudenie legea oprește căsătoria până la a treia sau a patra spiță*” (Herrin 2006, p. 50-54; Cele Șase Cărți, p. 329).

Menționăm că aceste pravile bisericesti erau introduse în practica dreptului civil încă din secolul al XIII-lea. Impedimentul la căsătorie cu rude până la al IV-lea grad a fost hotărât la

²⁰ Soborul de la Trullo a fost convocat din inițiativa împăratului Iustinian II (685-695), pentru a stabili dreptul canonic. Denumirea provine de la Sala Trullo, una dintre faimoasele săli împărătești din Constantinopol. Această adunare s-a desfășurat cu două scopuri ecleziastice: al VI-lea Sobor Universal (noiembrie 680-februarie 681), sau Sobor din Constantinopol III. A fost recunoscut de Biserica Ortodoxă ca Soborul preoților din Occident în anul 692. În afară de aceea, pentru Biserica ortodoxă, este recunoscut drept continuarea Sinodului Universal al V-lea. De aceea era numit Soborul V-VI (Synodos Penthekte, Concilium Quinisextum).

1215 de Conciliul din Latran (Encyklopedia katolicka XI, 2006, p. 1083) și, totodată, s-a luat decizia să fie respectate și alte cerințe la încheierea căsătoriei: binecuvântarea părinților, alegerea benevolă și cununia. Aceste reguli bisericești erau introduse în legislația civilă a majorității țărilor europene.

Ca exemplu putem da lucrarea *Corpus juris canonici* aplicat în Transilvania, în care se sublinia: „În temeiul acestei puteri se poruncește să fie despărțit unul de altul cei ce s-au unit împotriva hotărârii lui Dumnezeu sau a bisericii, precum sunt cei necredincioși cu cei credincioși, rude cu rude sau afini cu afini. Toți aceștia, dacă s-au unit între ei, trebuiesc despărțiți” (Corpus juris canonici CSISDR II, p. 639).

Prin *rudenia spirituală*, între naș și copilul botezat – ca și între rudele apropiate – se crea o legătură de rudenie cu o serie de urmări, nașia devenind o adevărată instituție: finul dator nașului daruri, ascultare – blestemul nașului fiind mai de temut decât cel părintesc. *Nașul de botez* trebuia să acorde finului sprijin material (daruri, bani) și ocrotire. *Nașul de botez* era considerat ca părinte, fiind respectat de fin și chemat apoi și la cununie (IDR I, p. 501). Calculul gradelor la rudenie spirituală se făcea ca și la cel de sânge, mai mult chiar, botezarea propriului copil era pentru celălalt părinte motiv de divorț, deoarece *soții deveneau frați spirituali*: „*care-ș va boteza pre fiiu-său, acela să desparte de fămeae-și, căci că o au făcut sora sufletească*” (ÎL (1652) gl. 199, 201, 211-212). Ținem să precizăm că toate aceste căsătorii între diferite tipuri de rudenii erau considerate amestecări de sânge.

Sanctiunea stabilită de pravilele bisericești pentru încălcarea acestor impedimente era foarte aspră. Se aplica blestemul bisericesc, desfacerea căsătoriei și pedeapsa cu moartea, evident, în cazul când vinovatul nu-și răscumpăra capul (adică, dacă nu plătea gloaba)²¹. Dacă vinovăția era confirmată după nuntă, atunci căsătoria se anula imediat. Copiii născuți din căsătorii cu *sânge amestecat* la fel erau blestemați de biserică, nu se botezau și erau lipsiți de dreptul la moștenire (Georgescu, Sachelarie 1982, p. 21-22).

„*Certarea sângelui mestecat ce să face fără nuntă iaste ca și preacurvie... acela ce face sânge amestecat să să ceartă cu moarte (...) den afară de această (...) mestecătorul de sânge, încă-l afurisește și biserica... Nunțele ce să vor face dintru sânge amestecat, ce să zice din cuscii sau din seminții ce vor pogorî dintr-un sânge sau den cumătrii ce vor fi din sfântul botez,*

²¹ Gloaba – amendă care se aplica pentru săvârșirea unor delictes sau crime. Identificat și prins, infractorul plătea el însuși sau prin rudele sale domnului – în Țara Românească, sau marelui vornic – în Moldova, *gloaba* numită *dușegubină* (din slav. – „pierdere de suflet”), pentru „răscumpărarea capului”, și părții civile despăgubiri. Iertarea infractorului de către victimă sau succesorii săi în urma despăgubirii primite atrăgea de obicei și transformarea pedepsei capitale în amendă. Gloaba cuvenită pentru moartea de om se stabilea în bani. În lipsa de numerar, plata se făcea însă, de cele mai multe ori, în natură, și anume, în ocine, animale, stofe sau chiar prin alienarea libertății”.

acestea nunte să vor despărți (...). Copiii născuți din mestecătorii cei de sânge, nu vor putea moșteni averea părinților lor” (CRÎ (1646), p. 146).

Foarte important este faptul că pravilele au rezervat pentru femei pedepse mai lejere. Motivul de bază era că femeia este o ființă mai slabă, neputincioasă și nu e capabilă să judece rațional sau să ia decizii corecte de una singură: „*mai cu milă să va certa muierea decât bărbatul la păcatul sângelui amestecat, de vremeceiaste mai proastă și mai lesne spre căderea decât bărbatul*” (CRÎ (1646), p. 146).

Căsătoriile mixte era unul dintre cele mai riguroase impedimente pentru înființarea familiei. Această interdicție era introdusă în toate codicele de legi în vigoare în țările europene la epoca respectivă.

Biserica ortodoxă considera erezia o abatere conștientă de la dogma bisericii dominante, *păcat mare* și era pedepsită de pravile ca o infracțiune gravă. Pedepsa prevăzută în *Îndreptarea Legii* pentru erezie era „*moartea cumplită*” (ÎL(1652) gl. 237 zac. 5, p. 321). În *Carte românească de învățătură* de asemenea se spunea: „*Căsătoriile, care nu se întocmesc potrivit cu legea, se numesc unele neîngăduite, precum sunt acelea ce se încheie (...) cu ereticii*” (CRÎ (1646), p. 145–146).

De regulă, asemenea cazuri se întâlneau foarte rar, dar în pravilele bisericești, precum și după obiceiul pământului, căsătoriile între persoane de confesiuni diferite erau interzise. Dacă unul dintre soți își schimba confesiunea (adică dacă renunța la ortodoxie), după încheierea căsătoriei, conform dreptului canonic și *legii pământului*, aceasta era desfăcută.

Un asemenea exemplu este cazul lui Mihnea Turcitul (1577-1583; 1585-1591), care „*s-a făcut turc*”. Soția lui a rămas fidelă credinței sale ortodoxe și din acest motiv căsătoria a fost desfăcută (Iorga 1981, p. 204).

Deși căsătoriile între persoane de confesiuni diferite erau interzise, unele episoade din istoria Moldovei demonstrează și contrariul. Începutul secolului al XV-lea se caracteriza în toată Europa, mai ales în Europa Centrală, prin ciocniri și confruntări religioase, cum ar fi mișcarea husită în Cehia. În același timp, în Moldova se ofereau multe avantaje și libertăți confesionale (*Privilegiul comercianților din Lvov din 8 octombrie 1408*). Această situație poate fi explicată, probabil, și prin existența căsătoriilor domnilor moldoveni cu doamne de credință catolică, libertatea confesională fiind o condiție la încheierea alianțelor dinastice. Trebuie să remarcăm însă că până acum în literatura de specialitate nu găsim o explicație clară în ce mod biserica încheia aceste căsătorii între un domn ortodox și o doamnă catolică, știindu-se că în Evul Mediu căsătoria era valabilă numai într-o singură formă – cea religioasă. Prezintă un

interes deosebit modul, neexplicat în literatura de specialitate, cum se încheiau bisericeste căsătoriile între un domn ortodox și o doamnă catolică sau viceversa.

Voievodul Lațcu (1367–1375) a avut-o de soție pe Ana, de credință ortodoxă. Lațcu intră în legătură directă cu papalitatea, care îi recunoaște titlul de duce al Moldovei. În 1371, Lațcu obține din partea papei Urban al VI-lea scaunul episcopal cu sediul în reședința sa, orașul Siret, desprins din dioceza Haliciului și așezat în dependență directă de papalitate. Astfel, domnul Moldovei era legat direct de papă, care devenea protectorul domnului și al țării în raport cu regele Ungariei și al Poloniei (Rezachevici 2001, p. 444; Gorovei 1997, p. 133-134; Sýkora 1976, p. 142-146)). Ana „*rezistă ispitei papale*” și rămâne în credința ortodoxă (Rezachevici 2001, p. 444)²².

Alt exemplu îl reprezintă situația Margaretei Mușata, care, ca și Lațcu, era de credință catolică. Ea a ctitorit o mănăstire la Siret, fiind totodată sprijinitoarea franciscanilor, deși avea soț și copii de credință ortodoxă. Fiul ei, Petru Mușat (1375–1391), printr-o danie de la 1 mai 1384 (Hârlău), dăruiește bisericii *Ioan Botezătorul* din Siret, zidită de mama sa, venitul cântarului²³ din cetatea Siretului – „*Noi, Petru voievodul, din mila lui Dumnezeu, duce al Țării Moldovei luând aminte și ținând seama ca strălucita și preamărita doamnă Mărgărita, mama noastră iubită și vrednică de cinste (...) să se înalțe și zidească în cetatea Siretului o biserică și lăcaș al fraților predicatori pentru mântuirea sufletului său, și al nostru și al părinților noștri, în care (...) mama noastră și-a ales loc de îngropare (...) să dăruim de-a dreptul suszișilor frați predicatori slujind la biserica aceea cântarul sau cumpăna care este în suszisă noastră cetate a Siretului*” (DIR A XIV, XV/ I, p. 1-2).

Un tablou interesant îl prezintă cele două soții (din patru oficiale) ale lui Alexandru cel Bun (nepotul Margaretei Mușata), doamne de confesiune catolică – Margareta și Ryngașta-Anna. Cu toate că este o problemă discutabilă, cu mare probabilitate, prima soție, Margareta, era catolică. Discuțiile precum că aceasta ar fi fost de confesiune catolică au pornit de la o mențiune a misionarului Petru Bogdan Bakšić (cca 1601-1674), primul arhiepiscop catolic al Bulgariei. În lucrarea sa *Vizita apostolică în Moldova* (1641) el prezintă o inscripție din biserica romano-catolică *Adormirea Maicii domnului* din Baia: „*În anul 1410 a fost zidită această biserică (...) împreună cu mănăstirea de la Baia de către strălucitul principe Alexandru a cărui soție de*

²² „Catolicizarea lui Lațcu, ca și cea a împăratului bizantin Ioan V Paleologul (1341-1391) din 1369, era individuală, formală și interesată. Într-un context de puternică presiune pentru catolicizare, propagată de papă și instrumentată în zonă de Ludovic I de Anjou, care în noiembrie 1370 a devenit și rege al Poloniei, când doamna Clara, văduva lui Nicolae Alexandru din Țara Românească contribuise la convertirea unei fiice, Ana, țarina de Vidin și se trudea să o atragă și pe cealaltă, Anca, regina Serbiei, când se pregătea trecerea la catolicism a Mușatei, foarte probabil botezată în noul rit Margareta, mama lui Petru II și Roman I, când doar Vlaicu, domnul muntean și Ana, soția lui Lațcu, rezistă ispitei papale”.

²³ Cântar – unitate pentru măsurarea greutateilor folosit în trecut.

pioasă amintire, Margareta, este îngropată sub cristelniță” (CȘTR V 1973, p. 240; VII 1980, p. 138, 151).

Cu mare probabilitate, căsătoria cu o doamnă catolică a favorizat acordarea de libertăți confesionale pe care le-a oferit Alexandru cel Bun populației alogene și, în mod special, catolicilor. Nu cunoaștem cu exactitate cum s-au respectat toate tradițiile bisericești în familie: cununia, botezul copiilor etc.

Ryngałła-Anna, cea de-a treia soție a lui Alexandru cel Bun, despre care am scris deja mai sus, era fermă în credința sa catolică. În scrisoarea sa către papa de la Roma, Martin al V-lea, ea a cerut desfacerea căsătoriei pe motiv că Alexandru cel Bun nu voia să treacă la catolicism.

În 1421, la apelul Ryngałlei-Anna a venit răspunsul. Martin al V-lea se adresează „*vrednicului de cinste Ioan episcop al Moldovei*” și insistă pentru desfacerea căsătoriei: „*Și după cum aceeași reclamație lega, cu toate că însăși ducesa zisului duce, după contractul căsătoriei în acest mod fu împrejmuțată, la credința lui Hristos s-ar întoarce și s-ar lăsa de riturile sus-zise, ar solicita cu grijă, totuși însuși ducele care nu se gândește la mântuirea sa, să îmbrățișeze nu a dorit, nici speranță nu există că în viitor la recunoașterea adevăratei credințe prin însăși ducesă să poată să fie readus (...) sus-numita ducesă nu poate cu Alexandru al ei să conviețuiască cu excepția jignirii (C)reatorului (...) în acest caz confidenței tale împovărăm, căsătoria numită a fost și este nulă declarată*” (*Bullarium Poloniae IV*, p. 129 (690)).

Evident, era o motivare nefondată, deoarece, cum am menționat deja, în Moldova toți credincioșii de alte credințe aveau libertăți oferite oficial de domn. Printre aceste confesiuni se afla și catolicismul. O confirmare în plus este „*răscumpărarea*” oferită de domn la divorț. Alexandru cel Bun i-a dat Ryngałlei-Anna orașul Siret, una din localitățile cele mai populate de catolici în Moldova medievală, cu o biserică catolică construită în timpul Margaretei Mușata.

În general, aflul populației catolice în Moldova medievală era favorizat de politica de stat promovată de către domnii Moldovei încă de la înființarea statului. Posibil, într-o măsură oarecare, condiția politică pentru promovarea libertății confesionale în țară era determinată și de motivul căsătoriilor mixte ale domnilor moldoveni. Coexistența pașnică între ortodoxism și catolicism a fost caracteristică pentru Moldova pe parcursul secolelor.

Vizavi de problema abordată prezintă interes și căsătoria lui Janusz Radziwiłł cu Maria, fiica lui Vasile Lupu. Se cunoaște că pentru încheierea acestui mariaj domnul Moldovei a depus multe eforturi, deoarece își pusese mari speranțe nu numai în viitorul casnic al fiicei sale, dar și legându-l de rezolvarea multor probleme politice de ordin internațional. Pentru soluționarea acestei chestiuni delicate, Vasile Lupu a apelat la ajutorul mitropolitului Petru Movilă. Conform opiniei

lui Ion Eremia, una dintre piedicile în calea acestei căsătorii a fost de ordin religios: „În scrisoarea lui Vasile Lupu către Petru Movilă din 29 martie 1644 domnul Moldovei sublinia că este de acord cu propunerile pe care le-a făcut mitropolitul în numele principelui Janusz Radziwiłł, dar solicită să mai aștepte „*până se vor înlătura piedicile*” ce s-au ivit în calea acestor planuri. În orice caz, mitropolitul Daniil de pe insula Halki îl informează pe țarul rus într-o scrisoare din 18 decembrie 1644 că „*regele danez a scris regelui lituanian, iar regele lituanian a scris xendzului Radziwiłł, iar xenzul (principele – n.a.) Radziwiłł a scris la cneazul Vasile, voievodul Moldovei (...) iar Vasile voievod a scris Patriarhului de la Țarigrad, ca el să convoace un sobor și să cerceteze despre botezul luteran și calvin. Și Patriarhul a convocat un sobor și a constatat că se permite luteranilor să fie botezați din nou. Aceeași informație a relatat-o la Departamentul solilor la Moscova și grecul Ivan Petrov*” (Eremia 1999, p. 148-149).

Această informație este extrem de utilă, deoarece în decembrie logodna a fost confirmată de soliile din partea polonă și a lui Vasile Lupu, s-a făcut tradiționalul schimb de daruri și inele de cununie, a fost deja stabilită ziua cununiei și s-au început pregătirile pentru celebrarea nunții. Căsătoria între principele Janusz Radziwiłł și Maria a fost încheiată în luna februarie conform tradițiilor ortodoxe. Despre acest fapt ne relatează Eberhard Werner Happel, care scria: „*La 5 februarie a avut loc solemnitatea nunții și anume la biserica grecească (ortodoxă) în lipsa domnului ca tată, căci așa cere datina acestui neam. Slujba cununiei a fost săvârșită de mitropolitul Kievului anume Petru, cel mai de seamă dintre toți oamenii bisericii din întreaga Rusie și care se trage din neamul Movileștilor care au domnit odinioară asupra Moldovei* ” (CSȚR V 1973, p. 643)²⁴.

Evident, nu era întâmplător faptul că nunta a fost oficializată de către mitropolitul Petru Movilă, motivul de bază fiind de ordin religios. Drept confirmare servește alt document al epocii, depistat în arhivele Bibliotecii din Kórnik (Poznań, Polonia) din care aflăm cum s-a desfășurat ceremonia cununiei: „*Mirele mergea călare pe un cal împodobit cu brocard turcesc (...) după dânsul urma o caretă, în care ședea mireasa, însoțită de câteva femei, iar după caretă mergea pedestrima poloneză și dragonii moldoveni. Sosind la mănăstire, au descălecat. Acolo mitropolitul Movilă i-a cununat, iar când au ajuns în timpul cununiei la cuvintele: „Ajută-mă, doamne și toți sfinții”, excelența sa, mirele, n-a binevoit să pronunțe aceste cuvinte, astfel i-a neliniștit și i-a supărat amarnic pe moldovenii care ziceau: „Așa se isprăvesc căsătoriile la leși și la noi, dacă mirele nu vrea să pronunțe așa, nici nunta nu se va face”. Totuși, pan Radziwiłł, cam printre dinți, a rostit aceste cuvinte*” (BK 201, Mf 611/ cz.2, Karta 501-502-503 verso-505).

²⁴ Eberhard Werner Happel (1647-1690) a descris nunta lui Janusz Radziwiłł cu fiica lui Vasile Lupu, Maria, în baza informațiilor cuprinse într-un manuscris latin pe care-l citează în cursul relatării și care pare să fi fost opera unui martor ocular.

Nunta a ținut 12 zile, la 16 februarie tinerii însurăței au plecat spre Varșovia(CSȚR V 1973, 643). Apropo, Maria, a fost primită fastuos de regele Poloniei, de la care a primit daruri de nuntă, și a fost prima domnița din Moldova care a plecat în luna de miere în străinătate (Wasilewski 1989, p. 291-309).

O pildă edificatoare care demonstrează că la încheierea căsătoriei unul dintre soți putea să-și schimbe confesiunea este mariajul lui Jagaiłło cu Jadwiga. Regina Poloniei, Jadwiga (n. 15/18 II 1374 – † 17 VII 1399, Krakow), a fost fiica lui Ludowic I Andegawen (Strzelecka 1962-1964, p. 291-295; Słownik władców 1997, p. 150, 106-109, 385).

Cea mai importantă problemă pentru Jadwiga, după încoronare, era căsătoria. Urma a fi găsit un mire care să fie potrivit pentru *cogovernare*. Căutarea se făcea și sub aspect politic. În configurația politică creată, pentru a păstra suveranitatea regatului, era necesară o alianță la Est, adică în Lituania. Unirea forțelor Poloniei cu Lituania era vitală la momentul respectiv, din cauza pericolului pe care îl reprezenta Ordinul Teutonic. Altă latură a problemei și totodată motivul principal care impunea o astfel de rezolvare era încă o tentativă de creștinare a Lituaniei. Din aceste considerente a fost propusă candidatura Marelui Cneaz al Lituaniei, Jagaiłło, fiul lui Olgierd și nepotul lui Gedyminas, cu condiția să fie creștinat el personal și, în același timp, toată Lituania (Krzyżaniakowa, Ochmański 1990, p. 6; Polski Słownik 1962-1964, p. 292; Murinius 1989, p. 163).

Această delicată chestiune este dezvăluită în documentul din 14 august 1385, care a intrat în istorie sub denumirea de Unia de la Krewa, conform căreia Jagaiłło era obligat să accepte sfântul botez și să treacă la catolicism, și să fie creștinată toată Lituania, iar recompensarea lui Wiliam Habsburg pentru ruperea logodnei cu Jadwiga să fie plătită de Jagaiłło din propriile surse (Kiaupa, Kiaupienė, Kuncvičius 2000, p. 129-130).

Până la urmă, Jagaiłło a respectat toate condițiile impuse de familia regală a Poloniei. Evenimentele s-au derulat în modul următor: la 11 februarie 1386 a avut loc procedura de *alegere preliminară*, care trebuia să confirme că Jagaiłło era ales pan și rege al Poloniei și va fi soțul reginei Jadwiga, „*preaclaram reginam Poloniae naturalem*” (Krzyżaniakowa, Ochmański 1990, 89). După opinia savantului O. Halecki, această procedură poate fi numită „*pacta conventa*” (Halecki 1919, p. 113).

La 15 februarie 1386, Jagaiłło (împreună cu frații săi) a fost botezat cu numele de Władysław, iar la 18 februarie 1386 a avut loc cununia solemnă la Wawel, palatul regal din Krakowia (Strzelecka 1962-1964, p. 293; Błaszczuk 1998, p. 118).

Jadwiga avea vârsta de numai 12 ani, Jagaiłło era cu aproximativ 20 de ani mai mare. Nunta a durat două săptămâni. La 4 martie 1386, Jagaiłło a fost oficial încoronat: „*de consensu*

unanimi nostro et aliorum fratrum nostrorum et omnium baronum, nobilium, procerum et boyarorum civilem terrae Lyhtwaniae voluntate accedente et assensu” (Halecki 1935, p. 110). A intrat în istoria Poloniei ca regele Władysław II Jagaiłło și a domnit din anul 1385 până la 1434, întemeind o nouă dinastie domnitoare, cea a Jagailonilor (Łowmiański 1999, p. 44-45).

Un deosebit interes în această ordine de idei îl prezintă *Zakonnikul* lui Stefan Dușan, în care căsătoria între un creștin și un eretic era aspru pedepsită. Se permitea încheierea căsătoriei numai dacă ereticul trecea la creștinism: „*Dacă ereticul a vrea să ia pe creștină, se va căsători dacă va trece în creștinism. Dar dacă nu va trece, atunci va fi luată de la dânsul soția și copiii, și el va da pentru dânsii o parte din casă, iar el va fi izgonit*” (Statuty Duszana 1934, p. 17; Istoriija država 1974, p. 90-91).

E curios faptul că, de exemplu, în Serbia medievală (până la instaurarea regimului otoman), catolicii aveau libertate confesională, dar religia oficială era ortodoxă și era apărată la nivel de politică de stat. În documentele de epocă, catolicul figurează sub numele de *poluveraca*, adică *semicredincios*. În cazul încheierii căsătoriei, orice catolic putea să se căsătorească cu o ortodoxă, dar cu condiția de a accepta religia ortodoxă. În caz contrar, căsătoria era considerată nevalabilă și era desfăcută (Istoriija država, p. 101).

Un alt exemplu care, considerăm, că se încadrează în contextul problemei cercetate este a doua căsătorie a despotului din Lovci (Ферјанчић 1960, с. 153), țarul bulgar Ivan Alexandru (1331–1371) (Трифонов 1930, с. 61-90; Куев 1980, с. 256-259; Божилов 1981, с. 153-177; Божилов 1985, с. 149-150; Андреев 1988, с. 194)²⁵. Prima lui soție, Teodora, a fost ortodoxă, din neamul Basarabilor, fiica domnului român Ioan Alexandru Basarab (1310–1352) (Божилов 1985, с. 167). A doua oară Ivan Alexandru s-a căsătorit la o vârstă matură, precum demonstrează documentele epocii, fără a urmări vreun interes politic, exclusiv din dragoste. Nu se știe când a desfăcut Ivan Alexandru prima căsătorie și a trimis-o pe prima soție la mănăstire. Știm doar că a doua soție era mult mai tânără decât el și era evreică. Pentru a o declara țarină, ea a fost botezată tot cu numele de Teodora și a intrat în istorie ca Teodora a II-a. Se presupune că nunta și cununia ar fi avut loc în 1347 (Божилов 1985, с. 168-169). Interesant este faptul că această căsătorie n-a generat nici o obiecție din partea bisericii, ba mai mult, în *Postfața la Evanghelia de la Londra a țarului Ivan Alexandru* (Послесловие към Лондонското Евангелие на царь Иванъ Александра (1355/1356)), Ivan Alexandru și Teodora a II-a se compară cu sfinții Constantin și

²⁵Ivan Alexandru provenea din două familii împărățești, pe linia feminină – de la Aseni, iar pe linie masculină – de la Terteri. A fost fiul despotului Strațimir și despinei Kerața Petrița. Kerața Petrița (călugărița Teofana) era fiica Aseninei (numele nu se cunoaște) și a lui Șișman din Vidin, sora împăratului Mihail III Șișman. Astfel, Kerața era strănepoata împăratului Ivan II Aseni. Kerața Petrița era nepoata Teodorei-Anna, fiica lui Ivan II Aseni. Altfel spus, Ivan Alexandru era strănepotul împăratului Ivan II Aseni și nepot de sora al lui Mihail III Șișman.

Elena și țarul își desemnează „preferatul” („превозлюбленного”) său moștenitorul al tronului, fiul născut de „(...) *blagocestiva (...)* cununată de Dumnezeu (...) țarina doamnă Teodora” (Дуйчевъ 1944, p. 152).

Deci, pentru a încheia a doua căsătorie, Ivan Alexandru nu respectă nici o regulă bisericească a timpului: desface căsătoria legitimă, botează pe pretendenta la a doua căsătorie și, un gest inexplicabil din partea lui care întrecea orice limită, numește ca moștenitor pe copilul născut din a doua căsătorie (cu toate că avea fii născuți din prima – n.a.). Merită atenție și epitetele folosite pentru ai caracteriza pe țarul Ivan Alexandru și pe țarina Teodora, care, după cum am spus mai sus, era evreică. Documentele scrise și mărturiile epocii au păstrat cele mai alese descrieri ale Teodorei a II-a, ea fiind numită o împărăteasă bună, deșteaptă, protectoare a bisericilor, mănăstirilor (Дуйчевъ 1944, c. 163) și a artei cărților împreună cu Ivan Alexandru. În *Припуска отъ времето на царь Иванъ Александра* este descris cum a fost comandată scribilor cartea despre *Viața Sfinților Apostoli* și se subliniază că această carte a fost dăruită bisericii de către țar și Teodora, „*благверна и ново просветена царица*” (Дуйчевъ 1944, c. 155).

Căsătoria **cu persoane care au depus voturile** (jurăminte monahale – n.a.) **era interzisă**, iar cei care se aflau în treapta de reasfor și încă nu depuseră voturile monahale puteau să se căsătorească. Conform *Syntagmei* lui Vlastares, „*altele blestemate cum sunt cele ce se încheie cu o femeie închinată Domnului, Sfintele canoane rânduiesc anularea acestor căsătorii, iar legile civile vor ca bunurile celor ce au încheiat asemenea căsătorii să fie confiscate și ei exilați, iar dacă e vorba de oameni de jos să fie și biciuiți*” (СИНТАГМА 1990, c. 144)²⁶.

În Evul Mediu, încheierea căsătoriei cu o persoană călugărită era considerată unul dintre cele mai grave „*păcate în fața Domnului*”: *o fecioară ce s-a dedicat Domnului Dumnezeu și de asemenea un pustnic nu are îngăduința să se căsătorească*” (СИНТАГМА 1990, c. 145).

În *Carte românească de învățătură (1646)* acestei probleme îi sunt rezervate două capitole: „*Glava 34. Oare ce certarea să va da celuia ce va răpi muiarea calugăriță*” și „*Glava 35. Pravilă pentru ceia ce fac curvie cu călugărițe; acest feal de greșeale să cheamă elineaște ierosilia*” (CRÎ (1646), 135-136). După cum se vede din aceste două capitole, erau prevăzute două pedepse separate – pentru *ierosilia* și pentru *răpirea călugăriței*.

²⁶S y n t a g m a lui Vlastares juca un rol important pe plan juridic și canonic în lumea medievală balcanică. O copie din Bulgaria (făcută de un călugăr) apare în Moldova în 1474, la mănăstirea Neamț, alta la Iași, în 1495 (operă a gramaticului Damian). Syntagma era așa de răspândită în Moldova, în cât chiar Ivan cel Groaznic (1533-1584) va cere în 1554 domnitorului moldovean Alexandru Lăpușeanu să-i comande o copie slavă.

*Ierosilia*²⁷ era considerată orice infrafracțiune prin care omul se atingea de biserică: „*Ierosilia iaste una de multe fealuri. Toate fealiurile de greșeale cu câte să atinge omul de biserică, toate acealea să cheamă ierosilii...un mirean sau fie diac, ce să dzice om den cinul bisericii, sau fie și preoțit de să va prileji să să împreune trupește cu vreo călugăriță care iaste de-a pururi supt închisoarea mănăstirii sau denafară de mănăstire, sau când să va împreuna trupește cu vreo muiare mireancă în biserică, sau să să împreune cu vreo muiare ce să va fi giuruit încă cu giurământ să fie călugăriță*” (CRÎ (1646), p. 136-137).

Călugărița era numită *mireasa Domnului* și cel care viola călugărița era considerat „*c-au făcut sânge amestecat și călugărița să cheamă mireasa lui Dumnedzău caria ieste cununtă cu Dumnedzău, de ce cine se va împreuna cu dânsa, să împreună cu muiere cu bărbat, de ce iată că face preacurvie. Aicea sînt două păcate mari de moarte. A treia, călugărița să cheamă și ieste vas de biserică, de ce o va streina din biserică și o va spurca, iată că face ierosilie. Ierosilios să mai cheamă chiar fur de biserică*” (CRÎ (1646), p. 137).

Pedeapsa pentru cel care îndrăznea să răpească sau să violeze călugărița era de a fi „*certat cu moarte*”. Atunci când călugărița era forțată să se căsătorească, această nuntă se numea „*că ieste de răs și de batjocuri și urâtă*” și urma să fie desfăcută. Călugărița se trimitea în altă mănăstire, iar infractorul trebuia să dea toată averea sa mănăstirii de unde a fost furată călugărița și apoi era exilat (conform pravilelor, pedeapsa cu moartea a fost înlocuită cu exilul – n. a.). Copiii născuți din astfel de căsătorii erau considerați bastarzi, fiind lipsiți de orice drept la moștenire, inclusiv de la mamă: „*Feciorii ce să nasc din călugăriță, aceia sunt copii (cópil = bastard – n. a.); nu vor moșteni neamică dintru averea mâne-sa*” (CRÎ (1646), p. 137).

Conform pravilelor bisericesti, **căsătoria fără oficierea cununiei religioase** era considerată nelegitimă: „*pentru căsătoriile oprite rânduim următoarele: cât privește rudele ascendente și cele descendente, căsătoria este oprită la infînit, chiar dacă rudele s-ar fi născut din căsătorie nelegiuită*” (CELE ȘASE CĂRȚI 1921 II/4, p. 323).

Condiția *cununiei* era un element de bază la încheierea căsătoriei, se celebra public, în fața autorităților bisericesti și „*în fața Domnului*”: „*Dacă cineva va spune că o căsătorie nu este cu adevărat și în fapt una din cele șapte taine ale legii evanghelice <taină> rânduită de domnul Hristos, ci că este ceva dobândit de oameni în biserică și că nu aduce nici harul <tainei>, să fie afurisit*” (Canones Tridentini CSISDR, p. 637).

Pentru consfințirea unirii tinerilor căsătoriți se respectau anumite reguli ale ceremoniei religioase: schimb de inele, jurământ reciproc de credință în fața altarului etc. De exemplu, în

²⁷ *Ierosilia* – din limba greacă- sacrilegiu, profanare.

cazul logodnei lui Vlad, fratele lui Petru Șchiopul²⁸, cu fiica logofătului Ivan, pentru conștiința importanței actului „*au schimbat inelele înaintea patriarhului nostru sub jurământ de blestem, ca acela care a strica această învoială între cele două părți sau ar schimba-o să fie afurisit după lege*” (Veress 1931 (III), p. 97).

Dreptul scris prevedea expres anunțarea prealabilă a căsătoriei pentru a preîntâmpina eventualele impedimente: „*se împiedica împotrivirea*”. Dovada cununiei erau *nașii* sau prezența câtorva martori: „*Nimeni nu trebuie să se cunune în taină, ci în fața multor oameni. Cine va cuteza să facă aceasta, acela va fi lovit și pedepsit ca și preotul care – făcându-se părtașul acestei necuviințe – se va pedepsi, așa cum se cuvine, după legile bisericești*” (Cele Șase Cărți 1921 II/4, p. 323). Cine cuteza să facă nuntă fără cununie, era aspru pedepsit. Preoții care o oficiau erau caterisiți, iar căsătoria era considerată nevalabilă și desfăcută (Firoiu 1976, p. 86; IDR II/I 1984, p. 248). Această condiție era stipulată și în *Syntagma* lui Vlastares: „*Nimeni să nu fie cununat în taină, ci să fie mai mulți de față. Iar cine va îndrăzni să facă așa, să fie pedepsit, așa precum se cere o cuvenită ispășire – potrivit rânduielilor canoanelor bisericești – și de la preotul care s-a amestecat în <asemenea> lucruri necinstite*” (СИНТАГМА 1990, c. 130).

În toate țările creștine europene, în legislația civilă și conform canoanelor bisericești, întâlnim o situație similară. Drept exemplu servește condiția de cununie în Transilvania în secolul al XVI-lea: „*Pe cei ce vor cuteza să încheie o căsătorie altfel decât fiind de față parohul sau un alt preot – cu îngăduința acelu paroh sau a episcopului – și doi sau trei martori, Sfântul Sinod îi socotește întru totul străini față cu o căsătorie astfel încheiată și anulează și desființează aceste învoieli, precum le anulează și le zădărnicește prin decretul de față*” (Canones Tridentini CSISDR, p. 637).

O formulare asemănătoare găsim și în legislația medievală sârbă: „*Fără binecuvântare, blagoslovenie și cununie căsătoria este nelegitimă. Căsătoria poate fi valabilă numai cea bisericească (P.2. gl.3)*” (Istoriya država, p. 101).

Tradițiile și obiceiurile creștine din Țările Românești nu făceau excepție, impuneau respectarea cununiei. Fără cununie, fără „*binecuvântarea Domnului*”, căsătoria nu era acceptată în societate și se numea *preacurvie*, iar copiii născuți din căsătoriile nelegitime nu se botezau și se numeau *bastarzi*.

Un caz juridic interesant care confirmă ideea pe care o urmărim, și anume dreptul de moștenire al copiilor proveniți din căsătoriile fără cununie, ni-l oferă litigiul fiicei naturale a lui Mihai Viteazul. Mihai Viteazul a avut o fiică nelegitimă, pe Marula, născută de Tudora din

²⁸ Domnul Moldovei Petru Șchiopul a domnit de patru ori : 1574-1577; 1577-1578; 1578-1579; 1582-1591.

Târgușor, pe care a „*miluit cu sate și dedine și cu chelciug și cu scule și cu haine*” (Andreescu 1975, p. 225-240) și care a apelat la domnitor să-i fie trecută averea mamei pe numele ei: „*din capul locului a arătat că ea este fiica răposatului Mihai voievod, făcută cu mama ei Teodora...părăște pentru 5 sate care ar fi fost dăruite de domn mamei ei, Tudora din Târgușor...și de fapt, ea are drept de stăpânire asupra lor*” (DIR B XVII/III 1951, p. 71-73 (nr. 64)).

La 23 decembrie 1616, domnul țării judecă pricina cu mitropolitul Luca, împreună cu Matei al Mirelor și cu dregătorii divanului, „*după dreptate și după lege: (...) am găsit scris în sfânta pravilă că se cuvin să țină dedinile părinților lor, fiii care sunt făcuți cu cununie cu părinții lor și să facă toate pomenile (...) decât această fiică Marula (...) nu este de cununie, ci ieste fără cununie, numai copilă*” (DIR B XVII/III 1951, p. 72 (nr. 64)). Explicația cazului este clară, fiica naturală, născută *fără cununie*, nu poate să pretindă la averea tatălui său, de rând cu copiii legitimi.

Totuși, această constatare ne obligă să readucem în discuție un fapt evidențiat în istoria Moldovei și Țării Românești – accesarea copiilor nelegitimi la domnie și la moștenire. Este un fapt surprinzător și caracteristic numai pentru aceste două țări. Documentele epocii vorbesc în mod explicit despre acest fenomen. Un exemplu ilustrativ, care se încadrează în tema abordată, este Mihai Viteazul (Andreescu 1975, p. 225-240). Unii istorici care au studiat domnia lui Mihai Viteazul au considerat că el a fost fiul *legitim* al lui Pătrașcu cel Bun (1554–1557) și nepot al lui Radu Paisie (1535–1545) (Sârbu 1904, p. 55-61; Xenopol 1915, p. 8-9). Nicolae Iorga a contestat această idee și a demonstrat că „*Mihai s-a născut dintr-o legătură neoficială a lui Pătrașcu, cu Teodora, din Târgul de Floci (...) la bătrânețe călugărită sub numele Theofana și înmormântată la mănăstirea Cozia*”. Pentru prima dată autorul pune problema în discuție în *Convorbiri literale* din 1902 (Iorga 1935, p. 24-32; Ibidem 1902, p. 151).

Această opinie a fost susținută de P.P. Panaitescu, care aduce și alte argumente la capitolul originii lui Mihai Viteazul: „Cine a fost adevăratul părinte al lui Mihai Vodă? Nu se poate ști și desigur că nici el însuși n-a știut. Era copil din flori al unei femei din popor, venită la noi în țară din Epir cu fratele ei, Iane, negustorul. La Târgul de Floci se vindea lâna oilor din Bărăgan, ținea ea o cârciumă și acolo se va fi născut fiul ei, menit unui viitor așa de mare” (Panaitescu 2002, p. 22).

Prezintă interes interpretarea lui P. P. Panaitescu în ceea ce privește tratarea subiectului copii nelegitimi – pretendenți la domnie: „Țările române trăiseră mai multe veacuri credincioase principiului dinastic, încrezătoare în drepturile neclintite ale urmașilor voievodului întemeietor. Din secolul al XVI-lea principiul dinastic fusese înfrânt după turcirea lui Mihnea prin urcarea în

scaunul muntean a domnilor moldoveni Ștefan Surdul și Alexandru cel Rău. Mihai Viteazul era omul boierimii, exponentul ei. Atunci, cu voia lui, desigur, i-au creat o origine domnească, ca să păstreze datina. O asemenea descendență domnească, alcătuită în vederea obținerii tronului, nu era lucru nou în Țara Românească: vestitul Neagoe își pusese numele Basarab, se făcuse fiu al lui Basarab cel Tânăr, deși era fiul lui Pârvu Craiovescu. Și atunci Neagoe fusese ridicat în scaun de o puternică partidă de boieri” (Panaitescu 2002, p. 22; Filitti 1934, p. 45-55).

Abordând aceeași problemă, renumitul cercetător I.C. Miculescu-Prăjescu a scos în evidență faptul că majoritatea domnilor Țării Moldovei erau descendenți din legături extraconjugale. „Dacă cercetăm șirul voievozilor, de la Ștefan cel Mare și până la înscăunarea lui Ieremia Movilă în 1595, găsim că din cei 21 de domni ce se perindă timp de 90 de ani pe tronul Moldovei, numai 4 fii legitimi urmează în tihna tatălui lor. În celelalte 75% din cazuri, succesiunea trece fie la copii din flori, la frați, sau la fii ai predecesorilor” (Miculescu-Prăjescu 1997, p. 160).

Aceeași idee este susținută în istoriografia românească și de alți istorici—P. Cernovodeanu, E. Vârtosu, care susțin că în Moldova și Țara Românească nu se făcea diferența între fiii legitimi și cei nelegitimi; domnul putea să-și desemneze succesorul (Cernovodeanu, 1973, p. 68; Vîrtosu 1960, p. 256, 292).

Despre această situație au scris în mod explicit călătorii străini. Consemnând caracterul ereditar-electiv al instituției domniei din Moldova, Georg Reicherstorffer preciza: „Fiii legitimi, ca și cei nelegitimi, urmează la domnie fără nici o deosebire. Iar de îndată ce se naște principele moștenitor al țării, el este însemnat pe trup cu un semn anume cu fierul înroșit pentru ca, ajungând la vârsta bărbătească, să poată fi cunoscut după acest semn, fără vreo îndoială că este adevărat fiu de domn. De aici, pentru dobândirea puterii, se nasc între frați războaie foarte multe și deosebit de vătămătoare. Același lucru se petrece și în Țara Românească și se întâmplă acolo foarte des” (CSȚR I 1968, p. 199).

Exemple despre căsătorii fără cununie putem găsi și în istoria altor țări. Drept caz ilustrativ servește a doua căsătorie a țarului bulgar Gheorghe I Terter (1280-1292) (Андреев 1988, c. 168-169).

Mihail VIII Paleologul (1259-1282), împăratul bizantin, încă în timpul aflării pe tron a ginerelei său Ioan III Asan (1279-1280), i-a propus lui Gheorghe I Terter titlul de despot. Despotul era a doua persoana după împărat în ierarhia de stat. Dar pentru a te învrednici de titlul de despot trebuia să fii în relații de rudenie cu dinastia aflată la tron. Lui Gheorghe I Terter i s-a propus să divorțeze de prima soție, bulgăroaică de origine, și să se căsătorească cu Maria (Kira-Maria) Asan, sora lui Ioan III Asan și *nepoată pe linie maternă* a lui Ioan II Asan.

Prin intermediul acestei căsătorii, împăratul bizantin Mihail VIII Paleologul încerca să rezolve două probleme: pe de o parte, să consolideze pozițiile ginerelui său (și ale fiicei ! – n.a.), iar pe de altă parte, să neutralizeze activismul politic al lui Gheorghe I Terter împotriva lui Ioan III Asan (Божилев 1980, c. 80) .

Gheorghe I Terter acceptă propunerea și, pentru a primi titlul de despot, divorțează de soția sa Maria și o trimite împreună cu fiul său Theodor Svetoslav în Nicheia, iar el se căsătorește cu o reprezentantă a dinastiei Asan (Ферјанчић 1960, c. 144-145; Попруженко 1928, c. 88; Божилев 1985, c. 256-257).

Împăratul bizantin nici nu putea presupune că intențiile ambițiosului bulgar-cuman erau cu totul altele. Gheorghe I Terter, primind cu ușurința titlul de despot și având o deosebită intuiție politică, a decis să lupte pentru puterea împărătească. Peste un an, Gheorghe I Terter obține puterea și se intitulează „*împărat din voința bulgarilor*” (Божилев, Гюзелев 2006, c. 519, 531; Андреев 1985, c. 168-169).

După doi ani de la venirea la putere, Gheorghe I Terter ia o hotărâre surprinzătoare: desface căsătoria cu Maria (Kira-Maria) Asan și își aduce înapoi prima soție, pe Maria și pe fiul său, pentru care schimbă statutul din ostatici în membri ai familiei împărătești. La acest capitol extrem de importantă este informația relatată de cronicarul Georgii Pachymeris, care sublinia că a două căsătorie a lui Gheorghe I Terter era încheiată fără cununie și din acest motiv este considerată neligitimă (Pachymeris 1980, p. 183-184).

În mod evident, problema necesită o studiere mai profundă și detaliată pe baza unor documente variate. În afară de aceasta, este necesară și o cercetare din punctul de vedere al *factorului social*, deoarece era prea diferită poziția și statutul copiilor născuți la țărani și boieri, pe de o parte, și la domni, pe de altă parte.

Căsătoriile încheiate prin **incest** erau interzise. Incestul se numea în dreptul feudal *amestecare de sânge* și era pedepsit de pravile cu moartea, tăierea nasului și biciuire: „*Acei care se amestecă cu propriul lor sânge (...) fie părinții cu copiii, fie copiii cu părinții sau frații cu surorile, sunt pedepsiți < cu moarte > prin sabie. Cei care – fiind într-o altă legătură de rudenie – au păcătuit împreună, precum tatăl cu nora sau fiul cu soția tatălui, adică cu mama vitregă sau tatăl vitreg cu fiica vitregă sau fratele cu soția fratelui (...) acestora tuturor, dimpreună cu femeile cu care au păcătuit, li se taie nasul și sunt bătuți. O căsătorie neîngăduită, <incestuoasă>, nu se confirmă <ca valabilă> și de aceea, dacă a fost desfăcută înainte de învinuirea de incest, <părțile> se iartă de pedeapsă” (Синтагма, c. 142–143, 379).*

Pedepsele obișnuite erau cele canonice (*interdicția de la cuminecătură*), dar se aplica și gloaba (Balan 1933, p. 146). Pedeapsa laică obișnuită era tot gloaba; *incestul era cuprins în*

noțiunea de dușegubina și era pedepsit cu o gloabă mare (IDR I, p. 412), ca toate fărdelegile grave (CDM II 1959, p. 198 (924)).

Astfel de documente sunt extrem de puține. Explicația poate fi una singură: în majoritatea cazurilor crima de incest se ascundea în familie, nu se afișa, deoarece era considerată o crimă gravă și, mai ales, rușinoasă. Problema avea și o latură morală, mai grea pentru familia fetei, care nu mai avea șanse de a o căsători. Propunem atenției un document din aprilie 1634, în care se vorbește despre un caz când unchiul și-a abuzat sexual nepoata. Pentru a scăpa de dușegubină, infractorul a dat toate averea sa fratelui (tatălui fetei violate – n. a.): „*O mărturie cu șesa pecéți și fără veleat* (nedată – n. a.) *de la Ion Carapoton șoltuzul cu 12 pârgari din târgul Bârladului mărturisind precum că pentru șugubina* (dușegubina – n. a.) *ce-au făcut Vasilie, fratele Dragului de la Obârșieni, îmblând cu nepoata-sa Anghelina, sînu Dragului și să face gloaba lui 60 lei să dea lui Cehan vel vornic. Neavând bani au dat toată partea lui, împreună cu dânsul și frate-său iarăși, toată partea lui, ce-au avut ei în sat în Slipoteni, ca să fie moșie stătătoare*” (DRH A 1974, p. 102-103 (88)).

Conform documentului, cazul era cercetat în fața administrației târgului Bârlad. În epoca medievală, incestul făcea parte din categoria crimelor împotriva moralei publice. Această infracțiune era parțial de competența autorităților bisericești și parțial de competența autorităților laice, ceea ce ne-ar putea face să credem că inițiativa și preponderența în această materie, au fost inițial ale bisericii. Ulterior, domnii, ca protectori ai pravilelor bisericești, au intervenit, făcându-le publice (Costăchel, Panaitescu, Cazacu 1957, p. 469).

Din punctul de vedere al canoanelor bisericești și al bisericii în general, *incestul* era considerat drept pângărire spirituală și sancționarea persoanelor vinovate era cerută după legile religioase. Infractorul era obligat să plătească *dușegubina* (în slavă însemna pierderea de suflet – n.a.). În reprimarea infracțiunilor împotriva moralei, domnia apare ca sprijinitoare a religiei. Este cunoscut un hrisov al lui Ștefan II Tomșa (1611-1615) din 1612, în care se indica să fie aspru pedepsiți „*cei ce viețuiesc fără de lege, pentru amestecare de sânge și pentru rudenii și pentru cumătrii și necununii și pentru altele fără de legi*” (Balan T., I 1933, p. 146). Documentul a fost emis cu 34 de ani înaintea apariției primului codice de legi scris din Moldova – *Cartea românească de învățătură de la pravile împărătești*, dar demonstrează că la nivel de stat era promovată politica de protecție a moralei creștine în familie și în societate.

Un alt impediment la încheierea căsătoriei era **doliul**. Căsătoriile erau oprite în perioada de doliu. Conform canoanelor bisericești, „*soția văduvă este îndatorată să aștepte < să treacă > timpul de doliu*” (СИНТАГМА 1990, с. 152).

Fiecare femeie văduvă era obligată să respecte o perioadă de doliu de cel puțin un an, înainte de a se putea căsători din nou. Dacă nu respecta această condiție, atunci pierdea toată averea rămasă de la soțul decedat. În *Cartea românească* era stipulat: „(...) *muiere văduvă, cum să va împreuna cu vreun bărbat trupește, piiarde-ș-va zestrele toate și le vor lua pristavii, pre carii au lăsat bărbatul(...) și aceasta va fi mai înainte di ce să va împlea anul de cându-i va fi murit bărbatul. Gl.16. 11*” (CRÎ (1646), p. 111).

După un an, femeia avea drept să se recăsătorească și atunci nu pierdea zestrea: „*Iar după ce-i va trece anul, de-are face și preacurvie nu-ș va pierde dzestrele, ce-ș va piiarde numai darurile și hainele toate cătu-i va fi făcut bărbatul*” (CRÎ (1646), p. 111). Deci, după cum se vede din documente, căsătoria femeii după trecerea perioadei de doliu, chiar de ar fi fost concubinaj sau *preacurvie*, aceasta nu-i prejudicia dreptul la zestrea pe care a adus-o soțului decedat.

În 1399/1400, Mircea cel Bătrân întărește ocinile răposatului Stanciu și ale panului Vâlcu, precizând statutul juridic al văduvei lui Stanciu. Ea va putea să se recăsătorească, dacă o dorește, dar în acest caz va pierde orice drept la moștenire asupra bunurilor rămase de la soțul său (DRH B I 1966, p. 30-31 (11); Georgescu 1980, p. 240).

Pentru a încheia următoarea căsătorie, femeia trebuia să respecte un șir de condiții, care se refereau numai la femei. După cum am menționat deja mai sus, conform dreptului scris, văduva era datoare să aștepte să treacă timpul de doliu de un an. În pravile nu se spune nimic în privința bărbaților, în mod special cum trebuiau să se comporte văduvii în perioada de doliu și cât dura perioada de doliu pentru ei. Se specificau numai obligațiile femeilor: „*Iar <femeia> care se va căsători înainte de a se fi împlinit un an de la moartea soțului este lovită de infamie și nici nu poate să dea celui de al doilea soț mai mult de a treia parte din averea sa sau să lase ceva prin testament <cuiva>, când, bineînțeles, nu are copii, și nici ea nu va primi <nimic> din vreo moștenire sau legat sau danie pentru cauză de moarte, ci vor primi moștenitorii aceluia, care a lăsat aceste <lucruri>*” (СИНТАГМА 1990, c. 130–132, 152).

Această condiție impusă femeilor demonstrează o diferențiere evidentă între bărbat și femeie în ce privește statutul lor juridic și social. Poziția femeii sub raport juridic erainferioară și inegalitatea dintre sexe persista în legislația timpului. Problema respectării timpului minim de doliu și a momentului acceptat pentru recăsătorire avea și o latură morală, care impunea femeii condiții mai dure decât bărbatului. În privința raporturilor dintre bărbat și femeie, poziția bărbatului rămânea în continuare mai avantajoasă. În majoritatea cazurilor, când văduva avea copii, ea rămânea cu rudele bărbatului, chiar sub tutela acestora, fiind ajutată să crească copiii și

să administreze averea lăsată de soț. Din aceste motive, recăsătorirea femeii depindea în mare măsură de familia soțului și era aproape imposibilă.

Bigamia constituia un alt impediment la căsătorie. În eventualitatea încheierii unui mariaj, dar fără ca precedentă căsătorie să fi fost desfăcută din diferite motive, inclusiv dacă unul dintre soți era în prizonierat, acest nou mariaj se considera nevalabil. Cu alte cuvinte, nu era permis *de avut două soții sau doi soți*. Această interdicție era stipulată în canoanele bisericești în felul următor: „*Cel ce are două soții în același timp va fi lovit <cu toiégele> și soția de a doua să fie izgonită împreună cu copiii pe care i-a născut*” (Синтаγμα 1990, c. 133).

Era interzis de a încheia o căsătorie nouă dacă mirii nu aveau pentru aceasta permisiunea legală. În mod special, în legi erau prevăzute cazurile când unul dintre soți era luat prizonier. „*Într-un chip să ceartă muierea ce va lua 2 bărbați, ca și bărbatul ce ia 2 muieri (Gl.15.3.)*” (CRÎ(1646), p. 108). Dacă cineva, indiferent cine, bărbat sau femeie, va încheia o altă căsătorie fără a confirma că este liber de căsătoria precedentă, atunci asupra lui se aplica o pedeapsă publică, se purta gol prin localitatea unde trăia și toată averea i se confisca în favoarea domnului, „*pentru că nu i să mai cuvine să aibă bucate, de vreme ce ș-au pierdut cinste și ieste de ocară și de toată rușine*” (CRÎ(1646), p. 108).

Această pedeapsă este descrisă în detaliu în *Carte românească de învățătură(1646)*: „*Pentru bărbații ce vor lua două muieri și pentru muierile celea ce, când le vor lipsi bărbații de acasă, să vor mărita. Acela ce va lua două muieri și să va cununa cu amândouă, ce să zice, cu una într-un loc, cu alta undeva într-alt loc, și vor fi vie amândouă: acesta lucru, după pravilele celor împărați bătrâni vechi de demult, li s-au fost făcând moarte, iar în veacul de acum să ceartă după voia giudețului, ce să zice sau să-l bage în ocnă, sau îl vor purta prin târg cu piiala pre toate ulițele și să i să ia toate bucatele să fie domnești (Glava 15.1.) (...)* Pre unele locuri pre unii ca aceștia, carii iau 2 muieri, poartă-i pre ulițe cu piiala ședzind călare pre măgar și tot bat cu 2 furci, ce torc muierile. Așijderea și pre muieri, pre cele ce iau 2 bărbați, le poartă cu piele goale pre măgari, și le bat cu 2 comănace, sau cu 2 șlice (Gl.15.2.)” (CRÎ (1646), p. 108).

În unele cazuri cel vinovat trebuia să-și răscumpere capul. Un document de epocă demonstrează un așa caz: „6 ianuarie 1684. Protopopul Constantin din „Budac” prezintă cererea unei fete, care **iarță capul bărbatului iei, ce se însurase și cu alta** și-l cere de la Sfat” (Iorga N., Documente II 1899, p. 42).

În pravile era prevăzută perioada de timp obligatorie pentru așteptarea soțului rob. Pentru femeie era indicat timpul de 5 ani și pentru bărbați – 3 ani: „*Toate pravilele împărătești dau voie muierii să-și ia al 2-lea bărbat, când va rămâne fără de bărbat o seamă de vreme, după*

cum s-au tocmit, cum s-ar zice: dacă să va afla cum i-au robii bărbatul, atunci să-l aștepte 5 ani, numărându-i din ce vreme l-au robii". Altă condiție pentru femeie era că dacă soțul era luat la oaste, aceasta era obligată să-l aștepte de la 4 până la 10 ani: „iar de i să va fi dus bărbatul la oaste, ce să zice să fie slujitor, să-l aștepte 4 ani, cum au fost ai cei vechi de demult, iar acum într-acesta veac, scrie să aștepte 10 ani (Gl.15. 11.)”. Dacă femeia putea să demonstreze printr-un singur martor ocular că soțul ei a decedat la oaste sau în prizonierat, atunci ea putea să obțină dreptul la recăsătorire după doi ani: „Când să va afla numai un martor să zică cum au văzut pe bărbatul cutării mort, ajunge atâta să arate cum acesta ieste mort și atunci cu această mărturie poate muierea să se mărite să-și ia și al doilea bărbat (Gl.15. 14.)” (CRÎ (1646), p. 109).

În Transilvania, în secolul al XVI-lea, condițiile erau mai drastice, soțul sau soția trebuia să fie așteptați șapte ani: „Atâta timp cât este neîndoios că soțul absent supraviețuește, nu este îngăduit <ca cellalt soț> să se căsătorească din nou. Dacă însă este îndoială <că supraviețuește> să aștepte, atât soțul, cât și soția, șapte ani și apoi va putea <fiecare din ei>, nepedepsit, să se recăsătorească (Statuta Saxonum CSISDR, 641). În practica instanțelor judecătorești pentru perioada mai târzie erau suficienți doi ani de așteptare pentru a obține dreptul la recăsătorire. Persoanele care încălcau acest impediment la recăsătorire erau blestemate: „Dacă cineva va spune că este îngăduit creștinilor să aibă deodată mai multe soții și că acest lucru nu este oprit de nici o lege dumnezeiască, să fie afurisit” (Canones Tridentini CSISDR, p. 641). Căsătoria *afurisită* era considerată nevalabilă și urma să fie desfăcută.

A patra căsătorie era interzisă. Nu erau îngăduite mai mult de trei căsătorii. Conform *obiceiului* și „sfintei pravile”, a patra căsătorie era o interdicție riguroasă și, ca rezultat, un impediment la căsătorie: „Iar cuvintele legii sunt acestea: să fie știut de toți că dacă cineva va îndrăzni să se căsătorească pentru a patra oară – ceea ce nu este <în drept> căsătorie – nu numai că această căsătorie va fi socotită fără ființă, dar nici copiii născuți din această <căsătorie> nu sunt ținuți ca legitimi” (СИНТАГМА 1990, c. 133-135).

A patra căsătorie nu putea fi celebrată și rămânea la nivelul concubinajului. Este interesant de constatat faptul că într-o serie de documente de epocă, femeia, care era în postura de a patra soție nici nu era menționată ca soție, ci numai ca *a patra femeie sau concubină*. Mai remarcăm următoarele: copiii născuți din această relație *fără cununie, fără de lege*, nu aveau nici un drept asupra moștenirii din partea tatălui și erau în tot sensul cuvântului în afara legii.

Călători străini, mai ales misionari catolici, deseori relatau despre o anumită *netrăinicie a căsătoriei la moldoveni*, obiceiul căsătoriei a patra etc. Iacob Sommer scria: „că la Trotuș unul avusese patru neveste, dar și ea avusese patru bărbați, și toți erau în viață. Episcopul a vrut să ia măsuri, dar târgul întreg s-a ridicat, cerând să nu-i supere pe creștini (...) în alte cazuri însă

domnul făcea ca stricătorii de căsătorie să fie aduși înaintea lui: într-un singur ceas a tăiat șese dintre dânșii. Amenința și pe boieri că, dacă și ei fac așa, n-o să-i sufere” (CSȚR I 1968, p. 164-171).

Considerăm că aceste cazuri izolate nu reprezintă situația generală. După cum se vede din relatare, episcopul nu era indiferent față de această situație. Poziția domniei, de asemenea, era negativă vizavi de a patra căsătorie și de alte *desfrânări* în viața familială. Propunem analiza câtorva documente care fac referire la acest fapt.

La 13 martie 1622, Ștefan Tomșa judecă pricina slugii sale Ștefan Moimăscul cu niște „*cuconi mici a socru-său, carii sunt făcuți cu a patra femeie, fără cununie*”, pentru stăpânirea unor case din averea socrului. Decizia luată de domn era fermă și categorică, cu referire la *lege*, de a da casele în stăpânirea lui Ștefan Moimăscul și soției acestuia, Irina: „*am socotit hiind făcuți cu a patra femeie și fără cununie, dreptu acesta și despre aceasta am aflat lege și am dat casele și biserica pe mâna slugii noastre lui Ștefan (...) să aibă a ține (...) cu jupâneasa sa Irina, casele și biserica, a le înnoi și a le întări*” (DIR A XVII/V 1957, p. 107 (150)). Este interesant faptul că în document nu se vorbește despre a patra căsătorie, ci de a patra soție, adică *concubină*. Socrul lui Ștefan Moimăscul nu putea nici să încheie căsătoria, nici să lase vreo moștenire copiilor născuți din această relație considerată extraconjugală.

Legea consultată și *aflată* de domn este preluată din dreptul bizantin, care interzicea încă de pe vremea împăratului bizantin Leon VI (886-912) a patra căsătorie. Problema unei riguroase aplicări a dreptului canonic bizantin în materie de a doua căsătorie și celei următoare s-a pus mult și frecvent de către domnii din ambele țări românești (Georgescu 1980, p. 240-241).

Într-o scrisoare din secolul al XV-lea, adresată brașovenilor și episcopului Luca, se cere să „*se judece pe oamenii*” și „*se încaseze amenzile*” (Costăchel, Panaitescu, Cazacu 1957, p. 488) de la cei ce trăiesc necununați. Mai târziu, la 10 septembrie 1583/1584, Petru Cercel (1583–1585) acordă dreptul Episcopiei Buzăului ca în dioceza ei să judece și să pedepsească: „*(...) după pravila sfintei biserici...cine ia o patra femeie fără de lege și de la oamenii care se împreună, dar de bună voie și nu se cunună și care se împreună unul cu altul fără lege și bărbatul care lasă femeia fără lege și femeia (care) fuge de bărbat, pe toți să-i judece, după judecata și legea lui Dumnezeu. Cari popi vor fi cu greșeala, pe toți se judece sfinția lui*” (DIR B XVI/ IV 1952, p. 135-136).

Aceleași fapte sunt expuse într-o scrisoare din 1612 (prezentată mai sus) adresată de Ștefan II Tomșa (1611-1615) ieromonahului Ioan din mănăstirea Putna, însărcinat să cerceteze și să judece pe „*cei ce viețuiesc fără de lege*” (Balan 1933 (I), p. 146).

Dispoziții asemănătoare găsim la Moise Movilă (1630-1631; 1633-1634) într-o carte domnească din 1634 adresată mitropolitului pentru: „*păstrarea credinței și vieții curate (...) se acordă mitropolitului (...) împuternicire de a aplica pedepse și amenzi celor care nu respectă normele vieții bisericesti*” (DRH A XXII 1974, p. 40-41 (36)).

Conform opiniei lui Valentin Al. Georgescu, „*nulitatea bizantină a celei de a patra căsătorii a fost aplicată în Moldova de Ștefan Tomșa, fără nici o referire la originea ei, de altfel bine cunoscută, ca să putem admite că devenise și o cutumă desprinsă de originea ei canonică. Această origine este afirmată în toate poruncile domnești privitoare la jurisdicția episcopilor, unde figurează și nulitatea celei de a patra nunți*” (Georgescu 1980, p. 240).

În afară de aspectele discutate, dorim să menționăm că nu suntem de acord cu opinia deja stabilită în literatura istorică privind practica recăsătoririi la domnii din Moldova. Cele mai cunoscute exemple sunt cele privitoare la domnii Alexandru cel Bun (cu patru soții), Ștefan cel Mare (cu trei soții) și Bogdan al III-lea, Petru Rareș și Vasile Lupu, care au avut, la rândul lor, câte două soții (în afară de nenumărate țiitoare). Să nu uităm că nici unul dintre acești domni n-a încălcat dreptul bisericesc, deoarece toate recăsătoririle au avut loc în urma decesului soției precedente și numai într-un singur caz recăsătorirea s-a produs după desfacerea căsătoriei – Alexandru cel Bun cu Ringașta-Anna. Un alt exemplu poate fi cel al lui Constantin Cantemir, care a avut patru soții (Gorovei 1997, p. 215-217): 1. Anastasia (1646), 2. Maria din Ceucani (1664), 3. Ana Bantăș (1669), 4. Alexandra (1679), dar și acelea „*murise una după alta (...) nici una nu trăise mult*”. Prima soție, Anastasia, care făcea parte din rudele apropiate, „*nepotem ex patruale*” ale lui Grigorie Ghica, „*nepoată de văr după tată*” a murit „*după patruzeci de zile de la căsătorie, se prăpădi de o boală molipsitoare*” (Bogdan 1997, p. 204-205). A doua soție, Maria, din neamul boiernașilor tutoveni de la Ceucani (Ciocani), nepoată de văr primar a voievodului Istratie Dabija, a murit peste câțiva ani, și a treia, Ana Bantăș, nepoata doamnei lui Duca –Vodă, a murit după cinci ani de la căsătorie (Gorovei 1997, p. 217; Ibidem 2008, p. 23, 29-30).

Deci, din cele relatate, putem concluziona că toate cele trei căsătorii ale lui Constantin Cantemir erau încheiate în conformitate cu *pravilele bisericesti* și, evident, urmau ca o necesitate de a avea familie.

În ce privește ultima soție, Alexandra, a patra la număr, căsătoria cu ea era considerată un „*păcat mare*”, dar există și o explicație. Ștefan S. Gorovei, într-un studiu special, a subliniat că a patra „*ultimă căsătorie a bătrânului Cantemir e aproape la fel de obscură ca și prima*” (Gorovei 1997, p. 217). În plus, autorul aduce amănunte interesante despre o scrisoare din august 1698 a lui Antioh Cantemir (1695-1700) către patriarhul ecumenic Calinic II în care cere dezlegarea

răposatului său părinte de toate păcatele de care nu apucase a fi absolvit în ceasul morții și la care patriarhul a răspuns cu bunăvoință, dezlegând pe răposatul domn de toate păcatele ce le va fi făcut, între care era și păcatul „*celei de-a patra căsătorii, pe care a îndrăznit a o face blăstămată fiind de poruncile și legăturile sfintei lui Dumnezeu biserici*” (Hurmuzaki-Iorga, Documente XIV/1, p. 315-317). Dimitrie Cantemir a ascuns cu grijă acest amănunt, pe care nu se poate să nu-l fi cunoscut (Gorovei 1997, p. 216).

E interesant cazul țarului rus Ivan al IV-lea cel Groaznic. După a patra căsătorie nu i se permitea intrarea în biserică. I s-a construit pe dinafară un turn, în biserică a fost tăiată o fereastră și el asista la slujbă, fiind în afara perimetrului bisericii.

Generalizând cele expuse, putem constata că a patra căsătorie a lui Constantin Cantemir era nerecunoscută nici de biserică, nici de cei apropiați. Nu se cunoaște în detalii cărei familii aparținea această Alexandra, cum a fost oficiată căsătoria, se știe numai că și ea a murit foarte repede. Faptul că un fiu, Antioh Cantemir, la cinci ani de la decesul tatălui, cere dezlegarea păcatului „*celei de a patra căsătorii*”, iar celălalt fiu, Dimitrie Cantemir, nu scrie nimic despre Alexandra în biografia tatălui său, confirmă încă o dată că faptul era considerat „*un păcat mare*” în familie.

În concluzie, după cum ne demonstrează documentele epocii *condițiile*, ca și *impedimentele* încheierii căsătoriei, erau cunoscute în sistemul juridic popular, în canoanele bisericești și în pravile. Nerespectarea *condițiilor de fond și de formă* ale încheierii căsătoriei ducea la *nulitatea actului*, unele dintre nulități erau absolute, altele relative.

Printre cele *absolute*, mai importante erau: *căsătoriile nelegiuite* (fără cununie, incest), *căsătoriile blestemate* (cu persoanele călugărite sau cele între „credincioși” și „necredincioși”), *căsătoriile neîngăduite* (între rude în grad oprit: rudenie de sânge, rudenie spirituală, rudenie prin alianță). E important de subliniat că în toate aceste cazuri se prevedea desfacerea căsătoriei, vinovații fiind exilați, iar bunurile lor confiscate. Oamenii „de jos” erau și biciuiți. *Nulitatea relativă* se pronunța în cazul viciilor de consimțământ și avea loc la cererea părții lezate, când aceasta era indusă în eroare asupra condiției sociale a partenerului (IDR I, p. 504-510). Preoții, care permiteau oficierea cununii persoanelor lipsite de calitate, urmau să fie caterisiți, iar căsătoriile erau anulate.

2.4. Instituția și definiția logodnei. Caracterul juridic și moral al logodnei

Instituția căsătoriei în epoca medievală avea un rol deosebit și era strict reglementată de biserică: de la înființare până la desfacere. În legătură cu căsătoria, biserica a stabilit o serie de reguli, unele preluate direct din dreptul roman, altele – instituite de ea însăși. Dintre aceste norme ne dorim să le elucidăm pe cele cu caracter juridic, prin care se reglementează, în primul rând, condițiile pe care trebuia să le îndeplinească cineva pentru a putea încheia o căsătorie, apoi modul în care se încheia căsătoria: fie de-a dreptul, fie printr-o prealabilă logodnă; în al treilea rând, am cercetat raporturile dintre soți sub aspectul drepturilor și obligațiilor reciproce și, în fine, exista o categorie aparte de norme, care priveau încetarea căsătoriei (fie în chip firesc, fie prin despărțire legală) (Floca 1990 (II), p. 80-81).

Căsătoria era precedată de *logodnă*, considerată o promisiune oficială cu efecte juridice atât în ce privește situația tinerilor, cât și cea a bunurilor avansate cu această ocazie. Prin logodnă, doi tineri (sau candidați la căsătorie – n.a.) își promiteau solemn că se vor căsători. Scopul logodnei era exclusiv căsătoria, de aceea logodna era considerată arvuna căsătoriei.

Conform cu *Pravilele împărătești* (Cartea 28. Pentru logodnă. Tit-lul I): „§1. *Logodna este arătarea și făgăduirea unei căsătorii viitoare. Logodna se încheie, fie printr-un scris (act – n.a.), fie fără înscris (verbal – n.a.) și se face printr-o simplă învoială (uneori – n.a.) chiar între absenți (fără prezența însurăților – n.a.)*” (СИНТАГМА 1990, c. 127-129).

Actul logodnei era privit în lumina unor considerații analoge cu actul căsătoriei, de aceea majoritatea impedimentelor care opreau căsătoria se refereau și la logodnă (demența, rudenia de sânge, bigamia etc.). Aceste condiții trebuiau respectate până la căsătorie, deoarece după săvârșirea slujbei de cununie între căsătoriți apăreau relații de natură morală și spirituală, cu tot ce implicau acestea. Nebunia împiedică încheierea logodnei, „*dar dacă s-a ivit după încheierea ei nu o desface. Cei ce-și dau încuviințarea la căsătorie, trebuie să și-o dea și la logodnă*” (СИНТАГМА 1990, c. 127-129).

În epoca medievală, deseori decizia în privința încheierii logodnei aparținea părinților. Copiii pot să se împotrivescă doar atunci „*când părinții le aleg <logodnice> sau <logodnici> necinstiți și nevrednici prin purtarea lor*”. Dar și această împotrivire era mai mult formală, întrucât decizia definitivă aparținea categoric tatălui: „*dacă (tinerii – n. a.) nu se înțeleg cu privire la alegerea <logodnicului>, este limpede că se impune părerea tatălui*” (СИНТАГМА 1990, c. 127-129).

Deci, după cum ne demonstrează *sfânta pravilă*, la încheierea logodnei trebuiau respectate anumite condiții principale: vârsta, starea fizică, permisiunea părinților etc. În primul rând, era indicată vârsta logodnicilor: „*acela poate să se logodească, care e în stare să priceapă*

ce face, adică cel ce are nu mai puțin de 7 ani de la naștere” (Cele Șase Cărți 1921 (II), p. 306-307).

Pentru a exemplifica pe cât e posibil această problemă, prezentăm câteva cazuri elocvente. Sunt multiple, de aceea le vom înfățișa selectiv. Un exemplu convingător, când logodna nu a fost încheiată din cauza vârstei, este relatarea renumitului personaj istoric Dimitrie Cantemir. Mai întâi logodna a fost inițiată de domnul Țării Românești, Șerban Cantacuzino (1678-1688), care voia să o logodească pe fiica sa, Casandra, cu Dimitrie Cantemir, când acesta avea numai 7 ani. Acest eveniment este descris de Dimitrie Cantemir în detaliu în vestita sa lucrare *Viața lui Constantin Cantemir*: „Șerban (...) ajunge la Iași, unde feciorul mai mic al lui Cantemir, Dimitrie, îi iese înainte împreună cu boierii de scaun (...) îl sărută într-o drăgăstoasă îmbrățișare pe Dimitrie (...) pe lângă (...) mai adaugă chiar că ginere îi va fi numai el, pe care acum trei ani, înainte de a fi primit domnia, părintele său l-a legat că se va însura cu fiica lui” (Cantemir 1973, p. 87).

Din acest fragment putem constata două elemente importante. În primul rând, este subliniat faptul că părinții aveau deja o înțelegere, promisiunea că vor fi logodiți copiii lor. Al doilea element care atrage atenția, este că inițiativa vine din partea părinților fetei, ceea ce nu era un lucru obișnuit pentru acele timpuri. Dimitrie Cantemir în *Descrierea Moldovei* scrie: „iar obiceiul țării a statornicit că flăcăii trebuie să-și aleagă ei înșiși neveste și nu să-și aleagă părinții fetei ginerele” (Cantemir 1992, c. 129-130).

Câțiva ani mai târziu, după moartea lui Șerban Cantacuzino, se implică soția acestuia, care cere insistent confirmarea logodnei: „După ce scapă în Ardeal, Maria, soția lui Șerban, trimite un om sigur la Cantemir-vodă, ca să-i întărească logodna fică-săi Casandra cu Dimitrie, feciorul lui mai mic. La lucrul acesta Cantemir nu spune nu, dar pune înainte neputința de a se împlini făgăduiala, ea trăind, adică, sub ocrotirea împăratului, iar el avându-și feciorul gata de trimis la Țarigrad²⁹. De altfel, fiindcă vârsta amândurora mai cerea încă timp pe deasupra, Dumnezeu va îngriji să se afle și chipul de a o face cu puțință” (Cantemir 1973, p. 135). Pe atunci Dimitrie avea 12 ani și Casandra numai 7(sic!).

A doua tentativă de logodnă are loc când Dimitrie Cantemir se întorsese deja de la Constantinopol și „i s-a întipărit în memorie (...) (pentru că – n. a.) la fel ca și în cazul anterior, a venit tot din partea părinților domnișoarei” (Eșanu A., Eșanu V. 2008, p. 169). De această dată, încheierea căsătoriei era solicitată de Alexandru Mavrocordat, „care mai zăbovea încă la

²⁹ A. Eșanu și V. Eșanu susțin ideea că logodna n-a avut loc numai din această cauză: „logodna a fost amânată, motivând prin aceea că Dimitrie va fi trimis în curând ca ostatic la Constantinopol”. Vezi A. Eșanu, V. Eșanu, *Dimitrie Cantemir (1673-1723). Viața și activitatea politică*, în *Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII-XVIII*, Chișinău, Știința, 2008, p. 164-165.

Viena, dar îl roagă pe vodă (Constantin Cantemir – n.a.), trimițând scrisori soției sale (Maria Cantacuzino – n.a.) prin Mihai Ruset, să-l logodească pe Dimitrie cu fiica sa, Elena”. Constantin Cantemir nu se împotrivesc propunerii, subliniind că va fi bucuros de rudenia cu așa un neam, dar, „îi răspunde vodă că feciorul este încă nevârstnic pentru însurătoare; dacă va îngădui însă Dumnezeu ca tatăl fetei, Alexandru, să se întoarcă teafăr la casa lui, el nu va respinge ca logodnică pentru fiul său pe fiica unui om ca acesta” (Cantemir 1973, p. 167).

Analiza acestor două cazuri private din viața lui Dimitrie Cantemir permite să constatăm că totuși condiția vârstei la încheierea logodnei, într-o anumită măsură, era respectată. Nu putem afirma cu siguranță că anume acest caz poate servi ca model, deoarece nu întotdeauna se lua în calcul vârsta, mai ales la încheierea alianțelor dinastice, care urmăreau un singur scop, cel politic. În Europa medievală, în majoritatea cazurilor, logodna era încheiată la o vârstă foarte fragedă. În această privință sunt nenumărate exemple revelatoare.

Drept exemplu ilustrativ servește cazul Jadwigăi, viitoarea regină a Poloniei, care, inițial, nu intrase în calculele politice ale tatălui său, din punctul de vedere al moștenirii puterii în Ungaria sau Polonia. În schimb, Ludovic I cel Mare își făcuse alte planuri, înrudirea cu puternica și influenta dinastie a Habsburgilor. Prin intermediul mariajului diplomatic, Jadwiga urma să fie măritată în scop politic cu moștenitorul tronului austriac și să domnească în Austria. La 15 iunie 1378, în orașul Heimbürg, a fost organizată *nunta copilărească* între Jadwiga, la vârsta de numai 4 ani, și Vilhelm, la vârsta de 8 ani, fiul regelui Austriei, Leopold III (Słownik 1997, p. 150).

Între Anjou și Habsburgi era stabilită înțelegerea ca în momentul când copiii vor ajunge la vârsta aptă pentru căsătorie, Jadwiga la 12 ani și Vilhelm la 16 ani, atunci va fi încheiată căsătoria oficială. Pentru asigurarea respectării obligațiilor asumate, Ludovic I cel Mare și Leopold III au decis abia peste 6 ani, la 24 iunie 1384, să plătească câte o garanție de 200 000 de florini fiecare. Conform înțelegerii, Jadwiga trebuia să fie crescută și educată la Viena, adică în casa mirelui (Słownik 1997, p. 150).

Contradicția între dreptul fetei la acordul benevol și implementarea lui în practică.

Deseori logodna se punea la cale între părinți, când copiii lor erau foarte mici, sau chiar înainte de nașterea copiilor. Aceste lucruri se practicau atât în familii domnești și boierești, cât și în familii țărănești.

Înțelegerea între părinți, în unele cazuri era rezultatul intereselor politice, în altele viza obiective de mai mică anvergură, cum ar fi de a-și uni pământurile sau chiar de a le prelucra împreună. Desigur, fiecare situație constituia un caz aparte, astfel că timpul între logodnă și nuntă se stabilea diferit, modificându-se în funcție de conjunctură și de circumstanțe, dar ferm rămânea

un lucru: odată hotărâtă logodna, desfacerea ei era aproape imposibilă. Era un proces complicat, care crea anumite obligații și responsabilități pentru partea care intenționa această desfacere.

În Transilvania, „dacă unul din logodnici nu vrea să încheie căsătoria, acesta poate, la cererea celuilalt, să fie silit de judecător să se căsătorească și este silit cu adevărat la un fapt (*ad factum*, adică căsătorie), întrucât el nu poate plăti daune interese (*interesse*), deoarece cele duhovnicești nu pot fi prețuite în bani” (Panormitanus CSISDR, p. 636) .

Una dintre condiții la încheierea logodnei era acordul benevol al fetei. Această condiție era stipulată și în *Îndreptarea legii*: „*Epitropul fără voe feti nevârsnice nu face logodnă, nici dezleagă logodnă ace, ce s-au făcut*” (ÎL (1652), p. 176)³⁰.

Condiții asemănătoare, cu unele excepții, găsim și în dreptul scris din Transilvania, în dreptul orășenesc săsesc (secolele XV-XVI). *Acordul benevol* era specificat în *Statutele dreptului orășenesc săsesc*: „*Logodna (sponsalia) – ca și căsătoria – se făcea prin învoiala celor ce o încheie și nici nu se poate face dacă nu se învoiesc toți cei ce o încheie*” (*Statuta Saxonum CSISDR*, p. 636).

Este un fapt surprinzător, după părerea noastră, deoarece la acest capitol se manifestă evident diferența între *lege* și *obicei*. După cum demonstrează materialul documentar al epocii, în majoritatea cazurilor fata nu avea drept nici la alegere, nici la opinie. Decizia era luată de capul familiei (tată, bunic, frate, unchi, se cunosc chiar cazuri când mama a făcut alegerea mirelui), dar nu cunoaștem nici un caz când fata a putut să-și manifeste alegerea. Poziția tinerei la încheierea logodnei era foarte rezervată. Contradicția între dreptul fetei la *acordul benevol* și implementarea lui în practică se manifestă chiar în culegerile de legi. Drept exemplu servește *Hexabiblu* lui Armenopol (1345), vestit *Manual de legi*, care a intrat în cultura românească abia în secolul al XVIII-lea: „*cine are dreptul să-și dea învoiala sa la încheierea căsătoriei, are același drept și la logodnă (...). Ca și la căsătorie, tot așa și la logodnă, persoanele ce se unesc trebuie să se învoiască la aceasta. Prin urmare, și fiica de sub putere trebuie să-și dea învoirea sa; dar când ea nu se împotrivesc (prin viu grai – n. a.), trebuie să se presupună că ea se învoiește cu vrerea tatălui ei; iar să se împotrivesc fiica de sub putere poate numai atunci când tatăl voiește s-o logodească cu un om nevrednic și nepotrivit*” (*Cele Șase Cărți 1921 (II)*, p. 307).

³⁰„§7. *De au și au adus cineva la casă lui, fată la vârstă de 12 ani nu iaste cununie, iar dacă s-au făcut mai înainte logodnă să ție macăr de s-au și adus la casă lui. Iar dacă nu s-au fost făcut logodna, nici din început n-au avut acest scop pentru însuși această nu să socotește că s-au făcut logodnă*”.

Răspunsul la întrebarea de mai sus este simplu, decizia fetei era „*cum că ea se învoiește cu vrerea tatălui*”. În caz că apăreau anumite neînțelegeri între tineri, predomina părerea tatălui sau a celui care era *capul familiei*.

Evident, biserica urmărea foarte riguros respectarea *sfințelor canoane* și a *sfintei pravile*. Majoritatea condițiilor de logodnă și căsătorie erau universale, elaborate și acceptate de Soborurile Ecumenice. Aceste condiții, cu unele excepții, adaptări și modificări, erau în vigoare în toate țările de credință creștină.

O situație similară era caracteristică și pentru Țările Românești. De exemplu, biserica transilvăneană a rânduit ca „*logodnicii să nu fie îndemnați și siliți prin pedepse bisericesti (censuris ecclesiasticis), să-și îndeplinească făgăduiala de căsătorie (promissum conjugalem); ci, deoarece căsătoria trebuie să fie liberă și fiindcă judecătorul nu trebuie să inspire teamă logodnicilor ca să le smulgă consimțământul, se cuvine ca această constrângere să fie blândă (moderata coactio). Drept aceea, dacă judecătorul vede că logodnicul este atât de încăpățânat încât nu vrea să se învoiască – în chip liber – la căsătorie, trebuie să se folosească mai de grabă de sfat decât de o constrângere prea aspră*” (Diego Covarrubias CSISDR, p. 636). Această poziție a bisericii din Transilvania se explica prin faptul că dreptul transilvănean orășenesc săsesc era în mare măsură preluat din dreptul roman.

Cert este că în acele timpuri era foarte greu să faci diferența între *ascultarea tatălui* și *decizia tatălui*. Existau cu totul alte priorități. Propunem un document care demonstrează foarte clar una dintre situațiile când tatăl ia decizia cu cine va fi logodită și căsătorită fiica sa. Deosebit de interesantă, din punctul de vedere al viziunii epocii, este descrierea emoționantă a logodnei și nunții fiicei lui Șerban Cantacuzino, domn al Țării Românești (1678-1688):

“*Întru acest an, 1688, Șerban–vodă au făcut nuntă mare și cinstită, măritând pe fie-sa Zmaranda după Gligorie, postelnic Băleanul, aducînd sol den Ardeal pă Betlen Elec, despre partea craiului, și, den Moldova, de la Cantemir–vodă (domn al Moldovei (1685-1693)), pe Velicico hatmanul³¹, fratele lui Miron logofat³² cu carii mare veselie au avut. Pentru că această fiică a lui Șerban–vodă, fiind (...) și frumoasă și înțeleaptă, foarte o iubiia tată–său; și s-au nevoit prin multe vremi ca să-i găsească soț asemenea cu ia, de bun neam, frumos, înțelept, și, negăsind aici în țară, fiind acest cocon de boier de țară pribeag în Ardeal, de frica lui Șerban-*

³¹ Constantin Velicico, fiul lui Costin hatmanul, frate cu Miron Costin. Om „simeț”, Velicico l-a înfruntat pe Constantin Cantemir, afirmând că „omul care nu știe carte este un dobitoc”, vezi: Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Secolele XIV- XVII*, p. 391-392.

³² Miron Costin (1633-1691). A fost căsătorit cu Elena, fiica lui Ion Movilă și nepoata lui Simion Movilă, vezi: Nicolae Stoicescu, *Op.cit.*, p. 387-388.

vodă, și fiind în casa lui Apași Mihai–crai, postelnic, auzindu-i-se politile, și frumusețea, și înțelepciunea, au pus în gând să-l aducă, să-l facă ginere. Și, trimițând pe Constantin căpitan Filipescu (fiind vărul cu muma lui Gligorie Băleanul), acolo unde era, lângă crai, l-au pornit și l-au adus în țară, și i-au dat pe fie-sa nevastă. Cari atâta să potrivise amândoi în toate, cât gura nu poate spune frumusețea lor, și înțelepciunile lor, și toți îi fericiia. Dar scrută bucurie au avut săracii, că 5 luni numai au fost amândoi. Deci, viind Zmarandei boală grea, și fără leac, au murit, și o au îngropat cu cinste mare la mănăstire, la Cotrăceni; iar Gligorie, postelnic Băleanul au rămas întristat și în cerneală, cu tot neamul lui” (Istoriile domnilor 1961, p. 464-465).

Din punctul de vedere al mentalității epocii, acest fragment este interesant datorită mai multor considerente. Este descrisă poziția personală a unui domn ca tată. Cronicarul, profund impresionat, scrie foarte frumos despre dragostea tatălui față de fiica sa, pe care o laudă cu cele mai alese cuvinte: „*frumoasă și înțeleaptă*”. Mai departe autorul subliniază cum tatăl a avut grijă de viitorul fiicei și i-a căutat mire potrivit: „*și s-au nevoit prin multe vremi ca să-i găsească soț asemenea cu ia, de bun neam, frumos, înțelept*” (Istoriile domnilor 1961, p. 464-465). Desigur, aici putem comenta și din altă perspectivă. Decizia privind căsătoria fiicei aparținea tatălui și de aceea el a căutat mirele, a găsit candidatul potrivit și a trimis solie după el, după care a urmat nunta.

Însă cea mai importantă concluzie desprinsă din acest document al epocii este faptul că inițiativa de căsătorie aparținea tatălui domnișoarei, și nu al băiatului. Cu atât mai mult, cronicarul laudă alegerea și decizia tatălui, care este atât de potrivită: „*să potrivise amândoi în toate, cât gura nu poate spune frumusețea lor, și înțelepciunile lor, și toți îi fericiia*” (Istoriile domnilor 1961, p. 464-465).

Această scurtă relatare are un subiect special, fiind vorba despre viața personală a unui părinte, care, cu toate că era domn al țării, în suflet era un tată grijuliu. Fericirea și liniștea lui sufletească erau strâns legate de fericirea fiicei sale, de viitorul ei. Îndeosebi se remarcă intensitatea sentimentelor în descrierea plină de jale a decesului fiicei, care a fost înmormântată de îndureratul tată și soț „*în cerneală, cu tot neamul lui*”.

Este momentul să prezentăm și cum se încheia logodna în țările vecine. În Polonia, forma bisericească de încheiere a căsătoriei se iniția cu *anunțarea logodnei* din amvon (începând cu decizia Sinodului din 1215). Anunțul se făcea de trei ori în parohiile bisericilor ambelor părți care doreau să se căsătorească, în scopul de a fi anunțat din timp preotul dacă există vreun impediment care ar putea zădărnici acest eveniment (înrudire, căsătorie anterioară etc.). Forma bisericească veche de încheiere a căsătoriei a *fost substituită cu logodna*. Din punct de vedere

juridic, logodna era un contract care prevedea încheierea căsătoriei în viitor și stabilirea anumitor condiții.

Logodna avea loc, cu ocazia *peștitului*, când se cădea de acord asupra viitoarei căsătorii și se schimbau daruri între tineri și părinții lor, de obicei făcându-se și un *ospăț*. În perioada cercetată, deseori inițiativa logodnei aparținea părinților. În unele regiuni ale Țărilor Românești se obișnuia să se dea cu ocazia logodnei o sumă de bani, *căpara*, amintind de *arra sponsalicia* din dreptul roman. Suma aceasta, era considerată ca o *arvună* și trebuia restituită în caz de desfacere a logodnei (IDR I, p. 505).

La încheierea logodnei se adunau la masă rudele apropiate din partea mirelui și miresei. De regulă, se logodeau în casa miresei, deoarece procedura se începea prin cererea fetei în căsătorie, *peștitul*. Părinții mirelui veneau cu daruri și părinții miresei îi invitau la masă. De obicei, când se înțelegeau părinții, tinerii nu erau prezenți, în unele cazuri mireasa era ascunsă și nu avea drept să iasă până la finele logodnei. Dacă se ajungea la o înțelegere, atunci se *așternea* masă cu bucate, la care erau invitați și tinerii.

În *Cronicari munteni* Radu Popescu descrie istoria logodnei și nunții domnești dintre fiica lui Gheorghe Duca și fiul lui Radu Leon: “*Radul–vodă, având un cocon anume Ștefan, și Duca-vodă den Moldova având o cocoană anume Catrina, s-au ajuns în cuvinte și au logodit pe coconi...au făcut multe ospețe și jocuri...Adus-au pehlivani de cei ce joacă pe funii, și de alte lucruri...mare veselie s-au făcut la această logodnă a coconului Radului-vodă aicea la noi; în Moldova nu știm ce va fi făcut Duca–vodă*” (Istoriile domnilor 1961, p. 400).

În primul rând, putem vedea că logodna a fost încheiată din inițiativa părinților. *Ospățul* a avut loc în casa mirelui și a fost organizat la un înalt nivel, domnesc, după cum se subliniază în letopiseș. În mod firesc, această logodnă avea și un motiv politic, prin acest mariaj urma să fie asigurată alianța celor doi domni. După cum observăm din descriere, manifestarea a fost fastuoasă și reprezentativă, “*strâns-u toată boierimea țării cu toate jupânesele*” (Istoriile domnilor 1961, p. 401). Probabil, prezența persoanelor de vază și a boierilor de viță era necesară nu numai cu scopul de a aduce daruri, ci și de a fi *martori* la această *înțelegere (tocmeală)*. La *tocmeală* nu a fost indicată nici ziua, nici locul nunții, dar, până la urmă, la nuntă s-a ajuns cu mari probleme. După cum reiese din cronică, aflăm că logodna a fost târăgănată mulți ani – din 1668 până la 1678, deci 10 ani³³. În aceasta perioadă, copiii cu siguranță au ajuns la vârsta aptă de căsătorie. După moartea domnului Țării Românești, Radu Leon, planurile politice, deci și cele

³³ Calculele au fost făcute conform datelor din cronică. Logodna a avut loc când Duca-vodă obține a doua domnie (1668-1672) și apare o neînțelegere când vine la a treia domnie(1678-1683).

dinastice, ale lui Gheorghe Duca s-au schimbat. În căutarea altor aliați, domnul Moldovei încearcă să desfacă logodna sub diferite pretexte.

Redăm textul integral din letopiseț, deoarece autorul relatează în detaliu despre acest eveniment în context privat și politic. Gheorghe Duca „*mâhnire avea pentru fie-sa Catrina, care fusese mai înainte logodită după Ștefan, (feciorul) Radului-vodă Leon, că, trecând vremea multă, logodiți, și murind Radul-vodă, auzii Duca-vodă că Ștefan-vodă, logodnicul fetei, are proastă politie, ci vrea să strice logodnă...înțelegând Ștefan beizadea, că va să i să mărite logodnica, au dat jalbă la împăratul, și au făcut firman la Duca-vodă, să-i dea pe fie-sa lui, daca s-au logodit, și să o ducă la Țarigrad; și...au merso Duca-vodă la Țarigrad...și au nevoit Duca-vodă în tot chipul să o mântuiască de Ștefan beizadea, dar n-au putut, ci, la întoarcere, când au venit la Moldova, l-au luat și pe dânsul. Deci, mergând în țară, au făcut nuntă după cum s-au căzut, cu toată țara... și i-au împreunat după lege, după cum era logodiți*” (Istoriile domnilor 1961, p. 453-454).

După cum vedem, peste zece ani Duca-vodă a încercat să schimbe planurile în privința fiicei sale. Această atitudine se justifică prin interesele urmărite de domn, și anume: politic, dinastic și interstatal. Este bine cunoscut faptul că în acel moment Gheorghe Duca voia să obțină a treia domnie și, cu siguranță, avea nevoie de sprijin din partea unor persoane politice influente. Căsătoria fiicei era un instrument în obținerea puterii. Cronicarul atrage atenția cititorului asupra comportamentul lui Duca-vodă, care căuta alt mire pentru fiica sa, “*Iordache Muselim, grec de la Țarigrad (...) fiind bogat*”, și să „*facă nunta*”, „*să o dea după acela fata*”. Autorul dovedește în acest fel ignoranța domnului și lipsa de respect a acestuia față de lege, obicei și promisiune. În general, persoana lui Gheorghe Duca în viziunea contemporanilor avea o imagine negativă, majoritatea mențiunilor de epocă descriindu-l ca pe o persoană lacomă de bani și de putere. În *Letopisețul Cantacuzenesc* scria: “*Iar Duca-vodă fiind iubitor de argint și lacom de bani, nu avea cineva să-i pristănească (să-l oprească – n. a.). Și puseră dajdie grele în țară și începură a prăda pre boiari pentru năpăști. Și izvodiră niște obiceiuri și niște răutăți, care n-au mai fost aici în țară*” (CM 1961, p. 202).

Curios este faptul că logodnicul nu a căutat dreptate printr-o înțelegere cu Gheorghe Duca, știind că va fi imposibil și nu a încercat să atragă intermediari din țările vecine, adică din țările creștine. Pentru rezolvarea problemei el apelează direct la sultan, care emite un firman cu decizia în favoarea mirelui. Sultanul era singura persoană capabilă să oprească „*nedreptățile*” lui Gheorghe Duca și să-l oblige să respecte obiceiurile și tradițiile seculare. Până la urmă, nunta s-a făcut și tinerii „*s-au împreunat după lege, după cum erau logodiți*” (Istoriile domnilor, p. 400-401).

Una dintre condițiile principale ale logodnei era *binecuvântarea* tinerilor. Se aducea icoana casei și tinerii, închinați în fața părinților, erau *blagosloviți* pentru viață comună. Fără acordul ambelor perechi de părinți, adică ai mirelui și ai miresei, logodna era nevalabilă. În *Pravilele împărătești* (ale lui Varin) se scria: „*Nunta să cheamă adevărată legătură și împreună viețuire a bărbat cu mueare, împreună lăcuință și legătură, și împărtășire spre facere de cuconi.*” și se cheamă „*nunta cea neblagoslovită, când ține bărbatul muierea de față în casa lui, și face fecior din curvie, cum să cheamă feciorii acestuia*” (Intregiri 1938, p. 34).

Dacă tinerii încălcau obiceiul de *binecuvântare*, preoții refuzau să-i cunune în biserică. Uneori tinerii se învoiau fără permisiunea părinților și se căsătoreau, dar atunci erau *blestemați* și nu aveau drept la moștenire din partea părinților: „*De vei fi supt stăpânirea părinților tăi, și-ți petreci viața cu înțelepciune și cu feciorie, nu să cade tatăl să te silească a te însura. Și nimenea să nu să cunune pre ascuns, ci înaintea multora să să cunune. Iar cine va îndrăzni a face aceasta ca să să cunune într-ascuns să să pedepsească ca să să învețe minte. Și preotul care i-au cununat să cade să-și ia vrednicile pedepse după cum poruncesc dumnezeștile canoane, încă și surdul, și mutul, și orbul, pot să să însoare și zeastrea lor o cer și și-o iau*” (Intregiri 1938, p. 38).

În Moldova medievală, astfel de căsătorii erau considerate blestemate. Aceste familii erau respinse de rude, de societate și, în principal, de biserică. Copiii născuți fără cununie nu erau botezați și rămâneau *bastarzi* pe toată viața. Stima față de părinți și deciziile lor erau educate încă din copilărie. Se respecta legea nescrisă, dacă copilul ieșea din *cuvântul părintesc*, din *ascultarea părinților*, atunci ieșea și din averea părinților.

O situație similară era larg răspândită în țările balcanice și în cele din Sud-Estul Europei. Un exemplu semnificativ servește renumitul *Zakonik* al lui Stefan Dușan. Împăratul sârb Stefan Dușan a elaborat acest codice de legi în baza compilației legislației bizantine și a tradițiilor stabilite în Serbia medievală. Potrivit *Statutului*, căsătoria nu era valabilă fără cununie: „§3. *Nici o nuntă să nu se facă fără cununie, dar dacă va fi făcută fără binecuvântare și fără permisiunea bisericii, atunci această căsătorie trebuie desfăcută*” (Statuty Duszana 1934, 16). În afară de aceasta, în *Zakonik* era menționat că aceste reguli sunt scrise pentru toți locuitorii Serbiei, adică sunt valabile atât pentru *vlasteli* (boieri – n.a.), cât și pentru țărani: „§3. *Vlasteli și alți oameni nu pot să se căsătorească fără binecuvântarea preotului lor sau fără binecuvântarea celor puși și aleși de arhiereu*” (Statuty Duszana 1934, p. 15-16).

Pentru a asigura respectarea legii și a canoanelor bisericești ce țineau de viața spirituală, în *Zakonik* era prevăzută și pedeapsa: „§4. *În viața duhovnicească fiecare persoană trebuie să fie ascultătoare în fața arhiereului său; dar dacă a greșit cu voia sau fără de voia lui împotriva*

bisericii, trebuie să fie îndreptat de biserică; însă dacă se va îndepărta de biserică și nu va fi ascultător, atunci să fie izgonit de la biserică” (Statuty Duszana 1934, p. 17).

Unul dintre obiectivele logodnei era înzestrarea fetei. Pe parcursul secolelor, în Țările Românești s-a stabilit obiceiul ca mirele să asigure casa, iar fata să înzestreze această casă. În acest scop, la încheierea logodnei se întocmea *foaia de zestre* sau actul dotal, folosit în epoca medievală, în mod special în familiile boierești și domnești, care dispuneau de suficiente mijloace materiale. De regulă, se făcea în scris și se numea *izvod de zestre*, întocmindu-se obligatoriu în prezența martorilor, rudelor și oaspeților invitați la *înțelegere*. În *foaia de zestre* sau *izvodul de zestre* se indicau toate obiectele pe care le primea fata de la părinții săi: de la bijuterii sau ustensile de casă până la moșii. Fiecare obiect era descris în detaliu: din ce stofe sunt rochiile, de ce calitate este lenjeria de pat, cum este prelucrat inelul și cu ce pietre este incrustat etc.

Ca model, propunem *izvodul de zestre* din 1652, pe care îl dă o mamă fiicei sale: „Izvod de zestre ce am dat eu Zlata Comisoae hicămia Nastasăei și hiiului lui Panhilie să să știe. It. 7160 April 15. 50 de iape cu mânzi; 3 perechi de telegari (cai folosiți la trăsură – n. a.); 50 de vaci cu viței; 50 de gonitori (vite de reproducție – n. a.); 3 pluguri de boi; 3 prisăci de stupi la sat la Curtești în ținutul Botoșanilor și în prisaca câte doao sute și doazăci de stupi; 100 de măsari (fețe de masă – n. a.); 20 de ineli de aur cu pietria; 2 brăe de argintu fără de alte mărianțușuri; 6 piuliț de argint; 2 coboaci (străchini mici – n. a.); 2 cupia mari de argint (cupe – n. a.); 2 cupișoari mai mici tij de arjintu (tij = de asemenea); 2 părechi de rafturi cu presăni (harnașamente pentru cai – n. a.); 2 săbii ferecate; 300 de lei; 50 de boi de negoț aceștia ni iau dat *înmămia după ce mau înzăstrat*; o scăfărlie de argint (strachină mare – n. a.); 300 de stupi ni au dat la sat la Chircești în ținutul Vasluiului; 300 de oi” (Ghibanescu, Fereștii XVI 1926, p. 80-81; Șăineanu 1925, p. 142). Evident, foaia de zestre depindea în mare măsură de starea materială a părinților miresei. Cu cât mai bogați erau părinții, cu atât mai mare era *foaia*, sau, mai bine spus, *foile de zestre*.

Când domnița era căsătorită cu un străin și pleca peste hotare, în altă țară, de asemenea se întocmea *foaie de zestre*. Desigur, în acest caz ea nu primea în posesie avere imobilă sau vite, dar era asigurată cu bani și odoare. Ca exemplu servesc femeile din familia Movilă. Toate cele patru fete ale lui Ieremia Movilă au fost căsătorite cu magnați poloni și li s-au dat zestre mari și bogate (Corfus 2001, p. XI). În mod deosebit se menționează Maria, căsătorită cu Ștefan Potocki, care a adus zestre foarte bogată în familia soțului, „comoarele, banii care au mărit bogățiile casei” (Święcki 1858, p. 251). Descriind splendoarea hainelor în prima jumătate a secolului al XVII-lea, Władysław Łoziński într-un studiu monografic, *Polska w dawnych wiekach*, dă ca exemplu pe Maria Potocki: „*printre hainele din garderoba Mariei Movilă, în anul 1613 puteai să găsești*

o haină brodată cu fir de aur de 7000 de taleri, 12 pelerine căptușite cu blană a câte 1000 și 2000 de taleri, 30 de rochii de vară de brocart și de catifea (...) Multe haine din blană și pânză presărată cu pietre scumpe” (Łoziński Wł., 1934, p. 101). Ilie Corfus menționa că zestrea Mariei Movilă „se ridica la suma de 75.678 de zloți roșii (între care 25.000 de zloți, bani gheață, 1000 de ducați a câte 5 zloți roșii bucata și 16 portugali a câte 15 zloți roșii bucata), plus 10.160 de zloți polonezi și 21.900 de taleri” (Corfus 2006, p. 208).

În perioada respectivă, *foaia de zestre* era considerată un act juridic, reprezentând înțelegerea și acordul între două familii pentru a asigura împlinirea anumitor obligații atât din partea părinților miresei, cât și din partea mirelui și a părinților lui. Prezența martorilor era necesară pentru a evita neînțelegerile care puteau apărea între cele două familii în cazul neîndeplinirii îndatoririlor și a eventualei desfaceri a căsătoriei.

În plus, aceste condiții se respectau cu sfințenie, deoarece în Moldova medievală zestrea era apărută de *obiceiurile pământului* și legile scrise. Zestrea rămânea toată viața în posesia femeii și a familiei din care provenea aceasta, soțul neavând drept să administreze proprietatea soției, s-o vândă, s-o înstrăineze ori să o pună amanet. Dacă soția deceda, familia defunctei avea dreptul la redobândirea zestreii, mai ales în cazurile când soții nu aveau copii. În felul acesta, soțul putea pretinde păstrarea proprietăților soției numai dacă o moștenea prin testament. În cazul desfacerii logodnei sau căsătoriei, *foaia de zestre* era documentul de bază al femeii. Nici soțul, nici familia lui nu aveau drept asupra averii femeii.

Disponem de o serie de documente de litigiu având ca obiect recuperarea zestreii, unele cu caracter excepțional, care demonstrează situația juridică a femeii în această epocă. Să analizăm, de exemplu, cazul restituirii zestreii Mariei Cneajna, care a generat un conflict la nivel internațional. Autorul a consacrat acestei probleme studii speciale. Maria Cneajna, fiica lui Ștefan cel Mare, a fost căsătorită cu cneazul polonez Teodor Wiśniowiecki la 1510, de către fratele ei, Bogdan al III-lea, care i-a dat o zestre bogată. Istoria acestui mariaj a provocat multe discuții în istoriografie (Bogdan 1949; Gorovei 1982; Iorga 1991, p. 151-161; Ibidem 1992; Nistor 1991, p. 73-76; Panaitescu 1961, p. 53; Rezachevici 1996, p. 313-321; Ibidem 2002, p. 5-33; Czamańska 2007, p. 49). Se știe că după moartea Mariei Cneajna, la 18 martie 1518, tezaurul a rămas în familia Wiśniowiecki (Gorovei 1991, p. 63; Ibidem 1975, p. 185-199; Ursu 1900; Słownik władców 1999, p. 267-272). Zestrea a iscat neînțelegeri cu familia domnească din Moldova, din care cauză a fost început un proces de litigiu moldo-polon care a durat aproape 14 ani. Indiscutabil, acest mariaj dintre fiica domnului Moldovei și un reprezentant al elitei politice de pe lângă curtea regală a Poloniei nu a fost întâmplător, ci a fost rezultatul unor aranjamente politice. La încheierea mariajului, condițiile căsătoriei fuseseră discutate de ambele părți

cointeresate. *Foaia de zestre* fusese întocmită cu foarte mare rigurozitate și reflecta o mare valoare, de „câteva mii în galbeni”.

Primul care a pretins acest tezaur a fost Ștefăniță al IV-lea cel Tânăr (1517-1527), fiul natural al lui Bogdan al III-lea și nepotul de frate al Mariei Cneajna. Următorul domn al Țării Moldovei, Petru Rareș, a preluat procesul și, pentru recuperarea tezaurului surorii sale, a înaintat o cerere personală regelui polonez Zygmunt I cel Bătrân, să-l ajute în soluționarea problemei.

Pe parcursul procesului, între Teodor Wiśniowiecki și Petru Rareș, reprezentat de boierii Duma Cuzmici și Toma Zișcovici în dezbaterile judiciare, înalta instanță judecătorească a luat decizia în favoarea lui Teodor Wiśniowiecki. Argumentul principal a fost testamentul Mariei Cneajna, în baza căruia, regele polonez a dat verdictul de a lăsa tezaurul în familia Wiśniowiecki, subliniind că hotărârea judecătorească a fost luată conform obiceiului și legislației lituaniene: „*Noi de asemenea, ținând cont de obiceiul și așezările țării noastre, Marele Cnezat al Lituaniei, decât ca ceea ce s-a scris cuiva prin zapis adevărat cu știința oamenilor buni, acelea ar trebui să fie ținute și anume că ea soțului său avea avere mobilă conform obiceiului pământului l-a scris*” (Lietuvos Metrica XVI 1997, p. 311-312). În acest alineat al documentului este foarte clar indicat că Maria Cneajna a lăsat soțului tot tezaurul său, compus din bunuri mobile, potrivit obiceiului.

Considerăm că acest episod necesită o clarificare istorico-juridică. Să nu uităm că Maria Cneajna, căsătorindu-se cu Teodor Wiśniowiecki, a plecat să locuiască în Polonia și, desigur, a fost nevoită să accepte tradițiile și obiceiurile respective. În Polonia, legislația civilă (scrisă și nescrisă) avea un alt specific decât în Moldova. După căsătorie, dota soției intra în administrația bărbatului, care însă nu putea dispune de ea decât cu acceptul femeii și al copiilor lor de sex masculin. Înainte de secolul al XV-lea, pentru a putea înstrăina legal bunurile dotale, bărbatul avea nevoie să aibă și încuviințarea rudelor soției. La rândul său, bărbatul era și el dator să-i ofere soției așa-zisele daruri de nuntă, *viano*, o sumă de bani ce acoperea valoarea dotei. *Viano* putea fi plătit și cu o sumă de bani de două ori mai mare decât valoarea zestreii, dar nu putea să depășească limita unei treimi din toată averea lui (Lietuvos Metrica XVI 1997, p. CXXIII).

Se poate presupune că zestrea Mariei Cneajna a fost compensată încă la încheierea căsătoriei cu suma respectivă din partea familiei Wiśniowiecki. O formă răspândită de legitimare a averii soției în acele timpuri era înscrierea pe numele ei a unei părți din moșia soțului (de obicei, aceasta nu depășea o treime), care, de regulă, corespundea valorii *viano* (Lietuvos Metrica XVI 1997, CXXIII).

Ținem să remarcăm încă un moment de o deosebită importanță. În materialele expuse mai sus sunt descrise situații și elemente juridice semnificative pentru trei țări europene:

Polonia, Marele Cnezat Lituanian și Moldova. Este bine cunoscut faptul că în Moldova medievală, în perioada la care ne referim, nu existau legi scrise autohtone, ci doar recepții din dreptul romano-bizantin. După *obiceiurile pământului*, în cele trei țări la care ne referim, se respecta legea nescrisă, conform căreia, în cazul decesului soției, dacă aceasta nu avusese copii cu soțul supraviețuitor, zestrea ei revenea familiei din care provenea. Dacă însă femeia întocmea un testament, averea ei putea să revină oricui și nimeni nu avea dreptul să încalce voința răposatei. Observăm că aici coincide situația juridică și statutul femeilor din toată regiunea Europei de Est și această situație este caracteristică pentru toate cele trei state amintite mai sus – Polonia, Marele Cnezat Lituanian și Moldova.

La încheierea logodnei se discutau cele mai importante faze ale nunții: ziua cununiei și a nunții, nașii, invitații, distracțiile etc. Cununia era cea mai festivă și importantă parte a nunții, deoarece fără aceasta căsătoria era nevalabilă. La cununie trebuiau să fie prezenți așa-numiții nași sau părinții de cruce ai tinerilor, care le țineau coroana de cununie și erau martori la această taină bisericească. De obicei, nașii se alegeau din partea mirelui. La logodnă se înțelegeau ce daruri făcea mireasa rudelor mirelui, nașilor și oaspeților de seamă (mai ales la nunțile domnești). Aceste frumoase tradiții s-au păstrat până în prezent, mai ales în mediul rural, deși obiceiurile s-au modificat oarecum pe parcursul timpului.

Instituția nașilor, la fel ca și celelalte obiceiuri, are o tradiție deosebită. În toate țările creștine, indiferent dacă erau catolice sau ortodoxe, la cununie, în mod obligatoriu, trebuia să existe martori. Din această obligație a apărut o tradiție frumoasă în țările românești – nășia la nuntă. Deci nașii erau asemenea părinților pentru tânăra familie, le purtau de grijă pe tot parcursul vieții, le botezau copiii, îi ajutau la ridicarea casei etc. La nuntă, la botez, la sfințirea casei, din partea nașilor se făceau daruri mari și semnificative (covoare, veselă, mobilă etc). Pentru tânăra familie darurile nașilor constituiau un sprijin și un ajutor important. Nașii se alegeau dintr-o familie exemplară, numai oameni „*gospodari*”, „*cuminți*”, „*înstăriți*” și „*stimați*”. Cu toată cheltuiala mare, să fii naș era o onoare. Cu cât mai mulți fini aveai, cu atât mai respectată era poziția pe care o ocupai în societate. Foarte des nunul mare era un frate sau o soră mai mare din familie. Vasile Lupu a fost „*fin de cununie*” al domnului Gaspar Grațiani (1619-1620) (Uricaru 1993, p. 350).

De exemplu, Nicolae Mavrocordat a fost de mai multe ori nun mare. El a cununat pe sora soției sale „*cocoana Roxanda...dându-o după Constantin, feciorul lui Andronic de la Țarigrad, pe carile îl făcuse grămătic mare...Cununatu-i-au iar singur (însuși – n.a.) măria-sa cu doamna mării-sale, în biserica domnească, și s-au făcut veselii mare, și frumoasă precum să cade*” (Radu PopescuCM, 534). Apoi a cununat pe Maria, fiica lui Antioh Cantemir cu „*Constandin comisul*,

feciorul Radului logofăt Dudescu (Radu Dudescu – n.a.)...și au trimis cu cheltuiiala mării-sale de au adus pe domnița lui Antiohie – vodă aicea în București, și le-au făcut nuntă cu multă cinste, cununând-i măriia-sa doamna mării-sale,și după nuntă multă milă și osebită căutare au arătat casei Dudescului, ferindu-o totdeauna de dajdii și de alte supărări” (CM Radu Popescu, p. 535).

Finii de cununie și finii de botez lărgeau și întăreau relațiile familiale și de rudenie în mediul respectiv, fie urban, fie rural. Se formau așa-numite clanuri de familii, care se ajutau unul pe altul reciproc, în baza, anume, a aceștei înrudiri: naș – fin. Având familia mare și înrudită, era mai ușor să treci prin toate evenimentele vieții de familie: nuntă, botez, ridicarea casei, înmormântare și altele.

Timpul între logodnă și nuntă se stabilea în funcție de condițiile impuse de nuntă. De obicei, se practica o diferență mică de timp. Această perioadă era folosită pentru aranjamentele necesare de nuntă: se pregăteau hainele de nuntă, așa-numitele *legători de nuntă*, darurile din partea miresei către rudele mirelui, băuturile, se creșteau vitele și păsările pentru bucate etc.

În cazurile nunților pompoase, domnești, se rezerva un timp mai îndelungat pentru a invita oaspeți din țările vecine. Deci, de regulă, nu erau termene sau indicații stricte, dar existau anumite cerințe care obligau la stabilirea unor perioade de timp mai lungi sau mai scurte între logodnă și cununie. De exemplu, nu se făceau nunți în post. Petru Șchiopul trimite o scrisoare la 17 februarie 1587 către principele Transilvaniei, Sigismund Báthory, cu scuze că nunta „*fratelui nostru mai mic, voievodului Vlad și nepoata văduvei voievodului Mircea, fiica logofătului Ivan*” se amână din cauza postului din „*ziua lăsatului de carne*” și a „*vremii grele de iarnă*” (Veress 1933 (III), p. 96-97).

Axintie Uricarul, descriind nunta lui Ioan Vodă cel Cumplit, pe care acesta a făcut-o în post, semnala cu revoltă despre încălcarea tradițiilor și legilor: „*socotia Ion vodă că nimeni n-au fost mai destoinic decât dânsul. De legi își râdea, că în postul cel mare s-au însurat și alte călcături de legi multe făcea*” (Uricaru A., 1993, p. 262).

Perioada între logodnă și nuntă era folosită în scopul respectării anumitor obiceiuri și tradiții. În această perioadă se făceau daruri din partea logodnicilor și se invitau oaspeții.

Putem exemplifica cele spuse mai sus prin interesantele și prețioasele informații despre obiceiul și tradiția încheierii logodnei și a celebrării nunții lui Janusz Radziwiłł cu Maria, fiica lui Vasile Lupu (Stoicescu 1971, p. 347-348; Eremia 1999, p. 153)³⁴, pe care ni le-a furnizat

³⁴ Maria provenea din prima căsătorie a lui Vasile Lupu cu Tudosca, fata vornicului Costea Bucioc (Băcioc). A fost unul dintre cei mai influenți boieri din vremea sa. A comandat oastea Moldovei contra turcilor, după care s-a retras în Polonia.

Eberhard Werner Happel în vestita sa lucrare *Căsătoria principelui Radziwiłł cu o domniță din Moldova* (CSȚR V 1973, p. 643)³⁵.

„Principele Janusz Radziwiłł (...) după ce a căpătat învoirea mamei sale (...) și a regelui Poloniei Vladislav (...) a trimis pe doi dintre nobilii cei mai de încredere de la curte, cu numele de Sienicky și Ottenhausen (...) spre Moldova să înceapă pețirea” (CSȚR V 1973, p. 643). Acordul din partea regelui era foarte important. Nunta, la nivel de casă domnească cu o persoană apropiată de curtea regală, evident, avea o semnificație politică. În acea perioadă, un mariaj ca cel de față se încadra în sistemul relațiilor internaționale și nu putea fi realizat fără permisiunea celor mai înalte instanțe.

După prima solie, care a confirmat acordul domnului Moldovei de a da pe fiica sa în căsătorie, principele Janusz Radziwiłł trimite o a doua solie cu daruri pentru mireasă și toată familia ei: „o sabie sau iatagan de aur, niște flinte sau puști nespuse de meșteșugit lucrate și diferite capodopere de ceasornicărie. Domnița (Maria -n.a.) a primit tot felul de giuvaeruri scumpe, de asemenea, felurite obiecte de agate, cum ar fi casete, fel de fel de vase și oglinzi; apoi a fost cinstită cu daruri bogate precum și doamna (Ecaterina, a doua soție a lui Vasile Lupu – n.a.) și tânărul cocon, fiecare după rangul și nașterea sa” (CSȚR V 1973, p. 643). Deci, după cum se vede, erau prevăzute daruri pentru toată familia. Tradiția de a face cadouri înainte de nuntă era răspândită în majoritatea țărilor creștine.

Următorul pasaj din relatările lui Eberhard Werner Happel arată că „după primirea consimțământului de către trimiși în numele stăpânului lor, principele și după săvârșirea logodnei cu ceremonialul domnesc, la înapoierea lor cu bine ei au adus chipul sau portretul tinerei mirese domnești” (CSȚR V 1973, p. 643).

Imediat după ce a fost încheiată logodna în numele mirelui în Moldova, Vasile Lupu trimite solie de onoare către Janusz Radziwiłł să fie oficial confirmată logodna și din partea miresei: „După aceștia au urmat curând doi soli trimiși de domnul Moldovei, adică domnul Catargi vistierul (care înseamnă marele tezaurar) și domnul Ioanovici spătarul, purtătorul spadei (ensifer). După înmânarea inelului de logodnă și a multor alte rarități scumpe și daruri s-a încheiat logodna în numele miresei domnești. După ce s-au săvârșit acestea, s-a asigurat principele (că se va face) nunta” (CSȚR V 1973, p. 643). În acest fragment atrag atenția câteva momente importante. Se subliniază că s-au făcut daruri din partea miresei, s-au înmânat inelele care au confirmat logodna (*sic!*) și s-a programat nunta.

³⁵ Eberhard Werner Happel (1647-1690) a descris nunta lui Janusz Radziwiłł cu fiica lui Vasile Lupu, Maria, în baza informațiilor cuprinse într-un manuscris latin pe care-l citează în cursul relatării și care pare să fi fost opera unui martor ocular..

În afară de aceasta, e cazul să amintim de scrisorile Mariei Lupu către Janusz Radziwiłł. Aceste scrisori au o valoare incontestabilă, deoarece este pentru prima dată în istoria Moldovei când o domniță corespundează cu mirele ei. Vrem să aducem câteva precizări pe marginea acestor scrisori. Scrisorile sunt publicate în *Anexa* volumului lui Alojzy Sajkowski (Sajkowski 1981). Aceste două scrisori sunt scrise în limba polonă, posibil, de secretar, dar se presupune că totuși era scrisul Mariei, deoarece caracterul scrisorilor și semnătura nu se deosebesc. Ambele după conținut sunt asemănătoare. În prima scrisoare Maria îi mulțumește principelui „ *pentru vizita amicală*“ care i-a „*lăsat impresii deosebite*”. Peste două luni, la 9 noiembrie, era trimisă a doua scrisoare către Janusz Radziwiłł, adică după întoarcerea soliei moldovenești din Polonia (Sajkowski 1981, p. 385).

Atrage atenția forma și conținutul scrisorilor, care reflectă un stil ales și respectă regulile de gramatică și etică laică ale epocii. Se știe că fiicele lui Vasile Lupu au fost bine educate și instruite și cunoșteau multe limbi. Paul de Alep scria despre Ruxanda, a doua fiică a lui Vasile Lupu: „*cunoștea patru limbi: româna, greaca, turca și rusa și pentru care tatăl ei cheltuisese un tezaur de bani*” (CȘTR (VI) 1976, p. 306-307). Putem să presupunem că această relatare este valabilă și pentru Maria. Un argument în acest sens este faptul că scrisorile de care am pomenit mai sus erau scrise numai în limba polonă.

2.5. Concluzii la capitolul 2

Prin studiu de față am încercat abordarea anumitor probleme generale ale istoriei sociale în perioada dată cu accentele amplasate asupra factorului feminin, superficial cercetat în istoriografie. În urma analizei problemei abordate am constatat că sursele de epocă fac suficiente referiri pentru înțelegerea noțiunii de *căsătorie*. Căsătoria era considerată una din tainele bisericești și constituia (și constituie încă – n.a.) baza structurilor familiale – care formează, de fapt, temelia unei societăți – și este investită de creștinism cu atribute sacramentale. *Funcția religioasă* a familiei continua să se mențină, începând cu însuși actul constituirii ei și persistând în tot timpul existenței sale. Orice căsătorie ce nu fusese oficiată religios era considerată concubinaj.

Căsătoria era determinată de normele și principiile canoanelor bisericești. Pentru a încheia căsătoria, era necesar să se îndeplinească anumite condiții, care erau caracteristice atât legislației scrise cât și dreptului obiceiului.

Condițiile de valabilitate a căsătoriei în Țările Românești erau: vârsta corespunzătoare sau vârsta legală a căsătoriților; consimțământul părinților; acordul tinerilor; alegerea benevolă; starea fizică și mentală; apartenența la una și aceeași confesiune; excluderea unui grad de rudenie apropiat; respectarea ceremoniei de cununie; apartenența la aceeași clasă socială.

Pentru a ajunge la rezultatele consemnate mai sus am recurs la studii comparate. În acest context menționăm, că am apelat la dreptul canonic bizantin și am demonstrat o influență majoră a dreptului bizantin asupra țărilor europene. Până în secolul al XV-lea în toate țările europene, atât în Est, cât și în Vest, vârsta între 12-14 ani era valabilă pentru încheierea căsătoriei.

Totalizând cele expuse, concluzionăm:

- pentru încheierea căsătoriei în epoca cercetată (sec. XIV-XVII) era necesară îndeplinirea anumitor condiții, care erau reflectate atât în legislația scrisă, cât și în *dreptul consuetudinar*. În Țările Românești în mod evident se conturează o puternică influență bizantină asupra legislației civile.
- corespunzător materialului factologic, vârsta de valabilitate a căsătoriei în țările românești era pentru fete de 12 ani și pentru băieți – de 14 ani;
- situația în țările din Europa Centrală, de Est și de Sud-Est era asemănătoare;
- conform legislației civile din Europa de Vest și Nord –Vest vârsta de căsătorie era de la 14 ani până la 20 de ani.
- Căsătoria era actul legal al înființării familiei, se celebra public, în fața autorităților bisericești și toate condițiile de încheiere a căsătoriei se respectau cu strictețe.

Căsătoria avea loc după îndeplinirea anumitor condiții, dar, concomitent, se luau în considerare și anumite impedimente. Pentru a preciza și a înțelege cu adevărat rolul căsătoriei în Evul Mediu e necesar să cunoaștem *impedimentele la căsătorie* în Țările Românești: rudenia de sânge în linie directă și în linie colaterală, rudenia prin alianță și spirituală (care vine din sfântul botez și din înfiere), căsătoria mixtă (căsătoria cu eterodocșii), căsătoria cu persoane care au depus voturile (jurămintele monahale), incestul (amestecarea de sânge), căsătoria în timpul doliului, bigamia (când cineva avea „două soții sau doi soți”), a patra căsătorie (numai trei căsătorii se considerau legale).

În epoca medievală căsătoriile încheiate între persoane *rude de sânge* erau considerate nevalabile și erau în mod categoric interzise. Conform canoanelor bisericești relațiile între rude erau strict reglementate și trebuiau respectate în mod obligatoriu.

Nu era acceptată și recunoscută ca legitimă *căsătoria între cuscri*, cu toate că nu era considerată *rudenie de sânge*. O altă formă de rudenie, care constituia un impediment la căsătorie și era specifică mentalității spiritual-religioase medievale o reprezenta *rudenia spirituală*, legată și ea de o altă taină bisericească, și anume de botez.

Căsătoriile mixte era unul dintre cele mai riguroase impedimente pentru înființarea familiei. Această interdicție era introdusă în toate codicele de legi în vigoare în țările europene la

epoca respectivă. Dacă unul dintre soți își schimba confesiunea (adică dacă renunța la ortodoxie), după cununie, conform dreptului canonic și *legii pământului* căsătoria era desfăcută.

În Evul mediu, erau interzise căsătoriile cu o persoană călugărită și prin incest. Incestul se numea în dreptul feudal *amestecare de sânge* și era pedepsit de pravile cu moartea, tăierea nasului și biciuire.

Un alt impediment la încheierea căsătoriei era doliul. Căsătoriile erau oprite în perioada de doliu. Bigamia constituia un alt impediment la căsătorie. În eventualitatea încheierii unui mariaj, dar fără ca precedentă căsătorie să fi fost desfăcută, din diferite motive, inclusiv dacă unul dintre soți era în prizonierat, acest nou mariaj se considera nevalabil. Cu alte cuvinte, nu era permis *de avut două soții sau doi soți*.

Nu erau îngăduite mai mult de trei căsătorii. Conform *obiceiului* și *sfintei pravile*, a patra căsătorie era o interdicție riguroasă și, ca rezultat, un impediment la căsătorie. Instituția căsătoriei în epoca medievală avea un rol deosebit și era strict reglementată de biserică: de la înființare până la desfacere. În legătură cu căsătoria, biserica a stabilit o serie de reguli, unele preluate direct din dreptul roman, altele instituite de ea însăși. Dintre aceste norme, ne interesează în principal cele cu caracter juridic, prin care se reglementează, în primul rând, condițiile pe care trebuia să le îndeplinească cineva pentru a putea încheia o căsătorie, apoi modul în care se încheia căsătoria: fie direct, fie printr-o logodnă prealabilă, în al treilea rând am cercetat raporturile dintre soți sub aspectul drepturilor și obligațiilor reciproce și, în fine, exista o categorie aparte de norme care priveau încetarea căsătoriei (fie în chip firesc, fie prin despărțire legală).

Căsătoria era precedată de *logodnă*, considerată o promisiune oficială cu efecte juridice atât în ce privește situația tinerilor, cât și cea a bunurilor avansate cu această ocazie. Prin logodnă, doi tineri (sau candidați la căsătorie – n.a.) își promiteau solemn că se vor căsători. *Scopul logodnei* era exclusiv căsătoria, de aceea logodna era considerată arvuna căsătoriei.

Actul logodnei era privit în lumina unor considerații analoage cu actul căsătoriei, de aceea majoritatea impedimentelor care opreau căsătoria se refereau și la logodnă (demența, rudenia de sânge, bigamia, etc.). Aceste condiții trebuiau respectate până la căsătorie, deoarece după săvârșirea slujbei de cununie, între căsătoriți apăreau relații de natură morală și spirituală, cu tot ce implicau acestea.

Unul dintre obiectivele logodnei era înzestrarea fetei. Pe parcursul secolelor, în Țările Românești s-a stabilit obiceiul ca mirele să asigure casa, iar fata să înzestreze această casă. În perioada respectivă *foaia de zestre* era considerată un act juridic reprezentând înțelegerea și acordul între două familii pentru a asigura îndeplinirea anumitor obligații, atât din partea

părinților miresei, cât și din partea mirelui și a părinților lui. Prezența martorilor era necesară pentru a evita neînțelegerile care puteau apărea între cele două familii în cazul neîndeplinirii îndatoririlor și a eventualei desfaceri a căsătoriei.

În plus, aceste condiții se respectau cu sfințenie, deoarece în Moldova medievală, zestrea era apărută de *obiceiurile pământului* și de legile scrise. Zestrea rămânea toată viața în posesia femeii și a familiei din care provenea aceasta, soțul neavând drept să administreze proprietatea soției, s-o vândă, s-o înstrăineze, ori să o pună amanet.

La încheierea logodnei se discutau cele mai importante faze ale nunții: ziua cununiei și a nunții, nașii, invitații, distracțiile, etc. Cununia era cea mai festivă și importantă parte a nunții deoarece, fără aceasta, căsătoria era nevalabilă.

3. DESFACEREA CĂSĂTORIEI: CONDIȚIILE ȘI CONSECINȚE. DREPTULUI FEMEILOR LA ÎNȚIEREA DIVORȚULUI

3.1. Abordarea noțiunii de divorț

Problemele ce țin de viața familială din epoca medievală constituie un subiect mai puțin cercetat în istoriografia română. În ultimii ani, această tematică a devenit tot mai tentantă, deoarece cercetările aprofundate ale vieții private deschid noi perspective pentru studierea stării sociale, demografice, cotidiene, mentale, morale, psihologice etc. ale societății. În plus, în știința istorică se simțea o necesitate acută pentru o cercetare de acest gen, deoarece familia ca instituție a prezentat întotdeauna un interes deosebit și este în permanență o temă actuală.

Strâns legat de căsătorie și decurgând din aceasta, divorțul reprezintă un capitol deosebit de interesant, pe care ne vom strădui să-l prezentăm cât mai posibil detaliat în cele ce urmează. În Moldova medievală, atât bărbații, cât și femeile aveau aceleași drepturi, când se punea problema de a se despărți sau de a se recăsători. Cuvântul divorț provine din limba latină – *divortium, separation*. În diverse dicționare explicative se traduce în felul următor: „*desfacerea căsătoriei prin hotărâre judecătorească*” (Larousse 2003, p. 266) „*desfacere pe cale legală a unei căsătorii*”, sau „*a se despărți prin divorț*”. Noțiunea juridică „*divorț*” (lat. – *divortium*) înseamnă – „*despărțire, separare, separație, despărțenie între soți*” (Bartošek 1981, p. 111-112).

Discuțiile asupra acestei probleme în literatura istorică au generat multiple opinii. De exemplu, în monografia „*Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI-XVIII wieku*”, istoricul polonez Iwona Kulesza-Woroniccka (Kulesza-Woroniccka 2002, p. 8) susține că termenul „*divorț*” provine din dreptul civil și nu din dreptul canonic sau cel bisericesc.

În secolele XVI-XVIII această noțiune însemna: *hotărârea oficială privind nevalabilitatea căsătoriei*. Este important și cum se utiliza terminologia respectivă în izvoare. În actele bisericești și în documentele nunțiale apostolice se întâlnesc următorii termeni: *nullitis matrimonii, nullitatis matrimonii, divortio et separatio*. În schimb, în documente private, în scrisori, în literatura memorialistică etc. se utilizează cuvântul „*divorț*” (Kulesza-Woroniccka 2002, p. 1-3).

În statele catolice, căsătoria era considerată indisolubilă. Studii relativ recente au putut stabili că acest caracter nu a fost impus căsătoriei de creștinism, așa cum s-a crezut. El a fost o moștenire din lumea romană a primelor secole ale erei noi, lume aflată în căutarea unei stabilități și a unei transformări a valorilor morale. Schimbarea aceasta a prins mai ales în rândul populației rurale. Apoi, când Biserica a încercat să-și impună propriul model de familie în aceste

comunități, acțiunea a avut șanse mai mari de reușită, întrucât un model foarte asemănător exista deja. Mai rămânea să fie atrase familiile aristocratice și, în acest proces, s-a făcut simțită o dublă influență: de sus, a Bisericii, și de jos, a lumii rurale (Székely 1997 b, p. 75-76). Tendința de a impune modelul ideal al căsătoriei s-a lovit însă de realitățile vieții cotidiene. Așa se face că în Evul Mediu au continuat să se destrame unele familii prin repudierea femeii și prin divorțuri. După Phillipe Ariès, divorțul „nu poate fi considerat ca un mijloc de a îndrepta o greșală, ci ca sancționarea normală a unui sentiment care nici nu poate, nici nu trebuie să dureze și care trebuie, deci, să lase loc următorului” (Ariès 1982, p. 146).

În literatura istorică, de asemenea, întâlnim diverse denumiri și explicații ale acestui fenomen social. În istoriografia contemporană mai mulți autori au abordat tematica divorțului. Astfel, Matei Cazacu, în articolul consacrat statutului femeilor în secolele XIV-XIX *La famille et statut de la femme en Moldavie*, analizând cauzele divorțului în epoca medievală, menționează că pentru un divorț solicitat în cazul existenței căsătoriei religioase, justiția admitea ca motive de separare : adulterul, alcoolismul, absența virginității în noaptea nunții. Un alt motiv de separare era refuzul soțului de a se reintegra în domiciliul conjugal după o perioadă de prizonierat (Cazacu 1999, p. 12).

Maria Magdalena Székely a contribuit esențial în studierea temei abordate și în articolul său *Structuri de familie în societatea medievală moldovenească* se oprește și la capitolul divorț. Folosind un bogat material documentar și istoriografic, ea subliniază: „În Moldova era admis divorțul, printre motivele despărțirii dintre soți, putându-se cita: adulterul, purtările necuviincioase, sodomia, pedofilia, lesbianismul, exhibiționismul, proxenetismul, ereziile, bătaia și amenințarea cu moartea din partea soțului, izgonirea de acasă a soției, călugărirea unuia dintre soți” (Székely 1997 b, p. 16,75-76).

Problema desfacerii căsătoriei este abordată și de un alt recunoscut specialist în domeniul familiei medievale, Șarolta Solcan. În studiul monografic *Familia în secolul al XVII-lea în Țările Române* autoarea susține că: „Informațiile foarte rare despre divorț se referă aproape exclusiv la situații în care bărbatul a solicitat despărțenia” (Solcan 1999, p. 169). Nu suntem de acord cu această opinie și vom aduce în studiul de față o serie de contra argumente. Un fenomen aparte îl reprezintă dreptul femeilor la divorț. Sunt cunoscute multe cazuri când tocmai femeile au inițiat divorțul. Într-un mod oarecare, autoarea totuși, recunoaște că motivele de divorț nu puteau fi „unilaterale”, „desfacerea căsătoriei se putea obține doar în caz de imoralitate a soților” (Ibidem, p. 191) și argumentează poziția sa prin situația din țările europene: „Mai degrabă și aici, ca și în restul continentului, suntem în fața unei familii în care femeia accepta cu indulgență adulterul masculin, relațiile soțului cu servitoare și femei de condiție inferioară” (Histoire 1986, p. 91-92).

Evident că la capitolul motive de divorț avem multe în comun cu alte țări europene, dar considerăm că ar fi bine să evidențiem specificul spațiului românesc.

În 2005 apare un alt studiu monografic al cercetătoarei Șarolta Solcan – *Femeile din Moldova, Transilvania și Țara Românească în Evul Mediu*, în care autoarea scoate în evidență noi informații cu privire la divorț, descriind diferite situații de desfacere a căsătoriei la catolici și ortodocși. Aceasta constituie un progres istoriografic considerabil în elucidarea problemei factorului feminin în istoria medievală a Țărilor Românești (Solcan 2005, p. 77-79).

Alt specialist în domeniu, Constanța Ghițulescu, în articolul *Familie și societate în Țara Românească (secolul al XVII-lea)*, evidențiază următoarele: „Dacă pentru spațiul catolic divorțul era interzis, nu același lucru era valabil și pentru spațiul ortodox. În Țara Românească, căsătoria nu presupune indisolubilitate, biserica ortodoxă acceptă divorțul. Cei doi soți pot cere separarea pentru următoarele motive: adulterul, părăsirea domiciliului conjugal, pentru „*vărăjmășia bărbatului*”, dacă femeia nu este fecioară în noaptea nunții, dacă unul din soți vrea să se călugărească etc.”. Conform opiniei autoarei, cauzele pentru invocarea separării puteau fi și „defectele soției, cum ar fi: răutatea, lipsa de înțelepciune, risipirea averii și nepriceperea în chiverniseala casei (...), „*traiul rău*” asociat cu beția și risipirea zestrei” (Ghițulescu 2002, p. 110-113).

În anul 2004 apare un alt studiu monografic al cercetătoarei Constanța Ghițulescu – *În șalvari și cu ișlic. Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țările Românești ale secolului al XVIII-lea* unde, în capitolul „Despre divorț”, este analizată desfășurat și detaliat problema divorțului în epoca vizată. Autoarea, pe baza multipleror documente studiate, prezintă diverse cazuri de divorț și consecințele lor (Ghițulescu 2004).

3.2. Divorțul în legislația antică, bizantină și occidentală – medievală. Moștenirea juridică.

În literatura istorică este răspândită opinia că divorțurile erau rar întâlnite în țările Europei Centrale, de Est și de Sud-Est. Cercetările efectuate în acest domeniu arată că Europa a moștenit instituția divorțului din legislația Greciei, Romei Antice și din dreptul bizantin. „Divorțul a fost cunoscut și de lumea bizantină, dar o căsătorie se desfăcea numai din motive foarte grave (conspirație împotriva împăratului, infidelitatea soției, impotența soțului, condamnarea soțului la muncă silnică, tentativa de crimă împotriva soțului/soției, bolile psihice, lepra)” (Székely 1997 b, p. 75; Ariès 1982, p. 148-167; Patlagean 1986, p. 22). Exista de asemenea și practica repudierii soției sau aceea a separării unilaterale dintre soți (Ducellier 1976, p. 202).

Pentru a preciza și a înțelege cu adevărat problema abordată și a ajunge la rezultatele propuse, vom analiza succint unele capitole din legislația antică și cea bizantină, inserând și scurte explicații acolo unde este nevoie. De exemplu, în Roma antică, la căsătoria *sine manu* exista libertate în desfacerea acesteia. Mariajul se putea desface fie în mod forțat, prin moartea, pierderea libertății sau a cetățeniei unuia dintre soți, fie în mod voluntar, prin voința părților (Hanga 1977, p. 201).

În cel de-al doilea caz, divorțul putea fi obținut prin acordul comun al soților sau unilateral, după dorința unuia dintre soți. Inițial, divorțul se solicita printr-o declarație verbală exprimată într-o formulă specială. Ulterior a fost necesară o cerere în formă scrisă cu prezența martorilor. Divorțul unilateral era permis numai în cazuri strict stabilite: adulterul și crima. Când căsătoria era desfăcută din alte motive, atunci inițiatorul era pedepsit, inclusiv cu amendă în bani. Mai târziu însă, biserica creștină a introdus restricții împotriva divorțului. În cazurile de adulter tata sau soțul aveau dreptul să omoare fiica sau soția infidelă împreună cu complicele acesteia. Dacă-l ucideau numai pe complice, atunci se considera că au săvârșit o crimă. Dacă soțul își prindea soția în flagrant, atunci era obligat să divorțeze de ea, altfel era considerat *proxenet* (История государства 2002 (I), c. 352).

Conform *dreptului bizantin*, divorțul era admis. Se cunoșteau două forme de desfacere a căsătoriei: 1. Prin bunăvoința soților sau din vina unuia dintre soți (*cum damno*); 2. Fără bunăvoință (*sine damno*). Motivele pentru divorțul *cum damno* erau: comiterea unei crime de stat, atentatul la viața unuia dintre soți împotriva celuilalt, avortul, adulterul, comportamentul indecent al soției: participarea la manifestații bărbătești, comunicarea liberă cu bărbații, absența soției timp de o noapte din casă, plecarea din casă fără permisiunea soțului, vizitarea locurilor publice fără soț (teatru, curse de cai, băi etc.). După divorțul *cum damno* era interzisă recăsătorirea; soția își pierde dreptul la numele soțului, la averea lui și nu putea să pretindă susținere materială din partea acestuia.

Divorțul *sine damno*, adică fără bunăvoință, putea fi obținut din următoarele motive: neadaptarea la viața conjugală, lipsa de lungă durată a unuia dintre soți, starea de prizonierat (deoarece persoana luată în prizonierat era considerată robită), bolile psihice (sminteală, alienare mentală), călugărirea unuia dintre soți, hirotonisirea.

După divorțul *sine damno*, soția putea purta numele soțului până la recăsătorire și avea dreptul să ceară ajutor material din partea fostului soț tot până la recăsătorire. Inițial, legislația bizantină ocrotea numai interesele bărbatului. Dar, cu timpul, legislația a fost rectificată și femeile au obținut dreptul de inițiere a desfacerii căsătoriei în următoarele cazuri:

1. Dacă soțul insulta integritatea morală a soției, silind-o să întrețină relații sexuale cu alt bărbat;

2. Dacă soțul își învinuia pe nedrept soția de adulter în fața judecătorilor;

3. Dacă bărbatul avea relații sexuale cu altă femeie sau dacă își evita soția lipsind de acasă timp îndelungat.

Conform legislației lui Iustinian, divorțul putea fi realizat numai prin decizie judecătorească. Împăratul Iustinian a sancționat următoarele categorii de divorțuri:

a. Divorțul prin consimțământul mutual (*communi consensu*), adică prin bună învoială a părților.

b. Divorțul motivat de un fapt justificat (*bona gratia*), dar care nu poate fi imputat celui alt soț, ca, de pildă, căderea acestuia în prizonierat, impotența sa etc.

c. Divorțul determinat de vina unuia dintre soți (*iusta causa*), cum ar fi adulterul. În asemenea situații soțul vinovat este pedepsit.

d. Orice altă formă de divorț era declarată de lege nejustificată (*sine iusta causa*), iar soțul care se despărțea era sancționat, dar, cu toate acestea, căsătoria rămânea desfăcută, întocmai ca și în celelalte cazuri sus-menționate (Hanga 1977, p. 204).

În Europa Medievală, divorțul era aproape imposibil. În 789, Karol cel Mare a interzis divorțurile. *Ripuară Lex*, *dreptul barbar* din secolele VI-VIII permitea divorțul chiar în cazul când femeia nu avea vină și se exprima numai dorința de a se despărți de bărbat, dar atunci ea putea să păstreze o treime (1/3) din averea căpătată pe parcursul vieții casnice (Хрестоматия 2003, c. 386).

În *dreptul german*, divorțul era permis numai bărbatului, soția nu avea drept de a intenta desfacerea căsătoriei. Dacă soția pleca de la bărbatul ei, atunci era pedepsită cu moartea. Divorțul era considerat valabil atunci când soțul declara că nu o mai recunoaște de soție. În caz că soțul divorța fără motive întemeiate, soția avea dreptul la zestrea primită de la părinți și la darurile de nuntă primite de la soț. În plus, soțul era obligat să-i plătească soției o amendă bănească (Хрестоматия 2003, c. 387).

Constatăm că pe parcursul secolelor majoritatea condițiilor de desfacere a căsătoriei nu numai că au fost moștenite în spațiul românesc, dar au fost și frecvent aplicate. Este surprinzător, dar Țările Române au demonstrat cea mai perseverentă conservare a *dreptului bizantin* și a *dreptului german*, lucru pe care ne vom strădui să-l demonstrăm în continuare.

Conform mențiunilor din literatura istorico-juridică, “*divorțul în sistemul dreptului popular românesc era admis, însă constituia o raritate, în aceste regiuni cu tradiții patriarhale*

unde căsătoria era inițiată de părinți și desfacerea ei însemna o neglijare a voinței acestora, ducând adesea la vrăjmășie și răzbunări între familii” (IDR 1980 I, p. 514).

Cercetând subiectul, specialiștii s-au confruntat cu multiple probleme în stabilirea cauzelor divorțului. De obicei, acest proces nu se afixa, mai ales în cazurile când desfacerea căsătoriei era inițiată de femeie. Din cele relatate, putem afirma că divorțul nu era răspândit în Evul Mediu, dar, ca fenomen social, era cunoscut.

„Legiurile scrise românești au reprodus și ele aceste principii ale dreptului canonic, însușindu-și terminologia folosită: „*Repundium*” din latină și „*de cartea cea de dăspărțeață a bărbatului și a muierei*” din greacă. Conform *dreptului scris* aplicat în Țările Române, divorțul era îngăduit din anumite motive, unul din soți putea trimite celuilalt – la fel ca în *dreptul bizantin* – „*carte de despărțire*” (IDR 1980 I, p. 514-515). *Cartea de despărțire* putea fi trimisă atât de bărbat, cât și de femeie.

Conform *Syntagmei lui Vlastares*, care era aplicată în Țările Române, divorțul putea fi inițiat de ambii soți: „(*Pricini (...) după novela lui Iustinian*)...*Dacă femeia are cunoștință de planurile unora ce complotază împotriva domniei...Dacă soția a fost învinuită de adulter... chefuiește sau face baie cu bărbați străini...petrece o noapte în afara căminului, cu excepția <casei> părinților...merge să vadă jocuri de circ, spectacole sau la vânătoare fără știința sau împotriva voinței soțului*” (Синтагма 1990, c. 149-152).

După cum se vede din cele prezentate, motivele de divorț erau dintre cele mai variate. Pentru a desface căsătoria, soțul putea ușor să găsească orice motiv, orice pretext, de la adulter până la plecarea din casă fără știința ori voința lui și să-i trimită o *scrisoare de despărțire*.

Deosebit de interesante, în acest context, se prezintă condițiile ce le aveau femeile când inițiau divorțul. Dreptul femeilor la divorț era stipulat în documentele epocii: „*Iar soția <poate> trimite scrisoare de despărțire pentru aceste pricini (...)*1. *Dacă <soțul>a uneltit ceva împotriva domniei sau...2. Dacă a premeditat în vreun chip oarecare viața soției.3. Dacă, atentând la onorabilitatea soției, a încercat s-o dea altora pentru desfrâu.4. Dacă soțul, învinovățindu-și soția de adulter, nu a dovedit acest lucru.5. Dacă conviețuiește cu o femeie în aceeași casă sau în aceeași cetate și atrăgându-i-se atenția <asupra acestui fapt> de către soție sau rudele ei sau de către altcineva nu a voit să renunțe*” (Синтагма 1990, c. 629-630).

Comparând condițiile de divorț pentru bărbați și pentru femei cuprinse în aceste scrisori de despărțire, putem ușor observa diferența între ele. Evident, bărbații erau avantajați. Dar însuși faptul că femeile aveau totuși dreptul să ceară divorțul ne spune multe despre cum au evoluat relațiile familiale la noi. Anume acest drept deosebea femeile din Țările Românești de cele din Europa. Cu greu am putea găsi astfel de exemple în legislația medievală europeană.

De exemplu, în Polonia, desfacerea căsătoriei (*încetarea căsătoriei, nu divorțul* – n.a.) urma numai după moartea unuia dintre soți. Până la introducerea formei bisericești de încheiere a căsătoriei era cunoscut divorțul care se înlăptuia simplu de tot: soțul își izgonea soția din casă. Din secolul al XIII-lea, căsătoria fiind reglementată de dreptul canonic, toate problemele legate de aceasta se transmiteau judecătorilor clericale. În același timp însă drepturile patrimoniale ale soților rămăneau sub jurisdicție laică (Бардах, Леснодарский, Пиетрчак 1980, с. 131-132).

Cert este un fapt, condițiile juridice europene erau, în general, mai avansate. Dar în privința dreptului civil se conturează alt tablou. Cu toate că în Țările Române legislația scrisă a fost introdusă în circulația oficială abia după trei secole de la apariția statului, dreptul ambilor soți la divorț (*legea bizantină*) se aplica mai frecvent decât în celelalte țări europene.

Exemplul cel mai însemnat și mai frapant este dreptul la desfacerea căsătoriei *fără pedeapsă*:

„când, trecând 3 ani, soțul nu a putut fi soț pentru soția sa, deși el nu vrea să divorțeze (...)când cealaltă parte s-a dedicat unei demnități bisericești...când soțul sau soția a căzut în prizonierat și după 5 ani nu se știe dacă mai trăiește sau nu” (СИНТАГМА 1990, с. 149-152).

3.3. Procedura de desfacere a căsătoriei: *divorțul și separea*

Desfacerea căsătoriei era un proces complicat și îndelungat. Procedura ținea de anumite reguli și obiceiuri, fiind totalmente în competența bisericii. La divorț se ajungea numai în cazuri de neînțelegeri grave și după încercări nereușite de împăcare făcute de rudele apropiate: părinți, frați, surori, nași etc. Majoritatea istoricilor care se ocupă de problema cercetată se bazează de obicei pe documente, care demonstrează motivele și procedura divorțului.

Divorțul și despărțenia nu erau unul și același lucru. *Despărțenia* dintre soți putea fi temporară și nu presupunea desfacerea căsătoriei în mod definitiv prin judecată. În schimb, divorțul era o procedură judecătorească complicată, care obliga pe soți și întreaga familie să se implice într-un șir de reguli și responsabilități juridice. Divorțul presupunea și o responsabilitate morală față de biserică, rude și societate. Decizia de a desface o căsătorie, în majoritatea cazurilor, era foarte grea. Am menționat deja că dreptul la desfacerea căsătoriei îl aveau atât bărbații, cât și femeile.

Evident, motivele de divorț și circumstanțele de desfacere a căsătoriei erau din cele mai variate. Dar este de la sine înțeles că nu se făceau publice, în mod special când aveau loc în familiile domnești. De exemplu, în literatura istorică s-a scris și se scrie foarte mult despre

activitatea politică a domnului Petru Șchiopul, însă despre viața lui personală³⁶ și despre divorțul de prima soție se cunoaște foarte puțin (Rezachevici 2001, 707). Petru Șchiopul s-a născut prin 1540 și s-a căsătorit pe la 1562, adică la 22 de ani. Prima lui soție a fost Elena Chyerepovich „(Cherepovits sau Seerepi) sin Niculae Cherepovits, sârb din Ardeal”. Din această căsătorie s-a născut o fată, Teodorița „pe care a luat-o mama-sa cu ea, în al treilea an după căsătorie, când s-au despărțit (divorțat)” (Greceanu 1916, 380) de Petru Șchiopul. Nu dispunem de informații privind cauza desfacerii căsătoriei, se știe numai că Petru Șchiopul va fi încă de două ori căsătorit, a doua soție fiind Maria Amiral Paleologu din Rodos, cu care a avut o fiică, Maria (soția lui Zotu Spătaru), și a treia – ”Irina Doamna, fostă doică în casa lor din care se nascu fiul lor Ștefan, la 1584” (Greceanu 1916, p. 380). Dar aceste căsătorii reprezintă un subiect aparte, despre care vom vorbi în alte capitole.

Altă despărțire într-o familie domnească este cea a domnului Alexandru Iliăș (1616-1618, 1627-1629), fiul lui Iliăș (1591) și nepotul lui Alexandru Lăpușeanul. După cum relatează Letopisețul Cantacuzenesc: “Alexandru-vodă...s-au despărțit de doamnă-sa și fugind tare sosi la Brăila, iar doamnă-sa merse la Giurgiov. Radul-vodă dacă înțelese de acesta, îi trimise bani de cheltuială și haine de îmbrăcăminte, ca să-l cinstească. Iar Alexandru-vodă având inimă rea și grijă pentru doamnă-sa, nici nu știa unde iaste” (CM 1980, p. 145; Uricarul 1993, p. 344).

Interesant este motivul acestei așa-numite *despărțiri*, căci n-o putem numi divorț. Alexandru Iliăș, după ce pierde puterea, fuge din țară abandonându-și soția, pe care mai apoi o caută. Probabil, el urmărea un anumit interes și a procedat astfel temându-se să nu-i pună doamnei viața în pericol. Printre rândurile letopisețului se citește clar care sunt sentimentele lui Alexandru Iliăș față de soția sa. Persoana care a găsit-o a fost generos răsplătită de Alexandru Iliăș, care s-a dus apoi la Rusciuc, unde „s-a întâlnit cu doamna sa” (CM 1980, p. 145-146).

O nouă *despărțire într-o casă domnească* s-a petrecut când domnul țării Gheorghe Ștefan (1653–1658) pierzând puterea, își părăsește soția, pe doamna Safta. Acest caz a fost descris în mai multe izvoare ale epocii: „Doamna Safta a trăit mult timp părăsită de soțul ei, care nu vroia s-o ieie în pribegie, unde mersese cu o fiitoare rusoaică, Ștefania Mihailovna, ori nu voise ea”³⁷. Contemporanii îl descriau pe Gheorghe Ștefan ca fiind o persoană desfrânată și lipsită de valori morale „iubitor de vin...de femei, și de petreceri” (Iorga 1981, p. 253-254).

³⁶ Frate mai mic al domnului muntean Alexandru II Mircea. Provenea din Vlad Dracul: *Bogdăneștii, pe linie feminină*, prin fiica lui Radu cel Frumos, nepoata lui Vlad Dracul, soția lui Ștefan cel Mare, iar *Mihneștii, pe filieră masculină*, prin Mihnea cel Rău, fiul lui Vlad Țepeș și nepotul lui Vlad Dracul, ai cărui nepoți de fiu, la rândul lor, erau Petru Șchiopul și Alexandru II Mircea”

³⁷ N. Iorga scoate în evidență studiul publicat „în foarte rara foaie germană „*Baltische Studien, a Societății pentru istoria Pomeraniei și tradus de răposatul Papadopol Calimah*”.

Radu Popescu de asemenea a lăsat o relatare negativă despre Gheorghe Ștefan, și, în mod special, cum și-a lepădat soția și a trimis-o din pribegie acasă fără nici o susținere materială: *“după ce (...) l-au biruit în Moldova dă s-au rușinat: s-au dus în Țara Leșească, de acolo și la Moscu s-au dus și de acolo într-alte părți, până s-au sfârșit, iar pe doamnă-sa, din Țara Leșească o au trimis în Moldova, să șază la casile ei; că nu o iubiia, că avea țitori”* (CM 1961, p. 292). Până la urmă, viața l-a răsplătit cu aceeași monedă, Gheorghe Ștefan a colindat prin multe țări, a fost în Austria, în Prusia, în Rusia, chiar și în Suedia; și-a sfârșit zilele la Stetin, în 1668. Rămășițele sale au fost aduse în țară și se află îngropate la mănăstirea Cașin, ctitoria sa (Giurescu C., Giurescu D. 1975, p. 437).

Un alt material ilustrativ despre divorț în familia domnească servește cazul lui Sigismund Báthory (1572-1613), principe al Transilvaniei (1581-1601). Din a doua jumătate a lunii februarie a anului 1595 s-au început tratativele vizavi de căsătoria lui Sigismund III. Era aleasă Maria Cristina (10.XI. 1574) din Habsburgi. Mențiunile epocii relatează că era o personalitate foarte rafinată, bine educată, școlită și cultă. Sora ei Ana era soția regelui Poloniei, Sigismund Vaza (1566-1632), iar fratele, Ferdinand II, a devenit rege (din 1617 – regele Cehiei, din 1618 – regele Ungariei). De la 31 ianuarie până 27 februarie 1595 s-au schimbat soliile din Praga la Graz. Împotriva acestei căsătorii era mama fetei și sora ei, chiar au încercat să amâne nunta, dar fratele insista, deoarece căsătoria urmărea interese politice și era urgentată. La 1 martie, solia din Transilvania era primită la curtea regală, iar pe 2 martie 1595, Carrillo, șeful delegației transilvănene, a cerut oficial mână domniței. Maria, mama miresei, vroia în dar de nuntă câteva mii de guldeni și moșiile care vor aduce venit anual la această sumă. Tinerii au plecat la 5 martie și nunta era planificată pe 11 iunie. Din cauza bolii miresei, Maria Cristina, planurile s-au schimbat, și alaiul nunții s-a pornit numai pe 15 iunie din Graz prin Bratislava, Košice și Șatmar, unde Sigismund Batory trebuia să vină în taină ca să o vadă pe mireasă. Nunta a avut loc la 6 august la Alba Iulia. Mireasa a primit în dar Făgărașul (Farkas 2000, p. 149) cu împrejurimile (înainte erau proprietatea lui Baltazar Batory) și multe bijuterii, obiecte de valoare. Peste trei săptămâni, Sigismund a plecat la război. În 1597, după ce s-au stricat relațiile cu Rudolf, Sigismund a declarat că este de acord să divorțeze de Maria Cristina, care voia nu numai divorț, dar și *separarea*. În luna mai 1597, Carillo a plecat la Roma să ceară divorț, însă papa nu i-a permis. Au încercat s-o convingă pe mama ei Maria să-i scrie lui papa și să ceară divorț. La 18 aprilie, Maria Cristina i-a scris o scrisoare regelui să-i permită să plece acasă. Același lucru ea i-a scris și mamei sale (Bazylow 1967, p. 79-81, 90-92).

La 18 august a plecat din Alba Iulia. În mai 1599, Carillo a fost la Praga să anunțe că trebuie să plece la Roma și să afle despre divorț. La 24 iunie 1599 a adus personal declarația că

Sigismund și Maria Cristina n-au avut niciodată conviețuire de soți, adică n-au trăit ca soț și soție(!).

Peste câteva săptămâni, o comisie specială formată de papa a declarat acordarea divorțului. Decizia finală a fost luată mai târziu, la 17 august 1599, la Graz: „*Hoglie si é a la fine publicata la senteza o dispensa sopra la dissolutione del matrimonio, onde non avendo piú a fare, me ne parto questa sera per Vienna*”, Carillo do kardynala Piotra Aldobrandini, Graz, 17 sierp 1599, în Carrillo Alfonz jezuita-aty levelézese é iratai 1591-1618” (Korespondencja i pisma 1906, p. 101-102).

Un caz de divorț cu totul deosebit este descris într-un document din 1600 (7108), iulie 26. În acest izvor al epocii este arătată obținerea divorțului de către o femeie și cum, mai apoi, soțul ei întentează un proces pentru reîntoarcerea soției în familie. Gheorghe grămăticul, soțul, ajunge cu o reclamație la Mitropolitul Dionisie al Târnovei și al Moldovei precum că soția sa a obținut divorțul de la episcopul de Huși fără știința lui, „*cu meșteșug și vicleșug*” și că vrea să o determine să se întoarcă la el. Acest Gheorghe grămăticul a depus mărturie că „*a luat cu vicleșug femeia lui, Drăguța, carte de despărțire, iar...chir Ioan episcopul a dat carte de dezvinovățire ca (Gheorghe – n.a) să ia din nou femeia sa Drăguța*” (DIRA XVI/IV, p. 298-299 (nr. 363)).

Din textul documentului se vede că în procesul în cauză au fost implicate și rudele Drăguței, și anume fratele ei, Onufrie. Acesta mărturisește că respectiva *carte de dezvinovățire* a lui Gheorghe grămăticul „*nu este cu știință de episcop, ci un călugăr, Isaia cu numele, luând de la mai sus zisul Gheorghe trei stupi, a plăsmuit o carte ca din partea de episcop și i-a dat-o*” (DIRA XVI/IV, 298).

Mărturiile fiind foarte diferite, au apărut multe neclarități în această situație și, pentru cercetarea cazului, la judecată au fost chemate mai multe persoane implicate în proces: „*ieromonah Atanasie, ieromonah Eutihie, bărbați evlavioși și cuvioși, pe care cercetându-i cu grijă smerenia noastră, i-am găsit mărturisind și ei că cu vicleșug a luat Gheorghie cartea de la mai sus zisul monah Isaia. Smerenia noastră, potrivit mărturiei lor, am dat femeii ca să fie despărțită de fostul ei bărbat, Gherghe, potrivit despărțirii pe care a făcut-o prea iubitul de Dumnezeu episcop al Hușilor chir Ioan, iar acest Gheorghie să fie despărțit de fosta sa nevastă, Drăguța*” (DIRA XVI/IV, p. 298).

Acest document dovedește încă o dată dreptul femeilor la divorț. Este interesant și faptul că în document se întâlnește o anumită terminologie, caracteristică pentru epocă – „*carte de despărțire*” și „*carte de dezvinovățire*”, ceea ce ne vorbește despre diferite situații care apăreau în caz de divorț. Cu regret, nu dispunem de documente care să dezvăluie motivul divorțului, dar, întrucât femeia a avut câștig de cauză, este clar că vina o purta soțul.

Evenimentele pot fi explicate foarte simplu. În primul rând, Drăguța a obținut divorțul fără prezența soțului. Fără dovezi convingătoare și martori era imposibil să se câștige un proces și să se primească de la episcop o „*carte de despărțire*”. În a doilea rând, „*carte de dezvinovățire*” se dădea în cazuri de demonstrare a vicleniei unuia dintre soți și numai dacă era recunoscută vina purtată.

Instituția de mărturie în situațiile de desfacere a căsătoriilor avea o valoare incontestabilă, martorul principal trebuia să fie preot, deoarece divorțul, ca și căsătoria, erau oficializate numai conform riturilor și tradițiilor bisericești.

Dreptul femeilor din Moldova la divorț este confirmat și de numeroase mențiuni din izvoarele narrative ale epocii (cronici, opere istorice, memorii etc.), în special ale misionarilor și călătorilor străini. Misionarii catolici erau frapați de acest fapt, deoarece, spre deosebire de biserica ortodoxă și cea protestantă, biserica catolică nu recunoștea divorțurile. Numai în cazuri excepționale catolicii puteau obține o confirmare oficială a desfacerii căsătoriei și doar pe motiv că nu ar fi fost oficiată legitim căsătoria respectivă, iar aceasta însemna anularea obligațiilor matrimoniale.

Johann Sommer, în celebra sa lucrare *Viața lui Iacob Despot, Domnul Moldovei* (1563), are un capitol aparte intitulat „*Despre divorțuri*”, în care nota: „*Despot era neînduplecat la culme la pedepse, mai ales împotriva acelor care erau dovediți că nu respectă, după obiceiul aceluiași popor, legământul căsătoriei, sau chiar că îl calcă cu îndărătnicie. Căci astfel se înrădăcinase la ei (la moldoveni – n. a.) obiceiul pe care îl țin și astăzi ca un fel de lege, că dacă soția a fost ocărâtă sau lovită voie slobodă – ca și cum ar fi o injurie gravă – a trece în altă căsătorie, dacă poate să plătească soțului o treime de galben de aur, prin care să facă dovada că a ieșit de sub puterea lui*” (CSȚR II, p. 262).

Autorul se revoltă că „*acest obicei l-au imitat ungurii și sașii care locuiesc răspândiți prin țară până într-atât încât au fost găsiți destul de mulți dintre ei care aveau trei sau chiar patru soții în viață, de la care de cele mai multe ori avuseseră copii, precum și ele la rândul lor de la alți bărbați cu care se împreunaseră după ce-și părăsiseră bărbatul*” (CSȚR II, p. 260-261).

O relatare asemănătoare a lăsat și Antonio Maria Graziani (1537-1567) în *Descrierea Moldovei*: „*Bărbații desfac adeseori căsătoria pentru cuvintele chiar cele mai neînsemnate, trimițând soției carte de despărțire (Premisso uxori nuncio – repudiind soția) și plătind vistieriei doisprezece denari*” (CSȚR II, p. 382-383). La sfârșitul secolului al XVI-lea, în 1599, Bernardino Quirini (?-1605), „*episcop de Argeș în provinciile Moldova și Valahia*”, descriind situația catolicilor, era mirat de relațiile familiale și de libertatea în desfacerea căsătoriilor. „*Am*

mai aflat că mulți catolici însurați, cărora li s-a dat carte de despărțenie (...) cu îngăduința de a se căsători din nou, așa cum fac în toate părțile ortodoxii, trăiesc de mulți ani încoace cu soțiile nelegitime dintr-o a doua căsătorie nelegitimă, și unii și ceilalți având copii din a doua căsătorie. Spre a nu lăsa și a nu declara bastarzi acești copii ai lor (...) fiindcă nu vor să se întorcă să trăiască cu soții cei dintâi – dar dacă i-aș constrânge la aceasta, s-ar lăsa să fie excomunicați și mi-ar refuza îndată ascultarea datorată, trecând la ritul ortodox, în care o asemenea căsătorie le este îngăduită în general după divorț” (CSȚR IV, p. 44).

Acest text dovedește și existența altei cauze a divorțului, și anume trecerea în altă confesiune. Autorul pune accentul pe desfrânarea populației ortodoxe în relațiile familiale și motivează desfacerea multor căsătorii din cauza libertăților conjugale oferite de biserica ortodoxă.

Călugărul minorit conventual Paolo Bonnicio (? – 1632) din Malta a locuit în Moldova nouă ani. În relatările sale *Asupra Moldovei* observă că obiceiurile au rămas neschimbate și posibilitatea femeilor de a se elibera de o căsătorie nedorită depindea de capitalul financiar disponibil și nu de morala publică. În acest sens, găsim o consemnare a lui Paolo Bonnicio (1632), care scria: “E obiceiul ca episcopii să dea hotărâri de despărțire;(...) când soții nu mai vor să stea împreună, ei oferă atâția bani episcopului, până pot cădea la înțelegere, despărțirea făcându-se pe loc și fiecare se poate căsători încă o dată; adică bărbatul să-și ia o altă nevastă și nevasta un alt bărbat (...) iar unul care l-ar pune pe un catolic să se boteze din nou în credința schismatică se spune că este iertat de toate păcatele sale” (CSȚR V, p. 11-13, 24).

Majoritatea misionarilor subliniau egalitatea bărbaților și femeilor în dreptul de inițiere și obținere a divorțului. În prima jumătate a secolului al XVII-lea, acest fapt se menționează în toate relatările. Călugărul italian Niccola Barsi (? – 1640) din Lucca a avut ocazia să treacă prin Moldova de două ori, între anii 1632-1639, și a lăsat mai multe observații asupra relațiilor familiale. „Când vreunuia nu-i place soția sa, fie că ea este urâtă, sau că el nu are tragere de inimă sau dragoste pentru ea, chiar dacă ar avea copil cu ea, atunci ia o vacă și o dăruiește mitropolitului. Acela le dă amândurora voie să se poată căsători de-al doilea cu cine le este pe plac” (CSȚR V, p. 79).

Petru Bogdan Bakšić (cca.1601-1674) scria: ”Am văzut că atunci când vine cineva pentru vreo pricină, soțul contra soției sau soția contra soțului (...) se rezolvă repede pricina, fără a ține seama nici de canoane, nici de concilii (...) Când vrea să despartă pe o soție de soț și să desfacă legătura căsătoriei, cum se obișnuiește la ei pentru cel mai neînsemnat cuvânt, face mai întâi o învoială cu ei: „Cât dați?” și după ce a făcut mai întâi prețul, dă voie ca un bărbat să-și ia altă soție și o femeie alt soț” (CSȚR V, p. 244).

Biserica catolică trata căsătoria ca un acord și ca o taină. Căsătoria oficiată legitim nu putea fi anulată. Totuși, conform materialului documentar și mărturiilor misionarilor catolici, uneori, foarte rar, în cazuri excepționale, *femeile aveau dreptul să inițieze desfacerea căsătoriei* și încă și mai rar puteau câștiga procesele, nefiind protejate legitim și moral de societate. Este interesant faptul că toate cazurile de divorț din perioada dată arată că femeile erau fidele familiei și mergeau la desfacerea căsătoriei numai în situații disperate, fără altă ieșire.

Documentele de epocă arată clar că drepturile și statutul femeilor în societate nu erau egale cu cele ale bărbaților. Din cauza multitudinii motivelor de divorț pe care le puteau invoca, avantajati erau bărbații. În același timp, pentru obținerea divorțului, femeile se bazau numai pe normele juridice, în mare măsură nescrise, care erau stabilite prin tradiții și obiceiuri seculare.

Observăm că situațiile și motivele de desfacere a căsătoriilor erau diferite, iar consecințele acestora pentru femeie în societatea medievală erau asemănătoare: uneori ele își pierdeau statutul social, ajungând să fie izolate de societate și chiar disprețuite moral. Ca să ilustrăm aceste considerații, dăm un exemplu când soțul a vrut să divorțeze de soție, dar apoi s-au împăcat „și au lăcuit dempreună” (DIRA XXIV, p. 197 (216)). După decesul soțului, soția a rămas cu averea ce i-o lăsase soțul, având testament, deși rudele soțului au încercat prin judecată să revendice moștenirea pe motiv că cei doi ar fi vrut să se despartă la un moment dat și considerau că aceasta poate fi dată la o parte: „(1637. Vasile Vodă (Vasile Lupu – n.a.), pentru Dumitru Gheuca...și soră-sa Anghelina, ce se judecă cu cumnata lor, Mărica, soția lui Sămion Gheuca..pentru moștenirea acestuia, Băcanii, pe Tutova...când au fost vrând Simion Gheuca să se despartă de jupâneasa lui, de Mărica, pentru scârbă ce au fost având împreună, iar după aceea s-au împăcat și au lăcuit dempreună, de atunci și până acum, ce s-au săvârșit”. Văduva arată un zapis al soțului unor „boieri și preoți și egumeni de la sfânta mănăstire de la Uspenia Precistii și de la Sfânta Vineri”, conform căruia la moarte lasă tot soției: „Aceasta pentru comând, cum le va lăsa apoi și ea pentru comândul ei; nepoților li-a dat ce a vrut, în viață” (DIRA XXIV, p. 197 (216)). La finele judecății între Anghelina cu cumnata sa a fost luată decizia în favoarea ultimei. Interesantă este formularea instanței judecătorești: „Domnul nu crede în cele d-întâi acte” (DIRA XXIV, p. 197 (216)).

Aici se cer unele precizări. După cum se observă din terminologia documentului, la procesul în cauză nu se vorbește despre divorț, ci numai despre *intenția de divorț*, care posibil se preconizase în primii ani ai domniei lui Miron Barnovschi. Presupunem că atunci când a fost inițiat procesul „pentru scârbă ce au fost avându împreună”, soțul, neavând motive temeinice pentru învinuirea soției și temându-se că va pierde la proces o parte din avere în favoarea ei, ca să-și păstreze toate moșiile, le-a trecut pe numele fratelui și surorii sale. Până la urmă, cum se

vede din document, soții s-au împăcat și au trăit împreună „*de atunci și până acum, ce s-au săvârșit* (până când el a murit – n. a.)”. Dar, după moartea lui Gheucă, rudele apropiate, fratele și sora lui, au intenționat să ia proprietatea fratelui lor, cu toate că soția decedatului avea testament. Surprinzător este faptul că procesul de litigiu a ajuns până la ultima instanță, la domn. La rândul său, domnul, cercetând cauza „*cu toate mărturiile*”, a luat decizia foarte clară contra pretențiilor familiei decedatului, subliniind că „*nu crede în cele dintâi acte, fiind „făcute într-ace scârbă, când au fost vrând să să despartă Gheuca medelnicer de jupâneasa lui”* (DIRA XXIV, p. 197 (216)). Deci, se vede limpede că soții nu erau divorțați. În opinia noastră, numai faptul că femeia a fost implicată în tentativa de divorț, învinuită de soț care voia s-o lepede, a determinat rudele să încerce să obțină averea la care aceasta avea dreptul. Sunt cunoscute multe documente care dovedesc fapte similare, când, având testamente și nefiind divorțate, femeile erau totuși nevoite să-și apere averile lăsate de soț de pretențiile rudelor lui apropiate.

În finalul acestei intervenții, observăm că documentul descrie un aspect al situației juridice și sociale a femeilor din perioada cercetată, când, în majoritatea cazurilor și în anumite circumstanțe, femeile nu erau protejate nici de lege, nici de societate și chiar numai o mică suspiciune putea să le pună în „*afara societății*”.

3.4. Motivele și consecințele juridice și morale ale divorțului

În Țările Românești nu cunoaștem nici o atestare documentară a desfacerii căsătoriei având ca motiv eschivarea de la îndeplinirea obligațiilor conjugale, dar, în schimb, s-a păstrat o serie de documente care demonstrează cazurile de *adulter*. *Adulterul*, denumit în epoca medievală *preacurvie*, *era vina soției*, care își permitea legături sexuale extraconjugale (IDR I, p. 443). Femeia era pedepsită pentru adulter atât în dreptul canonic, cât și în cel laic, de pravile și de obiceiul pământului: „*E nevoie să se știe că femeie, de va fi aflată și osândită pentru adulter, se închide în mănăstire, iar dacă va fi osândită pentru altă vină (****), atunci nu se va închide în mănăstire, ci se desparte de bărbat și în curgerea de 5 ani nu poate să se ducă după altul*” (Cele Șase Cărți (II/IV), p. 342-345). Deci, după cum ne arată documentul, femeia învinuită de adulter era despărțită de soț și trimisă la mănăstire. Se indica și perioada în care femeia nu avea drept să se recăsătorească, adică după 5 ani. În afară de aceasta, pentru a dezrădăcina *moravurile sălbatic*e, era înăspriată pedeapsa pentru adulter prin interzicerea căsătoriei femeii pedepsite cu complicele ei: „*Cel ce e învinuit de adulter cu o femeie oarecare nu poate să se însoare cu ea*” (Ibidem, p. 343-345).

În *Viața lui Vlad Țepeș* găsim descrieri ale felului cum era pedepsită femeia pentru adulter: „*Dacă o femeie oarecare greșea cu adulter față de bărbat, el porunca să-i rezeze rușinea și să-i jupoaie pielea și s-o lege goală și s-o atârne pe masă în mijlocul cetății și a*

târgului. *Și fetelor care nu-și păstrau fecioria și văduvelor de asemenea le făcea și altora le tăia sânii, altora le jupuia pielea de rușinea ei și băga în rușinea ei o vergea de fier înroșit și ieșea prin gură și așa o lega și stătea la stâlp goală, până ce cădea carnea și oasele ei sau a fi hrana păsărilor*” (CSR, p. 210).

Femeia vinovată de adulter își pierdea zestrea în favoarea soțului. La 5 septembrie 1533, Vlad Vintilă (1523-1535) întărește „după dreptate” (*pravdu*) și „după legea veche” (*stari zakon*) o hotărâre a lui Vlad Călugărul (1481-1482), care poruncise confiscarea de către soțul ultragiatic a bunurilor soției sale adultere (DRH B XXIV/III, p. 269 (166); Georgescu 1980).

Un act domnesc din 1612 din Țara Românească ne arată care era concepția vremii față de adulter. Radu Mihnea, judecând procesul soției lui Lupu Mehedințeanu, declară că în cursul procesului: „pentru că am prins-o umblând rău...cum nu se cade, în curvie cu o slugă...Și au fost să i se taie capul...toți boierii m-au rugat ca să i să ierte capul, iar moșiile ei și ocinele ei toate să iau de la dânsa bucatele și satele toate” (DRH B XVII/II, p. 116-177 (119)). După cum vedem din document, conform deciziei luate în baza obiceiului, soțul devine proprietarul averii soției sale.

În cazul când soțul era învinuit de adulter, soția devenea proprietara averii lui. În afara situațiilor simple de adulter arătate până aici, am depistat și documente care probează existența unor cazuri mai complexe, care-și găsesc o rezolvare cel puțin ciudată, dar totuși „legală”. Vorba ceea: ca la noi, la nimeni!

Documentele confirmă aplicarea normei de drept consuetudinar și totodată practica răscumpărării vinei printr-o despăgubire numită *plata capului* (IDR I, p. 443). Propunem unele documente excepționale. De exemplu, un document din 1609 descrie cazul dublei crime împotriva moralei – adulter și omucidere. O femeie împreună cu amantul său își ucide soțul și-și răscumpără capul: „1609 Iunie 24, Bârlad. (...) Iată noi, Cârstea Dănilă voit și 12 pângari din târgul Bârlad (...) au venit înaintea noastră și înaintea tuturor bătrânilor de acolo, această femeie, anume Mariica și frații ei, Gavril și Toader, fiii Sorcăi, nepoții lui Onul, din sat din Oleșești, nesiliți de nimeni și neasupriți, ci pentru marele ei păcat, că a tăiat capul bărbatului său, anume Văscan și a făcut dragoste cu alt bărbat, anume Burduban din Spăriați. Astfel ea n-a avut cu ce să-și plătească capul, ci a vândut dreapta ei parte de ocină și partea fraților ei mai sus ziși, din sat din Oleșești, pe gârla Putnei, partea bunicului lor Onul” (DIR A XVII/ II, p. 224 (297)).

Este un caz deosebit și mai ales ciudat din toate punctele de vedere. Doamna, în afară de faptul că scapă de pedeapsă pentru două crime grave, reușește chiar să-și răscumpere *capul* (*pedeapsa cu moartea!-n.a.*) jertfind averea fraților săi. În Moldova medievală, ca și în toate

țările europene, sancțiunea pentru moartea de om era numai pedeapsa cu moartea. Și pentru adulter era prevăzută aplicarea pedepsei capitale, dar evident că și aceasta, după cum ne-o demonstrează documentul menționat, se putea evita prin răscumpărare. Nici într-o țară europeană nu se atestau asemenea cazuri, deoarece se făcea diferența între adulter și omucidere. Europa a moștenit pedeapsa pentru adulter din legislația bizantină (*lex Iulia de adulteriis*) și mai ales din *dreptul german*. Erau prevăzute diferite modele de pedepse: biciuire, defăimare, amenzi bănești etc.

Interesant e faptul că în țările vecine cu Moldova motivele de divorț erau asemănătoare. De exemplu, în Galiția Rusească (Halici, Galiția), la populația ortodoxă din regiune, în secolele XV-XVI, motivele pentru divorț erau următoarele: infidelitatea conjugală; eschivarea de la îndeplinirea obligațiilor conjugale; adulterul; suspiciunea de adulter; înalta trădare (trădarea de patrie); pericolul de a atenta la drepturile sau viața unuia dintre soți; lipsa femeii de acasă fără permisiunea soțului; participarea în distracții cu bărbați străini fără permisiunea soțului; vizitarea băii publice, a teatrului sau circului fără permisiunea soțului; avortul; imposibilitatea de a trăi împreună; dispariția unuia dintre soți; prizonieratul; nebunia (sminteală, alienație mentală); refuzul unuia dintre soți de a trăi împreună; refuzul unuia dintre soți de a accepta creștinismul; călugărirea unuia dintre soți; sterilitatea; dacă femeia nu era fecioară în noaptea nunții; lepra; înfometarea familiei (neasigurarea traiului zilnic); lipsa de comunicare cu familia soției; lipsa de comunicare cu familia soțului; divorțul prin buna înțelegere a soților; înstrăinarea proprietății soției” (Sochaniewicz 1929, p. 7-13).

În Regatul Ceh, în secolele XI-XVI, în documente istorice, desfacerea căsătoriei se numea „*rozvod ot stola a lože*”, adică, separarea soților. „*Rozvod ot stola*” însemna împărțirea proprietății comune, iar „*rozvod ot lože*” – *dispreunarea* soților în relațiile conjugale (Dejiny státu 1992, p. 152). Conform *Právo Země České* (1347), dacă femeia avea în propria ei posesie avere imobilă și nu fusese transcrisă pe numele soțului în timpul căsătoriei, atunci nimeni nu avea dreptul să pretindă la proprietatea ei (Иванишев f.a., c. 142).

În Bulgaria medievală, dreptul la divorț îl aveau formal ambii soți, însă în realitate situația era alta. Motivele de divorț în Bulgaria medievală erau: adulterul, pericolul de a atenta la viața unuia dintre soți, beția soțului, eschivarea soțului de la îndeplinirea obligațiilor conjugale (timp de trei ani), nebunia, lepra, lipsa unuia dintre soți de acasă timp de 3 ani, torturarea soției. Curios este faptul că dacă soția era învinuită de adulter, soțul avea dreptul să ceară desfacerea căsătoriei, dacă însă soțul comitea adulter, atunci soția nu putea să inițieze divorțul (Андреев, Ангелов 1962, c. 240-241).

În Polonia motivele de divorț erau asemănătoare, însă să nu uităm de specificul mediului catolic, adică, să nu încurcăm *divorțul* cu *separarea* soților. Soții separați locuiau împreună, dar soțul era obligat să se abțină de la relații conjugale. Soția rămănea sub puterea (putea fi pedepsită corporal – n.a.) și tutela soțului, care era îndatorat s-o însoțească pe soție la toate ședințele de judecată. În caz de divorț (fără vină reciprocă), la împărțirea bunurilor, soțului îi reveneau darurile de nuntă, iar soției zestrea (Gloder 1902, p. 851).

I. Kulesza-Woroniecka, pe baza cercetării *Genealogiei* lui Wł. Dworzaczek, a depistat 84 de cazuri de divorț în familiile nobiliare în secolele XVI – începutul secolului al XIX-lea, dintre care 5 au avut loc în secolul al XVI-lea, 11 – în secolul al XVII-lea și 68 în secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Din materialul statistic cercetat, autoarea concluzionează că dinamica proceselor de divorț era în creștere (Kulesza-Woroniecka 2002, p. 34-36).

Istoricul polonez Witold Maisil în lucrarea sa *Poznańskie prawo karne do końca XVI wieku* ne vorbește despre pedeapsa pentru adulter în orașele Wrocław și Poznań (Polonia). Autorul subliniază că documente despre adulter sunt foarte puține și fragmentare. De exemplu, la Wrocław, pedeapsa pentru adulter la sfârșitul secolului al XV-lea și în secolul al XVI-lea era amenda bănească (Maisil 1963, p. 257).

În schimb, în orașul Poznań, adulterul era foarte aspru pedepsit, inclusiv cu condamnare la moarte. Materialul documentar consultat din a doua jumătate a secolului al XVI-lea descrie următoarea situație: din 26 de perechi osândite pentru adulter – 15 persoane au fost ucise, pentru 11 oameni a fost aplicată o pedeapsă mai ușoară, în 2 cazuri diacul nu a notat verdictul judecătorului. Cu pedeapsă capitală au fost sancționați toți partenerii *adulterium duplex*, adică în cazul când cei doi parteneri, bărbatul și femeia, învinuiți de adulter, erau căsătoriți. Au fost înregistrate 5 cazuri de *adulterium duplex*. În cazul *adulterium simplex*, când unul dintre parteneri era necăsătorit, acesta nu era condamnat la moarte, ci se pedepsea cu biciuire și izgonire din oraș (Maisil 1963, p. 257-258).

În secolul al XVII-lea, în Moldova, conform documentelor de epocă, pentru adulter nu se mai aplica pedeapsa cu moartea. Bărbații, ca și femeile, puteau să-și răscumpere capul pentru infidelitate. Un asemenea caz este descris într-un document din 1607, când, printr-un proces de litigiu, complicele își răscumpără capul: „*ci pentru marele păcat, ce a păcătuit Ursul, pentru că l-a prins Ivan, de față cu femeia sa, anume Neagole, iubindu-se și nu are cu ce să-și plătească capul ci au vândut dreapta lor ocină și dedină din sat din Oleșești (...)* Astfel ei s-au sculat și au plătit cu acești bani capul lui Ursul pentru păcatul său (...)” (DIR A XVII/ II, p. 80-81 (92)).

Situația, ca și cea precedentă, nu-și găsește nici o explicație logică. În primul rând, la judecată se confirmă că acest Ursul a făcut *păcat mare (sic!)*. Se subliniază că Ursul a fost prins

de către soție. În continuare, femeia nu se mai pomenește. Și ultimul moment frapant. Ursul își răscumpără capul și este luată decizia de împăcare: „*văzând tocmeala lor bună și plata deplină, i-am făcut de la noi lui Pavel diac, această mărturie, până când își va face privilegiile de la domn*” (DIR A XVII/ II, p. 80-81 (92)). Deci, după cum observăm, problema era rezolvată printr-o simplă înțelegere materială, adică prin bani, și nu s-a pus problema desfacerii căsătoriei.

În perioada cercetată, oricărei persoane „în cazul când se făcuse vinovat de moarte de om, i se aplica pedeapsa capitală, pedeapsă a cărei executare a putut fi însă evitată, în general, până în sec al XVIII-lea, permițându-se ucigașului să răscumpere moartea de om. Identificat și prins, infractorul plătea el însuși sau prin rudele sale domnului – în Țara Românească, sau marelui vornic – în Moldova, *gloaba* numită *dușegubină* (din slavonă – *pierdere de suflet* – n.a.) pentru „*răscumpărarea capului*” și părții civile – despăgubiri. Iertarea infractorului de către victimă sau succesorii săi în urma despăgubirii primite atrăgea de obicei și transformarea pedepsei capitale în amendă.

Gloaba cuvenită pentru moartea de om se stabilea în bani. În lipsă de numerar, plata se făcea, de cele mai multe ori, în natură, și anume: în ocine, animale, stofe, sau chiar prin alienarea libertății (Georgescu, Sachelarie 1982 (II), p. 21-22).

După cum am menționat mai sus, izvoarele epocii atestă că femeia învinuită de adulter era trimisă la mănăstire și nu avea drept să se recăsătorească cu bărbatul cu care „*a curvit*”. Mai târziu, în pravile, bărbații de asemenea erau pedepsiți pentru adulter; se deosebea adulterul de concubinaj, legătura sexuală dintre un bărbat burlac și o femeie necăsătorită, dar despre aceasta vom vorbi în alt capitol.

3.5. Impactul legislației scrise. Între lege și obicei

După aceste constatări pomenite mai sus, propunem să comparăm situația juridică creată prin introducerea codicelor de legi de la mijlocul secolului al XVII-lea în Țările Românești. La aceasta ne obligă necesitatea cercetării mai aprofundate a dreptului femeii în legislația epocii. Mijlocul secolului al XVII-lea este considerat o etapă nouă în istoria civilizației Țărilor Românești, începutul perioadei de trecere de la epoca medievală la epoca modernă. O contribuție însemnată la acest proces de consolidare a statului și centralizare a puterii și a autorității monarhice a avut-o elaborarea pravilelor și a legislației oficiale.

Un interes cu totul special îl prezintă situația juridică a femeii și a relațiilor familiale după aplicarea legislației scrise la mijlocul secolului al XVII-lea. Secolul al XVII-lea, cu marile lui realizări culturale, a înscris progrese remarcabile și în domeniul dreptului scris, apărut ca urmare a noului stadiu de dezvoltare a societății românești. Complexul de practici și norme care alcătuiau obiceiul juridic feudal, *legea țării*, dreptul nescris, toate acestea au devenit treptat

insuficiente în raport cu noua realitate. S-a recurs, astfel, la legea scrisă de origine bizantină, bisericească și laică, care era mai completă și cuprindea mult mai multe elemente laice (Toderăș 1994, p. 63-64).

Introducerea legislației scrise a fost foarte importantă pentru ideea comunității de origine (de neam), de limbă, de interese, pentru legăturile culturale dintre cele două țări române. Faptul că în *Îndreptarea legii* (1652) din Țara Românească, alături de dispoziții ale dreptului canonic, s-au introdus numeroase extrase și părți din pravila de la Iași (*Carte românească de învățătură* (1646)) a direcționat evoluția istorică de la cutumă la dreptul tipărit cu consecințe majore în formarea dreptului românesc și a dat acestuia un însemnat rol îndrumător și didactic, favorizând în același timp creșterea puterii centrale (domnești) în detrimentul autorității feudale locale (Firoiu 1976, p. 63).

Receptarea dreptului bizantin a fost consemnată de contemporani. De exemplu, misionarul Marco Bandini scria: „În Moldova legea e strictă; pedeapsa cu moartea se dă cu o dărnicie extraordinară, și Vasile Lupu, care a introdus Pravilele lui Vasile cellalt, bizantinul, ține ca ele să fie foarte strict respectate. Dar oricine este egal la judecată (...) Vasile spunea fățiș: că „nu-i pasă de frate, de fii, de fiice, ci aiste este una și singură dreptate pentru toți”. Voia să judece el însuși orice pricină gravă, și rareori dădea delegație altcuiva când era vorba de pedeapsa capitală. Divanul se ținea zilnic, afară de duminici și sărbători (...) nu o dată s-au plâns boierii că până acum a isprăvit cu peste 20 000 de vinovați și s-au rugat de domn să se poarte mai blând, ca să nu fie lipsită țara de atâția oameni (...) domnul a răspuns: „eu nu socot omul, ci dreptatea; nu lucrul, ci legea. Dacă toți ați face lucruri vrednice de moarte, trebuie să periți toți. Dacă ar fi ca jumătate din Moldova să fie rea, să piară; numai să rămâie cea bună. Cu cei buni voi trăi sigur, cu cei răi mă primejduiesc” (CSȚR V, p. 342).

Deosebit de interesantă și semnificativă este relatarea lui Paul de Alep, care a menționat cruzimea legilor lui Vasile Lupu și a notat pedepsele pentru femei: ”(...) în 23 ani ai domniei lui Vasile fuseseră pierduți peste 40 000 de ucigași și tâlhari (...). Ca pedepse, întâia oară era bătaia, tortura și legarea de stâlp, pe urmă se tăia o ureche, apoi urechea cealaltă, iar moartea venea numai la rândul al treilea. Pentru femei întâia oară era bătaia, firește, a doua oară, tăierea nasului – un dezastru, cel puțin până la o oarecare vârstă – iar după aceea legarea la stâlp și în sfârșit înecarea care, după cât se vede, se făcea mai mult pentru vinovații mai speciale ale femeii” (CSȚR VI, p. 122-123).

Nicolae Iorga considera că în aceste pedepse s-a manifestat influența din Constantiopol (Iorga 1981, 233, 238). Pentru a preciza și a înțelege rezultatele consemnate în realizarea legislativă a epocii, am procedat la studierea comparată a celor două codice de legi: *Carte*

românească de învățătură (1646) a lui Vasile Lupu și *Îndreptarea legii* (1652) a lui Matei Basarab. Pentru a evita dublarea unor pasaje din codice, în continuare referințele la fragmentele din *Îndreptarea legii* (1652) vor fi notate în subsol.

Spre deosebire de pravilele bisericești, în *Cartea românească de învățătură* (1646), în afară de aceea că sunt arătate motivele despărțirii dintre soți, se dă și explicația acestor motive. Era important să se demonstreze vina respectivă nu numai printr-o simplă afirmație, ci și prin mărturie. „*Pentru care vine să despart căsării (căsătorii – n.a.), ce să dzice bărbat de fêmeae-și: Aceste greșeli ce am zis, carele împart (despart – n.a.) bărbat de femeie ieste: preacurvia, sodomia, erezia, carele trebuie să să arate la giudeț întreg (întregului juriu – n.a.) și la vedere, pentru că de nu să vor arăta să vadă toți, atunce e ca și când nu s-ar fi făcut nicicum (...), și aceasta stă asupra giudețului să să isprăvească (să judece – n.a.) de vor fi mărturiile bune sau de nu vor fi*” (CRÎ, p. 114; ÎL, p. 178).

Divorțurile se judecau de instanța ecleziastică, fiind o materie civilă canonică (Székely 1997 b, 74). Jurisdicția ecleziastică aparținea episcopilor, care o exercitau uneori prin protoierei. Instanța ecleziastică analiza pricinile religioase și pe cele civile, dintre care, la acest moment al lucrării, amintim divorțul (IDR II, p. 214). În urma judecății se emitea o *carte de despărțenie*, care putea fi obținută de oricare dintre soți. Pentru prima dată, conform pravilelor din *Cartea românească de învățătură* (1646), vina adulterului se aplica și asupra bărbaților: „*ieste dat și muierii să-și lase bărbatul, când va curvi cu altă muierie măritată, sau fată, sau și altă muierie fie ce fel va fi*” (CRÎ p. 114). O condiție asemănătoare era introdusă de Matei Basarabși în *Îndreptarea legii* (1652) „*ieste dat bărbatului să-și lase muieria când o va găsi făcând preacurvie. Așijderea ieste dat și muierii să-și lase bărbatul când va curvi cu altă muierie măritată sau cu fată, sau și altă muierie fie ce feliu va fi*” (ÎL, p. 176).

Pentru a lămuri unele noțiuni folosite în epocă, trebuie să diferențiem și să explicăm noțiunile de „*curvie*” și „*preacurvie*”. Curvia definește desfrânarea, iar preacurvia e sinonimă cu adulterul.

Curvia sau desfrânarea era o infracțiune care se referă la relații care nu au legătură cu căsătoria, și a fost suprimată în dreptul penal. Curvia făcea parte din delictul contra bunelor moravuri. În documentele epocii, în special în letopisețe, deseori se apela la această noțiune, făcându-se referire la „*sfânta pravilă*”: „*Dzice Sfânta Scriptură la Levicon, cap. 20: „Cel ce va preacurvi cu muieria altuia și va face curvie cu femeia vecinului său, cu moarte să moară curvariul și preacurvariul*”. Și la a Doua Lege iar Sfântă Scriptură zice, cap. 27: „*Blăstămat carele doarme cu muieria vecinului său (...)*” la Ezdra prorocul, cap. 3 zice: „*Depărtați-vă de*

niamuri streine și de muiarele lor. Pavel Apostol, cap. 1 către Corintheni, iar zice: „*Feriți-vă de curvie, că pe curvarii și pe preacurvarii Dumnezeu îi va judeca*” (Uricarul 1993 p. 201).

Instanțele bisericești aplicau pedeapsa cu globirea și închiderea la mănăstire (în special a femeilor). *Preacurvia* sau *adulterul* făcea parte din infracțiunile contra familiei, pedepsite de pravile cu închiderea femeii la mănăstire (de unde bărbatul putea să o scoată în termen de trei ani), tăierea nasului, bătaia, tunsoarea și expunerea în piață (IDR II/I, p. 323). Pravilele deosebeau *adulterul* de *concupinaj*, primul fiind o legătură sexuală dintre un bărbat și o femeie, când unul din ei sau chiar amândoi sunt căsătoriți cu altă persoană (Gl. 16, zac. 3; Carte românească de învățătură (1646); Gl. 215, zac.3, Îndreptarea Legii 1652), iar al doilea este o conviețuire nelegalizată în biserică.

În afară de aceasta, pravilele aduc o explicație detaliată când și în ce mod poate fi justificat *adulterul* sau *preacurvia*. Dacă femeia era izgonită de bărbat din casă și comitea *adulterul* ca să-și poată asigura existența, atunci, conform pravilei, ea avea dreptul să desfacă căsătoria, însă bărbatul nu putea să ceară divorțul și purta toată vina pentru comportamentul soției: „*Cându-ș va goni bărbatul muierea din casă, sau de nu o va hrăni, sau alte ca acestea-i va face, pentru carele ea va face preacurvie: atunci bărbatul ei nu va putea să să despartă să o lase; mai vârtos muiere pentru aceste vini ce zicem, poate să ceară voie să să despartă*” (CRÎ, p. 113; ÎL, p. 176).

Surprinzător este faptul că, dacă soțul știa că soția sa se ocupa cu *preacurvia* și nu făcea nimica ca să oprească, sau nu încercă să o îndreptățească, atunci, cum spunea pravila, el nu avea drept să ceară *despărțenie*, deoarece trebuia de confirmat dacă nu făcea ea acest lucru cu permisiunea lui, adică cu *silă*. Mai mult decât atât, în pravile era indicat că în așa caz femeia are drept să ceară *despărțenie*, deoarece este vina bărbatului: „*Carele știe cum muierea lui face preacurvie și are avea putere să o smintească și nu o smintește, acesta ca și cum are da el singur putere și voie muierii sale să facă acel lucru preacurvie și ieste ca și când o are hotri (proxenetismul - n.a) el singur*” (CRÎ, p. 113; ÎL, p. 176).

În caz dacă soțul nu declară faptul *adulterului* imediat după ce a prins pe soția cu alt bărbat și ascunde acest lucru, atunci el nu poate mai târziu să facă declarație în judecată și să ceară divorț: „*Când va face neștine pace cu muierea sa, după ce o va fi prins făcând preacurvie, nu va putea dup-acea să mai pârască pentru această curvie să o despartă*” (CRÎ, p. 113; ÎL, p. 177).

Găsim în pravile și perioada fixată, adică în cât timp trebuia să fie confirmat la judecată faptul de *adulter*. Conform pravilei, pentru vina *de adulter urma pedeapsa de desfacere a căsătoriei*, dar nu putea nici bărbatul, nici femeia să obțină divorț în caz dacă nu aduceau

argumente, evident și martori, în timp de opt zile. Dacă nu era respectată această condiție în perioada indicată și, mai mult decât atât, dacă în perioada ce vor fi despărțiți (până la decizia oficială) se va naște un copil, atunci soții erau obligați să se reunească și să trăiască împreună: „(...) și mai vârtos când va fi muierea denafară de casa bărbatului său și va naște prunc acolo. Iar de nu să va putea descoperi acea preacurvie până la 8 zile, sau bărbatul sau muierea pentru bărbat, atunce să îndeamnă a lăcui într-un loc și a face pace” (CRÎ, p. 114; ÎL, p. 177).

Considerăm că acest paragraf al pravilei este extrem de interesant, deoarece protejează statutul copilului. Este un element nou al legislației de epocă modernă, pe prim-plan apare interesul copilului.

Dacă soțul o învinuiește pe soție de adulter și apelează la judecată, atunci în perioada cercetării cazului de instanțele judecătorești soțul era obligat să întrețină soția până nu va fi confirmată vina ei. La acest capitol, pravila precizează că dacă femeia nu fa vi gonită de bărbat, ci singură, fără voia lui a plecat din casă, atunci soțul nu este obligat să o întrețină: „Cine-ș va goni muierea din casa sa, pentru ce va fi făcut preacurvie, să cade să o hrănească, până când va arăta preacurvia **ei la giudeț** și să să isprăvească împărțeala lor. Iar de să va afla cum muierea cu voia ei de va fi eșit până denafară de poartă casei sale, nefiind gonită de bărbatul ei, atunci nu va fi dator bărbat să o hrănească” (CRÎ, p. 113; ÎL, p. 177).

După cum am menționat deja, pravilele protejau femeia în cazul când bărbatul era învinuit de adulter. Dacă soția putea să confirme acest fapt și aducea dovezi argumentate, atunci, conform pravilei, ea putea să ceară, în afară de divorț, întreținerea sa de către soț. În favoarea ei trecea toată averea și tot venitul din zestre (uneori și din proprietatea soțului). „De va fugi muierea de la bărbat, pentru căci va fi având așeaș la vedere muieri curve, de le va fi țind, atunci are putere toată cheltuiala ce va fi de hrana ei să ceară de la bărbat și tot venitul ce va fi strângându-să din zeastrele ei” (CRÎ, p. 113; ÎL, p. 177).

Deci, după cum putem observa, concepția vremii din mijlocul secolului al XVII-lea în țările românești față de *adulter* era dură și aspră. Nu era aplicată sancțiunea de pedeapsa cu moartea (după *obiceiul pământului*, femeia putea fi pedepsită cu moartea), dar în pravile era clar subliniat că era o crimă împotriva moralei. În cazul adulterului unuia dintre soți, urma desfacerea căsătoriei: „Preacurvia de-are fi de față, de-are fi pre ascuns, pentru caria va goni bărbatul pre muierea-ș din casă, sau muiere de va fugi singură de bună voia ei: pre aceștia de pururi pravila-i smintește și nu-i lasă să să împreună iarăși și să lăcuiască într-un loc” (CRÎ, p. 114; ÎL, p. 177).

Pravilele prevedeau că bărbatul care prindea femeia în flagrant delict de *adulter* dacă o ucidea nu era pedepsit ca ucigaș și avea dreptul, fără să recurgă la justiție, să o pună în fiare sau

temniță. Documentele confirmă existența normei de drept consuetudinar și practica răscumpărării vinei prin compozițiunea *plata capului* (CRÎ, 8.6; ÎL, 243.6).

Condiția de a desface căsătoria în cazul că unul dintre soți s-a călugărit sau este în prizonierat era bine cunoscută. Dar ceea ce ne interesează aici este faptul că femeia putea să desfacă căsătoria *nepedepsită*, dacă soțul nu-și îndeplinea obligațiile conjugale. Pentru orice eventualitate, este precizată și indicată perioada în care soțul putea încerca „să se achite de aceste obligații”, și anume 3 ani (*sic!*).

Trebuie să recunoaștem că problemele ce țin de viața sexuală întotdeauna au constituit un capitol sensibil într-o familie. Chiar dacă era prevăzută desfacerea căsătoriei pentru neîndeplinirea relațiilor conjugale, evident că era foarte greu, aproape de neconceput, ca soția să-l reclame pe soțul său pentru așa ceva. În societatea medievală era ieșit din comun să se afișeze viața personală și, în mod special, viața sexuală. În caz că era intentată acțiunea de divorț din motivul respectiv, la procesul de judecată era numit oricare alt motiv, numai nu acesta, lucru confirmat de lipsa aproape totală a documentelor.

Avem la dispoziție foarte puține materiale documentare referitoare la cazurile când se face tentativa de a se desface căsătoria pe motivul neîndeplinirii obligațiilor conjugale. Prezentăm un singur document care ne vorbește explicit despre inițierea desfacerii căsătoriei din acest motiv. Este vorba de judecarea cererii de despărțire formulată de o femeie în 1691 prin care aceasta insista să fie separată de soțul ei din motivul amintit. Curios este că la judecată au fost chemați martori, inclusiv o femeie, toți „*moșieri din Tordai în Dumbrava*” (Iorga 1899 (II), p. 80), de la care se cerea să confirme mărturisirea: *au văzut sau au auzit* despre ceea ce spune soția despre soțul ei.

Supunem atenției textul integral al documentului, ca să fie clar cum s-a desfășurat procedura de judecată în detaliu: „*Tuturor făcătorilor de dreptate. Se expune că la 15 februarie 1691 a fost chemat autorul scrisorii de la protopopul din Șieuța în varmeghie (varmeghie = comitat, district – n.a.) Tordai, în sat în Dumbrava, pentru a jura și scrie ce spun niște binzoșegi: Aceasta-i întrebarea: Auzit-ați, văzut-ați, știți de Miluan Pița Simion, până a se însura sau după ce s-au însurat, ce se fie pișat în strae lângă nevastă; cu ochii voștri văzut-ați straiile ude? – Bizoșag Pița Lucoe, iobăgiță a lui Bodoni Jigmod: Eram într-o zi, pe la amiază zi, numai amânâdoa acase cu nevasta, cu Todosie, iar é m-au chemat la pat și mi-au arătat țolul ud, și au zis că se pișe lângă dânsa în strae și é mai mult după dânsul nu va șede*” (Iorga 1899 (II), p. 79-80).

Deci, după cum se vede, judecata a fost convocată în baza unei scrisori, din care reiese că soția cere să fie despărțită de soțul ei, deoarece îl învinuiește că nu-și îndeplinește obligațiile

conjugale și ascunde acest lucru udând așternuturile. La cercetarea cazului se evidențiază faptul că soțul era, probabil, impotent dinainte de căsătorie și de aceea se cere să fie clarificată problema „*până a se însura sau după ce s-au însurat*”. Curios este și faptul că soția cheamă vecinii, care mărturisesc: „*iar é m-au chemat la pat și mi-au arătat țolul ud și au zis că se pișe lângă dânsa în strae*”. Însă martorii subliniază: „*ce nu știu, Miluană ce au fost pișat au (sau – n.a.) apă*”. Alt martor, Pița Luca (posibil, o rudă apropiată a învinutului Miluan Pița Simion – n.a.), „*om de 40 de ani*”, adevărea faptul, referindu-se la ce-i spusese soția sa: „*eu încă cu sufletul meu altă nu știu spune, fără numai acestea care au spus fumeie mea*” (Iorga II 1899, p. 79-80).

Deosebit interes prezintă mărturia lui „*Mulduven Nastasie*”, care aduce alte argumente în susținerea soției pârâtului: „*eu alta cu sufletul meu nu știu, nice am văzut, iară de la alții am auzit de acestea lucruri, că ar fi fost, iar cu Miluan, nu știu fost-au au ba. De 'sta știu, Miluan pe mine încă m-au întrebat ce va face, când se apucă de dânsa, o tot mociofolește pe vontricelă, și nu-i poate face*” (Iorga 1899 (II), p. 80). Această mărturie este surprinzătoare din două considerente. În primul rând, un bărbat dă mărturie împotriva altui bărbat cum că acela nu este capabil să fie bărbat și, în a doilea rând, demonstrează ce făcea acest Miluan cu soția sa. Sinceritatea mărturiei este frapantă.

În schimb, unul dintre martori, femeia Marica Daraban, spunea în judecată: „*eu de aceste lucruri de la oameni am auzit că ar fi fost, iar Miluană cu sufletul meu nu știu fost-au, au nu*” (Iorga N., II 1899, 80). Adică, femeia susține că a auzit, dar subliniază că personal nu a văzut.

Spre regretul nostru, nu dispunem de documente care să ne arate decizia finală a judecării, însă considerăm că este un caz excepțional și merită toată atenția în privința studierii problemei. Femeia a cerut desfacerea căsătoriei pe motiv că soțul nu-și îndeplinește obligațiile conjugale și pentru obținerea divorțului a venit cu argumente și martori la judecată. Cu mare probabilitate, ea a avut câștig de cauză. În orice caz, putem concluziona că documentul trezește un interes deosebit din toate considerentele, din punctul de vedere al studierii dreptului civil, relațiilor familiale și vieții private în epoca medievală.

Vorbind despre acest motiv de desfacere a căsătoriei, putem constata că era extrem de rar întâlnit sau menționat în documente de divorț din alte țări europene. De exemplu, în Polonia avem la dispoziție un singur caz, când se face o tentativă de a desface o căsătorie din motiv de neîndeplinire a obligațiilor conjugale. Este vorba despre magnatul lituanian Krzysztof Moniwid Dorohostajski (*Instrukcje „wychowawcze“ Krzysztof a Dorohostajskiego dla żony Zofia s*

Radziwiłłówny)³⁸, care a fost de două ori căsătorit și ambele soții, Zofia Chodkiewiczówna³⁹ și Zofia s Radziwiłłow⁴⁰, l-au înșelat (Seredyka 2003, p. 141; Seredyka 1995, p. 115-116; PSB 5, p. 231-333; Malinowska 2008, p. 64). Iar dacă prima soție a fost scutită de învinuiri din partea soțului, a doua a suferit pentru ambele. În 1603, după trei ani de la căsătorie, Zofia s Radziwiłłow avea deja un amant. În 1606 ea începe o nouă legătură romanțioasă cu Stanisław Tymiński (Seredyka 1995, p. 25). Krzysztof Moniwid Dorohostajski apelează la fratele soției, Jerzy Radziwiłł, după ajutor și sfat în această chestiune delicată. Pe de-o parte, el, probabil, nu voia să afișeze aventurile soției, dar, pe de altă parte, era vorba de averea familiei. În cazul că ar fi procedat conform normelor juridice, atunci ar fi trebuit să aducă dovezi că și-a prins soția cu amantul *in flagranti* și să-i ducă la închisoarea orășenească. Trebuia să fie întocmit un dosar și să se deschidă un proces de cercetare a cazului. Soția și amantul aveau dreptul de a face apel către tribunalul regal. Deci, ca rezultat, situația familială a lui Krzysztof Moniwid Dorohostajski urma să devină publică în toată Polonia. Nu putea fi exclus nici prestigiul ambelor familii repute în regatul polon – Dorohostajski și Radziwiłł, care urma să fie umbrat și ponegrit în mediul elitei nobiliare poloneze. Pentru a-și salva reputația, Krzysztof Moniwid Dorohostajski a decis să desfășoare mariajul și, mărinimos, să-i dea zestrea soției (Seredyka 1995, p. 52).

La rândul său, Zofia s Radziwiłłow, fiind asuprită de soț, a plecat la fratele său, Jerzy Radziwiłł, care a pornit o adevărată bătălie împotriva lui Krzysztof Moniwid Dorohostajski, ca să ocrotească bunul nume și reputația surorii sale (Seredyka 2003, p. 149). El a interpretat că adulterul surorii sale ar fi avut loc din vina lui Krzysztof Moniwid Dorohostajski, pe care l-a învinuit că era impotent (Seredyka 1995, p. 91; Malinowska 2008, p. 66-67). A urmat *separarea* soților, însă, până la urmă, ambele părți au decis că familia trebuie totuși să fie păstrată. Jerzy Radziwiłł a convins-o pe sora sa să se întoarcă la soțul ei, pentru a evita un scandal public și divorțul. Krzysztof Moniwid Dorohostajski i-a pus însă un șir de condiții soției, și i-a făcut o dispoziție de comportare când el va lipsi de acasă din motive de serviciu: lângă ea să fie întodeuna cineva dintre slugi, să nu iasă din casă singură ci numai însoțită, să nu primească oaspeți în lipsa soțului etc. Practic, era izolată în casă și supravegheată permanent (Seredyka 2003, p. 148-149).

³⁸ Krzysztof Moniwid Dorohostajski (1562-1615) era o personalitate excepțională pe timpurile acelea, făcea parte dintre cele mai puternice și influente familii de elită politică din Marele Cnezat Lituanian. A ocupat înalte funcții în stat: staroste orășenesc din Wołkowysk (1588-1615); stolnic (1588-1590); mareșal de curte (1596-1598) etc. Cunoștea multe limbi moderne, a tradus în 1603 poeziile lui Virgiliu, avea teza de doctor în medicină susținută la Universitatea din Freiburg, a publicat o serie de studii.

³⁹ Zofia Chodkiewicz era sora dreaptă a marelui hatman lituanian Jan Karol Chodkiewicz.

⁴⁰ Zofia Radziwiłł era vara lui Janusz Radziwiłł și nepoată de unchi a Barbarei Radziwiłłówna, regina Poloniei.

Un alt exemplu despre un divorț într-o familie domnească îl constituie cazul lui Mihnea Turcitul, care poate servi ca model de desfacere a căsătoriei din motivul trecerii unuia din soți la altă confesiune. Mihnea al II-lea Turcitul a fost „ales” domn al Țării Românești când nu împlinise încă 12 ani⁴¹. Regentă a fost numită mama lui, doamna Ecaterina Salvaresso (Rezachevici 2001, p. 273-274). Aceasta îl căsătorește pe Mihnea al II-lea Turcitul la vârsta de numai 16 ani cu Neaga, fiica boierului buzoian Vlaicu clucerul, nepoata Neagăi din Cislău (Iorga 1932, p. 189-193; Filitti 1935). După cum afirmă C. Anton-Manea, doamna Ecaterina Salvaresso „și-ar fi dorit o noră de sorginte mai nobilă dar împrejurările, nu știm care, au silit-o să accepte această alianță pentru care se justifica surorii sale, Marioara Vallarga aflată la Veneția, scriindu-i că: „despre mireasa ce i-am luat lui Mihnea voievod, e fată de boier localnic și în adevăr trebuia să fie și mi-ai scris și domnia ta s'o iau din neam înalt, dar n'a putut să-mi dea mâna. Să fie bărbatul bun, el cinstește femeia; pe oricare ar fi luat-o tot ar fi fost Doamnă” (Anton-Manea 2000, 67; Hurmuzaki XIV/I, p. 61). Însă căsătoria nu a fost fericită, deoarece peste puțin timp Mihnea al II-lea Turcitul avea deja o țiitoare, Vișa, „cu care a avut un copil și pe care Neaga l-a crescut împreună cu copiii ei (Alexandru, Rada și Irina)” (Ibidem).

Însă divorțul a avut loc nu din cauza relațiilor extraconjugale ale lui Mihnea cu această Vișa, ci din cauza trecerii domnului în islam. Acest caz este relatat de reprezentantul soliei polone la începutul secolului al XVII-lea, Samuel Kuszewicz, care, în mențiunile sale despre Radu Mihnea, fiul lui Mihnea Turcitul, scria: „Când tatăl său s-a făcut turc, firește că mama, rămânând creștină, a trebuit să-l părăsească”. Conform acestei relatări, cu toate că Mihnea al II-lea Turcitul și-a părăsit familia, și avea „multe femei, cu cari a avut și copii”, el nu și-a neglijat soția și copilul, „trimețând tot necesarul”. Concomitent, autorul subliniază, cu deosebită atenție și dragoste, meritul mamei în educația fiului (Iorga 1981, p. 204).

Despre acest caz ne vorbește și alt document al epocii, letopisețul lui Radu Popescu, care dă o descriere foarte asemănătoare cu cea a călătorului polon: “Radul-vodă, fecior lui Mihnea (...) cum au auzit din bătrâni, au fost om înțelept foarte, și învățat: știa grecește, latinește, frîncește; care la Padova au învățat, fiind fugit de frica turcilor. Că, după ce s-au turcit tată-său (au de voie, au de nevoie, Dumnezeu știe), mumă-sa (Vișa – nu este doamna țării, adică soție legitimă – n.a.) l-a trimis la Sfetagora, la mănăstirea Iverilor, și de acolo călugării l-au trimis la Veneția și, fiind isteț la minte, s-au dus la Padova, de au învățat carte destul” (CM, p. 342-343).

Motivele de divorț în Moldova medievală erau diverse. În afară de aceasta, s-au păstrat foarte puține documente de epocă care să demonstreze că și femeile aveau dreptul să solicite

⁴¹ Mihnea al II-lea Turcitul a domnit în Țara Românească de trei ori (1577-1583, 1585-1591, 1591).

divorțul. Chiar în condițiile lipsei unor asemenea date, vom încerca să descriem *procedura de divorț* în Moldova medievală în baza materialului de care dispunem. În capitolul de față propunem să facem o analiză a documentelor inedite, depistate de noi, dar și a altora documente publicate.

Primul document la care ne vom referi are ca subiect divorțul lui Alexandru cel Bun de Ryngałła-Anna. În capitolul precedent ne-am referind numai la momente legate de vârsta soțului. În acest capitol vom examina motivele și procedura acestui divorț.

Despre această căsătorie, direct sau indirect, s-a scris în literatura istorică română și polonă (Iorga 1921; Gane 1991; Cihodaru 1990; Gorovei 1991; Ibidem 1987; Rezachevici 1982; Spieralski 2001; Punga 1999, p. 35-43), dar, în opinia noastră, sunt încă unele fapte care necesită o explicație. Propunem să facem unele presupuneri asupra mariajului în cauză, sau mai bine spus, asupra divorțului, în baza documentului din *Bullarium Poloniae* (Bullarium IV, p. 129 (690)). Acest document a fost publicat de I. C. Filitti (1913, p. 34-36) încă la începutul secolului XX și citat fragmentar de unii istorici, document care până în prezent n-a fost tradus și comentat în limba română. Pentru prima dată în istoriografie propunem traducerea completă și analiza acestui izvor istoric. Majoritatea istoricilor susțin ideea că motivele divorțului erau: neacceptarea romano-catolicismului de către Alexandru cel Bun ca religie oficială și gradul trei de rudenie. Vom încerca să cercetăm această problemă și din alte puncte de vedere, să excludem factorul politic și să pătrundem în esența problemelor de familie, deoarece acest caz generează mai multe întrebări.

Se știe că Ryngałła-Anna a fost a treia soție a lui Alexandru cel Bun, căsătoria având loc în luna martie a anului 1419. Nunta s-a organizat în mare grabă, la patru luni după decesul precedentei soții, Ana (2 noiembrie 1418), adică nu s-a respectat nici măcar termenul obligatoriu de doliu. În capitolul precedent am demonstrat că Alexandru cel Bun s-a căsătorit cu o rudă apropiată. Este ciudat faptul că în procesul de încheiere a căsătoriei nu a fost luat în considerație acest impediment. O altă piedică pentru realizarea căsătoriei în cauză ar fi putut fi vârsta Ryngałlei-Anna. Mai este straniu și faptul că Alexandru cel Bun, fiind bărbat tânăr, și-a ales de soție o femeie care era cu mult mai în vârstă și care nu putea să-i nască moștenitori (acest motiv este descris în detalii în capitolul precedent – n.a.). Dar această căsătorie n-a durat mult timp. În literatura istorică română se menționează că în primele luni ale anului 1420, adică după un an de la nuntă, Ryngałła-Anna s-a adresat papei de la Roma, Martin V (1417-1431), cu o cerere de divorț, invocând faptul că Alexandru cel Bun nu ar accepta convertirea în credința romano-catolică. Al doilea motiv, bine cunoscut în istoriografie, era rudenia lor de gradul al treilea. În

luna iulie a anului 1421, papa Martin V a acceptat divorțul, declarând căsătoria între Ryngaळा-Anna și Alexandru cel Bun nelegitimă (Bullarium IV, 129 (690)).

Este surprinzător că papa Martin V da răspunsul nu Ryngaळेi-Anna, ci lui „*Ioan episcopul Moldovei*”: *Din partea ta (...) petiția conține*”. Acest fapt demonstrează, în primul rând, că problema divorțului dintre Alexandru cel Bun și Ryngaळा-Anna, cu mare probabilitate, era abordată și convenită de ambele părți și, în a doilea rând, că toate problemele ce țineau de familia voievodală erau în vizorul bisericii. Țara Moldovei, în perioada dată, nu avea codice de legi scrise, sistemul juridic bazându-se pe *dreptul cutumiar* sau *obiceiul pământului*. Desfacerea căsătoriei presupunea un proces complicat și îndelungat. Era o procedură ce ținea de anumite reguli și obiceiuri și se soluționa, în exclusivitate, de biserică. Drept care cei doi au găsit această cale mai simplă de rezolvare a chestiunii.

În document sunt evidențiate îndeosebi motivele divorțului, printre care papa Martin V subliniază că era o căsătorie încheiată „*fără dispensă de la sediul apostolic obținută*”, adică nu fusese înaintată cererea pentru dispensa referitoare la deosebirea de religie sau cea privitoare la rudenția dintre cei doi, care să permită realizarea mariajului în cauză.

Cu alte cuvinte, apartenența Ryngaळेi-Anna la religia romano-catolică, „*că femeia nobilă Ringola ducesa Valahiei Mici ale d., a cărei Credință lui Hristos este declarată, pe drept în inimă gândind*” și refuzul trecerii în această credință a lui Alexandru cel Bun, „*bărbatul nobil Alexandru ducele Grecilor (...) totuși care nu se gândește la mântuirea sa, să îmbrățișeze nu a dorit, nici speranță nu există că în viitor la recunoașterea adevăratei credințe prin însăși ducesă să poată să fie readus*”, constituiau un motiv întemeiat pentru desfacerea căsătoriei (Bullarium IV, 129 (690)).

Dar unul dintre cele mai solide argumente de divorț era că Alexandru cel Bun și Ryngaळा-Anna, „*sus-numita aceeași ducesă era în grad de rudă apropiată*”, fiind indicat și gradul de rudenie, „*gradul trei de rudenie*”. Acest fapt confirmă presupunerea noastră că, probabil, Alexandru cel Bun a fost nepotul Ryngaळेi-Anna, care era vară cu mama lui. Până la urmă, papa Martin V a luat decizia să declare nulitatea acestei căsătorii: „*căsătoria numită a fost și este nulă declarată. Dat în (...) Iulie anul al treilea*”.

În acest context, merită să menționăm că, divorțând de Ryngaळा-Anna, Alexandru cel Bun i-a lăsat pământuri din domeniile sale și o pensie considerabilă. La 13 decembrie 1421, Alexandru cel Bun îi dăruia „*Târgul Siret și Volohovățul și cu satele și cătunele, cu morile și cu iazurile și cu vămile și plățile și cu dările (...)*” (DIR A XIV, XV/I, p. 42-43 (49)). În document se menționează înrudirea Ryngaळेi-Anna cu familia regală polono-lituaniană: „*(...) sora domnului nostru, Craiul Poloniei și al altor țări și a marelui cneaz (...) Witold, fosta soție a*

noastră”. În afară de aceasta, Alexandru cel Bun îi acordă o pensie anuală: „(...) în fiecare an șase sute de ducați de aur sau galbeni roșii ungurești” (MEF II, p. 41-44 (6)).

În consecință, putem pune în discuție unele momente controversate. Documentul ne demonstrează că divorțul a fost justificat prin două motivări: gradul al treilea de rudenie și refuzul de convertire la romano-catolicism al lui Alexandru cel Bun. După toate probabilitățile, la încheierea căsătoriei se știa despre această rudenie apropiată și imposibilitatea înființării unei familii din punctul de vedere al continuării dinastice, deoarece Ryngaळा-Anna la vârsta ei nu putea avea copii. Cel de al doilea motiv al divorțului nu poate fi justificat deplin. Nu este clar cum au fost cununați domnul ortodox cu doamna romano-catolică, în ce rit bisericesc și de ce era nevoie să treacă la romano-catolicism Alexandru cel Bun. În Moldova, în perioada cercetată, toți credincioși de alte confesiuni aveau libertăți oferite oficial de domn. Romano-catolicismul nu era interzis. O confirmare în plus este „*răscumpărarea*” oferită de domn la divorț. Alexandru cel Bun i-a dat Ryngaळेi-Anna Siretul, unul dintre orașele cele mai populate de catolici din Moldova medievală, cu biserică catolică construită în timpul Margaretei-Mușata, bunica lui.

Având în vedere indicii documentari și unele argumente pe care le-am propus spre examinare în acest studiu, considerăm că acest „*mariaj de rudenie bizară*” provoacă mai multe întrebări decât răspunsuri: 1) de ce a fost încheiată această căsătorie în grabă; 2) de ce nu a fost luată în considerație vârsta; 3) de ce nu a fost cerută de la papa de la Roma dispensa pentru gradul de rudenie sau pentru diferența de confesiune; 4) de ce, la scurt timp după nuntă, Ryngaळा-Anna apelează la papa de la Roma și cere divorțul și de ce nu a desfăcut căsătoria Alexandru cel Bun; 5) de ce Ryngaळा-Anna a insistat pentru trecerea la romano-catolicism a lui Alexandru cel Bun; 6) de ce, obținând divorțul după o căsătorie scurtă de numai doi ani, în 1421, Ryngaळा-Anna s-a ales cu pensie și pământuri din domeniul domnesc. Răspunsul logic la toate aceste întrebări este că la baza încheierii căsătoriei în cauză a stat doar interesul politic și că această alianță dinastică urma să contribuie la rezolvarea unor probleme grave de ordin extern.

În contextul acestei probleme controversate în literatura istorică, propunem o opinie care merită a fi luată în discuție. În viziunea cercetătorului Liviu Pilat, desfăcerea căsătoriei lui Alexandru cel Bun cu Ryngaळा-Anna s-a bazat pe o scrisoare a episcopului de Baia Ioan de Ryza, care în scopuri politice a “falsificat” confesiunea lui Alexandru cel Bun, declarându-l păgân și nu schismatic. Drept urmare, papa a decis să nu-i dea domnului Moldovei dispensa, ci a anulat căsătoria cu Ryngaळा-Anna. Astfel, L. Pilat consideră că Ioan de Ryza a denaturat situația în privința acestui mariaj (Pilat 2008, p. 99-107).

În Evul Mediu, alianțele dinastice erau practicate frecvent în scopul rezolvării atât a problemelor politice, cât și a celor teritoriale. La începutul secolului al XV-lea, Moldova, ca stat,

depindea, în mare măsură, de relațiile polono-ungare și polono-lituaniene. Fiind antrenat în aceste relații controversate și primejdioase, Alexandru cel Bun a folosit diverse mijloace pentru a păstra suveranitatea statală și a menține o politică de echilibru în sistemul de relații interstatale din centrul și estul Europei. În mod firesc, relațiile dinastice puteau să rezolve o parte din problemele politice ale statului, de aceea putem presupune că și căsătoria lui Alexandru cel Bun cu principesa lituaniană Ryngalla-Anna a contribuit, într-o măsură oarecare, la ameliorarea situației politice din regiune. Pentru domnul Moldovei, interesul țării era mai presus decât sentimentele personale.

Printre puținele date descoperite privind viața particulară în epoca medievală sunt și cele furnizate de cronicari. Nu este lipsită de interes informația despre conflictul dintre Radu cel Mare din Țara Românească (1495-1508) și patriarhul Nifon al Constantinopolului. Se știe că unul dintre motivele scoaterii lui Nifon din țară era opoziția acestuia la desfacerea căsătoriei unuia dintre demnitarii lui Radu cel Mare și cununia respectivului cu sora domnului. În ciuda rugăminții domnului, patriarhul a refuzat să se implice în această „*fără-de-lege*”. După ce a avut loc nunta, patriarhul l-a învinuit pe Radu cel Mare de cel mai grav păcat, cel de curvie: “*Că pre soru-ta, care o ai măritat după Bogdan fără-de lege, având el muierea cu lege și o au lăsat fără de nici o vină și au luat pre soru-ta, el este curvar și soru-ta ca o preacurvă să-i desparți și dă bărbatului iar muierea sa și potolește mânia lui Dumnezeu mai nainte, până nu să pornește pre voi*” (Uricarul 1993, p. 120).

O descriere explicită găsim și la Radu Popescu: „*Radul-vodă (...) a trimis de au adus pe Nifon patriarhul, pre care turcii îl mazilise (...) și viind aicea în țară, multe învățături sufletește învăța, și îndrepta biserica, pentru că era rumânii proști, atât vlădicii, episcopii, cât și popii, și toți ceilalți. Ci dar, scandalizându-se cu Radu-vodă, pentru un lucru fără-de lege ce au făcut Radul-vodă, de au făcut pe un boiar, anume Bogdan (pre care îl iubii), de ș-au lăsat muierea, și i-au dat domnul pre sora lui, de care, neîngăduind, Nifon patriarhul fu gonit din țară*” (CM I, p. 255).

Deci, conform acestor relatări ale cronicarilor, avem de-a face cu un caz când se desface o căsătorie fără „*de nici o vină*” și „*fără – de – lege*”. Este posibil ca acest divorț să fi avut un substrat politic. Domnul se înrudea cu unul dintre demnitarii săi prin încheierea căsătoriei acestuia cu sora sa. O apreciere interesantă a acestui fapt este dată de Radu Popescu, care subliniază că oamenii nu respectau „*învățăturile sufletești*”, iar Nifon încerca să „*îndrepte biserica (...) vlădicii, episcopii și popii*” (Ibidem, p. 255). Axinte Uricarul citează din scrisoarea lui Nifon către Radu cel Mare, când părăsea țara: „*îndreptează-te după legea lui Dumnezeu și*

pre tine și pre boiari, că nu cumva să porniți și să aduceți mânia lui Dumnezeu asupra voastră și a țării voastre” (Uricarul 1993 p. 120).

Cercetând cele două fragmente din cronică, putem concluziona că în epoca respectivă, desfacerea căsătoriei nu întotdeauna era conformă cu pravilele bisericești. Evident, ar trebui să ținem cont și de alte documente ale epocii, care sunt extrem de puține, dar, studiind în continuare materialele de care dispunem, vom avea posibilitatea să prezentăm pe cât posibil un tablou integral al problemei abordate.

O condiție de bază pentru desfacerea căsătoriei era comportamentul urât al soțului, înstrăinarea proprietății soției (mobile și imobile). După cum demonstrează materialul din sursele (din Moldova), femeile intentau procese de desfacere a căsătoriei mai ales în cazuri de „*trais rău și risipirea zestrei*”. Un document din 1623 mărturisește despre un anumit caz: „*au venit înaintea noastră Chirana, de s-au jeluie pre bărbatul său, pre Platon, și au dzis că i-au mâncat și i-au strâcat tot ce au avut; după aceea, au fugit și o au lăsat. Și au mărturisit popa Vasile de Românești și alți mulți oameni buni, cum Platon nu ieste om bun, ce ieste făcător rău...noi, dac-am văzut jaloba ei și atâta mărturie mare, noi i-am făcut cartea noastră, ca să nu mai aibă treabă Platon cu Chirana, nici Chirana cu Platon, ce să fie slobozi unul de altul, în veci. De aceasta scriem și mărturisim cu această carte a noastră, Anastasie mitropolit”* (DIR A XVII/V, p. 220 (293)). Documentul prezentat demonstrează clar că pentru obținerea divorțului femeile aveau nevoie nu numai de motivarea cauzelor ce au dus la proces, ci și de martori credibili.

Un alt motiv de divorț în perioada respectivă era *defăimarea* soției sau denunțarea calomnioasă. Explicația juridică a noțiunii este următoarea: „*defăimarea – echivalată cu denunțarea calomnioasă, constă în faptul de a se atribui unei persoane, verbal sau în scris, o vină neadevărată, care dacă ar fi fost întemeiată, ar fi atras asupra ei o pedeapsă*” (IDR I, 443, p. 447). Infracțiunea de *defăimare* era socotită foarte gravă. Apare în pravile din secolul al XVII sub denumirea de *sudalma mare*, urmând linia generală a dreptului bizantin și pentru ea se prevedeau pedepse grele, în unele cazuri chiar pedeapsa capitală (ÎL, gl. 107; CÎ, gl. 44).

Pentru exemplificare, propunem un document de epocă, care descrie un proces de divorț având ca motiv *defăimarea soției de către soț* și aplicarea pedepsei capitale pentru cel vinovat de această infracțiune. Cartea de judecată din 10 ianuarie 1633, dată în București, prin care Maria, soția spătarului Vasile, jura cu 12 jupânese pentru a se apăra împotriva bărbatului calomniator. Maria cu fiicele ei câștigă procesul, dobândește averile și bucatele soțului ei, el fiind iertat totuși de pedeapsa tăierii capului în urma rugăminții altor boieri (Berechet 1926, p. XLVI-XLIX; p. 67-92).

După cum am menționat mai sus, acesta este un document de o deosebită valoare, care ilustrează clar situația juridică a femeilor din Țările Române în perioada dată. În primul rând, femeia a fost învinuită de către soț „că este muiere rea și neînțeleaptă” și soțul a obținut „*cu mită*”, prin viclenie, divorțul. Vasile spătar a divorțat și i-a reținut zestrea ca pedeapsă, „*au umblat Vasile spătar cu mită și la unii și la alții pre unde au știut el și o au lăsat, și i-au cheltuit toate zestrele ei ce au avut de la tată-său, Ivașco vel dvornic*” (Berechet 1926, p. XLVII).

Este de subliniat faptul că soțul a reușit să mituiască preoții și, în baza unor mărturii false, să obțină o carte de despărțire, ceea ce confirmă faptul că la epoca respectivă actul de care vorbim putea fi cumpărat. La desfacerea căsătoriei era obligatoriu ca martorii să fie preoți și rude apropiate. Deci, aceasta înseamnă că preoții au depus mărturii false sau „*au minciunit*”. Soțul a „*confiscat*” toată averea soției și dreptul asupra copiilor, căci, conform legii, în situația când vinovăția era a femeii, atunci ea pierdea toate drepturile asupra copiilor și a zestrei sale.

Cu toate aceste învinuiri grave (Ibidem, XLVII), Maria își caută dreptatea și obține carte de blestem tocmai de la patriarhul Chiril al Țarigradului, de la Macarie, exarhul de la Târnova și de la patriarhul Theofan de Ierusalim, pe care le prezintă domnului, în ziua de sărbătoare, în fața vlădicilor, episcopilor, egumenilor, a întregului sobor de boieri mari și mici. Femeia ajunge la cea mai înaltă instanță judecătorească laică și civilă, procesul fiind cercetat de domn și de patriarh: „*Ea ș-au cerșit și lege dinnaintea părinților și a episcopi și egumeni și tot soborul și a tuturor boiarilor pentru acea năpaste. Într-aceea domnia mea am căutat și am socotit împreună cu toți părinții vlădici și episcopii și egumenii și cu toți boiarii și cu toată țara câți au fost adunați la sobor*” (Berechet 1926, p. XLVII-XLVIII).

În fața acestei adunări, domnul judeca pe dată: „*Am luat sama prea amăruntul preasfânta pravilă (...) și am citit cartea patriarhilor la sobor*”, *Mariei i se dă „lege 12 jupânese, pre răvașe domnești, ca să jure cu sufletele lor pe sfânta Evanghelie înaintea părintelui nostru mitropolit, chir vlădica Grigorie (Mitropolitul Grigore 1629-1637 – n.a) cum că nu este jupâneasa Maria cu nimica vinovată de acele cuvinte cu năpaste și cu asupriciune*” (Berechet 1926, p. XLVIII).

Este un caz excepțional și ieșit din comun, deoarece, în perioada dată, aproape în toate țările din Europa femeile puteau participa în procesul de judecată (mai ales la divorț – n.a.) doar în prezența bărbaților (fie tată, soț, frate etc.). Numai văduvele aveau dreptul să participe neîsoțite de vreun bărbat din familie.

În documentul pomenit mai sus, femeile sunt prezentate ca având drepturi egale cu bărbații, pentru că se vede că pot depune mărturie. După afirmația lui Valentin Al. Georgescu, în Țările Române, femeia căsătorită era deplin capabilă să se prezinte în instanță, mai ales când se judeca chiar cu soțul ei, într-o acțiune de divorț, sau în orice altă acțiune în legătură cu persoana

ei. Susținem opinia autorului că în procesul de divorț prezentat „*cu toată procedura locală a jurătorilor – singurul caz de jurători femei – fondul pricinii de natură penală și civilă este judecat după pravila bizantină*” (Georgescu 1980, p. 237; Georgescu 1982, p. 9).

Este interesant faptul că bărbații martori prezenți la această judecată, sunt menționați tot în număr de 12 persoane. Între martori figurează și tatăl Mariei „*jupan Ivașco vel dvornic*”. Este posibil că el a fost cel care a sprijinit-o pe propria fiică, ce trecea prin toate greutățile acestui proces. Până la urmă, Vasile spătar a fost învinuit și pedepsit „*de vină ca un om rău, năpăstuitor și l-au ajuns pravila și divanul să i se taie lui Vasile spătar și capul precum să i se ia bucatele*” (Berechet Șt., 1926, XLVIII). Această decizie confirmă faptul că pentru infracțiunea de defăimare în Țara Românească *se aplica* pedeapsa cu moartea, tăierea capului.

În fine, boierul a fost iertat de domn, „*apoi au căzut boiarii la domnia mea cu mare rugăciune de l-am iertat*”, dar cu condiția ca toată averea lui și copiii să revină Mariei: „*și am dat domnia mea să-i ia jupâneasa Maria și cocoanele ei (ficele – n. a.), ce scriu mai sus: toate moșiile și toate bucatele lui ce va avea, multe, puține, pre seama lor, cum scrie mai sus și să aibă a lua jupâneasa Maria de la Vasile spătar și cartea lui Leon voievod și alte cărți de la mâna lui, care cărți au fost făcute mai dinainte vreme și opreală să n-aibă, că așa am judecat domnia mea*” (Berechet 1926, p. XLVIII).

Se știe că în acea epocă jurătorii erau oamenii care atestau prin prestare de jurământ că cele susținute de una din părți sunt adevărate. Jurământul juca un rol foarte însemnat în justiție și era normal ca să se pedepsească cei care, din ușurință sau cu intenție rea, jurau strâmb. În Țările Române mărturia mincinoasă a jurătorilor se pedepsea cu amendă (*halam*) (Costăchel, Panaitescu, Cazacu 1957, p. 490-492). Și totuși, în acest proces nu întâlnim formulată nici o învinuire pentru mărturie mincinoasă, cu toate că la baza cazului existau mărturiile false ale lui „Vasile spătar” și ale martorilor lui. Despre acestea nu se pomenește nimic în hotărârea luată de domn. Se prea poate să fi existat o judecare separată a martorilor mincinoși, dar nu avem nici un act în acest sens, așa că considerăm că n-a avut loc un asemenea proces.

În document întâlnim foarte des noțiunea *legea țării, am luat seama pre sfânta pravilă, după lege* etc. Normele *obiceiului pământului* se aplicau potrivit *moralei societății*, deoarece judecătorii-boieri țineau seama de condiția socială a celor care se judecau. Domnul și membrii sfatului, prin interpretarea pe care au dat-o normelor *obiceiului pământului*, de la caz la caz au creat reguli noi (Grigoraș 1971, p. 216). În acest document este evidentă aplicarea parțială a legislației bizantine. „*Într-aceea domnia mea am căutat și am socotit împreună cu toți părinții vlădici și episcopii și egumenii și cu toți boiarii și cu toată țara câți au fost adunați la sobor în ziua de Blagoiavlenie de am luat seama pre amăruntul pre sfânta pravilă*” (Berechet 1926, p.

XLVII). Matei Basarab transformă, după obiceiul existent și în Bizanț, sărbătoarea Bobotezei (*Botezul Domnului*) în adunări de stări care judecă, unde erau cercetate cazurile excepționale. Exemplul de mai sus servește drept confirmare a acestei afirmații (Georgescu 1980, p. 237).

Unul dintre motivele de divorț putea fi erezia bărbatului. În *Carte românească de învățătură (1646)*, ca și în *Îndreptarea Legii 1652*, acestei probleme îi era rezervat un capitol aparte, în care era subliniat că în caz dacă soțul încerca să o oblige pe soție să treacă în altă credință, atunci ea avea dreptul să se despartă singură, fără a cere divorț din partea bisericii: „Gl. 20. 1. Pentru ereziile bărbatului poate muierea să nu-ș despartă bărbatul numai cu biserica, ce și ea singură fără de voie nemăruî poate să se despartă de dîns și mai vîrtos de o va fi el ispitit, sau de o va fi silit să o întoarcă despre credința ei cea bună a paravoslaviei spre ereziile lui” (CRÎ, p. 115).

Până în prezent nu dispunem de izvoarele istorice de epocă referitoare la această temă, deși pe parcursul aprofundării cercetărilor în continuare asemenea dovezi ar putea fi depistate.

În opinia noastră, acest fapt are și altă explicație. În Țara Moldovei nu erau răspundite ereziile ca în alte țări europene și din acest motiv nu s-au reflectat în documentele epocii. Materialul documentar juridic era rezultatul unei compilații care nu se practica în societatea din spațiul românesc, și din acest motiv nu-l depistăm (atestăm) în documentele interne din perioada cercetată.

Una dintre cele mai grave infracțiuni împotriva moralei și familiei, care genera divorțul, era *sodomia*. În literatura de specialitate este calificată în felul următor: „*Sodomia* constă în legătura sexuală între bărbat și bărbat sau femeie și femeie. *Împreunarea sau inversiunea sexuală cu animale* era infracțiune similară cu *sodomia*. Această infracțiune era sancționată atât de biserică prin pedepse canonice ca „*lucruri scârnave și urâte*”, cât și de stat prin pedepse penale. Pedepșa prevăzută în dreptul bizantin receptat era moartea, iar pentru împreunarea cu animale, pedepșa era tăierea membrului bărbătesc” (CRÎ, p. 442).

E greu să ne pronunțăm opinia asupra acestei probleme, deoarece între legislație și realitățile timpului era mare diferența. *Sodomia*, în general, era semnalată în documentele epocii, în special de letopisețe, care scriau: „*sodomia-curvia cu partea bărbătească...capul spurcăciunii cei mai mari*” (Uricarul, p. 120), dar nu cunoaștem nici o confirmare documentară de *desfacere a căsătoriei* din cauza *sodomiei*. În schimb, în codicele de legi acestei probleme îi este rezervat un capitol aparte și desfășurat: „*Când și în ce chip să despartă bărbat de muierea pentru sodomia*” (CRÎ 19, p. 114-115; ÎL, p. 178-179, 181).

„*Împarte-să femeia de bărbat și bărbatul de femeie, nu numai când face bărbatul sodomie cu muierea sa, sau cu altă muiere, sau cu copil, sau muierea lui, de va face sodomie cu*

alt bărbat, ce încă și muierea lui de să va împreuna trupește cu altă muierea, cum să zice una cu alta și să varsă una cu alta, ce să zice aruncă sămânța, pentru că aceasta ieste ca și sodomia și atunce, de va vrea bărbatul, o va împărți” (ÎL, p. 178, 181).

Sodomia era considerată orice inversiune sexuală: homosexualismul, lesbianismul, pedofilia. Homosexualismul și lesbianismul erau tratate de pravile ca **relații sexuale anormale** și făceau parte din cele mai grave infracțiuni împotriva moralei și familiei.

Conform pravilei, dacă unul dintre soți era învinuit de *sodomie*, atunci, în afară de pedeapsă, urma desfacerea căsătoriei. Codicele de legi din ambele țări conțineau explicații în detalii ce infracțiuni făceau parte din *sodomie* și în ce cazuri putea fi cerut divorțul: *„Poate muierea să ceară voie de la biserică să se despartă de bărbat, cându-l va învăța diavolul meșteșugul lui cel spurcat și urât tuturor, ce să zice să nu se împreuna cu femeia-și cumu-i firea, ce prespre fire (...) ce să zice sodomia (...)de să va afla cum bărbatul nu se împreună cu muierea-ș deplin, cumu-i să fie, ce să varsă pre dinnafară, ce se zice pentru coapse, să se despartă (...)împarte-să muierea de bărbat, când va face muierea cinie, sau niscare meșteșuguri să se poată freca să se varse sămânța, să se poată stâmpăra de poftă, ce să zice cu cinie de lemn, sau de her, sau de steclă, sau de pânză, sau să ce altă, să fie lucru ales de aceia treabă: pentru că cumu-i aceasta, ieste tocmai ca și sodomia” (ÎL 181, p. 178-179).*

După cum am menționat deja la începutul acestui subcapitol, nu avem atestări documentare despre divorț din cauza *sodomiei*, în schimb avem o serie de confirmări despre această infracțiune împotriva moralei și religiei.

Cel mai frecvent exemplu, care este semnalat de trei cronicari, este Ștefan Rareș (1551-1552), fiul lui Petru Rareș din căsătoria cu Elena Ecaterina Brancovici. Cronicarul Eftimie, descriind domnia lui, nota: *„(...) la 1551, luna iulie 11, a primit schiptrul domniei Moldovei Ștefan voievod cel Tânăr, al doilea fiu al lui Petru voievod. Și acesta la început s-a arătat bun și iubitor de Dumnezeu și mângâia pe toți și dăruia bisericilor și purta foarte creștinește (...) Dar nu mult după ceasta, s-a schimbat cu o prefacerea neașteptată și iarăși s-a revărsata reutatea (...) Și a început să cugete și să facă totul ca fratele, cu unele chiar să-l întrecă. Căci și acesta a adus curve turcoaice și hogi turci (...) acest murdar ucigaș băutor de sânge era plin de mania femeiesc precum și cea bărbătească și s-a murdărit pe sine de în toate faptele necuviincioase, făcea desfrânări și jafuri, omoruri și lăcomie (...)” (CSR, p. 121).*

Aceeași afirmație despre Ștefan Rareș o găsim la Grigore Ureche: *„Iar ce cerea pravoslavia și legea creștinească nu ținea, că mai apoi nu numai lăcomia și asupreală făcea, ce și curvie nespusă era întriu-însul, nu răbda de muieri cu bărbați, nu erau fecioarele nebatjocorite, nici jupânesele boierilor săi neasuprite” (Ureche1990, p. 85).*

La mărturiile documentare amintite se adaugă cea a lui Axinte Uricarul: „Ștefan vodă...s-au pornit spre lăcomie, care ieste mumă tuturor răutăților...și s-au făcut curvariu. Nu să răbda de muieri cu bărbați...s-au arătat în faptele curviei, urmând pre domnul Andrei Bator, domnul Ardelului” (Uricarul 1993, p. 201).

Drept mențiunile privitoare la existența păcatului *sodomiei* la domnii Moldovei servește un alt exemplu ilustrativ, Ștefăniță Lupu (1659-1661), fiul lui Vasile Lupu. Cel care a introdus cele mai stricte pedepse pentru *sodomie* nu putea să prevadă că anume fiul lui va intra în istorie ca unul dintre cei mai desfrânați domni. Soarta i-a jucat domnului festa. E curios, după cum menționa Miron Costin, că Vasile Lupu, care era “*ca un leu și la hire și al trup*”, n-a avut parte de fii care să-i semene⁴². Despre Ștefăniță el scria: “*hirea aceștii domnii a giudeca nu putem, că nu era coptu în vârsta sa (...) iar la mânie răpitor (mânios-n.a.)*” (Costin M., p. 247). Radu Popescu, în *Istoriile domnilor Țării Rumânești*, scria: “*Ștefăniță–vodă, feciorul lui Vasile–vodă, fiind domnul la Moldova, și fiind tânăr dezmiertat, făcea lucruri copilărești, să zic mai bine, nebunește; nu căuta trebile domniei, ci curviile, și parte bărbătească, și femeiască*” (CM, p. 388, 391).

Asemenea aprecieri din partea contemporanilor nu erau datorate numai fizicului, ci și presupusei lui insuficiențe intelectuale. „Ștefăniță Lupu era probabil un copil întârziat, era o victimă a eredității. “*Slăbănogul*”, copilul fără nici o experiență (...), se pare a arătat lipsa aproape totală a calităților dominante ale inteligentului și abilului său tată. Moștenise în schimb de la acesta caracterul violent, mânia repede și necugetată, impetuoșitatea, care se manifestau uneori prin acte de curaj, alteori prin cruzime” (Andreescu, Stoide 1938, p. 38).

Un deosebit interes pentru cercetarea noastră prezintă condiția de divorț prevăzută în legislația timpului, în caz când soțul va bate soția. Este surprinzător faptul că femeile din Moldova, în mijlocul secolului al XVII-lea, erau protejate de lege. Se știe că în perioada prezentată femeile erau lipsite de orice drepturi civile, erau asuprite în familie și desconsiderate în societate. Pentru a elucida problema dată în detalii, aducem unele secvențe din „*Glava 21. Când să va despărți muiarea de bărbat pentru vrăjmășia bărbatului: 1. Muiare poate să ceară voe de la giudețul besearicii să să despartă de bărbatul ei, cându o va bate fără de samă și-ș va*

⁴² „Ioan voievod era „*slab și deznodat și de mâini și de picioare*”, veșnic bolnav și fără mari speranțe de dreptare, moare altfel foarte tânăr în 1640. Alți doi fii mor în vârstă fragedă. Și Ștefăniță era probabil cam plâpând la trup; un document intern îl numește “Ștefan slăbănogul” Așa se explică faptul că mulți din cei care l-au conșcut l-au crezut mai tânăr decât era în realitate. Născut la începutul anului 1641, el avea la urcarea pe tron 18 ani și vreo zece luni. Venețianul Ballarino, în raportul său către doge, din 18 noiembrie 1659, îi dă vârsta de 15 ani; iar rezidentul imperial Simon Reniger, în raportul său către împărat din 9 decembrie al aceluiași an, îi dă vârsta de 16 ani. Istoricii români Iorga – 15, Xenopol –16 ani“. Vezi: Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, III, I, p. 171, nr. 119 (zapis din Iași 5 aprilie 1661); Hurmuzaki, *Documente*, V.2, p.68, nr. 105; N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. CCCIV; A.D. Xenopol, IV, p. 299, în Constantin I. Andreescu, Constantin A. Stoide, *Ștefăniță Lupu, domn al Moldovei (1659-1661)*, București, 1938, p. 38.

*face rane de arme (...) Încă poate cu voia ei, fără de giudeț (...) când o va bate în vreun chip ca acela să o facă să nu poată grăi cătră giudeț să-ș spue jalobă (...) Când va fugi vreo muiare de vrăjmășia bărbatului și pentru frica ce are pentru să nu o omoară, de va arăta aciiș (...) **atunce îi desparte legea** (...) Acela ce nu va lăsa muiarea-și să doarmă într-un pat cu dîns (...) Acela ce-ș va băga muiarea în hiară, sau o va închide undeva ca într-o temniță (...)*” (CRÎ, p. 117; ÎL, p. 179).

Din cele relatate mai sus, putem concluziona că pentru prima dată în legislație se vorbește despre violența în familie, și anume împotriva femeilor. Dacă femeia putea confirma faptul că era bătută și torturată de către soț, atunci ea singură putea iniția divorțul. Însă observăm și unele contradicții, în paragraful 4, unde se vorbește că în unele cazuri se va lua decizia „după cum va fi voe giudețului” .

În mod special femeia era protejată dacă soțul era bețiv și o maltrata permanent din această cauză: „7. Când va fi bărbatul învățat de pururi a îmbla tot bat și să-și bată muiarea tot în beție, atunce muiarea lui cu leage să va împărți. 8. Nu numai pentru vrăjmășie și răutate ce are bărbatul asupra muierei-și de o ucide, să va despărți, ce și pentru cuvinte ce va grăi bărbatul sprîntare și o va îngrozi în tot chipul, că o va ucide de tot, pentru aceastea încă să vor despărți; încă mai vîrtos, de când o are bate și ales când va fi om ca acela să-i fie de pururi dragă svadă” (CRÎ, p. 117; ÎL, p. 181).

În legislație erau prevăzute și un șir de condiții când soțul putea contesta în judecată învinuirile soției. De exemplu, într-un articol se stipula că judecata trebuia să analizeze situația când femeia putea să-l provoace pe bărbat și atunci trebuia să fie demonstrată și vina ei că a fost bătută: „12. Încă să cade giudețului să giudece vina muierii, pentru ce a pornit pre bărbat cu mânia asupra ei și atunci cumu-i va părea giudețului, sau să-i tocmească de să va prinde bărbatul că să va lăsa și nu o va vătăma, iar de nu, să-i împarță” (ÎL, 181).

În afară de aceasta, bărbații erau protejați de lege și femeile nu puteau să desfacă căsătoria, dacă bărbatul aducea argumente că soția lui nu era bună gospodină, nu era ascultătoare etc: „14. Celui ce nu-i plac bucatele ce-i face muiarea, sau cămeșile și alte ca aceastea, să cheamă că are vrăjmășia spre dînsa.(...) 16. De să va înțeleage cum vreun chip dentru căsari, au bărbatul, au muiarea, va să hiclenească pre soțu-său cu o otravă, sau cu altă ceva armă sau farmeci: aceia casă să să împarță cu știre și voia giudețului. (...) 17. Bărbatul cu femeia să despat, nu numai când să va afla cum un obraz va să hiclenească pre alt, ce încă și când pun pre altul să facă aceasta hicleșug.(...) 18. Când să va lăsa bărbatul mai mic și să va prinde cu chezășie” (CRÎ, p. 118; ÎL, p. 181).

Până la urmă, în codicele de legi era clar definit că în anumite cazuri căsătoria nu se desfăcea după placul soților și chiar se impuneau condiții de a păstra familia. Se propunea o perioadă când soții puteau să se împace și să păstreze familia: „19. *Împărțeala acestor căsari să înțeleage până la o samă de vreme, până să va mai lăsa și să va mai domoli firea bărbatului cea sireapă și vrăjmașe. 20. Macar că și desparte pravila pre căsași, pentru frica ce are muiarea despre bărbat să nu-i facă vre-o reutate, airă să cade să socoteacă giudețul această frică, de va fi cu cale pentru să-i despartă, sau de nu va fi, de vreme ce o frică, cum are fi un lucru de nemică, nu va putea să despartă căsașii*” (CRÎ, p. 118; ÎL, p. 182).

Unul dintre motivele de divorț, practicate în epoca medievală, era situația când soțul își părăsea soția. La acest capitol avem la dispoziție documente ce cuprind diverse noțiuni juridice, precum și explicații de motivare a plecării. De exemplu, într-un document de la sfârșitul secolului al XVI-lea din Transilvania, este cercetat un caz când o femeie, părăsită de soțul ei de opt ani, cere desfacerea acestei căsătorii pentru obținerea dreptului de recăsătorire: „1588 noiembrie 20. *Judecată de despărțenie a juzilor din Săliște. Venind în fața noastră la scaunul judecătoresc (...) preot în Săliște și Cneș Toma Cristul, Stan Miclăuș, Cneș din Tilișca, Man Dordoyra din Tilișca, Stan Govozde tot din Tilișca, Ionaș Moga din Tilișca, Coman Carat din Săliște, Marin Curtan tot din Săliște, Stan Potrosca din Săliște, fac cunoscut că Brîndușa, fosta soție a lui Oprea Gane din Galeș, fiind de opt ani părăsită, a stat cu ea jumătate de an lăsând-o apoi cu un copil în mizerie cu numele Sora; ea fiind femeie tânără și soțul ei fiind plecat de la ea de opt ani, am declarat-o liberă după obiceiul neamului nostru (Nach einhalt unseres Naczon), putând să se căsătorească cu un alt bărbat*” (Mureșan-Tritean E., 1942-1943, p. 245).

Documentul de față este extrem de interesant și semnificativ pentru epocă, deoarece demonstrează o altă procedură de desfacere a căsătoriei. Femeia aduce argumente în prezența preotului și a opt martori, majoritatea fiind din aceeași localitate cu ea, din satul Săliște și, foarte probabil, și rude. Ei confirmă judecătorilor că această Brîndușa a fost căsătorită cu soțul ei, Oprea Ganea, numai jumătate de an, apoi părăsită cu copil, de opt ani, fără nici o sursă de venit. Dincolo de toate, importantă este decizia judecății, luată „după obiceiul neamului nostru” ca ea să fie despărțită de soțul ei și să fie liberă să se recăsătorească.

3.6. Concluzii la capitolul 3

Putem observa că, pe de o parte, legislația epocii demonstra un anumit salt în rezolvarea problemelelor de familie din punctul de vedere al dreptului civil: erau bine definite drepturile și obligațiunile ambilor soți față de lege, femeia era protejată în anumite situații, însă divorțul era greu de obținut. Posibil, aici putem observa perioada de trecere de la respectarea legilor nescrise (*obiceiul pământului*) la legile scrise. Evident că este o problemă multilaterală și complicată, de

aceea necesită un studiu aparte, deacumdată însă această problemă nu se încadrează în competența studiului nostru.

Examinând motivele divorțului în Țările Române, putem observa că acestea erau destul de multe: adulterul; suspiciunea de adulter; curvie și preacurvie; eschivarea de la îndeplinirea obligațiilor conjugale; trecerea la altă confesiune; rudenția apropiată; înstrăinarea proprietății soției („*traî rău și risipirea zestrei*”); *defăimarea* soției (denunțarea calomnioasă); purtările necuviincioase (*beție*); pentru „*vrăjmășia bărbatului*”; bătaia și amenințarea cu moartea din partea soțului; izgonirea de acasă a soției (*repudierea prin alungarea soției din casă era una din căile rar folosite, dar cunoscute*); dispariția unuia dintre soți; părăsirea domiciliului conjugal; dacă femeia nu este fecioară în noaptea nunții; răutatea soției, lipsa de înțelepciune, risipirea averii și nepriceperea în chiverniseala casei; „*traîul rău*” asociat cu beția și risipirea zestrei; călugărirea unuia dintre soți; ereziile; sodomia (*relații sexuale anormale*); pedofilia (*atracție sexuală față de copii*); exhibiționismul (*perversiune sexuală costând în expunerea în public a organelor genitale*); lesbianismul (*homosexualitate feminină*); proxenetismul (*faptul de a trage foloase materiale din practicarea prostituției altuia*); prizonierat (Ghițulescu 2004; Ibidem 2002, p. 89-114; Székely 1997, p. 74-76; Ibidem, 1999, p. 75-77; DEX, p. 346 356, 568, 772, 864, 1000).

În concluzie constatăm: pe parcursul secolelor, în Țările Române majoritatea condițiilor de desfacere a căsătoriei au fost moștenite. Cert este și faptul că, deși condițiile juridice europene erau mai avansate, în privința dreptului civil spațiul românesc a demonstrat cea mai perseverentă conservare a *dreptului bizantin* și a *dreptului german*. Este surprinzător că în Țările Române legislația scrisă a fost introdusă în circulația oficială abia după trei secole de la apariția statului, însă, dreptul ambilor soți la divorț (*legea bizantină*) se aplica mai frecvent decât în celelalte țări europene.

Divorțul presupunea o responsabilitate morală față de biserică, rude și întreaga comunitate, era o procedură judecătorească foarte complicată, care obliga pe soți și întreaga familie să respecte o serie de reguli și să-și asume anumite responsabilități juridice. Normele *obiceiului pământului* se aplicau potrivit *moralei societății*. Divorțurile se judecau de instanța ecleziastică, fiind o materie civilă canonică. În urma judecății, se emitea o *carte de despărțenie*, care putea fi obținută de oricare dintre soți.

Ținem să menționăm că acceptăm opinia mai multor autori care susțin, printre altele, că „*raporturile dintre soți erau dominate de principiul inegalității sexelor*” și tradițiile în perioada dată obligau femeile să fie fidele față de soț, să-l urmeze pe acesta, sau că soțul are drept de corecțiune asupra soției. Divorțul avea multe consecințe, care nu erau în favoarea femeii. De

exemplu, la despărțire se făcea împărțirea bunurilor aduse sau dobândite în timpul căsătoriei, totdeauna soțul fiind favorizat, iar când existau copii, băieții reveneau de obicei tatălui și fetele mamei. Să adăugăm și faptul că cea mai gravă consecință era cea morală și socială, deoarece statutul femeii divorțate se schimba brusc, de multe ori aceasta fiind ostracizată de comunitate.

La mijlocul secolului al XVII-lea, considerat momentul de trecere de la epoca medievală la epoca modernă în Țările Române, apar primele codice de legi – *Carte românească de învățătură (1646)* a lui Vasile Lupu și *Îndreptarea Legii 1652* a lui Matei Basarab. Concepția vremii față de *adulter* era dură și aspră. Pentru prima dată, conform legislației oficiale, vina adulterului se aplica și asupra bărbaților. Nu era aplicată sancțiunea de pedeapsă cu moartea (după *obiceiul pământului*, femeia putea fi pedepsită cu moartea), dar în *pravile* era clar subliniat că era o crimă împotriva moralei. În cazul adulterului unuia dintre soți urma desfacerea căsătoriei.

Dreptul femeilor din Moldova la divorț este confirmat de numeroasele glave din *pravile*. Dacă femeia putea să aducă dovezi și argumentate împotriva soțului, de „*vrăjmășie*” (beție, maltratare), „*trai rău și risipirea zestrei*”, sodomie, erezie etc., atunci, conform *pravilei*, ea putea să ceară, în afară de divorț, întreținerea sa de către soț. În posesia ei trecea toată averea și tot venitul din zestre (uneori și o parte din proprietatea soțului).

După cum am încercat să demonstrăm, utilizând o serie de documente de epocă, pentru obținerea divorțului femeile aveau nevoie nu numai de motivarea cauzelor ce au condus la proces, ci și de martori credibili. Instituția de mărturie în situațiile de desfacere a căsătoriilor avea o valoare incontestabilă, martorul principal trebuia să fie preot, deoarece divorțul, ca și căsătoria, erau oficializate numai conform riturilor și tradițiilor bisericești.

Cert este că femeile din spațiul românesc sunt prezentate ca având drepturi egale cu bărbații pentru depunerea mărturiilor în judecată. Femeia era pe deplin capabilă să se prezinte singură, neînsoțită, în instanța judecătorească în cazul când iniția divorțul, sau în orice acțiune de litigiu cu soțul ei, cu alte rude etc.

În același timp, în legislație erau prevăzute un șir de condiții când soțul putea contesta în judecată învinuirile soției. De exemplu, exista un articol conform căruia judecata trebuia să analizeze situația când femeia care reclama maltratarea putea să-l provoace pe bărbat și atunci trebuia să fie demonstrată vina ei că a fost bătută.

În afară de aceasta, bărbații erau protejați de lege și femeile nu puteau să desfășoare căsătoria, dacă bărbatul aducea argumente că soția lui nu era bună gospodină, nu era ascultătoare etc. Până la urmă, în codicele de legi era clar definit că în anumite cazuri căsătoria nu se desfășoară

după placul soților și chiar se impuneau condiții de a păstra familia. Se propunea o perioadă „de gândire”, când soții puteau să se împăce și să păstreze familia.

Comparând condițiile de divorț pentru bărbați și pentru femei cuprinse în *pravile*, putem ușor observa diferența între ele. Evident, bărbații erau avantajați. Dar însuși faptul că femeile aveau totuși dreptul să ceară divorțul ne spune multe despre cum au evoluat relațiile familiale în perioada cercetată. Anume acest drept le deosebea pe femeile din Țările Românești de cele din Europa. Cu greu am putea găsi astfel de exemple în legislația medievală europeană.

Am subliniat deja că această problemă este parțial cercetată în istoriografia românească. Din partea noastră, în acest scurt studiu a fost făcută o încercare de a analiza procesul de desfacere a căsătoriei din punctul de vedere al dreptului femeilor. Însă, ținem să menționăm că puținătatea extremă a izvoarelor nu ne-a permis să dăm răspunsuri la multiplele întrebări ce țin de subiectul dat.

4. DREPTUL FEMEILOR LA PROPRIETATE ȘI MOȘTENIRE. SITUAȚIA JURIDICĂ

Situația femeilor în societate nu poate fi elucidată fără cercetarea sferei juridico-patrimoniale. Această chestiune este legată nu numai de dezvoltarea istoriei dreptului în general, și a dreptului familial în particular, dar contribuie la elucidarea unor probleme de mare importanță, cum ar fi spectrul dreptului privat, relațiile matrimonial-patrimoniale, situația socio-economică a femeilor, și de asemenea, sorginții inegalității femeilor în societate, care derivă din corelațiile sferei legislative cu situația reală a femeilor.

Concomitent, poziția material-patrimonială a femeilor era garanția statutului lor juridic în familie și societate. Poziția socială a femeii depindea nu numai de originea ei, dar și de starea ei materială. Posesiunea și administrarea propriei averi le oferea femeilor dreptul la o situație economică independentă și la stimularea activității sociale. Dezvoltând această temă cu privire la perioadă cercetată, specificăm unele particularități caracteristice Țării Moldovei. Mai întâi subliniem că apariția Moldovei ca stat pe harta politică a Europei este menționată destul de târziu (mijlocul secolului al XIV-lea), pe când țările europene erau în trecerea de la perioadă medievală în cea modernă. Însă, chiar și într-un timp atât de distanțat, evoluția și dezvoltarea sistemului juridic al statului medieval moldovenesc avea anumite deosebiri, care nu erau caracteristice statelor europene dezvoltate. Epocă medievală este o perioadă a diverselor procese statale de drept. În Europa Occidentală jurisprudența se dezvoltă și evolua după tradițiile sale.

În Moldova în aceea perioadă se formau rapid instituțiile puterii statale, se determina infrastructura teritorial-administrativă, a fost oficializată religia creștină (Rezachevici 2001, p. 40; Gorovei 1997), care a influențat formarea conceptului identitar-național și, într-o mare măsură, a accentuat evoluția sistemului judiciar. O trăsătură importantă a acestui proces în Moldova era lipsa dreptului scris până la mijlocul secolului al XVII-lea, ceea ce a determinat particularitățile istoriei național-statale. O altă deosebire caracteristică era revelarea dreptului bizantin. A treia specificare este că în circumstanțele imperfecțiunii și nematurității sistemului juridic, Moldova, în anumite condiții, depășea civilizația Occidentului dezvoltat, cu bogate tradiții juridice.

Documentele de epocă mărturesc despre independența statual-patrimonială relativă a moldovencilor din straturile privilegiate în familie și societate. În Moldova dreptul la moștenire îl aveau în măsură egală atât fiicele, cât și feciorii. Femeiele aveau dreptul la stăpânirea averii

(mobile și imobile); la încheierea căsătoriei femeia rămânea proprietara bunurilor sale aduse în familie (zestre) sau dobândite în căsătorie, toate acestea îi aparțineau numai ei.

Importanța deosebită în statutul femeii din Moldova poate fi explicată în bază juridică istorică. Anume în normele de moștenire juridică este oglindită dezvoltarea și evoluția acestuia statut, care își aveau originea în sistemul relațiilor familiale ale soților, în special, în dreptul femeilor.

Scopul studiului de față rezidă în efectuarea unei investigații complexe sub aspect istorico-social-juridic, prin elucidarea dreptului femeilor la proprietate și moștenire în Țara Moldovei; a statutului economic al femeii în cadrul familiei și societății medievale din Moldova și din țările din Europa (secolele XIV-XVII).

În acest context menționăm că pentru realizarea acestor scopuri este necesar: să argumentăm aceste tradiții și să urmărim evoluțiile lor pe parcursul a trei secole; să explicăm terminologia specifică moștenirii femeilor (zestre, daruri de nuntă); să examinăm bazele principale ale instituției de proprietate și moștenire, strâns legate cu dreptul familial și asigurarea materială a femeilor (dreptul succesoral și testamentar); în baza examinării surselor juridice și a practicilor judiciare de epocă, să investigăm principiul relațiilor de egalitate patrimonială între femei și bărbați; în temeiul vastității izvoarelor, să facem o analiză principalelor tendințe de dezvoltare a dreptului femeilor la moștenire din Moldova în comparație cu țările Europene.

4.1. Aspectele legale ale raporturilor patrimoniale între femei și bărbați

Analiza documentelor din sec. XIV–XVII din Țara Moldovei despre normele dreptului de moștenire demonstrează că în a doua jumătate a secolului al XIV-lea acest drept nu era numai prerogativa bărbaților. Femeile din Țara Moldovei, în chestiunea proprietății, au avut o poziție juridică destul de independentă. Conform normelor de drept în vigoare, în Moldova transmiterea proprietății se făcea în mod egal, atât pe linie masculină, cât și pe linie feminină. Despre acest fapt ne vorbesc documentele normative, actele legislative și juridice, călătorii străini.

S-au păstrat unele documente din această perioadă, care confirmă drepturile femeilor la proprietate. De exemplu, în documentul din 12 martie 1399, Ștefan I (1394-1399) dă uric Dușcăi, „*fata lui Toader și nepoților ei, pe două sate pe Tazlăul Sărat și giumătate din Măzânești și giumătate din Poiana Călugăriții, ca toate aceste să le fie uric, cu tot venitul*” (Costăchescu 1931 (I), p. 20; DIR A XIV, XV/I, p. 4). După cum se vede din acest document, în primul rând, femeii i se întărește uric, care în contextul dat însemna act de posesie ereditară în epoca medievală. În al doilea rând, acest uric confirmă aceleași drepturi și pentru copiii și nepoții ei.

Această poziție se regăsește într-un șir de documente de epocă. Drept exemplu poate servi următorul document prin care domnul confirma dreptul la proprietate: „1624 (7132) februarie 11, Suceava, Io Radul voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei. Adică domnia mea am dat și am întărit cneaghinei Măricăi, fiica lui Cristea, fost mare vornic, a sa dreaptă ocină și dedină din jumătate de sat Blăjești (...), din ispisoc de cumpărătură ce l-a avut părintele ei, Cristea vornic (...) cu tot venitul, nestricat niciodată în veci” (DRH M XVIII, p. 219-220 (168)).

În numeroase documente se evidențiază faptul că de dreptul la moștenire, după obicei, se bucurau cu prioritate moștenitorii direcți – urmașii de ambele sexe. Zapisul de mărturie, din 9 octombrie 1651, stârnește un deosebit interes, în el prezentându-se o situație, când însăși femeia lasă moștenire. Marele logofăt Gheorghe Ștefan și alți boieri moldoveni mărturisesc împărțirea „de nimeni silită, a dreptei ocine și dedine a Tetei, fiica lui Miron, aflate în satele Stroești, Nepolocăuți, Malinți și Bărbești între copii, un băiat și patru fete, în mod egal” (MEF IV, p. 235-236 (nr. 103)).

Pentru a demonstra statutul femeii privind dreptul la moștenire pe parcursul secolelor, expunem spre examinare o serie de documente din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Un izvod de împărțire a moșiilor într-o familie boierească, din anii 1661 – 1665, arată cum frații și surorile Murguleț își împart în mod egal moșia părintească: „surorii Anița i-a venit a patra parte din satul Văscăuți (...), lui Vasile i s-a cuvenit a patra parte din satul Mihalciu (...), Ursului i-a venit a patra parte din satul Lehăceni (...), lui Dumitrachi, a patra parte din satul Lehăceni (...), lui Neculai, Vasile și Aniței le-a venit a patra parte din Lehăceni (...), iar jumătate din satul Coleuți a venit lui Neculai, Mariei și Ursului” (CDM I, p. 255). Deci, putem concluziona că la împărțirea averii participă patru frați și două surori care își împart moșiile foarte riguros, indicându-se care parte de sate cui anume se cuvine și ce va primi fiecare din ei în cadrul moșiilor rămase în proprietate comună.

Un alt document, din 12 iulie 1697, arată cum un părinte își împarte averea între copii și, pentru ca toți să fie împăcați și să nu pretindă unul la averea altuia, subliniază că unii au primit deja o parte din moșii sau alte lucruri prețioase: „Miron Stârce lasă, prin diată, fiului său Gavrilaş și fiicei, Anghelușa, câte jumătate de sat Hăbășești (...), iar o seliște (...) să fie numai a lui Gavrilaş, pentru că el n-a primit odoare și haine. Fiica sa, Maria și fiul, Toader, să țină câte jumătate din satul Iacobești (...). Pentru niște mărgăritare, cumpărate de la doamna Sofia și inel de aur, pecete, vândut de fiul său, Toader în Țara Leșească, să nu facă pricină Maria (...). Ciurbeștii de pe Prut (...) să fie al tuturor. Hăbășeștii și Giurgeștii sunt lăsate de socrul său (socrul lui Miron Stârce, bunicul dinspre mamă al copiilor – n.a.) fiicei sale, Anghelușa, dar

n-a apucat să facă diată" (CDM S I, p. 382 (1050)). Putem observa din acest document că tatăl a împărțit toată averea mobilă și imobilă în mod corect și egal între copii, indiferent de sexul lor.

Tendința de a pune copiii pe picior de egalitate la moștenire se păstra și în cazul când boierii erau nevoiți să părăsească țara și să-și caute refugiu în străinătate. Drept exemplu prezentăm un document din 14 februarie 1676, emis în Cracovia de către regele polon unui boier din Moldova, care ceruse să-i fie păstrat dreptul de a-și lăsa averea moștenire copiilor, indiferent de sex: „*Ioan al III-lea Sobieski, regele Poloniei etc., împreună cu Sinodul și sfatul său, investește pe Manolache Condara „mareșal” al Moldovei și pe urmașii lui de parte bărbătească și femeiască cu rang de boierie poloneză, pentru dreapta slujbă la Ștefan Petriceicu vv. și rege, conferindu-i și stema familială*” (CDM IV, p. 26 (14)). Documentul demonstrează evident cum un boier moldovean a obținut indigenatul în Polonia, adică dreptul de încetățenire și totodată a cerut să-și păstreze prerogativa de a lăsa moștenire urmașilor săi pe ambele linii: „*de parte bărbătească și femeiască*”. Indigenatul se acorda numai străinilor, care aveau și calitatea de cetățeni și nobili ai Poloniei. Ei aveau dreptul de a cumpăra și stăpâni averi mobile și imobile, de a participa la seimurile teritoriale și la seimul general, de a fi judecați numai de tribunalul nobiliar, etc. (Rezachevici 1975, 1095-1098; Ibidem 1996, p. 205-217; Czamańska 1993, p. 5-22; Ibidem 1996, p. 307-313). În perioada respectivă, în Polonia, fiicele și urmașele din fiice erau înlăturate de la moștenirea paternă, îndeosebi de la proprietatea imobilă, adică nu puteau intra în posesia moșiilor, care treceau, de regulă, de la tată la fiu. Numai în cazul când nu existau moștenitori pe linie bărbătească fiicele puteau accede la moștenire. Probabil, în cazul de față, tatăl a vrut să-și protejeze averea, prevalându-se de dreptul uzitat în Moldova, unde fiii și fiicele aveau drept egal la moștenire, situație ce nu era caracteristică pentru alte țări europene și unde, în perioada medievală, lipsirea de dreptul la moștenire al femeilor era o normalitate.

În Țara Românească și în Transilvania poziția juridică a femeii față de dreptul la moștenire era deosebită de cea din Moldova. La moștenirile *ab intestat* se păstra obiceiul ca fiicele și urmașele din fiice să fie înlăturate de la moștenirea paternă. În mod special fetele erau eliminate de la dreptul de posesiune asupra averii imobile, doar băieții având drept de moștenire, adică exista și predomina privilegiul masculinității. Fetele erau îndepărtate de la succesiune pe motiv că erau înzestrate la căsătorie cu bani, avere mobilă, vite, etc. și nu aveau dreptul să ridice pretenții asupra moșiilor și imobilului familiei, nici înainte, nici după decesul părinților. Însă, în cazurile când în familie nu existau moștenitori pe linie bărbătească, atunci fiicele deveneau proprietare ale ocinilor și dedinelor.

Documentele epocii demonstrează evident statutul juridic al femeilor. Prezentăm în acest sens unele fragmente din diverse acte legislative: „*Femeile sunt oprite de la dregătorile civile și*

obștești. Ele nu pot fi judecători, nici nu iau parte la cârmuire sau la sfaturi de obște, nici nu se amestecă în treburile străine, nici nu îngrijesc de averea cuiva” (CSISDR, p. 772-773; Cele Șase Cîrți (1), p. XIII). După cum se vede din text, femeile nu aveau nici măcar drept la îngrijirea imobilului altcuiva, de unde deducem că nici nu puteau poseda averi imobile proprii.

Într-un document din secolul al XIV-lea se vorbește despre cazul când regele subliniază în mod special și categoric interdicția de moștenire pentru femei, când este vorba de proprietatea persoanelor ce ocupă funcții înalte și care, în virtutea acestui rang, primiseră în proprietate anumite bunuri. În exemplul prezentat este menționat Ștefan, episcop de Zagreb, urmașii căruia pe linie feminină, conform actului regelui Ungariei din 26 februarie 1365 nu aveau dreptul de moștenire asupra bunurilor lui Ștefan și ale fratelui acestuia, Ioan: „(...) *Ludovic I, regele Ungariei, face cunoscut că nu va îngădui nici el și nici urmașii săi ca urmașii în linie feminină să aibă drept de moștenire asupra bunurilor lui Ștefan, episcop de Zagreb și ale fratelui său Ioan*” (DRH C XII, p. 402 (385)). Acest ordin al regelui demonstrează clar că imobilul nu putea fi moștenit în nici un caz de urmașii pe linie feminină ai celor doi demnitari.

Despre poziția juridică a femeilor relatează și un alt document important al epocii, *Tripartitum*: „*Dacă însă se pune întrebare de ce bunurile și drepturile de moșie (bona ac iura possessionaria), dobândite prin slujbe, nu trec și la femei (ius foemineum non sequantur), se răspunde că de aceea fiindcă regatul acesta al Ungariei, cu părțile ce-i sunt supuse, a fost așezat și pus în mijlocul și ghiarele dușmanilor, și întotdeauna cu sabia și cu armele a obișnuit să fie ocrotit și apărat, iar strămoșii noștri au dobândit (...) bunurile și drepturile de moșie (ca de obicei) printr-o iscusință războinică și vărsare de sânge (...). Femeile, însă, și fetele nu obișnuiesc și nu pot să ostășească cu armele și să lupte cu dușmanii și din această pricină acele bunuri nu ajung la femei*” (CSISDR, p. 621).

Tripartitum confirmă încă odată că femeile nu aveau drept să acceadă la averea imobilă, în mod special „*dobândită prin slujbe*”. Această reglementare juridică era moștenită din dreptul bizantin, conform căruia, la succesiunea tatălui participau numai fiii, nu și fiicele (Smochină 2009, p. 85, 175). Totuși, acestea puteau veni la moștenire numai în cazurile când nu existau moștenitori de sex masculin. În Țara Românească și Transilvania, potrivit dreptului obișnuit, fiicele puteau moșteni în temeiul unei *praefectio*, adică a schimbării fetei în fecior (această problemă va fi abordată în continuare – n.a.). Fetele aveau dreptul la o pătrime din averea imobilă, pe care, însă, nu o primeau în natură, ci în bani. Un document din 14 martie 1414 ne relatează cazul de judecată „ (...) *a lui Ivașcu cu plângerea (...)* (prin care ridică pretenții – n.a.) *la o parte de moșie pentru darurile de nuntă ale soției sale. Iar noi am găsit în acest chip că în*

districtul Maramureș nu poate exista o așa plângere, fiindcă, suntem datori să înzestram fiicele noastre, nu cu moșie, ci cu lucruri mișcătoare” (CSISDR, p. 640).

Mai mult decât atât, în *Tripartitum* se subliniază că femeile nu sunt capabile să administreze bunurile în cauză pentru că sunt „*ușuratică la cuget*”: „*Deoarece fetele pot fi ademenite datorită ușurinței lor de cuget (animi levitate), de aceea, necăsătorite fiind (in capillis exitentes), <chiar dacă au ajuns la vârsta legiuită și desăvârșită> nu pot face acte de vânzare veșnică (fassio perhennalis) sau pe un timp oarecare, păgubindu-se pe ele sau pe urmașii sau frații lor*” (CSISDR, p. 623; Glosar, p. 72).

În afară de lipsa drepturilor la moștenire, în *Tripartitum* este clar formulat că femeile nu aveau drept nici la vânzarea, nici la cumpărarea imobilului, pentru ca să nu dăuneze proprietății familiei.

În ce privește dreptul femeilor la moștenire în Țara Românească, în literatura juridică și istorică se conturează în principal două opinii: unii susțin că a predominat privilegiul masculinității, alții afirmă că, în unele cazuri, ca și în Moldova, femeile puteau fi moștenitoare (Peretz 1905; Mototolescu 1915; IDR I, p. 519; Gonța 1998, p. 274). Șarolta Solcan consideră că „prin zestre și prin darurile de nuntă fata putea primi tot ce i s-ar fi cuvenit în mod normal din averea părintească. Acest obicei era întâlnit și la românii din Transilvania și Maramureș unde, în dreptul nescris, exista privilegiul masculinității, ceea ce presupunea excluderea fetelor de la moștenirea bunurilor părintești” (Solcan 1999; Ibidem 2005, p. 50).

În istoriografie apare și o a treia poziție, la care ne raliem și noi (Condurachi 1919; Fotino 1972, p. 57, 60-62). După cum afirmă I.D. Condurachi: „*nu mi se par deloc întemeiate părerile celor ce susțin că în vechiul nostru drept ar fi existat o inegalitate a sexelor și deci un privilegiu al masculinității (...). În vechiul drept românesc nu se făcea nici o deosebire între frați și surori la moștenire. Toți erau chemați la împărțea și aveau drepturi egale. Documentele timpurilor trecute ne sunt mărturie convingătoare în această chestiune. Mai mult încă, unele documente chiar accentuează acest lucru când spun că descendenții de ambele sexe vin la moștenirea defunctului (heredes utriusque sexus)*” (Condurachi I., 1919, p. 66).

Pe aceeași poziție se situează și George Fotino care menționa că „*principiul egalitar stă la baza nu numai a dreptului din Moldova, ci și a dreptului din Țara Românească (...)*. Sursele istorice cunoscute confirmă această opinie, spre exemplu, „*la 15 aprilie 1456, Vladislav al II-lea, domnul Țării Românești, confirmă jupanului Mogoș „cu fiii și fiicele lui (...) vechi și drepte ocine*”. În aceeași ordine de idei vine actul din 17 mai 1529, prin care Moise voievod, domnul Țării Românești, confirmă lui „*Banea cu fiii săi și fiicele sale (...) o parte a satului Bălărie (...)*

vechi și drepte ocine și dedine” (Fotino 1972, p. 63; Bogdan 1941, p. 26, 180; II, p. 248; Uricarul 1993., p. X- XI, 99, 227; XIV, 22, XVIII, 49; Ghibănescu Gh., SI IV/I, p. 3-4, 10-11).

Egalitatea *consuetudinară* dintre copii era reflectată și în legislația scrisă. De exemplu, în *Îndreptarea Legii (1652)* a lui Matei Basarab, în glava 273, intitulată „*Pentru prețuirea (aprecierea calității – n.a.) moștenitorilor și pentru moșul, de-l va rămânea fecior (dacă bunicul e supraviețuitor fiului – n.a.) și pentru nepoți, cum vor moșteni pre dânsul?*” era indicat: „*Copiii, au parte bărbătească, au muierescă, aceia să prețuiesc să moștenească pre părinții lor și pre mumăni; iar nice moșii lor, nice frații tătâne-său nu pot să moștenească pre acel tată al lor ce au murit, ci numai acei copii ai lui*” (ÎL, p. 270).

Din fragmentul citat concluzionăm că în legislația scrisă din Țara Românească, problema moștenitorilor era clarificată: copiii, indiferent de sex, erau moștenitorii ambilor părinți, ai tatălui și ai mamei, nimeni altcineva, nici bunicii, nici unchii, neavând drept de moștenire.

Un exemplu semnificativ la acest capitol poate fi cazul fiicelor lui Radu Șerban, domn al Țării Românești (1602 – 1610; 1611), care au devenit moștenitoare după moartea lui. Un aport esențial în elucidarea acestei probleme îl are C. Rezachevici într-un studiu special (Rezachevici 1970, p. 469-487).

În diata lui Radu Șerban, din 28 februarie 1620, Beci (Viena), era arătat că mama lui, Maria, a lăsat toată averea sa nepoatelor ei, Anca și Elina, cărora le revin și cele ce le lasă dânsul: „*las și eu ca, pre acele zise mai sus moșii, Anca și Elina, -- cu care în vreme de bătrânețe ne-au dăruit Dumnezeu den cununie dreaptă – ca să fie amândoaă surori (le impune „o înfrățire”- n.a., vezi cap. III – 3.). Însă cu această tocmeală: că până unde va fi Doamnă-mea și soțul mieu (doamna și soția mea – n.a.), Doamna Elina, vie (în viață – n.a.), să le biruiască ea (să le stăpânească ea – n.a.) și să se hrănească dintr-aceste moșii*” (DR I 1907, p. 52-53 (60)).

Deci, actul citat demonstrează că domeniul boieresc al lui Radu Șerban a fost stăpânit de văduva acestuia, doamna Elina și fiicele lui. În legătură cu acest subiect Constantin Rezachevici subliniază: „încă din anul 1620, împreună cu fiica ei cea mică, Elina, căsătorită în anii următori cu Constantin Cantacuzino. Între 1641 iulie 24 și 1668 februarie 7, cât trăiește în țară fiica cea mare a lui Radu Șerban, Ancuța, văduva lui Nicolae Pătrașcu, domeniul este stăpânit împreună de ambele fiice ale lui Radu Șerban. După moartea Ancuței și a fiicei sale, Ilinca, satele rămase au fost întărite de Radu Leon Elinei Cantacuzino și celor șase fii ai săi” (Rezachevici 1970, p. 484).

Este interesant de remarcat că mama lui Radu Șerban lasă toată averea sa nu fiului, ci nepoatelor. Același lucru îl va face și Elina Cantacuzino atunci când unul din fiii ei devine domn, ea își va schimba testamentul și va lăsa partea lui nepoatelor în chip de zestre. Pentru a înțelege

mai bine rolul jucat de femei în moștenirea averilor, modalitățile și căile de transmitere a domeniilor prin descendență feminină, drept un strălucit exemplu poate servi istoria proprietății familiei lui Radu Șerban. Prin studierea ansamblului legăturilor de rudenie în ordine cronologică și în baza unor argumente incontestabile vom demonstra statutul și situația juridică a femeilor în stăpânirea și moștenirea averii imobile.

Conform cercetărilor efectuate de C. Rezachevici, domeniul boieresc „de moștenire” al lui Radu Șerban provine în întregime din averea Craioveștilor, urmașii lui Radu postelnic Craiovescu prin Maria, fiica sa, căsătorită cu Șerban, mare ban (1535 – 1562) și, în sfârșit, Maria din Coiani, căsătorită prima dată, în timpul lui Mircea Ciobanul, cu Radu postelnic, tatăl lui Radu Șerban și a doua oară în 1586 cu Nica, mare armaș (...). Cei doi soți ai Mariei din Coiani, Radu postelnic și Nica armaș, nu au sporit domeniul Craioveștilor, moștenit de Radu Șerban. Aceasta explică de ce în testamentul său din 1620, cât și în cel al Elinei Cantacuzino, fiica sa, nu sunt menționate decât averile moștenite de la bunica și mama lui Radu Șerban. O altă parte din domeniul lui Radu Șerban era formată din zestrea soției sale, Elina, fiica „*răposatului Udriște, banul din Mărgineni, descendentă a lui Drăghici vornicul și totodată strănepoată a lui Radu de la Afumați, în care calitate moștenise numeroase sate*” (Rezachevici 1970, p. 471).

Din cele relatate mai sus putem evidenția câteva elemente importante: domeniul lui Radu Șerban era format din averea moștenită de la bunica și mama sa și din zestrea soției. La rândul său, el lasă toată averea soției și fiicelor lor, Anca și Elina. După decesul ambilor părinți, al surorii ei, Anca și al fiicei acesteia, Ilinca, Elina Cantacuzino moștenește toată averea părintească, precum și pe cea a surorii sale. Constantin Cantacuzino, soțul Elinei, prin această căsătorie intră „*în rândul celei mai însemnate familii din țară, cea domnească, a Basarabilor (...). Postelnicul Constantin Cantacuzino a recunoscut că la baza averii și în parte a carierei sale politice, a stat în primul rând căsătoria, aducătoare de bogată zestre și relații sociale, cu Elina, fiica lui Radu Șerban*” (Rezachevici 1970, p. 471).

Pentru a înțelege mai profund unele aspecte din dreptul femeilor la moștenirea imobilului din Țările Române vom examina poziția juridică a femeilor din alte țări europene. Numai prin metoda comparativă se pot evidenția o serie de trăsături generale (universale) și particulare ale dreptului succesoral al femeilor în perioada respectivă. Dreptul femeilor la moștenirea averii nemișcătoare era cunoscut și în alte țări, însă urmează să vedem cum și în ce măsură era aplicat și practicat acest drept: după *obiceiul pământului* sau după dreptul scris.

De exemplu, în Lituania femeile se bucurau de anumite libertăți. Conform Primului Statut Lituanian (01.01.1529) în Compartimentul III, § 9 era stipulat că după decesul tatălui, dreptul la moștenire îl aveau și fiii, și fiicele: „*Item post mortem patrum liberi masculi et femelae bonis*

paternis hereditariis priuari non debebunt, sed ea cum eorum successoribus legitime” (Statutas (1529) 1971, 55-59; Законодательные акты 1936, 79). În compartimentul IV, § 7, care este intitulat „*Despre femei și înzestrarea fiicelor*” (*О поглаве женской и о выправу девок*) era indicat în detaliu la ce procent din avere aveau dreptul fiii și fiicele: „*după moartea tatălui sau a mamei (...) fiica moștenește ¼ din avere*” (Statutas (1529) 1971, p. 55-59; Лазутка, Валиконите, Гудавичюс 2004, с. 168).

Această poziție juridică a femeilor a fost reconfirmată de al II-lea Statut Lituanian (1566) și de al III-lea Statut Lituanian (1588) în ultimul găsindu-se în compartimentul IV § 17 formulări analoage cu cele din Primul: „*(...) După moartea tatălui sau a mamei, copiii lor, fii și fiice, de la averea lor nu trebuie îndepărtați, însă ei și copiii lor, rude de sânge și cei apropiați care au drept de la naștere (...) și de la Primul Statut și actual trebuie să moștenească toată averea și să o folosească în vecii vecilor*” (Статут (1588) 1989, 367).

Din istoria Lituaniei avem unele confirmări documentare care demonstrează că în anumite cazuri, când nu existau moștenitori pe linie masculină, fiicele deveneau moștenitoare ale cnezatelor și orașelor. De exemplu, fiul renumitului Gedyminas (n. 1275-1341), marele cneaz lituanian Oligierd (Alighirdas) (n. 1296-1377), prin căsătoria cu fiica cneazului din Polołk, care era singură la părinți și, deci, unică moștenitoare, a primit în calitate de zestre, orașul Vitebsk și l-a alipit la Marele Cneaz Lituanian (ПСРЛ 1907, с. 605-606, 611; Лазутка, Валиконите 1976, с. 74-106).

Această informație este confirmată și de alte surse. Vestitul cronicar al secolului al XVII-lea, Feodosii Sofronofici, în lucrarea sa, „*Хроніка з літописцев стародавніх*”, de asemenea subliniază că Oligierd obține orașul Vitebsk în calitate de zestre din partea soției: „*Ольгиерд (...) взявши дочку Юлиану, събе на жону, окрестился в русскую веру, и взял по ней себе посаг княжение Витебское*” (Софронович 1992, с. 177-178).

Despre dreptul femeilor din Lituania la proprietate imobilă ne vorbesc și documentele epocii, în primul rând, procesele de litigiu pentru avere, care demonstrează condiția juridică a femeilor. Un document din 28 februarie 1488, arată cum era cercetat un caz de redobândire a proprietății (ЛМ 1910 (I), с. 419-429 (105)). Fiica o dă în judecata pe mama sa și pe tatăl vitreg care au luat de la dânsa averea pe care i-o lăsase tatăl ei și anume, curtea și moara. Mama ei cu cel de-al doilea soț refuză să-i dea această avere și mama aduce argumentul că din a doua căsătorie mai are o fiică pe care trebuie să o întrețină și să o înzestreze. Judecata, în frunte cu regele, au luat decizia că moara și curtea erau lăsate ca moștenire fiicei, iar mama, după recăsătorie, nu mai are drept la această proprietate. Toată averea din prima căsătorie putea să o moștenească numai fiica din această căsătorie, „*drept otcina și dedina*”. Mama cu tatăl vitreg au

numai dreptul să locuiască alături de ea, iar a doua fiică trebuie să fie întreținută și înzestrată de către tatăl ei, adică de al doilea soț al mamei (JIM 1910 (I), c. 419-429 (105)).

Un deosebit interes prezintă un alt document în care se vorbește despre cazul când mama lasă o parte din moșii numai unei fiice și menționează că această avere ea a primit-o de la primul ei soț, care o avea *ca danie din partea regelui, iar ea a moștenit de la dânsul*. În document este motivat că aceste moșii nu fac *parte nici din averea ei (materizna), nici din cea a tatălui (otcizna)* și că ceilalți copii „*surori și frați (...) să nu aibă treabă*”, deoarece numai ea, ca mamă, decide cui să lase moștenire acest imobil. În afară de aceasta, atrage atenția formularea „*il dau panei Iadviga și după aceea viitorilor ei copii (sic! – n.a.) cu toate drepturile depline acestuia*” (JIM 1910 (I), c. 819-821 (243)).

Deci, aici observăm mai multe detalii ce vorbesc despre drepturile femeilor la proprietatea imobilă. În primul rând, averea e moștenită de la primul soț, care a primit-o de la rege (pentru merite deosebite – n.a.), iar regele îi reconfirmă văduvei dreptul la această proprietate. În al doilea rând, împărțind moșiile între copii, ea separă această moșie de la cea comună cu fostul soț și subliniază că este danie de la rege. Cel mai surprinzător este că lasă această danie uneia dintre fiice și moștenitorilor acesteia, și nu unui fiu.

În Serbia medievală statutul juridic al femeilor și dreptul lor la proprietate este reflectat în *Zakonicul lui Stefan Dușan*. Articolul 44 demonstrează că femeile nu puteau primi ca zestre o parte din baștină, adică din imobilul familiei: „*44. Și otroc, și copiii lor, pe care îi are vlastelinul, vor ține veșnic baștina (moșiile - n.a.) și nu se dau de zestre*” (Statuty Duszana 1934, p. 26).

Posibil că această strictă limitare a femeilor în drepturile la moștenirea imobilului avea un singur scop - de a păstra moșiile în familie, ca să nu fie dezmembrate și risipite. Însă în articolul 48 găsim o formulare care permite fiicelor să moștenească unele bunuri ale tatălui lor, în cazul când nu existau descendenți pe linie masculină: „*Când va muri vlastelinul, atunci calul și armura se dau țarului; dar mantaua brodată cu perle și centura rămân la fiu și țarul nu le poate lua. Dar dacă după moartea vlastelinului nu va rămâne vreun fiu ci numai vreo fiică, atunci ea are dreptul să-l vândă sau să-l dăruiască*” („*Къда оумре властелинь, конь добрий и оуружие да се даие цароу; а свита велииа бисерна и злати поиась, да има сынъ его и да мой царь не оузме; ако ли не оузима сына, нь има дъщерь, да ієсть тъмъ-зи вольна дъци или продати или отдати свободно*” (Statuty Duszana 1934, p. 27).

Examinând statutul femeilor din Balcani, considerăm că este cazul să supunem atenției și unele informații mai puțin cunoscute în literatura istorică, de exemplu, câteva articole din primul cod de legi din Muntenegru, adoptat de episcopul Petru I în 1798 (Jelavich I 2000, p. 224). Cu

toate că este vorba de perioada modernă, putem să folosim acest document pentru cercetările noastre, deoarece Muntenegru a fost o țară profund patriarhală, în care erau respectate mai mult obiceiurile decât legile, iar codicele a fost elaborat în baza tradițiilor și obiceiurilor seculare ale locului. Este surprinzător totuși faptul că femeile din Muntenegru, având un statut inferior și neavând în general drepturi civile, beneficiau de drepturi egale cu bărbații în ce privește moștenirea.

Despre aceasta ne vorbesc câteva articole din codice: „*Art. 53. Dacă un bărbat nu are moștenitori băieți, numai fete, atunci moștenirea lui și a strămoșilor trece la fiice (...)* Art. 55. *Dacă rămâne numai o fiică, moștenește după părinți toată averea imobilă și mobilă*” (Czarnagóra 1869, p. 110). Deci, după cum se vede, în legislație nici nu se pomenește că proprietatea imobilă este moștenită numai de bărbați. Este clar formulat că și fiicele aveau drept la moștenire și această poziție juridică era protejată de obicei și de lege.

Pentru alte țări europene situația se prezenta cu totul diferit. În perioada medievală lipsa dreptului la moștenire a averii imobile pentru femei era o normalitate. Conform dreptului englez din secolul al XII-lea femeile erau lipsite de dreptul de a moșteni imobile, de a-și administra zestrea, de a vinde sau de a cumpăra imobile, de a încheia contracte imobiliare, de a întocmi testamente, etc. fără prezența soțului. Dreptul la proprietate imobilă îl aveau numai văduvele (Репина 2002, c. 74-81).

Însă, în legislația europeană, care se caracteriza printr-o diversitate de forme nu numai statală, dar uneori și regională, erau prevăzute multiple forme de implicare a femeilor în problemele privind proprietatea. De exemplu, în Anglia soțul nu avea drept să efectueze tranzacții imobiliare fără permisiunea soției (Репина 2002, c. 74).

Aceeași situație era caracteristică și pentru Rusia până în secolul al XVIII-lea. Dreptul femeilor la imobil în Rusia medievală era determinat de zestrea primită la căsătorie și de faptul de a avea sau nu frați. În codicele de legi *Русская правда* era prevăzută moștenirea imobilului de către fiice numai dacă nu existau moștenitori pe linie masculină. Dacă erau fii, atunci era categoric interzis să moștenească fetele imobilul, chiar parțial (Марпезе 2009, c. 33-35; Пушкарева 2008, c. 55). Conform cercetărilor efectuate de vestitul medievist rus M.F. Vladimirschi-Budanov, în perioada 1562-1628, nici o fiică n-a moștenit moșiile părintești, chiar și atunci când nu avea frați (Владимирский- Буданов 1909, c. 480-481, 496).

Este surprinzătoare această afirmație deoarece, cercetând documentele epocii, am depistat un decret din 1611 în care se spunea: „*la cei boieri (...) la care au rămas soțiile cu fiicele, iar fiu nu sunt, moșiile să nu fie luate și la acele văduve să dați moșii pentru întreținere conform decretului de față și celui precedent care dădea văduvelor cu fiice întreținerea*” (Р 3 III 1985, c.

44-45). În acest document se subliniază statutul văduvelor care aveau numai fiice: ele puteau să rămână pe moșiile soților decedați sau uciși. Astfel, acest decret permitea femeilor să obțină o avere imobilă. Aici putem observa unele trăsături comune cu drepturile femeilor din Europa Occidentală unde numai femeile văduve beneficiau de moștenire.

În 1649 în Rusia a fost adoptat primul codice de legi sistematizat în care a fost legitimat dreptul succesoral al moșiilor de familie și al celor căpătate în urma serviciului (P 3 1985 (III), c. 358). În primul rând, moșteneau fiii, pe când fiicele primeau doar o parte din avere pentru întreținere. Dacă existau fii, fiicele nu aveau dreptul la moșii. În caz că frații decedau și nu aveau moștenitori, atunci toate moșiile lor treceau la surori. Această poziție juridică, privilegiul masculinității, a fost păstrată din *Русская Правда*. De asemenea, în *Соборное Уложение* era indicat că dacă nu sunt fii, moștenesc fiicele, surorile aveau dreptul să-i moștenească pe frații decedați și, cel mai interesant, că aceste moștenitoare aveau voie să lase averea copiilor lor (P 3 1985 (III), c. 358-359).

În concluzie la cele expuse până acum, putem afirma că în epoca medievală, în dreptul succesoral predomina privilegiul masculinității, însă erau cunoscute și cazuri când dreptul la moștenire îl aveau și fiicele, la egalitate cu frații lor. Prin studierea unui vast material documentar am încercat să justificăm această opinie. În perioada respectivă, dreptul succesoral determina în mare măsură statutul juridic și social al femeilor. Cu toate că în Europa existau diferite forme și modele de drept succesoral, totuși, în majoritatea țărilor, femeile erau înlăturate de la moștenirea averii imobile, iar dacă aveau acest drept, atunci moșteneau în unele cazuri numai o pătrime, în alte cazuri moșteneau ceva mai mult, dar fără drept de a administra, de a vinde, etc. La încheierea căsătoriei, femeile erau înzestrate în forma averii mobile (obiecte prețioase, bani, mobilă, lucruri de uz casnic etc.). După înzestrare, fiicele erau excluse din masa succesorală a familiei. Numai văduvele aveau un statut deosebit și deseori moșteneau proprietatea soților, însă și ele erau limitate în drepturi în favoarea moștenitorilor, în primul rând a fiilor.

În Moldova situația se prezenta într-un chip deosebit deoarece fetele veneau la succesiune în mod egal cu băieții, iar dacă erau înzestrate anterior deschiderii succesiunii, puteau aduce zestrea la masa succesorală și atunci se proceda la o nouă împărțire a succesiunii (*sinisfora – n.a.*). Numeroase documente de epocă atestă că femeile moldovence beneficiau de dreptul la moștenire, înstrăinare, administrare, vânzare, cumpărare, etc., a imobilului. Dreptul succesoral al femeilor din Moldova medievală a determinat într-o măsură oarecare poziția juridico-statutară a acestora în societate, oferindu-le și o relativă libertate.

4.2. Schimbarea fetei în fecior. Dreptul de fiu

În sistemul dreptului patrimonial observăm deseori exagerarea lipsei, în alte țări, a dreptului femeilor la proprietate și moștenire. Totuși, existau diverse modalități purtând un caracter juridic, care oferea femeilor libertăți patrimoniale.

În procesul investigării și analizei documentelor epocii, am întâlnit o serie de acte care demonstrează că femeile obțineau totuși dreptul la moștenire prin diferite metode, acceptabile în epoca medievală. De exemplu, în Transilvania, în cazul când în familie nu erau moștenitori pe linie masculină, capul familiei apela la rege să numească fata cu *drept de fiu* la moștenire, *adică să schimbe fata în fecior*. Acest drept fetele puteau să-l obțină numai cu consimțământul regelui: „(Tripartitum) *Este îngăduit și femeilor, dacă maiestatea regească a făcut drept moștenitor adevărat și urmaș bărbătesc de-a dreptul pe o fiică sau femeie oarecare cu privire la drepturile tatălui sau chiar ale fratelui ei, dacă acesta este lipsit de moștenitor și își dă învoiala la această schimbare a fetei în băiat*” (CSISDR, p. 671).

Regele era proprietarul absolut (*dominium emines*) al întregului pământ al țării și acest drept se manifesta printr-o serie întreagă de prerogative. Așa, de exemplu, în Germania medievală, vasalul nu putea să-și înstrăineze pământurile fără consimțământul regelui. Transilvania era mult influențată de dreptul german. Pentru vânzarea sau donarea unei moșii, era nevoie de încuviințarea regală (*consensus regius*). De o asemenea încuviințare era nevoie și în caz de *praefectio* și în caz de *înfrățiri*. În primul rând, proprietarul unei moșii lipsit de urmași bărbătești cerea regelui să îngăduie ca fiica sau fiicele sale, să fie „*schimbate*” (*praeficere*) în bărbați, pentru a putea moșteni averea obținută prin danie regală de către tatăl lor, iar în cel de-al doilea caz, cineva înfrățindu-se cu o altă persoană, cerea regelui să îngăduie această înfrățire (*fraternalis adoptio*), indiferent de sexul persoanelor respective și să consfințească dreptul de succesiune reciprocă între ei (CSISDR, p. 461).

Mai multe documente din epocă medievală demonstrează cum era obținut *dreptul de fiu* prin *schimbarea fetei în fecior*: „1364 mai 13 (in festo sancte Trinitatis), Buda. Ludovic I, regele Ungariei, hotărăște că Elizabeta, fiica lui Ștefan, fiul lui Laurențiu de Dob (Dubý), soția lui Mihail de Monak, să moștenească cu *drept de fiu* toate drepturile de moșie ale tatălui său Ștefan și ale fratelui ei Dorug, morți fără moștenitori” (DRH C XII, p. 269 (271)).

În aceeași ordine de idei vine documentul din 13 iulie 1363, prin care regele Ungariei confirmă că „*nobila noastră doamnă numită Caterină (...) fiica răposatului Ders de Călvăsar, ca dreaptă și legiuită moștenitoare și urmașă la moșia acestui Ders, tatăl său, numită Buia, aflătoare în comitatul Alba din Transilvania, precum și la toate celelalte moșii și drepturi de moșii ale acestui răposat Ders, oriunde s-ar afla, voind ca această nobilă doamnă Caterina să*

urmeze întocmai ca un fiu la sus-zisele moșii părintești și drepturi de moșii ce țineau de drept de zisul său tată Ders, spre a fi stăpânite, ținute și avute pe veci și nestrămutat de ea și toți moștenitorii și urmașii săi” (DRH C XII, p. 160-161 (179)).

Drept exemplu ilustrativ poate servi documentul din 20 aprilie 1365: „*Ludovic, din mila lui Dumnezeu regele Ungariei (...) noi pe nobila copilă Ecaterina, fiica răposatului magistrul Ștefan (...) logodită cu magistrul Balasiu (...) am făcut-o moștenitor adevărat ca și pe un urmaș de parte bărbătească, în toate moșiile și bucățile de moșie părintești, pe care le are*” (DRH C XII, p. 415-416 (397)).

Foarte interesant este și un document din 4 aprilie 1535, conform căruia frații Ladislau și Francisc Zolyomy recunosc fiicei fratelui lor, Ioan Zalyomy, Clara, dreptul bărbătesc de a moșteni toată averea tatălui ei: „*(...) Ladislau și Francisc, după o îndelungată chibzuință între ei, voind astfel să răsplătească cu mărinimie binefacerile și ajutoarele pe care le-a făcut lor răposatul Ioan Zolyomy au socotit-o, au prefăcut-o și au făcut-o pe darnica lor copilă, Clara, fiica aceluia răposat Ioan Zolyomy născută din doamna Caterina (...), întărind-o în toate bunurile și drepturile de stăpânire ale pomenitului răposat Ioan Zolyomy, adică tatăl acestei copile, Clara (...) și în părțile supuse ei s-ar afla și s-ar găsi ca adevărat moștenitor și urmaș de parte bărbătească și o instituie, o schimbă și o face înaintea noastră și au recunoscut-o pe acea copilă, Clara și pe toți moștenitorii și urmașii ei, fie de parte bărbătească, fie femeiască, ca pe o moștenitoare pe veci a tuturor bunurilor și drepturilor de stăpânire*” (CSISDR, p. 664).

Trebuie să recunoaștem că este un document de epocă excepțional, care descrie un caz ieșit din comun, deoarece o domniță obține „*drept bărbătesc de a moșteni*” averea tatălui ei de la frații tatălui, care aveau tot dreptul să o tuteleze până se va căsători și, în general, aveau dreptul să preia moșiile fratelui. Este surprinzător și faptul că această Clara obține și dreptul de a-și administra singură averea, apoi să o lase urmașilor ei, „*fie de parte bărbătească, fie femeiască*”.

Conform *Tripartitum*, femeile din Transilvania aveau dreptul la *sfertul cuvenit doamnelor* din moșiile familiei. De exemplu, în unele documente de epocă găsim formulări ca aceasta: „*Capitanul din Oradea adeverește că fii lui Lökös de Ivankahaza predau surorilor lor moșia Bank din comitatul Bihor pentru sfertul cuvenit lor ca fiice*” (DRH C XII, p. 216 (230)). Dar, după cum am menționat mai sus, femeile nu aveau drept nici să vândă, nici să cumpere proprietăți. Merită atenție unele documente, care demonstrează că existau totuși modalități de a rezolva problema. Ca și în situațiile cu *drept de fiu* era suficient să se apeleze la rege. Desigur, această formulă nu constituia o regulă, era mai mult o excepție, dar totuși ea exista și uneori se aplica.

Prezentăm următorul document din 7 februarie 1357 care ni se pare edificator: „*pentru sporirea autorității regești, și a cinstei regatului nostru și fiind conduși de amintirea luminilor noastre care sprijinindu-se pe obiceiul încuviințat al țării noastre ca nici unul dintre nobili sau din cei care au moșii să voiască să dea și să treacă în stăpânirea fiicelor lor a patra parte convenită ca fiică, împreună cu moșii, fără încuviințarea regească, dar să poată să dăruiască totuși, din dărnicia regelui, pentru aceasta, numai răscumpărarea bănească (...) dăm binevoitor încuviințarea regească cu privire la răscumpărarea moșiei de mai sus zisă drept pătrime a zisei nobile doamne, făcute și plătite ei de către Ioan, fratele ei după mamă*” (DRH C XII, p. 338-340 (333)).

Din punct de vedere informațional, documentul prezintă un dublu interes. Este demonstrat că doamnele nu au dreptul să dăruiască propria moșie, decât dacă moșia va fi răscumpărată de la rege și cu permisiunea acestuia. Moșia se răscumpără pentru doamnă de fratele ei, (după mamă ! – n.a.). Este vorba despre moștenirea averii în familie după mamă și după tată. În cazul de față, sora cu fratele împart proprietatea părintească. Cu siguranță, fratele a moștenit și de la mamă și de la tată, iar sora – numai de la mamă. Fratele are grijă de sora lui, ca ea să intre în posesia imobilului cu dreptul de a-l dăruia, probabil, în viitor, tot lui. El obține acest drept în scopul de a păstra pentru sine averea familiei în întregime.

Altă modalitate de a proteja proprietatea familiei era permisiunea regelui de a înzestra femeia cu drept la moștenire pe cale legală. Avem puține documente în acest sens, deoarece foarte rar se aplica acest drept, în majoritatea cazurilor toată averea se lăsa unei persoane de sex masculin din familie. Având la dispoziție doar câteva exemple, propunem examinarea lor: „*15 martie 1365 (...) am hotărât din darnica milostivire a bunăvoinței regești, pe cât putem și după cum ni se îngăduie de drept să facem fiicelor sale născute din Ioan și celor ce în chip legiuit se vor trage din el, această milostivire: că dacă acel Ioan, tatăl lor, s-ar întâmpla cu voia îndurării dumnezeiești să plece din lumea aceasta fără moștenitori de parte bărbătească, atunci acele fiice ale lui să-l moștenească și să poată și să fie volnice să vină acelea la moștenire, întocmai ca fiii adevărați, legiuși și firește ai aceluia Ioan, la toate moșiile și părțile de moșii ale lui, aflătoare oriunde în țara noastră și numite oricum (...) să treacă asupra celor nobile doamne și a moștenitorilor și a tuturor urmașilor lor ca moștenire de veci, fără vătămarea dreptului altuia, fără a se ține seama de legea obișnuielnică a țării noastre, care s-ar arăta că s-ar împotrivi acestei milostiviri a noastre*” (DRH C XII, p. 409-410 (392)).

Considerăm că acest document este excepțional din punct de vedere istoric și juridic. Ludovic cel Mare confirma unuia dintre demnitarii săi și moștenitorilor lui indiferent de sex, masculin sau feminin (!) dreptul la moștenire fără a ține „seama de legea obișnuielnică”, care

este împotriva. Regele, prin această decizie, pe de-o parte dovedește o poziție conservatoare față de lege și obicei, pe de altă parte, face un pas important spre schimbarea acestora. Nu era vorba de schimbări esențiale în general, este un caz particular, dar realizat legal și juridic în favoarea doamnelor.

Conform cercetărilor renumitului savant Matei Cazacu, în Țara Românească „transformarea fetei în băiat sau *așezarea de fică să-i fie în loc de fiu* era cunoscută începând cu secolul al XV-lea. Era o ficțiune juridică prin care, în caz de desherență, fetei îi era atribuit rolul de băiat în familie, care moșteneau astfel numele de familie și toată averea părintească. Se practica această formulă juridică în marile familii boierești, dornice să-și păstreze coeziunea domeniului funciar cu aprobarea domnului și Sfatului domnesc. Era răspunsul familiei la practica aplicării *predalicii*“ (Cazacu 2013, p. 19).

Cu regret, nu a fost depistat nici un document privind astfel de cazuri în Țara Moldovei. Cu siguranță, aceasta se explică prin faptul că fetele erau asigurate de la nașterea cu dreptul egal la moștenire cu cel al fraților. În familie nu exista vreun pericol că în cazul lipsei unui moștenitor pe linie masculină, averea lor să treacă în domeniul și stăpânirea domnească. În viziunea noastră, această practică juridică, *schimbarea fetei în fecior*, este excepțională, având în vedere asigurarea legală a fetelor cu dreptul la moștenire. Fetele moșteneau nu numai averea, dar și numele de familie. Soțul ulterior, era obligat să ia numele de familie a soției, iar copiii, născuți din această mariaj, la fel purtau și ei numele mamei. Primul copil de sex masculin devenea moștenitorul familiei. Astfel, prin intermediul acestei formule juridice, femeilor din Țara Românească și Transilvania li se ofereau libertățile patrimoniale.

4.3. Înfrățirea sau „așezarea” fiicelor

Înfrățirea a fost instituția care crea o rudenie artificială între două sau mai multe persoane ce aveau o proprietate comună și avea drept scop asigurarea succesiunii înfrățitului supraviețuitor (Firoiu 1976, p. 88). Aceasta era o practică juridică care crea un drept reciproc de moștenire între două persoane, astfel, încât, dacă una din ele murea fără copii, ea era moștenită de fratele sau sora sa de cruce rămasă în viață și nu de rudele cele mai apropiate. Prin urmare, ca să dai cuiva dreptul la moștenire trebuia să te înfrățești cu el, să-l faci „*frate*” (Condurachi 1919, p. 68).

În *Tripartitum* găsim noțiunea ce însemna înfrățirea pe moșie: „1517. *Înfrățirea constă în rânduirea oricărei persoane străine de către o alta (lipsită de moștenitori legiuți) ca succesor al bunurilor acesteia din urmă (...). Aceasta nu are și nu va avea tărie fără îngăduința și încuviințarea principelui nostru*” (Tripartitum CSISDR, p. 671))

„Înfrățirea de moșie este cunoscută și sub numele de *așezare pe moșie*, fiind pusă în legătură cu desherența masculină. Era folosită de persoanele lipsite de moștenitori direcți pe linie masculină, de regulă, fiind un act între rude colaterale, însoțit de anumite ceremonii și care genera efecte patrimoniale pentru beneficiar. Constituind derogări de la dreptul succesoral comun, înfrățirile de moșie necesitau aprobarea domnească, adică confirmarea, domnul percepând cu acest prilej și în baza lui *dominium eminens*, darea calului. Dacă în actele din Moldova instituția înfrățirii de moșie nu apare înregistrată, în schimb în Transilvania ea este prezentă în secolul al XV-lea, fiind numită în actele de limbă latină *fraternalis adoptio* sau *adoptiva fraternitas*“ (Bolca 2010, 17-18).

Înfrățirile între membrii familiei (între veri, frați și surori, nepoți și nepoate, fii și fiice, etc.) în perioada respectivă, era folosită în scopul ocării piedicilor stabilite de dreptul succesoral pentru moștenirea bunurilor părintești, ale bunicilor, unchilor, etc. și se practica în general pentru asigurarea conservării bunurilor în familie (Cronț Gh., 1969, p. 49-58). Prin acest procedeu fiicele puteau moșteni averea părinților lipsiți de fiu. Procedul poartă și denumirea de „așezare”. Pe lângă expresia „*a așezat pe fiica sa în loc de fiu*” sau „*a așezat pe fiicele sale în loc de fiu*”, actele mai utilizează expresiile: „*și-a făcut fiicele ca să-i fie în loc de fiu*”, „*a așezat pe fiicele sale ca să fie între ele surori, una cu cealaltă, de ocol (de moșie – n.a.)*” (DIR B XVI/II, p. 187; IV, 170; DRH B I, p. 283-285 (175), 422-4232 (62), 476-477 (292), 483-484 (296); DIR B IV, p. 243).

Înfrățitorul își rezerva stăpânirea moșiei pe timpul vieții, așezându-și fiicele în moșiile sale, ca să-i fie fiicele în loc de fii. Drept exemplu servește documentul din 12 noiembrie 1463 prin care Radu cel Frumos întărea lui „*Radoslav și altora ocinele la Dădilești (...) să fie unite. Și fiicele lui Radoslav, Marina și Staia, să le fie în loc de fiu asupra ocinilor și asupra întregii averi. Cui dintre dânșii i se va întâmpla moarte, iar ocinele și averea să fie celor rămași, iar prădalica între dânșii să nu fie. Și domniei mele i-au dat cal*” (DRH B I, p. 207-208 (122)).

Conform *obiceiului pământului* condiția era că moșia pe care se înfrățesc două persoane nu trebuia să se vândă, deoarece moșia rămasă în urma morții unuia dintre cei doi se moștenește de cel rămas în viață. Ei își făceau reciproc daruri. Actul care consfințea această legătură era însoțit de o ceremonie religioasă, care consta într-o slujbă bisericească urmată de jurământ în fața clerului și a martorilor, căci trebuiau să știe despre o atare asociere și megieșii cu pământul pentru care s-au înfrățit. Ori de câte ori se făcea vreo înfrățire se dădea domnului un cal (Berechet 1930, p. 14).

În Muntenia și Oltenia erau cunoscute cazuri când o asemenea legătură se realiza între frate și soră sau între doi soți. Prezentăm mai jos o serie de documente ale epocii cu acest

subiect. De exemplu, prin actul din 14 septembrie 1565, Petru voievod întărea înfrățirile „lui (...) Stanciul el însuși a venit înaintea domniei mele și a așezat și înfrățit pe fetele lui anume Dragole și Lupa cu feciorul lui anume Dan pe partea lui de ocină, peste toată și peste moară și peste toate bucatele lui, ca să fie trei frați la un loc nedespărțiți. Și iar a venit însuși Dan înaintea domniei mele și a dat și a înfrățit pe feciorii lui anume Stan și Lupul cu fetele lui anume Fruma și Sora pe partea lui de ocină pe toată ca să fie patru frați la un loc nedespărțiți” (CSISDR, p. 658). Deci, după cum putem observa în anumite cazuri, părinții își înfrățeau copiii, fiii cu fiicele, și în acest mod asigurau păstrarea integrității moșiilor care rămâneau neștirbite în patrimoniul familiei reprezentată de aceștia.

Pentru a evita risipirea moșiilor se practica și înfrățirea între soți. „1554 februarie 28 – 1557 decembrie 26. Pătrașcu cel Bun întărește lui Stănilă vornic, înfrățit cu soția lui Neacșa, mai multe sate, țigani, averi și bucate (...) iar de se va întâmpla să moară mai înainte, jupâneasa lui, Neacșa, singur jupânul Stănilă vornicul tot să stăpânească acestea ce sunt mai sus-zise sate și țigani și toate bucatele ei. Și de va vrea să se însoare ori să nu se însoare, el tot să le stăpânească la viața lui. Iar dacă să va întâmpla cumva mai înainte moarte jupânului Stănilă vornicul și jupâneasa lui Neacșa, singură să stăpânească aceste de sunt mai sus zise sate (...) și toate bucatele lui măcar dacă va vrea să să mărite sau de nu va vrea să să mărite, toate să le stăpânească (...) câte să vor afla ale lui Stănilă vornicul, până când va trăi jupâneasa lui, Neacșa. Iar den nepoții lui de frate sau nepoate nici o treabă și nici un amestec să nu aibă. Așa au venit și așa s-au tocmit și s-au înfrățit de a lor bună voie (...) iar după moartea lui Stănilă vornicul și a jupânesei lui, Neacșa, să fie să stăpânească aceste sate și țigani și toate bucatele lor sfântă mănăstirea Vărbila” (DIR B XVI/III, p. 19).

Frapant este faptul că soții aveau drept la averea „înfrățită” chiar în caz de recăsătorie după decesul unuia din ei. Însă apare întrebarea de ce soții apelau la dreptul de moștenire prin înfrățire, când în perioada cercetată era deja răspândită practica întocmirii testamentului.

În opinia lui Ștefan Gr. Berechet situațiile de înfrățire între frați și surori sau soți, etc., evidențiază mai clar instituția privilegiului masculinității (Berechet 1930, p. 14). Pavel Mircea Florea consideră că „înfrățirea a devenit operantă doar în caz de desherență, atât pe linie masculină cât și pe cea feminină, fiind o dovadă a caracterului nediscriminatoriu al sexului în stabilirea succesiunii” (Florea 2006, p. 237-240). În susținerea acestei supoziții cercetătorul aduce drept argument un document din 23 mai 1515: „Io Basarab voievod...Dă domnia mea această poruncă a domniei mele cinstitului boier al domniei mele, jupan Oancea portar și cu copiii lui, fie fii, **fie fiice**, ca să le fie țiganii pe nume Radu, cu copii lui (...) pentru că l-a dobândit de la domnia mea cu dreaptă și credincioasă slujbă. Iar apoi a venit jupan Oancea

*înaintea domniei mele de a așezat pe fratele său jupan Stoica cu copiii, fie fii, **fie fiice**, însă după moartea jupanului Oancea, când nici cum nu se vor găsi nici un fiu, nici o fiică, atunci să stăpânească jupan Stoica acei țigani. Iar până când se va ajunge de nu se vor găsi în viață dintre feciorii și **dintre fetele** jupanului Oancea, ei să stăpânească țiganii ce sunt mai sus scriși. De aceea le-am dat lor domnia mea ca să le fie de ocină și de ohabă lor și fiilor. Și oricui dintre ei li se va întâmpla moarte întâi, la ei prădalica să nu fie, ci să le rămână lor”* (Florea 2006, p. 238-239).

Documentul prezintă o informație importantă și deosebită, deoarece vorbește despre cazul când domnitorul confirmă jupanului Oancea, „*cu copiii lui, fie fii, fie fiice*”, trei sălașe de țigani, pentru „*dreaptă și credincioasă slujbă*”, apoi acest Oancea cere de la domnie să i se confirme înfrățirea peste aceste sălașe cu fratele său Stoica „*cu copiii, fie fii, fie fiice*”, subliniind „*de nu se vor găsi în viață dintre feciorii și dintre fetele jupanului Oancea, ei să stăpânească*”. Documentul demonstrează că, obținând aceste sălașe, boierul a protejat această avere prin toate mijloacele posibile pentru acele timpuri. În danie sunt menționați fiii în mod egal cu fiicele, inclusiv la înfrățirea și cu copiii fratelui. La urmă dania și înfrățirea se confirmă prin formula cea mai sigură - „*prădalica să nu fie*”.

În concluzie la cele de mai sus putem afirma că anume instituția de înfrățire demonstrează egalitatea ambelor sexe în drepturile succesoriale și, mai mult decât atât, asigura protejarea acestui drept pentru moștenitori. Era o modalitate sigură și eficientă pentru femei să devină proprietare cu drept de stăpânire și moștenire a domeniilor familiale, deoarece acest drept se obținea prin confirmarea domnului și nu putea fi contestat de rude apropiate din partea soțului sau soției.

4.4. Uricul (hrisovul) dat de domn pentru femei

În Moldova, Țara Românească, la fel și în Transilvania posibilitățile de dobândire a proprietății în perioada feudală erau dintre cele mai diverse și originale. O problemă care trebuie ilustrată prin documente este aceea a proprietății donate femeilor. Se știe că proprietatea donată provenea din daniile făcute de către domn sau rege boierilor pentru „*credință și slujba cea dreaptă*” și era confirmată prin uric.

Menționăm că în actele domnești, la întărirea uricului, foarte des se menționa că pământurile date de domn, aparțin nu numai beneficiarului respectiv, ci și soției, și copiilor lor indiferent de sex. Documentul din 1411, iunie 28, demonstrează pe deplin această situație. „*Din mila lui Dumnezeu, noi Io Alexandru voievod, domn al Țării Moldovei cu fratele meu jupan Bogdan. Facem cunoscut cu această carte a noastră, tuturor bunilor pani, cari o vor vedea această carte sau vor auzi cetindu-se, că această adevărată sluga și boier al nostru Plotun a*

slujit mai înainte părintelui nostru, cu dreaptă și credincioasă slujbă, iar astăzi ne slujește nouă cu dreaptă și credincioasă slujbă. De aceea noi, l-am miluit cu deosebită milă, i-am dat un sat, Plotunești, de la Strunga. Acesta să-i fie lui uric, cu tot venitul, în vecii vecilor, acestuia și copiilor lui, sau băiat sau fată, și nepoților lui” (DIR A XIV, XV/I, p. 26-27 (31)).

În documentele medievale foarte des figurează formula de donație a uricului la ambii soți: „am dat lui Șoldan al lui Petru și femeii lui, fiica panului Giulea” (DIR A XIV, XV/ I, 27 (32)); „lui Cârstea și femeii lui Mariei” (DIR A XIV, XV/I, 69 (80)); „credinciosului pan, Hodco Costici și femeii sale Vasiutca și copiilor lor să le fie uric” (DIR A XIV, XV/ I, p. 119 (125)).

În anumite cazuri, domnul, confirmând uricul, consemna că pământurile „miluite” aparțin și soției. În 1424/1425, Alexandru cel Bun emite următorul document: „adevărată slugă a noastră boier Bărbosul, ne-a slujit cu dreaptă și credincioasă slujbă. L-am miluit cu deosebita noastră milă și i-am dat în țara noastră un sat pe Șumuz, unde este casa lui, ca să fie lui uric, cu tot venitul, până când va fi în viață. Iar după viața lui, să fie femeii lui, Marena și nepoatelor ei, Anuța și Stana, și copiilor lor” (DIR A XIV, XV/I, p. 50 (58)).

Din acest document se vede că în primul rând, toată moștenirea revenea soției. În al doilea rând, boierul, neavând moștenitori de gen masculin, ci doar fete, și ele aveau dreptul la moștenirea tuturor bunurilor familiei. Adică, ceea ce a obținut boierul prin serviciile sale față de domn devine proprietate ereditară, indiferent de sexul moștenitorilor. Se știe că în Europa deseori se ofereau titluri și pământuri numai demnitarului, sau fiilor lui, dacă aceștia își asumau obligațiile de demnitari ai regelui. În aceste situații femeile nu aveau drept la moștenire.

În Moldova erau cunoscute numeroase cazuri când femeile primeau urice de la domnitori. Drept exemplu poate servi un document din 28 ianuarie 1433, emis de Ilie I (1432-1433, 1435-1436. 1436-1442, asociat cu Ștefan II din 1436) prin care se dă în proprietatea unei femei un sat, fost în proprietatea unui boier. „Noi Ilie voievod, domn al țării Moldovei (...) pe această adevărată Matuși țaa miluit-o cu deosebita noastră milă și i-am dat în țara noastră un sat pe Plotuniță la câmp, anume unde a fost Neagoe Gănescul. Acesta să-i fie uric cu tot venitul și copiilor ei și nepoților ei și mamei ei Maria” (DIR A XIV, XV/I, p. 100 (117); AM 1947, c. 56-57).

În 1502, Bogdan III (1504-1517) dă uric unui grup de femei: „(...) adevărate Stana și surorile ei Zoica și Marena și Parasca, nepoatele lui Marcu (...) să fie de la noi uric” (DIR A XVI/I, p. 21 (20); 22 (21)). Un alt document (1436-1442) ne prezintă uricul primit de un boier și sora lui privind stăpânirea unor sate în mod egal (sora fiind deja măritată). „Ilie și Ștefan întăresc lui Sima logofătul și surorii lui, Ana, soția lui Bârsan, satele Glodeni, jumătate de Voinova, unde

au șezut vătămanul Pașcu” (Costăchescu (Documente II), p. 114-118 (35); DIR A XIV, XV/I, p. 121 (148 f.d.)).

Se cunosc cazuri litigioase când femeile obțineau din partea domnului toată susținerea și confirmarea la proprietate, dacă cineva încerca să le ia pe nedrept averea. Documentul din 5 aprilie 1624, ne arată situația când de la o femeie, fără permisiunea ei, a fost luată și vândută o parte din moșie. Domnul, judecând pricina, decide: „*Noi Radul voievod, cu mila lui Dumnezeu, domnul Țării Moldovei. Dat-am carte domnii mele giupânesăi Goiuae spre aceea ca să hie tare și puternică, cu carte domnii mele, a să lega în satu Buruinești, în parte ceea ce au vândut Pârvul, pentru care lucru o au vândut și de dânsa n-au întrebat. Deci nime să nu cuteze a ține sau a opri înaintea cărții domnii mele. Și altul să nu să amestece*” (DIR A XVII/V, 283 (369)).

Un caz asemănător este reflectat în alt document, emis de Ștefan Tomșa la 10 iulie 1623. Doamna Dochia ajunge la judecată în fața domnului țării pentru restituirea proprietății, „*dreapta ei ocină și dedină din satul Țutcani, a treia parte de sat ce este în ținutul Neamț*”, care a fost „*împresurată de Vasile Bolboaca și el făcuse zapise de mărturie de la oameni buni, fără știrea ei, cum și-a cumpărat el, de la ea*”. Domnescul act indică că a „*întărit Dochiei acea ocină, a treia parte, ca să-i fie și de la noi uric, ocină cu tot venitul*” (DRH A XVIII, p. 142-143 (96)).

Un document din 16 decembrie, 1623 (Iași), descrie cazul când o văduvă împreună cu copiii ei se judecă pentru un sat „*Negriteștii (...) zicând Duca cum că i-ar fi fost danie de la Ștefan Tomșa voievod (...) pentru că boierul ei (al Solomiei – n.a.), Vorontar comis, într-aceeași vreme au fost în Țara Leșască*” (DRH A XVIII, p. 192 (145)).

La rândul său, jupâneasa Solomie aduce argumente esențiale în judecată, inclusiv hotărârile de la judecățile precedente, „*au arătat înaintea noastră și privelegii de danie și de cumpărătură de la Irimie voievod și iarăși ispisoc de giudecată și de ferie de la Gaspar voievod și de la Ștefan Tomșa voievod, din domnie ce di pe urmă, iarăși pentru giudecată și ferie*” (DRH A XVIII, p. 192- 193 (145)).

Pentru acest sat avuseseră loc mai multe procese de judecată și doamna a prezentat pentru cercetare în instanța judecătorească actele necesare: de proprietate și de cumpărare, la care adaugă sentințele de la judecățile anterioare. Decizia domnului și a Sfatului domnesc era categorică și în favoarea jupânesei: „*i-am giudecat pe dânsii după legea pământului (...) și mai sus numit Duca ușăriu s-au dat rămas din toată lege noastră*” (DRH A XVIII, p. 192 -193(145)).

Materialul documentar prezentat mai sus ne demonstrează că femeile din Moldova aveau dreptul să primească uric, să-l moștenească, să-l administreze și să-l apere prin judecată în caz de la nevoie. În toate cazurile cercetate doamnele figurează la procese în calitate de acuzatori sau martori, singure, fără părinte, soț, frate, etc. care să le însoțească sau să le reprezinte.

Erau cunoscute și cazuri când soțul reprezenta interesele soției și ale familiei ei în fața instanței de judecată. Drept exemplu poate servi un document din 15 decembrie 1623, în care se examinează procesul pentru imobilul unei doamne: „*i-am judecat după legea țării și am îndreptat pe boierul nostru, Lupul logofăt, și pe cneaghina lui, Mariuca, și pe frații ei, fiii lui Ștefan Prăjescul stolnic, și pe verii lor*” (DRH A, p. 191-192 (144)).

Deci, din acest act putem tragem următoarele concluzii. În primul rând, soțul prezenta interesele nu numai ale soției, dar și ale întregii familii, ale fraților și verilor ei, chiar și pe ale tatălui soției (Ștefan Prăjescul stolnic - n.a.). Posibil că tatăl era sau de vârstă înaintată, sau bolnav și nu putea să participe activ la judecată. Frații și verii, cu mare probabilitate erau minori și nu aveau drept să se implice în proces. Prin urmare Lupul, logofăt, era reprezentantul întregii familii.

4.5. Sinisfora

Istoricii medievști au constatat că în *obiceiul vechi* al secolelor XVI-XVII s-a stabilit un fenomen, numit *sinisfora*, conform căruia fiica, măritată anterior decesului părinților și, deci, înzestrată cu o avere corespunzătoare, la deschiderea succesiunii avea dreptul să moștenească și alte bunuri și terenuri anexându-le la imobilul deja primit (СОВЕТОВ 1972, p. 317-322).

În Moldova medievală, fiicele veneau la succesiune în mod egal cu frații lor, iar dacă fuseseră înzestrate anterior deschiderii succesiunii, puteau aduce zestrea la masa succesorală și atunci se proceda la o nouă împărțire a averii părintești (Firoiu 1976, p. 91). Deci, *sinisfora* – era o normă a dreptului consuetudinar moldovenesc, pe baza căreia fiica, înzestrată la căsătorie cu avere imobilă (moșii, vii, sate, etc.), în cazul deschiderii succesiunii în urma decesului unuia din părinți, avea dreptul la o parte din moștenire de rând cu frații ei, adăugând-o la zestrea deja primită (Galben 1986, p. 108).

Explicația juridică a noțiunii și a acestui fenomen o putem găsi în documente din secolul al XIX – lea „*Legile locale Basarabene. Drepturile și datoriile familiale*”, partea I, Tom X, art. 119-179, în capitolul „*Despre împărțeală-raport (sinisforă)*” (Egunov 1881, p. 7): „30. Dacă unul din copii a primit de la părinți zestre sau partea de moștenire cuvenită lui, atunci el nu va mai putea fi părtaș în moștenire cu ceilalți copii cari n-au primit nimic, dacă nu va face raport. Raportul se face în acest mod: cineva a dat zestre unora din copiii săi sau partea cuvenită lor din moștenire și i-a slobozit de sub puterea părintească; apoi părintele a murit, sau fără testament, sau făcând un testament în care nu i-a pomenit, iar copiii acestuia se opun la aceasta și voiesc a lua parte la moștenire împreună cu ceilalți frați cari n-au primit de la tată nimic înaintea morții sale și să împartă averea părintească cu dânsii în chip egal. Pâra se dezbate înaintea judecății și legea stabilește ca copiii aceștia să depună tot ce au primit de la părinți și să amestece acest tot cu

restul averii părintești, și atunci să se facă parte egală tuturor moștenitorilor. Aceasta în sensul legal se cheamă raport (sinisfora) (Arm. 5-8-127). Dacă părinții dotează cu zestre, sau în timpul vieții dau unora dintre copii partea pe care aceștia și-o doresc și la urmă mor fără testament, sau, lăsând testament, nu pomenesc nimic de aceasta, atunci acei copii, dacă socot că au primit o parte prea mică, pot să raporteze și să depună într-o singură masă ceea ce au primit de la părinți și unind cu averea rămasă în casa părintească, să împartă apoi în părți egale cu ceilalți frați (Don. 39-1)” (Egunov 1881, p. 25).

Pavel V. Sovetov a demonstrat că în secolele XV-XVII, treptat, odată cu evoluția dreptului de moștenire, se introduce în sistemul dreptului nescris obiceiul potrivit căruia fiica ce primise zestre la căsătorie putea mai târziu să moștenească și bunuri imobiliare. Acest drept a fost preluat din dreptul bizantin și, de la mijlocul secolului al XVII-lea, a fost introdus în legislația în vigoare în Moldova. Izvoarele epocii dovedesc că fiica măritată avea dreptul de a participa la împărțirea averii părintești, inclusiv a pământului (СОВЕТОВ 1972, p. 317-322; Galben 1986, p. 71-72).

Ca exemplu poate servi un document din 24 aprilie 1625, care ne arată procesul pentru împărțirea unor ocini din Hriațca și Oncești, făcut de Simion Malai cu fratele său, Gheorghe, și sora lor, Tofana, după decesul părinților, „*să li împărțim numai amândouă fraților, că surorii lor, din bucate, au fost înzestrată di părinți*” (DRH A XVIII, p. 386 (314)).

Din documentul prezentat observăm că aceste două sate constituiau toată averea părinților și era împărțită în modul următor: satul Hriațca în trei părți, iar satul Oncești numai în două, deoarece fiica deja a primise cota sa de imobil în calitate de zestre.

Explicația o găsim în documentele juridice: „Dacă tatăl dă zestre fetei sale, pentru ca aceasta să se mulțumească cu zestrea dată și să nu participe mai mult la moștenirea lui, o asemenea condițiune n-are putere și nu împiedică pe fată de a moșteni dacă tatăl moare fără testament: numai că ea trebuie să raporteze la masă zestrea sa, și s-o amestece la un loc cu averea părintească, din care apoi va primi parte egală cu frații săi. Darul dinaintea căsătoriei, întocmai ca și zestrea, trebuie de asemenea să fie raportat la masa succesiunii, dacă cel care a dat darul a murit fără a lăsa testament, oricine ar fi el – tată, mamă, bunic, bunică sau străbunul după tată sau mamă. Fiica, dacă a moștenit pe mamă după un testament, nu va raporta zestrea sa la masă” (Egunov 1881, p. 25).

În continuare, documentul din 1625 relatează: „*Și am socotit din dresa ci au avut de moșie și de cumpărături părinților săi (...) din Hreațca noi le-am împărțit în trii părți vatra satului și le-am rădicat și stâlpi între părțile lor, și vecinii să-și fie ciniși (fiecare – n.a.) după*

stâlpul ci li s-au cuvenit (...). Iar din Oncești (...) din bucate din toate câte s-au găsit, împărțitule-am fraților amândurora, în două părți” (DRH A XVIII, p. 386 (314)).

După cum se arată mai departe, pe lângă faptul că frații și sora au împărțit între ei toată averea, ei au luat decizia ca livada, iazul și morile să fie în posesia și beneficiul tuturor. În documentele de epocă o astfel de împărțire a bunurilor să numea „*frățescă*”.

În plus, în obligațiile acestora intra sprijinul material în construirea casei unuia dintre frați: „*iar pomete iar să fie tuturor, frățeste, și heleșteul și morile din gios, tot frățeste. Și la făcutul casălor lui Sămion să fie de ajutor, la adusul lemnului, cu toți vecinii dinpreună, până ci vor rădica și lui Simion casa*” (DRH A XVIII, p. 386 (314)).

O ilustrare clară a acestui tip de moștenire găsim în documentul din 9 ianuarie 1689 (7197), conform căruia frații doamnei Ana Bantăș, soția domnului Moldovei Constantin Cantemir (1685-1693), îi dau o parte din averea strămoșească: „*Andrei Bantăș, clucer, și cu fratele Mihalachie Bantăș își împart moșiile cu sora lor Anița, doamna lui Constantin vv., dându-i acesteia trei părți din satul Vlădești (...) jumătate din satul Ținte (...) și o parte din satul Pojoreni (...) părți pe care le-au avut de cumpărătură și de danie de la strămoșul lor, Vicol, neguțătorul din Lăpușna*” (CDM IV, p. 264-265 (1171)).

Din documentul citat constatăm că doamna Ana Bantăș, fiind deja căsătorită și, evident, înzestrată la nuntă, obține ulterior și din moșia strămoșului Vicol o parte egală cu frații săi. Putem presupune că zestrea Anei Bantăș includea numai moșiile din partea părinților, adică *ocina*, iar după decesul părinților, ea împreună cu frații a participat la împărțirea averii părintești rămasă, care includea și moșiile de la bunici și străbunici, adică *dedina*.

Un alt document, emis la 4 mai 1700 de către fiul Anei Bantăș, Antioh Cantemir, domnul Moldovei (1695-1700, 1705-1707), ne vorbește despre faptul că „*Bârcă de la visterie*” cere ca frații soției să-i dea acesteia parte egală din averea lăsată de părinții lor. Pentru moșiile cumpărate de respectivii părinți după căsătoria fiicei lor, el propune să restituie banii. Antioh Cantemir la cererea lui „*scrie lui Ionașco Isăcescul și lui Toader Vârnav fost stolnic, să împartă egal moșiile și vecinii (șerbii – n.a.) moșteniți de la părinții lor, Pătrășcan clucerul și jupâneasa lui, între ei și Bârcă de la visterie, căsătorit cu nepoata lui Pătrășcan; să socoatească partea ce i se cuvine din moșiile cumpărate după căsătoria nepoatei lui Pătrășcan, iar pentru aceste părți ce i se cuvin, Bârcă să le întoarcă banii*” (CDM IV, p. 474-475 (2162)).

În acest document este vorba de un caz de litigiu, unde sunt semnificative două elemente. În primul rând, se cere împărțirea egală a moșiilor și a șerbilor între frați și o soră potrivit *sinisforei*, adică a dreptului fiicelor căsătorite și înzestrate de a participa la reîmpărțirea bunurilor imobiliare părintești. Este posibil ca frații s-o fi înlăturat pe soră de la împărțirea averii părinților

și atunci intervine soțul cu o rugămintă către domn să fie cercetat cazul. În al doilea rând, presupunem că frații au încercat să justifice acțiunea, pe motiv că sora fusese deja înzestrată la nuntă, iar averea părintească rămasă la momentul deschiderii succesiunii, era în mare parte cumpărată după căsătoria ei. Probabil că averea era de mare valoare, deoarece soțul promite că va plăti cu siguranță pentru aceste părți banii și va acoperi toate cheltuielile.

În perioada respectivă ascendentul ce făcea împărțeala dădea dispoziție fiind încă în viață, pentru a trece bunurile sale la descendenți. O perioadă de timp această formă de împărțire a fost singura aplicată. Când în practica judiciară a început să pătrundă mai frecvent forma testamentară (adică actul scris și confirmat de martori), se făcea uz de ea atunci, când un ascendent dorea să împartă el însuși bunurile sale între descendenți. În acest caz împărțirea nu-și producea efectul decât după încetarea din viață a ascendentului (Condurachi 1919, p. 64-65).

Un deosebit interes prezintă o diată din 20 martie 1701, alcătuită de o familie, soț și soție, care, fiind încă în viață, decid să împartă averea între copiii lor, fii și fiice: „*eu stolnicul Gavril Brăescu scriu și mărturisesc cu această a mea adevărată diată pentru moșie ce am împreună cu soțul meu (soția mea – n.a.), Soltana, acum până suntem noi vii, am socotit și am împărțit că după moartea noastră (...) și feciorii noștri, cari unde vor ține (vor primi – n.a.) moșii*” (Boga (Documente III), p. 7).

Pentru a evita neînțelegerile între copii, tatăl, stabilește averea pe care o acordă fiecăruia. Interesantă este și formularea, în care toți copii sunt numiți „*feciori*”. „*Deci, care din feciorii mei va trăi cu noi la viața noastră și la moartea noastră ne va griji și ne va comânda pe mine și cu soțul meu (cu soția mea – n.a.)...le-am împărțit (...) iar cărui ficior am socotit că îi partea mai slabă, i-am dat mai mult dintr-altele moșii, pentru ca să fie a tuturor părțile într-un chip de bune*” (Boga (Documente III), p. 7).

Aici atragem atenția asupra asigurării pe care și-o iau părinții pentru zilele bătrâneții - cine din copii va rămâne lângă dâșii și îi va îngriji, acela va stăpâni în plus o anume parte de moșie (*sic!*), căci tuturor li s-au făcut părți egale și de aceeași valoare: „*le-am făcut părți într-un chip de bune...și am iscălit*” (Boga III, p. 8-9).

Din actul dat putem concluziona că în diată sunt menționați șapte copii – cinci fii și două fiice. După conținut observăm că averea era împărțită între copii în mod egal, fiecare primind o parte din sate, vii, vecini și țigani. Părinții puteau împărți proprietatea lor mobilă și imobilă după propria lor dorință. Însă, uneia dintre fiice și anume Safta, părinții îi dau în plus o parte din moșie, subliniind: “*căci pe dânsa am înzăstrat-o cu alte zăstre mai bune, iar acum dintraceste moșii ce au mai rămas am făcut și ei parte, ca și celorlalți feciori*” (Ibidem, p. 8). Este un caz evident de *sinisfora*. Prin diată părinții o protejau pe fiică, confirmând dreptului ei la o parte din

moșiile rămase după moartea lor. Acest document aduce încă un argument foarte important – *sinisfora* ca normă de drept la succesiune ce se extindea asupra ambelor forme de moștenire, adică și a celei obținute după obiceiul pământului și a celei testamentare.

Ca regulă generală, practică în epoca respectivă și după cum demonstrează materialul documentar, ascendenții, mai ales părinții, căutau, prin împărțeala ce făceau copiilor lor, să dea fiecăruia, pe cât era posibil, părți egale. Alexandra spătăroaie, soția răposatului Iordache spătarul, făcea cunoscut cu o scrisoare că toți fiii săi, că fiind căsătoriți au luat odoare și bani, pe când fiul cel mai mic, Iordache, neluând acesta nici odoare nici bani, îi dă în schimb două sate și „*să nu certe între ei nici cât o trăi ea, nici după ce-o muri*” (Condurachi 1919, p. 65).

Este interesant și actul domnesc emis de către domnul Constantin Cantemir în care era cercetat cazul de împărțire între trei frați a 22 de pământuri: „*scriem domnie mia boiarinul nostru la Mărdarie vornicul de poartă și la Tiron va facem știri (...) să mergeți la sat la Șurinești să strângeți oameni buni megieși și răzeși din sus și din gios și cu toți dimpreună să căutați din 22 pământuri ce sînt a Mării și a Gaftonii și a lui Vasile cari să vine pe frați câte 7 pământuri și rămâne un pământ să împartă iar în trei părți*” (Ghibănescu SI 1914 (VIII), p.145-146).

Este o situație deosebită, deoarece este examinat cazul când doi frați și o soră împart averea părintească după moartea acestora și pentru obținerea unor părți egale ei apelează la judecată. Conform deciziei a „*oameni buni megieși*” cele 22 de pământuri au fost împărțite în trei părți, câte 7 pământuri pentru fiecare și acel un pământ rămas iarăși a fost împărțit în trei părți.

În Transilvania de asemenea se respecta dreptul de egalitate la împărțirea averii între copii, însă numai între fii, fiicelor li se cuvenea numai sfertul din moșie. *Tripartitul* prevedea, conform unei legi din 1517: „*Toate bunurile și orice drepturi de moșie de la părinți sau de la strămoși ale tuturor domnilor, baronilor și magnaților și nobililor cu orice nume ar fi arătate, se împart în chip egal între fii (...) sfertul cuvenit fetelor este dreptul de moșie (...) iar casa părintească să se lase fiului mai mic să stea și să locuiască în ea*” (Tripartitum CSISDR I, § 40).

Potrivit tradiției stabilite în Moldova, după decesul părinților, frații mai mari erau obligați să susțină surorile sau frații minori, să-i îngrijească până la majorat și să-i înzestreze. Totuși, la reîmpărțirea averii părintești, era luată în considerare numai proprietatea moștenită de la părinți nu și proprietatea obținută de ei singuri.

Despre aceasta ne vorbesc și actele legislative: „Majorii, cari moștenesc împreună cu minorii, fără testament, trebuie să raporteze la masa succesiunii tot ce au primit ei din averea părintească, precum și fructele (venitul – n.a.); dar nu sunt obligați a raporta și ceea ce au agonisit de la sine. Copiii majori raportează împreună cu frații numai aceea ce au avut la

moartea tatălui, iar ceea ce au agonisit mai apoi, nu raportează. Afară de aceasta, ei extrag aceea ce datorau la moartea tatălui, și raportează aceea ce în urmă le rămâne (Arm. 5-8-125). Frații sunt datori a aduce și depune împreună tot ceea ce nu au agonisit singuri, de asemenea aceea ce le-a rămas de la părinții lor, precum și fructele primite de la averea părintească, dar nu și ceea ce le aparține lor propriu. Averea agonisită prin munca proprie a fraților nedespărțiți nu intră la partaj” (Egunov 1881, p. 27). La împărțirea egală tuturor moștenitorilor, nepoții aveau tot aceleași drepturi *ca și părinții lor*: „nepoții, cari vor să intre în sinisforă, vor intra toți, în locul părintelui lor, considerându-se ca un trup întreg și trebuie să aducă și să depună la loc tot ce a primit părintele lor” (Egunov 1881, p. 26).

Merită să subliniem că unele elemente din dreptul succesoral *sinisfora* au fost introduse și în legislația din secolul al XIX-lea. De exemplu, în *Codul lui Calimachi* descoperim două articole la acest capitol: „Se face sinisfora (raport) dacă părinții n-au împărțit averea lor între fii nici prin testament, nici prin alte înscrisuri, nici prin viu grai (...). Nu se face sinisfora dacă părinții prin testament, sau prin alte înscrisuri sau prin viu grai, înaintea a cel puțin trei martori vrednici de credință, au împărțit averea lor între fiii lor” (Codul Calimach 1958, Art. 1008-1009).

În concluzie la cele afirmate mai sus, menționăm că *sinisfora* era o normă a *dreptului consuetudinar*, conform căreia părinții puteau, către sfârșitul vieții lor, printr-un act scris sau verbal, față de martori, să împartă întreaga lor avere între copiii lor, fii și fiice, fără partea făcută prin înzestrare la căsătorie. Această împărțeală era irevocabilă și persoanele ce beneficiau de ea nu erau ținute să raporteze bunurile ce le-au primit anterior sub diferite forme (Condurachi 1919, 64). *Sinisfora*, ca normă de drept la succesiune se extindea asupra ambelor forme de moștenire – cele obținute prin obiceiul pământului și cele testamentare.

4.6. Concluzii la capitolul 4

În concluzie la cele expuse afirmăm că în Moldova medievală, în dreptul succesoral fetele veneau la succesiune în mod egal cu băieții, iar dacă erau înzestrate anterior deschiderii succesiunii, puteau aduce zestrea la masa succesorală și atunci se proceda la o nouă împărțire a succesiunii (*sinisfora – n.a.*). *Sinisfora* – era o normă a *dreptului consuetudinar* moldovenesc, pe baza căreia fiica, măritată anterior decesului părinților și, deci, înzestrată cu o avere corespunzătoare, la deschiderea succesiunii avea dreptul să moștenească și terenuri, anexându-le la imobilul deja primit. Surprinzător este că *sinisfora* - moștenită și receptată din dreptul bizantin – era cunoscută numai în Moldova și nu era aplicată în alte țări europene. În Moldova se întâlnesc numeroase cazuri când femeile primeau urice de la domni. O serie de acte din epoca medievală atestă dreptul femeilor la cumpărarea imobilului. Este un element foarte important, deoarece într-o anumită măsură determina poziția juridică a femeilor în contextul drepturilor

patrimoniale în general. Cumpărarea bunurilor mobile și imobile oferea femeilor posibilitatea de a proteja statutul lor în societate și în familie. Acest drept le garanta femeilor independență în administrarea propriei averi.

Spre deosebire de Moldova, în Țara Românească, ca și în Transilvania, dreptul la moștenire îl aveau, în primul rând, reprezentanții sexului masculin. Însă am constatat că femeile puteau să obțină dreptul la moștenire prin diferite metode acceptate în epocă. Dacă în familie nu erau moștenitori pe linie masculină, capul familiei apela la rege să numească fata cu *drept de fiu* la moștenire, *adică să schimbe fata în fecior*. Altă modalitate era permisiunea regelui de a înzestra femeia cu dreptul la moștenire pe cale legală. Acest drept se aplica foarte rar, însă sunt cunoscute și asemenea cazuri.

Una dintre practicile cele mai răspândite era instituția *înfrățirii*. Înfrățirile între membrii familiei (între veri, frați și surori, nepoți și nepoate, fii și fiice, etc.) în perioada respectivă, erau folosite în scopul ocrotirii piedicilor stabilite de dreptul succesoral pentru moștenirea bunurilor părintești, ale bunicilor, unchilor, etc. și a fost aplicată în general pentru asigurarea conservării bunurilor în familie. Prin acest procedeu fiicele puteau moșteni averea părinților lipsiți de fiu. Instituția de *înfrățire* demonstra egalitatea ambelor sexe în drepturile succesoriale și, mai mult decât atât, asigura protejarea acestui drept pentru moștenitori. Era o modalitate sigură și eficientă pentru femei să devină proprietarele cu drept de moștenire și stăpânire a domeniilor familiale, deoarece acest drept se obținea prin confirmarea domnului și nu putea fi contestat de rudele apropiate din partea soțului sau soției. În *Îndreptarea Legii (1652)* a lui Matei Basarab, problema moștenitorilor era clarificată: copiii, indiferent de sex, erau moștenitorii ambilor părinți, ai tatălui și ai mamei, nimeni altcineva, nici bunicii, nici unchii, neavând drept de moștenire.

Dreptul femeilor la moștenire era cunoscut și în alte țări. De exemplu, în Lituania femeile se bucurau de anumite libertăți. În *Primul Statut Lituanian (1529)* era stipulat că după decesul tatălui, dreptul la moștenire îl aveau și fiii și fiicele. Această poziție juridică a femeilor a fost reconfirmată de *al II-lea Statut Lituanian (1566)* și de *al III-lea Statut Lituanian (1588)*.

Cercetările realizate și investigațiile istorice, baza documentară istorică și juridică demonstrează că femeile din Moldova aveau un statut deosebit de cele din țările vecine. Prin accentuarea laturilor juridice ale fenomenului am constatat că ele beneficiau de anumite avantaje, comparativ cu femeile din țările europene, având dreptul: la propretatea și moștenirea averii mobile și imobile; să posede banii lor proprii și să administreze singure zestrea; să inițieze un proces de judecată și să mărturisească în judecată; la desfacerea căsătoriei să se recăsătorească și

să păstreze averea; să moștenească toate bunurile după decesul soțului; să tuteleze copiii și averea după divorț; să lase averea după dorința lor; să dezmoștenească copii etc.

În opinia noastră, acest statut al femeilor era determinat și de receptarea dreptului bizantin, în complexul de practici și norme care alcătuiau obiceiul juridic feudal, *legea țării*, dreptul nescris, fiind observat impactul dreptului bizantin. Este remarcabil și faptul că în Moldova legea scrisă (*care constituia o compilație de canoane și legiuri civile bizantine*) a fost oficializată numai la mijlocul secolului al XVII-lea, iar materialul istoric documentar a demonstrat influența consemnată. Este o problemă complexă, dificilă și insuficient studiată în istoriografia română, care ține, mai degrabă, de istoria dreptului.

5. DREPTUL DE PREEMȚIUNE ȘI RĂSCUMPĂRARE

Dimensiunea juridică a raporturilor patrimoniale între soți constituie una dintre cele mai complexe problematice în sfera de cercetare a dreptului familiei, în special când vine vorba de femei, aceasta constituind și obiectul studiului dat. Concepțiile, deseori eronate, ce s-au format în legătură cu statutul femeii, mai ales în Evul Mediu, ridică numeroase întrebări privind proveniența și poziția ei în societate, a rolului său statuar-economic în familie.

Pentru a ilustra drepturile femeilor în societatea moldovenească medievală, când, printre altele, ele se bucurau și de dreptul real de proprietate imobiliară, e nevoie să investigăm din punct de vedere analitic această problema. Necesitatea cercetării acestei teme din mai multe unghiuri, implică analiza conținutului proprietății și a modalităților de dobândire a acesteia, întrucât o bună parte a literaturii științifice în domeniu expune această problemă unilateral. Este necesar să fie luat în considerare modul de accesare la proprietatea imobiliară, cum ar fi succesiunea, legatul, convenția, dăruirea etc.

În vederea unei mai bune înțelegeri a materiei succesoriale a femeilor, a unor tradiții și obiceiuri în dreptul familiei păstrate până în zilele noastre, este necesar de a aprofunda studiul obiceiului pământului (obiceiurilor local-teritoriale), de a examina normele juridice, dreptul de preemțiune și răscumpărare; protimisisul, prădalica și de moștenire a zestrei. Scopul studiului de față este analiza statutului juridic al femeii în calitate de proprietară și administratoare a averii mobile și imobile în cazurile de aplicare a dreptului de preemțiune și răscumpărare.

Examinarea acestei probleme necesită o abordare exhaustivă, implicând atât o instrumentalizare particulară a cercetării, o anumită metodă de interpretare și prezentare documentară, cât și o metodologie interdisciplinară, folosind, în special, studiul istoriei și al dreptului.

Preemțiunea sau dreptul de protimisis avea o importanță deosebită, deoarece „asigura un control asupra circulației juridice a bunurilor funciare, care în epoca medievală aveau maximă importanță economică. Scopul principal era împiedicarea trecerii acestor bunuri în mâinile unui străin fără acordul rudelor, vecinilor etc.). Respectarea acestei instituții cutumiare de obște garantează valabilitatea contractelor de vânzare-cumpărare a bunurilor nemiscătoare avitice, precum și a schimburilor, donațiilor și zălogirilor unor asemenea bunuri“ (Bolca 2010, p. 18-19).

5.1. Protimisisul

O problemă foarte importantă ce ține de subiectul nostru este *protimisisul* ce reprezenta dreptul de *preemțiune* al rudelor, de care beneficiau rudele cuiva care intenționa să vândă o parte din moștenire (Familiiile I 2004, 651). Dreptul de *preemțiune* înseamnă privilegiul pe care îl are cineva printr-un contract sau printr-o lege, la o vânzare-cumpărare, de a fi, în condiții egale, cel preferat dintre mai mulți cumpărători (IF 1988, p. 390-391; DEX, p. 839).

Instituția juridică denumită cu un cuvânt bizantin *protimisis*, fiind un produs al influenței bizantine, era următoarea: dacă cineva voia să-și înstrăineze partea de moșie, trebuia s-o facă numai „*cu știrea seminției și a megieșilor și de sus, și de jos, și din jurul locului*”. În Bizanț, *protimisisul* se aplica la vânzări. În alte acte juridice – donații, schimburi, constituiri de zestre, ipoteci – regulile *protimisisului* nu-și aflau aplicare.

La români, dreptul de preemțiune și răscumpărare își află cea mai frecventă aplicare la vânzări. Principiile restrictive ale acestei instituții se regăsesc însă și în alte acte juridice care transmit sau afectează proprietatea (Fotino 1972, p. 79-80).

Pentru investigarea statutului juridic al femeii în calitate de posesoarea și administratoare a averii mobile și imobile, vom examina și un proces de litigiu între rude apropiate, care a durat 8 ani și a avut ca obiect de dispută niște case și moșii. Nu știm sigur când a început procesul, însă din cele câteva documente care s-au păstrat putem restabili, într-o anumită măsură, situația juridică a unei femei care, pe parcursul anilor, la judecata domnească și-a apărut drepturile asupra averii care făcea parte din zestrea ei.

Primul document, din 20 mai 1671 reflectă cazul când domnul Moldovei Gheorghe Duca, „*judcă pricina dintre Iane, ginerele lui Temelie cu soția lui, Alexandra (fiica lui Temelie), cu Crâstina, fosta soție a lui Temelie, pentru niște case din târgul Iași și vii (...) pe care Crâstina a arătat că le-a cumpărat pe banii dați de zestre de doamna Safta, o dată 70 de lei, odoare scumpe și haine și altă dată 300 de lei (...)*”. Judecata domnească a decis ca aceste case „*Crâstina să le stăpânească*” (CDM III, p. 426 (2020)).

Din acest document pot fi trase câteva concluzii. În primul rând, se judecă ginerele cu soacra. Putem să presupunem că această Alexandra n-a fost fiica Crâstinei, ci a fost fiica lui Temelie din altă căsătorie și după decesul tatălui ajunge să se judece cu mama vitregă. Chiar în document figurează formula că se judecă Iane cu soția împotriva Crâstinei. Este important că Crâstina aduce argumente solide, confirmând că aceste case au fost cumpărate pe banii primiți ca zestre de doamna Safta, soția fostului domn Gheorghe Ștefan. Decizia judecății a fost luată în favoarea Crâstinei și s-a subliniat că „*să le stăpânească*” aceste case.

Litigiul însă nu s-a stins, după cum ne demonstrează următorul document, emis la 9 mai 1676 la Iași. Același ginere, Iane, peste 5 ani își dă din nou în judecată soacra, de data asta pentru niște vii. În document se arată că Crâstina aduce un martor la judecată care confirmă că acele case și vii sunt proprietatea personală a Crâstinei, iar ginerele Iane, fără permisiunea ei, s-a folosit de acele vii și a făcut împărțeală cu alți oameni: „*Popa Ștefan Iladi de la Crucea de Jos mărturisește pentru niște vii ale Crâstinei Temelioae din Crucea, pe care i le-a luat Ene Burnaz, ginerele lui Temelie, în zilele lui Dumitrașco voievod și acum a venit din nou și i-a cules viile, că ei știu că acele vii sunt cumpărate pe banii Crâstinei, că și doamna Safta (a lui Gheorghe Ștefan voievod – n.a.) i-a dat 70 de lei de și-a cumpărat casele din Iași și alte 300 de lei când a trecut în Țara Ungurească, iar Ene a făcut împărțeală cu oamenii din alte sate*” (CDM IV, p. 33 (38)).

Din acest document putem concluziona că martorul adus de Crâstina confirmă că aceste case și moșii sunt proprietatea doamnei. Însă Iane, ginerele Crâstinei, în continuare pretindea la casele ei și, în plus, se folosea de viile ei, ba chiar a îndrăznit să le împartă altor oameni din alte sate.

Cu aceeași dată (9 mai 1676) este emis un alt document în care se „*judecă pricina dintre Iane ginerele lui Temelie, soția lui, Alexandra cu Constantin, fost mare paharnic, pentru niște vii de la Crucea de Jos, pe care Crâstina Temeliasa le-a vândut lui Constantin, paharnic, la mărturiile aduse că pârâții au știut de vânzarea viilor și n-au vrut să le cumpere, întărește lui Constantin, paharnic, stăpânirea asupra acelor vii*” (CDM IV, p. 34 (39)). Deci, din acest document aflăm că Crâstina în anii precedenți a pus în vânzare aceste vii și atunci le-a propus rudelor apropiate, respectiv lui Iane și Alexandrei să le cumpere, respectând obiceiul, dreptul de *preemțiune (protimisis)* a rudelor apropiate, însă ei au refuzat și atunci Crâstina a vândut moșiile lui Constantin, fratele soțului decedat, care în virtutea faptului că viile respective aparțineau Crâstinei, nu se bucura de dreptul de *preemțiune*, cu toate că era fratele soțului Crâstinei. După cum vedem, Crâstina din nou câștigă judecata, aducând martorii necesari și toate argumentele posibile în apărarea sa, de la dreptul ei asupra acestor vii până la vânzarea lor pe cale legală.

Cu regret, nu cunoaștem toate amănuntele acestui litigiu, însă dispunem de încă un document, din 11 martie 1679 emis la Iași, adică peste 8 ani de la prima decizie (20 mai 1671) și alți 3 ani de la ultima judecată (9 mai 1676), conform căruia Iane apelează din nou la judecată pentru obținerea caselor din Iași și niște vii. La judecată Crâstina aduce noi martori „*oamenii buni, uliceni (vecini de pe aceeași stradă – n.a.)*” care confirmă încă odată „*că zapisele acesteia sunt adevărate*” și, în concluzie, judecata domnească „*dă rămas pe Iane cu soția lui Alexandra (respinge acțiunea lui Iane – n.a.), iar Crâstina să stăpânească în pace casele și viile*” (CDM

IV, p. 97-98 (352)). Observăm că și de data aceasta Crâstina câștigă procesul, aducând, în afară de mărturiile precedente și pe vecinii săi, „*uliceni*”.

Acest proces de litigiu pe parcursul anilor ne înfățișează un caz excepțional din punct de vedere al statutului juridic al femeii în calitate de proprietară, stăpânitoare a unor bunuri mobile și imobile. Ginerele, în numele soției sale, deschide un nou proces împotriva soacrei, fiind convins că aceste case și vii trebuie să-i aparțină Alexandrei, ca singură moștenitoare a tatălui ei. La rândul său, soacra aduce un șir de documente și acte care confirmă că respectivele case și vii erau cumpărate din banii ei proprii și făceau partea din zestrea ei. Soțul ei decedat nu avea drepturi asupra acestor averi, numai ea avea drept să dispună de ele cum considera de cuviință – să le vândă, se le schimbe, să facă danie, etc. Un alt element foarte interesant atrage atenția și anume, când doamna vrea să vândă o parte din moșii, ea, conform obiceiului în vigoare, propune în baza dreptului de *preemțiune (protimisis)* ginerelui să le cumpere și, după refuzul acestuia, propune această parte din vii altei rude apropiate (și posibil, megieș la aceste moșii – n.a.), lui Constantin, fratele soțului decedat. Doamna câștigă toate procesele și rămâne în continuare în posesia acestor case și vii, pe care apoi le vinde în mod legal.

În contextul acestor investigații, deosebit de interesant apare actul din 10 mai 1701 prin care Constantin Brâncoveanu întărea după Ivașco sutașul și femeia lui Șiiică, după feciorii lor pe care îi vor avea în viitor „*să țină și să stăpânească moșia Tătăranca Istăul din Mijloc*”, moșie care a fost delimitată mai înainte „*cu bună pace*” din partea lui Calivit călugărul, Gheorghe, fiul Stanciului pitar, Dumitru călugărul, Crăciun Țigoiul și din partea tuturor părtașilor lor din Tohani (Condica ML 2009, p. 318). Conform actului, moșia inițial a fost cumpărată de Andronie sutașul de la Negoia vornicul Tătăranul și de fiul acestuia, Matei paharnic. După moartea lui Andronie, moșia dată a rămas nepotului său, Manciu, care a stăpânit-o un timp. Dar, ajungând Manciu la greutate, a vândut această moșie paharnicului părintelui Ștefan, care a ținut-o un an.

În această situație, Cârstea sutașul, bărbatul Șiiicăi, „*cel dintâi moșnean*”, având el o moșie alăturată cu moșia Tătăranca și aflând că „*s-au vândut această moșie*”, el fiind cel „*mai volnic a cumpăra*”, adică, conform *obiceiului pământului*, având dreptul prioritar, nu a permis această tranzacție. Cârstea a venit cu preotul Ștefan la Divan și în urma judecății, Cârstea a întors preotului Ștefan banii pe care acesta îi plătise pentru moșia Tătăranul, acesta rămânând lui Cârstea. Atâta timp cât Cârstea a fost în viață, el a stăpânit moșia cu pace, dar după moartea lui, soția sa, Șiiică, s-a căsătorit cu Ivașcu sutașul. În această situație Calivit călugărul și părtașii lui din Tohani, au venit la Divan declarând că „*li să mai cade lor a cumpăra această moșie*”, adică, au invocat dreptul prioritar al lor, recurgând, conform actului domnesc, și la „*meșteșuguri*

(*minciuni – n.a.*)” cu Matei, vânzătorul acestei moșii, afirmând „*că au fost rumâni Tătăranului, vrând să-i împresoare fără dreptate*” (Condica ML 2009, p. 318))

Domnul C. Brâncoveanu nu le-a dat crezare și a trimis 12 boieri și pe al doilea portar Ianachi să cerceteze cazul. Aceștia au ajuns la concluzia ca Ivașcu și femeia lui Șiică să țină moșia în pace, fără ca Calivit și părtașii lui să se amestece în stăpânirea acestei moșii. Această hotărâre de judecată a fost dată în 1693. Cu alte cuvinte, *judicata domnească a recunoscut faptul legal al femii Șiică, văduva lui Cârstea, să țină moșia și cu noul soț, cu care s-a recăsătorit.*

În mai 1701, Calivit și părtașii lui au ridicat din nou problema moșiei Tătăranului, afirmând că atunci acei 12 boieri nu le-au făcut dreptate. Ei au solicitat 24 boieri, care împreună cu Marco, al doilea portar, au cercetat cazul din nou. În consecință, Calivit călugărul și părtașii săi au fost calificați ca „*niște oameni răi*”. Constantin Brâncoveanu hotărăște a doua oară că „*Ivașco sutașul și femeia lui Șiică să (...) ție și să stăpânească această moșie, Tătăranul (...) pentru că au rămas Calivit călugărul cu toți părtașii lui și acum de lege și de judecată de Divan*” (Condica ML 2009, p. 318-319). Așa dar, după cum demonstrează documentul, văduva, care cumpărase moșia în virtutea dreptului de *protimisis*, avea dreptul s-o păstreze după sine și cu noul ei soț, în cazul în care se căsătorea.

Merită să subliniem că aceeași poziție juridică o aveau și femeile din Marele Cnezat Lituanian. În *Metrica Lituaniană* depistăm numeroase documente care confirmă opinia că femeile aveau dreptul la proprietate în cazul când aceasta era cumpărată din proprii lor bani și numai ele puteau dispune de această proprietate.

Drept exemplu servește un document din 25 august 1503, conform căruia regele Poloniei și Marele cneaz al Lituaniei Alexandru „*confirmă doamnei Maria Vasilieвна Kușnerova dreptul la curte din Vilno, care a fost cumpărată de primul ei soț din banii ei. Și să o stăpânească ea, și moștenitorii ei, cu toate drepturile*” (JIM I/1, c. 867-869 (263)). Doamna aduce în fața judecății toate documentele necesare, care confirmau că acea cumpărătură era realizată din banii ei și nu din cei ai soțului. În baza argumentelor incontestabile, regele îi confirmă dreptul de stăpânire și de înstrăinare.

În final putem afirma că în Moldova și Țara Românească femeile (căsătorite sau văduve) rămâneau proprietare ale bunurilor lor, aduse în familie drept zestre sau dobândite în timpul căsătorie din banii proprii. La baza relațiilor de proprietate a soților stătea principiul de proprietate separată a soților.

Soția putea avea averea sa, o putea folosi și dispune de ea, fără a cere permisiunea sotului. Dreptul de preemțiune și răscumpărare permitea femeilor din înaltă societate,

independent (sau împreună cu membrii familiei) să administreze și să înstrăineze imobilul care îi aparține, adică puteau să-l vândă în mod legal.

Sfatul domnesc, ca instanță supremă prezidată de domn, judeca și hotăra procesele de protimisis (Grigoraș N., 1971, p. 228). În procesul de judecată femeile aveau dreptul de a apărea în fața instanței în calitate de partea vătămată sau martori și să-și apere drepturile, fără a fi însoțite de bărbați.

5.2. Vânzarea – cumpărarea imobilului de către femei

Conform tradiției vechi, în caz de vindere a ocinei ereditare sau a unei părți din aceasta, mai întâi proprietatea trebuia oferită spre cumpărare tuturor rudelor, conform dreptului de preemțiune și numai dacă ele refuzau să o cumpere, moșia putea fi vândută străinilor. În caz contrar, tranzacția era considerată ilegală și la nevoie, cei interesați puteau apela la dreptul de răscumpărare a moșiei. În asemenea cazuri în documente se indica explicit că proprietatea era a ambilor soți, ca ulterior să nu apară neînțelegeri din partea rudelor apropiate. În actul de vânzare se menționa că niciunul dintre frați nu poate încălca contractul de cumpărare – vânzare sau de donare a ocinii, deoarece toate rudele fuseseră înștiințate în prealabil și acum n-au dreptul de răscumpărare a moșiei ereditare sau a celei cumpărate în comun de soți (MEF VI, p. 8-9).

Asemenea cazuri sunt demonstrate elocvent de documentele timpului. Un act din 11 august 1625 atestă faptul că „*Solomiia preuteasa din satul Spătărești, nesilită de nimeni, nici asuprită, ci de bunăvoia sa a vândut ocina sa, un loc de casă ce este partea Mândrei, o jirebie și jumătate, cu casă, ce a fost făcută de bărbatul ei, popa Anton. Și a întrebat și rudele sale, când a vândut această mai sus scrisă ocină lui Deleu, pentru 45 de taleri*” (DIR A XVII/V, p. 361 (478)); DRHA XVIII, p. 438 (365)).

În cazul prezentat, soția vinde ocina sa, care era formată dintr-un loc îngust de casă de o jirebie și jumătate cu casa făcută de bărbatul ei. Era obligată să propună în primul rând rudelor, mai ales că vindea fără permisiunea copiilor: „*să nu aibă Solomiia treabă cu această ocină, nici fiii ei, nici altul nimeni dintre rudele lor, afară de Deleu și fiii lui, neclintiți în veci. Și au pus peceta orașului pe acest zapis să fie de mărturie și de îndreptare*” (DIR A XVII/V, p. 361 (478)); DRHA XVIII, p. 438 (365)).

Un alt act din 9 ianuarie 1671 ne relatează un caz asemănător: „*Adică eu, Gafiță, jupâneasă lui Savin, ci a fost starosti, fata lui Hâjdău, scriu și mărturisesc cu acest zapis al meu, precum că am vândut jumătate de sat din Edineț, în ținutul Hotinului, dumisale, lui Prodan Drăgușescu, șătrar, drept 200 lei bătuți, pentru că această jumătate de sat, ci scriu mai sus, unele părți mi-au fost de moșie și altele de cumpărătură dimpreună cu jupânul meu; și am și*

danie de la jupânul meu. Și când am vrut să vând această jumătate de sat, din Edineț, am întrebat pe toți frații mei, și nici un frate al meu n-au voit să o cumpere” (MEF VI, p. 40-41).

Evident că nu se puteau înstrăina, adică vinde, dona sau schimba bucăți de moșii fără permisiunea rudelor apropiate, în special a fraților și surorilor. Despre aceasta relatează mai multe documente: „17 ianuarie 1645. *Adică eu Neaga, fata lui Stan și a Diicăi, cum se știe am vândut Udrei 6 stângeni de ocină (...) de a mea bunăvoie cu știrea tuturor fraților”* (DRH B XXX, 26 (21)). Mai târziu, la 12 ianuarie 1682, Rainca, jupâneasa răposatului Gheorghie pitarul, dăruiește lui Constantin, mare postelnic „*cu voia fraților ei, partea ei de zestre din satul Curmezișeni”* (CDM, IV, p. 165 (684)). Pe lângă acest gen de documente se întâlnesc și cazuri când surorile vindeau moșiile fraților, posibil, având permisiunea acestora. De exemplu, în zăpisiul de vânzare din 1605 prin care Nastasia vinde cu 30 zloți lui Ionașco, vataș de visterniceii din Ghigoești și Bilăești părțile sale și ale fratelui său Onciul: „*Iată adică eu Nastasia fata Andreicăi, însămi făcut-am acest zăpisi, cum am vândut a mia dreaptă parte de ocină ce se va alege din sat din Obârșie, și am vândut neamului meu anume Ioanșco vătăg de visterniceii; și așijderea am vândut partea de moșie a unui frate al meu anume a Onului iarăși din Obârșie pentru 30 zloți”* (Ghibănescu SI 1914 (VIII), p. 8-9).

Interesantă este formularea explicită a documentelor, pe de o parte, porțiunea de moșie se vindea sau se dona cu bună voie și, pe de altă parte, aceasta se făcea cu știrea rudelor.

Această situație juridică, de a reglementa vânzarea sau cumpărarea imobilului, era caracteristică nu numai pentru Țările Române. De exemplu, în Marele Cnezat Lituanian, de asemenea, înainte de vânzare era obligatoriu să se anunțe rudele apropiate, deoarece fără știrea lor era interzisă vânzarea moșiilor. Un document din 14 iunie 1498 arată cum rudele adresează o plângere regelui că s-a vândut o moșie fără știrea lor, ceea ce contravenea obiceiului (JIM I/1, c. 156-158 (32)).

Numeroase acte din epoca medievală atestă drepturile femeilor la cumpărarea imobilului. Este un moment foarte important, deoarece într-o măsură oarecare determina poziția juridică a femeilor în contextul drepturilor patrimoniale în general. Cumpărarea bunurilor mobile și imobile oferea femeilor posibilitatea de a-și proteja statutul în societate și în familie. Acest drept garanta independența femeilor în administrarea propriei averi. Studiind documentele din epoca respectivă, am stabilit că această condiție juridică a femeilor nu era pe larg răspândită și nici practică la fel în toate țările, de aceea vom examina situația din diferite țări în mod comparativ.

După cum am menționat deja, în Moldova copiii de ambele sexe erau recunoscuți drept moștenitori legitimi ai proprietății funciare (Галбен 1988, c. 133). Anume această poziție a determinat și dreptul femeilor din Țara Moldovei să administreze averea lor, să o înstrăineze, să

o vândă, etc. Este surprinzător nu numai faptul că femeile puteau să cumpere imobilul, dar și faptul că femeile puteau face această cumpăratură din banii proprii. Merită de menționat că în majoritatea actelor de vânzare-cumpărare a imobilului ambii soți figurează ca partenerii egali, iar în unele cazuri este subliniat din banii cui, ai soțului sau ai soției, era făcută cumpărătura.

Drept exemplu poate servi documentul din 15 mai 1462 din orașul Bacău, în care este stipulat cazul când într-o familie, soțul procură niște moșii și actul domnesc precizează că această cumpăratură s-a făcut din banii lui proprii, adică fără banii soției: „*Marena, fiica lui Ulea, de bună voia ei a vândut uricul său drept, o seliște (...) slugii noastre, Sima Turliuanul, pentru banii lui drepi și curați, care i-au fost deosebiți de ai femeii lui, Stana*” (DIR A XIV, XV/I, p. 319 (384)).

Acest lucru era pus în evidență din mai multe motive. În primul rând, soțul nu avea drept să administreze zestrea soției. În al doilea rând, în caz de divorț, urma împărțirea averii. Soții trebuiau să justifice prin acte ce avere dețineau în comun și, în mod special, cea care era cumpărată de fiecare separat, din bani proprii. În al treilea rând, dacă unul dintre soți murea și nu existau copii, atunci familia decedatului putea să recupereze toată averea lui. Soțul supraviețuitor putea să revendice proprietatea respectivă numai dacă avea diată, adică testament.

Femeile la fel își achiziționau imobilul din banii proprii. Într-un document din 28 aprilie 1464 e atestat cazul când domnul confirmă dreptul la proprietate al unui boier pentru o avere procurată din banii soției: „(...) și i-am dat, i-am întărit lui în țara noastră, ocina femeii lui, Marina, jumătate de sătuc din Toporouți, pe care ea a cumpărat-o cu Mihnea, pe banii săi” (DIR A XIV, XV/I, p. 331 (399)).

Hotărâtoare pentru concluziile noastre sunt două documente din 1604, care reflectă un proces de judecată al unei doamne cu rudele soțului, și anume, mama, fratele și cumnatul decedatului pentru niște moșii. Argumentul acestora era afirmația că averea era cumpărată de decedat separat de soția sa. Însă, soția prezintă acte care dovedesc că toate moșiile, menționate în respectivul litigiu, erau cumpărate pe bani comuni.

Actul din 10 martie 1604, dat de Ieremia Movilă vistiernicelului Nichifor, atestă judecata acestuia cu Mărica „doamna lui Ganea visternicel, pentru unele părți de ocină din Mihăești și din Mitești, și din Cihoreni și din Liutești, zicând cum nu i se cade ei a stăpâni în acele părți”. Însă, respectiva Mărica „arată cum sunt ele cumpărături drepte cu ai săi bani împreună cu bărbatul ei, Ganea și arată ispisoace de cumpăratură de la Petru Vodă și de la Domnia mea, și are și copii cu el”. În această situație, Ieremia Movilă a „judecat lor și am aflat cu al nostru sfat cum să aibă a stăpâni Mărica doamna lui Ganea toate acele părți care au cumpărat împreună cu bărbatul ei, până vor fi vii fiii lor; iar după moartea lor să aibă dânsa a stăpâni giământate, și

frații lui Ganea tij giumătate, și să aibă dânsa a stăpâni și banii cu fiii ce au împreună; sânu iasă nici odată din acele ocini". În același timp „*ispisoacele ce vor fi la mâna fraților lui Ganea, anume Nekifor și cumnatul său, Isac*” erau declarate nevalabile, fiindcă aceștia au pierdut procesul de judecată (Ghibănescu Gh., SI II, p. 67-69).

Din documentul prezentat constatăm că la judecată a fost examinată situația în detaliu și s-a confirmat că cele patru moșii erau cumpărate de ambii soți, Mărica și Ionașco Ganea vistiernicel, („*cu drepti banii ei împreună cu bărbatul*”) încă din timpurile domniei lui Petru Șchiopul. După investigațiile corespunzătoare, Ieremia Movilă a luat decizia de a întări dreptul soției decedatului de a stăpâni averea împreună cu copiii lor. Concomitent, observăm că era prevăzut și cazul dacă vor deceda copiii. Atunci, soția avea dreptul la jumătate din toată averea, iar cealaltă jumătate trecea în proprietatea familiei decedatului. Totodată era menționat că Mărica are dreptul să dețină și banii „*ce vor fi împreună cu fiii săi*” și să nu iasă de pe moșiile sale, după cum ar fi dorit rudele soțului. Deci, documentul dovedește statutul juridic al femeii în perioada respectivă, care era legiferat de obiceiurile stabilite și nimeni nu avea dreptul să revindece proprietățile ei, atâta vreme cât trăiau copiii celor doi.

Surprinzător este însă că judecata nu s-a încheiat imediat după decizia luată de domn, deoarece rudele soțului nu au abandonat tentativa de a-și recupera o parte din avere. Despre aceasta relatează un alt document, conform căruia rudele lui Ionașco Ganea, anume Sofronia și fiii acestuia Nichifor și Isac, au ridicat alte pretenții, de data asta asupra unor case din satul Mihăești, invocând un zapis de mărturie (din 14 martie 1605) de la Episcopul de Roman Agafton și motivând, de asemenea, că erau cumpărate din banii decedatului, aparte de cei ai soției: „*cum s-au tocmnit ei cu Doamna Mărica Ganea pentru 3 case din satul Mihăești ce le-a cumpărat însuși Ganea fără femeia lui, Măria*”. Actul domnesc prezentat precizează că Sofronia, fiii săi și 12 jurători au jurat pe Sfânta Evanghelie „*cum a cumpărat acele trei case din Mihăești însuși Ganea în deosebi (separat – n.a.) de jupâneasa sa*”. În noua situație, Ieremia Movilă s-a văzut nevoit să schimbe hotărârea anterioară, constatând că Sofronia și fiii săi „*s-a îndreptat înaintea domniei mele*”. Rolul hotărâtor revenind aceluia „*zapisde mărturie de la părintele Agafton*”. În final, domnul, decide: „*am dat și am întărit înșine acele 3 case din Mihăești să fie ale fiilor lui Ganea în deosebi de alți frați ai săi cu toate veniturile și altul să nu se amestece nici odată în veci înaintea acestei cărți a noastre*” (Ghibănescu Gh., SI II, p. 63-65).

Studiind documentele prezentate, observăm două detalii importante: primul document a fost emis la 10 martie 1604 la Iași, iar al doilea la 14 martie 1605 la Suceava. La prima judecată confirmarea cumpărăturii este adusă de soția decedatului, la a doua dovezile sunt prezentate de rudele acestuia. Cu alte cuvinte, pe parcursul unui an, rudele au căutat argumente pentru a obține

totuși o parte din averea lui Ionașco Ganea. Extrem de interesantă este și partea juridică a documentului, care dovedea că Ionașco Ganea vistiernicel a cumpărat cele 3 case în Mihăești din propriii lui bani, adică aparte de soția sa, Mărica, iar acesta a fost motivul ca să i se ia acesteia casele respective. Actul de cumpărare a fost confirmat de 12 jurători pe Sfânta Evanghelie în Episcopia de la Roman în fața episcopului Agafton, care, la rândul său, a adevărit acest zapis.

Deci, la aceste 3 case pretindeau, pe de-o parte, Mărica, văduva lui Ionașco Ganea, iar, pe de altă parte, Sofronia, mama lui Ganea vistiernicel cu feciorul Nechifor și ginerele Isac. Cu toate că Mărica avea copii, familia soțului a insistat să le fie date casele în posesie, deoarece erau cumpărate separat de banii Măricăi. În fine, domnul, judecând după cele mărturisite, hotărăște că cele 3 case vor fi stăpânite de feciorii lui Ionașco Ganea vistiernicel, în deosebi de frați (nu de către frații decedatului – n.a.).

În legătura cu acest document, editorul lui, Gh. Ghibănescu, scria: „observăm un element juridic în sistemul relațiilor patrimoniale între soți - un bărbat însurat și având copii cu femeia lui, dacă cumpără ceva, singur iscăbind în act, fără femeia lui, moștenitori erau numai copiii lui, iar femeia nu se bucura întru nimic de această avere a bărbatului. Și numai la acele bunuri, la care luau parte împreună la cumpărătură, femeia se putea bucura de folosul lor” (Ghibănescu Gh., SI II, p. 65-66).

Se încadrează în contextul problemei abordate și cazul fiicei mai mari a lui Ieremia Movilă, Chiajna Regina (Raina), care în 1603 a fost căsătorită cu vestitul principe Michał Wiśniowiecki, reprezentant al uneia dintre cele mai faimoase familii nobile din Polonia (Czamańska 1996, p. 311; Ibidem 2005, p. 61-62). Toată viața Raina a trăit în Polonia. Soarta ei a fost destul de zbuciumată, ea a îndurat toate impedimentele destinului feminin din epoca respectivă. Era foarte tânără când a plecat din casa părintească. Soțul ei, ca toți bărbații din acele timpuri, era preocupat de cariera sa militară și politică. Raina era responsabilă de familie, de creșterea și educația copiilor, de problemele financiare și de administrarea gospodăriei. În anul 1605 Michał Wiśniowiecki a trecut pe numele soției de 30.000 florini, jumătate din proprietatea lui și, printr-un document aparte, încă de 10.000 florini (Boniecki 1883, p. 375).

Despre relațiile dintre Michał Wiśniowiecki și Raina, Ilona Czamańska scrie: „Michał a fost foarte îndrăgostit de soția sa și dependent de ea din punct de vedere financiar (...) a fost mereu în datorii și avea probleme juridice. Raina i-a dat bani soțului pentru plata datoriilor, dar a luat în mână sa toată averea lui” (Czamańska 2006, p. 264, 273). După decesul soțului, Raina a fost nevoită sa-și apere prin judecată drepturile privind creșterea copiilor și obținerea moșiilor soțului. Când Michał Wiśniowiecki a decedat în 1616, familia lui, conform legilor în vigoare din

Polonia, a declarat că toată averea decedatului aparține familiei Wisniowiecki, iar Raina și cei doi copii vor fi tutelați de ei (Czamańska 2007, p. 121, 124).

Este important de menționat că Raina a fost una dintre primele femei în Republica Nobiliară Polonă care singură a intentat procesul de judecată împotriva familiei soțului. Este un caz excepțional, deoarece o moldoveancă, fiind o cetățeană străină s-a încumetat să intre într-o luptă judiciară pentru interesele sale și ale copiilor săi. Judecata cu familia Wiśniowiecki a fost îndelungată și nu lipsită de surprize ieșite din comun. A durat doi ani și a ajuns în instanța supremă – Tribunalul Regal. Pentru a justifica poziția sa, ea a prezentat în judecată o serie de zapise asupra averii lăsate de către soț. De fiecare dată când soțul îi cerea bani, ea, în schimb, îi cerea drept garanție un document pentru o bucată de moșie. Până la urmă, ea a reușit să demonstreze că a obținut și stăpânește averea soțului pe cale legală și a câștigat cu brio acest proces. În 1618 Tribunalul Regal a recunoscut toate drepturile Rainei asupra moșiilor soțului și dreptul ei de a educa copiii. E cazul să menționăm că, în afară de această proprietate imobilă, Raina avea în Polonia bogate moșii lăsate de tatăl ei, Ieremia Movilă, pe care ea le deținea în comun cu surorile sale stabilite în Polonia. Proprietatea ei cuprindea trei orașe în Podolia: Ustie, Lachie, Horaszatyn și satele: Zulca, Bobrowniki, Lazarówka, Zadarów, Kolinci, Dalejow, Międzygórze, Tuczai (?), Trościaniec, Dołhe, Roźniów, Stryjance, Kromidow, Łysice, Stobnik, Pacykow, Radcze, Łany. După moartea Rainei (1619) Konstantin Wiśniowiecki, care a luat sub tutelă copiii ei, a cedat aceste averi imobile în favoarea surorii mai mici a Rainei, Anna Movileanca și a primului ei soț Maksimilian Przerębski contra sumei de 90 050 florini (Czamańska 2007, p. 125-126).

În perioada respectivă soții puteau să administreze toată proprietatea lor în comun sau independent, în special dacă nu aveau copii sau alți moștenitori. Sunt cunoscute cazuri când soții donau toată averea lor vreunei mănăstiri. Spre exemplu, în anul 1448, Cămărzan și soția sa, Stana „*de a lor bună voie au dat sfintei mănăstiri Moldovițe danie casa lor, din ulița ce duce drept la cetate*” (Costăchescu M., Documente II, p. 374-375 (96) ; DIR A XIV, XV/I, p. 227 (271)).

Actele medievale arată că femeile se ocupau foarte activ de vânzarea și cumpărarea imobilelor. Multiple documente confirmă aceasta fapt. În documentul din 13 martie 1502 (Vaslui) este menționat că „*Drăgălina, fiica lui Zancea postelnic și nepoții ei de soră (...) au vândut ocina lor dreaptă din uricul drept, slugilor noastre Stan și Iuga și surorilor lor Magda și Ana și Ilca și Drăguță*” (DIR A XVI/I, p. 15-16 (15)).

Materialul documentar din Moldova în epoca cercetată, demonstrează că forma de bază a proprietății particulare asupra pământului rămânea ocina moștenită ereditar sau achiziționată, pe

care moștenitorii, de sex masculin sau feminin, o puteau la rândul lor lăsa moștenire sau o puteau vinde (MEF VI, p. 8).

Foarte des în documentele moldovenești din secolul XVI cu privire la pământ găsim nume de femei-proprietari funciari, acestea primeau cărți domnești prin care se confirma dreptul lor de proprietate asupra pământului. Ele vindeau și cumpărau pământ, iar la o apreciere cantitativă, numărul femeilor nu ceda în fața numărului bărbaților - proprietari de pământ. În plus, drepturile proprietății funciare se determinau atât pe linia masculină, cât și pe linia feminină, în funcție de originea și istoricul bunului moștenit (pentru o parte sau o bucată de moșie, un sat întreg, un sfert, o jumătate de sat, etc., se specifica de la cine și prin cine anume provenea) (СОВЕТОВ 1978, c. 320).

Un act din 3 decembrie 1572, emis de Ioan Vodă cel Cumplit⁴³ nominaliza 24 de proprietari de pământ, 13 femei și 15 bărbați, cărora li se confirma moștenirea patrimonială a satului Petrești (DIR A XVI/III, 9(16)). Acest document este interesant prin faptul că este arătată foarte clar componența grupului de proprietari ai satului la momentul respectiv și din generațiile precedente, grup din care făceau parte și femei. În sursele istorice din secolul al XVI-lea întâlnim una dintre cele mai mari grupări de neam la împărțirea satului Holohoreni. Din această grupare făceau parte 78 de persoane cu drepturi de moștenire – 48 de bărbați și 30 de femei (MEF I, p. 84-85).

O particularitate a dreptului de moștenire din Moldova secolului al XVI-lea era stabilirea acestui drept atât pentru bărbați, cât și pentru femei. Datorită acestui drept, se dezvoltau relațiile de moștenire ale proprietarilor asupra unui sat, a unei suprafețe de teren sau a mai multor cote-părți, în funcție de originea moștenirii, din partea părinților și bunicilor, de pe linia feminină sau masculină. Un act de vânzare din 2 aprilie 1579 demonstrează dreptul ereditar familial, drept care viza și femeile: „*Mariica, fiica lui Drăghici vistier, nepoata lui Stărcea, strănepoata lui Drăgoiu, răstrănepoata lui Dragomir și de bună voia ei nesilită de nimeni, nici asuprită a vândut dreapta ei ocină și dedină din privilegiile sale drepte și proprii, ce a avut răstrăbunicul ei, Dragomir, de danie dela Ilie și Ștefan voievozi și din uric de întărire ce a avut străbunicul ei, Drăgoiu, fiul lui Dragomir dela Ștefan voevod cel Bătrân un sat*” (DIRA XVI/III, p. 105-105 (135)). Acest act de vânzare elucidează clar dreptul doamnei Mariica asupra satului în a patra generație, adică de la răsstrăbunicul ei și avea toate „*privilegiile sale drepte și proprii*” acordate și întărite de mai mulți domni ai țării. Se subliniază îndeosebi documentul care se referea la dania făcută încă de Ștefan cel Bătrân (Ștefan cel Mare).

⁴³Ioan Vodă cel Viteaz (1572-1574), fiul natural al lui Ștefan cel Tânăr (1517-1527), fiul nelegitim al lui Bogdan III.

5.3. Linia masculină și feminină. Moștenirea după mamă și după tată

În Moldova, ca și în întreaga Europă de Sud-Est, pe parcursul mai multor secole au fost elaborate materiale documentare, care oglindesc problemele de preluare a moștenirii atât pe linie masculină, cât și pe linie feminină. În actele de vânzare-cumpărare se subliniază frecvent proveniența proprietății, de exemplu, o parte era moștenită de la mamă și o parte de la tată.

Deseori în actele domnești de danie (uric, hrisov) sau de vânzare-cumpărare, și de asemenea, în diate, se accentuează faptul că femeia este numită ca moștenitoare după mamă și nu după tată. Un document din 15 decembrie 1508 arată cazul când o moșie se transmitea pe linie feminină, adică după mamă, în a treia generație: „*Slavna, fiica Frosinei și nepoții ei de soră Fedor și surorile lui (...) au vândut ocina lor dreaptă din uricul lor drept, din uricul bunicului lor Ciorbă (...) Marenei și Nastei, ficile panului Iațcu Hudici*” (Costăchescu 1940, p. 260-261).

În susținerea acestei opinii expunem două acte de vânzare întocmite de o persoană care, într-o perioadă scurtă de timp vinde și partea moștenită de la bunică, și pe cea de la tată. În actul din 26 aprilie 1579 se menționează că „*Gheorghiiță, fiul Aghafiei Ciolpăneasa, nepotul lui Lupu Ciohoreanul...și-a vândut uric de împărțeală ce a avut moașa lui, Mușa...două părți din satul Tomești pe Moldova*” (DIRA XVI/III, 110-111 (140)). Peste zece zile, același „*Gheorghiiță, fiul lui Ciolpan, de bună voia lui și-a vândut dreapta sa ocină și cumpărătură a tatălui său, toată partea sa din sat din Vârtop și din vatră și din câmp, din amândouă cumpărăturile tatălui său și dintr-o bucată de hotar ce a cumpărat afară din acest sat, ce a avut tatăl său, Ciolpan, de la Alexandru voievod. Aceasta le-a vândut slugii noastre Andreica și femeii lui, Gherușca*” (DIR A XVI/III, p. 111-112 (141)). Din aceste documente observăm că la întocmirea actelor de proprietate funciară era obligatoriu să se indice proveniența proprietății în familie.

Îndeosebi în actele de vânzare-cumpărare întâlnim numeroase mențiuni referitoare la originea imobilului. Actul din 13 mai 1646 informează că „*Nastasia, fiica Varvarei din Popșeni, de a ei bună voie...și-a vândut a sa dreaptă ocină și moșie din satul Popșeni, toată partea mamei sale Varvara*” (MEF IV, p. 148-148 (59)). Documentul din 8 iulie 1633 atestă că „*Ilinca, fata lui Onul, fiul lui Simionce, vinde Tomiții partea ei de zestre din satul Dănceni, cumpărată de tatăl ei de la Prut, din partea Zlătarului*” (CDM II, p. 190 (884)). Mai târziu, la 1680, domnul Moldovei Duca voievod întărea „*uric lui Aslan vameșul și jupânesei sale, Anița (...) stăpânirea peste jumătate din satul Vlădeni (...) moară, pomeți, câmp, țarină și pădure, primiți zestre de la părinții Aniției, după zapisul adus de sus-numiții și cu mărturii de la Dosoftei mitropolitul (...) și alți boieri*” (CDM IV, p. 133 (527)). În sfârșit, pe 5 iunie 1692 „*Măriuța dăruiește egumenului Cozma pentru mănăstirea de la Ocnă trei pogoane de vie cu cramă și cu pomi, la Faraoani, pe care le are zestre de la tatăl ei*” (CDM IV, p. 330 (nr. 1475)).

Documentele prezentate oglindesc veridic situația juridică a femeilor din Evul Mediu, care aveau aceleași drepturi asupra proprietății ca și bărbații și erau asigurate și protejate legitim, conform „*obiceiului pământului*”. Precum confirmă actele documentare ale epocii, femeile, ca și bărbații, aveau același statut juridic și același drept succesoral la proprietate asupra diverselor moșii moștenite, primite sau achiziționate, ca și asupra *ocinilor* și *dedinelor*.

Aceasta se explică prin faptul că copiii moșteneau orice proprietate a părinților, imobilă și mobilă. Astfel de bunuri ca: sate, case, mori, vii, seliști etc., adică, *ocinile*, puteau fi trecute în posesia copiilor sau din partea proprietății funciare a mamei sau din cea a tatălui, și la rândul lor, *dedinele*, din partea bunicilor după mamă sau după tată.

Prezintă interes cazul când după decesul unei doamne, soțul împreună cu sora și alți orășeni confirmă că un vad de moară a fost dat mănăstirii pentru „*că aceasta a fost dorința răposatei*”: „*soțul ei, Coman (...), Ana, sora Tudorei (...), Neculai șoltuzul și alți orășeni din Târgul de Piatră, dau mărturie pentru un vad de moară care a fost al lui Gheorghe Mușat, iar acesta l-a dat zestre fiicei sale, Tudora (...). Tudora a dăruit mănăstirii Bisericieni, la moartea ei, o moară, pe care o avea zestre de la părinți*” (CDM IV, p. 186-187). Deci, după cum se vede, fiind în viață, această Tudora a luat decizia ca o parte din propria ei avere să o dea unei mănăstiri. În document este clar subliniat că dania este o parte din zestrea moștenită de femeie de la tatăl său, și, deci, stătea numai în puterea ei să hotărască cum să dispună de ea.

O situație asemănătoare era și în Marele Cnezat Lituanian. În diverse acte de proprietate era indicat de unde provenea averea și anume: din partea tatălui (*otcizna*) sau a mamei (*materizna*). Despre aceasta ne vorbesc documentele respective. De exemplu, cneazul Semeon Ivanovici Vladimirovici primește confirmare pentru o moșie lăsată de mama lui, moșie pe care aceasta o primise pe viață de la Marele Cnez. Într-un asemenea caz, trebuia permisiunea și confirmarea regelui pentru ca cneazul să poată moșteni această moșie. Drept exemplu servește un document din 4 septembrie 1484, prin care cneazului „*Semionu Ivanoviciu Vladimirovicia*” i se confirmă dreptul de a stăpâni „*moșia Smoliane care a fost în proprietatea mamei sale*” (JIM I/1, c. 395 (85)).

Un alt document, din 1500, ilustrează cazul când mama lasă o parte din moșii numai unei fiice. Ea hotărăște ca nimeni din ceilalți copii să nu pretindă la aceste moșii, deoarece ele nu fac parte nici din averea ei (*materizna*), nici din partea tatălui (*otcizna*) lor. Respectiva mamă căpătase aceste moșii de la primul ei soț, care la rândul său le primise danie din partea regelui (JIMI/1, 819-821 (243)). Regele i-a confirmat doamnei dreptul de proprietate asupra acestei moșii, iar conform *obiceiului*, în acest caz numai ea putea lua decizia căruia dintre copii să-i lase averea.

Această poziție juridică o găsim în toate cele trei Statute Lituaniene. În I Statut Lituanian (1529), Partea IV. 9 se indica: „după moartea tatălui copiii, fiii și fiicele, toată averea otcină și dedină aparține lor”. În al II Statut Lituanian (1566) deja figurează formula *materizna* (*материзна*), adică moștenirea după mamă: „după moartea tatălui copiii, fiii și fiicele, toată averea otcină și *materizna* aparține lor” (Ptaśickii 1893, p. 31). Iar în al III Statut Lituanian din 1588 este scris clar că părinții singuri decid cine-i va moșteni: „Articolul 40. Tatăl și mama, fiind în viață, nu pot fi obligați să cedeze copiilor moșiile, decât dacă vor ei” (Статут (1588), c. 372).

5.4. Prădalica

Spre deosebire de țările europene, unde drepturile regelui se manifestau prin mai multe prerogative, în Moldova și în Țara Românească domnul era suveran al întregului pământ, avea drept de proprietate absolută. În afară de faptul că domnul avea dreptul suprem de stăpânire asupra întregului pământ al țării (denumit *dominium eminens*), el mai avea și *dominium utile*, adică dreptul de proprietate asupra pământurilor neconcedate ale țării, în calitatea sa de domn al țării (terenurile de vânat și pescuit, hotarele, subsolul țării ș.a.) și domeniul personal, proprietatea sa ca boier (Firoiu 1976, p. 67-68).

Existența proprietății denumită *dominium emineseste* este dovedită de unele instituții caracteristice epocii feudale: „*hrisovul domnesc*”, „*prădalica*”, „*darea calului*” și altele. Cât privește succesiunea *proprietății primite ca danie*⁴⁴, avem de semnalat, în Țara Românească, existența unei instituții specifice, numite *prădalica*. Din a doua jumătate a secolului al XV-lea intra în practica și viața dreptului obișnuit ereditatea beneficiului. Beneficiul reprezenta răsplata unor slujbe, în general de natură ostășească. Obligația slujbei trecea la succesori odată cu moștenirea beneficiului. În cazul în care beneficiarul murea fără moștenitori pe linie bărbătească directă, îndatoririle legate de beneficiu nu mai puteau fi îndeplinite potrivit înțelegerii inițiale și bunul trebuia să se întoarcă la domn, în calitatea lui de senior, pentru a fi reatribuit altei persoane, în vederea aceluiași scop (dacă domnul avea acest interes). Cu toate acestea, tendința ca beneficiul să rămână în familie este atât de puternică, încât practica dreptului cutumiar a scos la iveală instituția *prădaliceii*, în temeiul căreia beneficiul continua să rămână mai departe în aceeași familie (CSISDR, p. 454-455).

Ioan C. Filliti analiza într-un studiu acest fenomen în epoca medievală și stabilea că formula „*prădalica să nu fie*” se regăsește atât în întăririle de *ocine sau dedine moștenite*, cât și

⁴⁴ “Proprietatea *donată* provine din daniile făcute nobililor pentru faptele lor de arme și pentru credința arătată regelui. Înainte de a face o danie, regele obișnuia să facă o cercetare ca să stabilească dacă pământul pe care voia să-l dăruiască aparținea sau nu dreptului de danie al regelui, iar după aceea urma punerea în posesie a celui care primea dania”, Vezi: CSISDR, p. 459.

în cele de cumpărare sau în confirmările de aranjamente pentru moștenire. În literatura istorică există diverse opinii privind explicația acestei noțiuni. Unii consideră că „*prădalica*” a derivat de la „*prodati*”, a vinde, adică s-ar înțelege „*să nu fie vândută*”. Alții susțin că este vorba de un termen tradus din limbă maghiară: predare = *prédálás*, *prédálni* = a prăda, adică „*să nu se jefuiască*”, „*să nu se ia înapoi de către domnie*” . În Ungaria, ca și în majoritatea țărilor europene, dreptul la moștenirea proprietății imobile și a bunurilor familiale îl aveau numai descendenții direcți pe linie masculină, iar, în lipsa lor, rudele apropiate din partea bărbătească” (Filliti 1928, p. 337-338).

V. Costăchel consideră că etimologia cuvântului *prădalica* derivă, foarte probabil, din latinescul *praeda* (*prada*) (Costăchel 1947, p. 61-62). Cu alte cuvinte, „*și la ei prădalică să nu fie*” înseamnă „*și lor (celor rămași) să nu li se prade moșia de către domnie*”, adică să nu le fie luat înapoi beneficiul de către domnie (CSISDR, p. 455).

În *Dicționarul Instituției feudale din Țările Române* este explicată noțiunea „*prădalica* - bunul aparținând unui hiclean (trădător) revine în domeniul domnesc sau bunul luat pe seama domniei pentru desherență feudală” (IF, p. 375). Pentru orice abatere de la această regulă, era necesar acordul membrilor familiei, care dețineau în proprietate bunul funciar respectiv. De aici dreptul de preemțiune, *protimisis*, al rudelor. Cât privește bunurile donate, regula era că se pot transmite numai descendenților masculini ai beneficiarului și că în lipsa acestora revin în posesia donatorului. Pentru orice excepție de la această normă, era nevoie de asentimentul suveranului (Alkos 1909, p. 373, 388, 393).

Această normă a devenit generală din 1315 prin legea *Decretum Tripartitum Juirius* (pars I, tit. 10, 13): „*Omnia enim bona et jura eorum possessionaria, ab ipsa regni Hungariae corona originaliter dependent, et ad eandem semper respiciunt devolvunturque, eorum possessore legitimo deficiente*” (Filliti 1928, p. 338). În Țara Românească, conform dispozițiilor dreptului feudal, prin hrisov domnesc se confirma dreptul la proprietate, cum ar fi, de exemplu, actele de vânzare-cumpărare ori donațiile, sau se reconfirmau actele de proprietate care fuseseră furate, pierdute sau distruse. În general, domnul nu refuza confirmarea unor asemenea acte de transmitere a dreptului de proprietate, dar existau și cazuri când moșiile reveneau în patrimoniul domnului. În Țara Românească, dacă domnul refuza prin hrisov transferul dreptului de proprietate, se utiliza formula „*prădalica să nu fie*” („*ниҳ прадалика да нест*”), ceea ce însemna dreptul domnului de a nu lua pe seama domniei moșiile supușilor săi, care au murit fără urmași pe linie bărbătească sau, în general, fără moștenitori (IDR I, p. 326).

Clauza „*prădalică să nu fie*” reprezintă tocmai renunțarea din parte domnului la dreptul său de retragere, renunțare acordată de domn, „*fie cu titlu oneros – și până la urmă simbolic – în*

schimbul unui cal („și domniei mele i-au dat un cal”), fie cu titlu gratuit („și domnia mea le-am iertat calul”). În temeiul acestei condiții, beneficiul trecea în stăpânirea „celor rămași”, adică și a altora decât a moștenitorilor pe linie directă bărbătească, dacă acești urmași lipseau defunctului. Așa, bunăoară, beneficiul poate trece celor cu care defunctul s-a înfrățit, fetelor („făcute să fie în loc de fii”) sau, în ultima instanță, colateralilor acestuia. În cazul în care, cu toată existența acestor clauze, nu exista cine să culeagă beneficiul succesiunii, moșia devenea prădalică și, în consecință, era luată pe seama domniei” (CSISDR, p. 455). Din cele expuse mai sus putem concluziona că erau *moșii prădalice*, unde nu existau moștenitori masculini și care, după dreptul comun, reveneau domnului; și cele *neprădalice*, care rămâneau în familie și deveneau ereditare, transmisibile din generație în generație (Minea, Boga 1935 (II), p. 6-8).

În Moldova, o instituție care să poarte această denumire nu exista, deoarece nu era aplicat privilegiul masculinității. Pentru dreptul la succesiune al fetelor nu era nevoie de o încuviințare specială, ca în Țara Românească.

Spre deosebire de Moldova, în Țara Românească, ca și în Transilvania și Ungaria, dreptul la moștenire îl aveau, în primul rând, reprezentanții sexului masculin. Instituția *prădalica* apare în Țara Românească la mijlocul secolului al XV-lea și dispare la mijlocul secolului al XVI-lea. Originea acestei instituții stă în concepția că moșia este un beneficiu dat de domn și tot domnul poate retrage beneficiul în cazul stingerii liniei masculine a stăpânilor, deoarece femeile nu pot împlini îndatoririle militare față de domn, ce decurg din acordarea feudei (Costăchel, Panaitescu, Cazacu, 1957, p. 314-315).

În documente deseori este subliniat: „să le fie lor și fiilor lor”. Această formă de moștenire a fost dominantă, dar, în mod excepțional, în unele cazuri, boierii din Țara Românească obțineau dreptul la moștenire și pentru urmașii pe linie feminină.

Pentru prima dată termenul *prădalica* apare în documentul emis de către Vlad Țepeș la 20 septembrie 1459, în care este menționat: „să dă moșia Ponor, moșie de cumpărătură (la cumpărare s-a dat domnului un cal)”, „ (...) și care din ei va muri, iar moșia să fie celor rămași (...) iar prădalica să nu fie (...) cu copii ei peste a patra parte din Ponor (...) să le fie de moșie și de ohavă (...) lor, copiilor lor, nepoților și strănepoților lor, odihnind (fiind scutiți – n.a.) de vama (...) de vama porcilor, de vama albinelor, de vama morilor, de vama oilor, de dijmă, din sat (...) posada, de podvoade și (...) slujbele cele mari (...) nici judecător, nici globnici (...) nici nimeni” (Minea, Boga II, 8). I. Minea și I. T. Boga semnalează că documentul este deteriorat și au avut la dispoziție numai unele fragmente, totuși consideră că se poate observa formula prin care se dă moșiei caracter *neprădalic* (Ibidem, 8). Noutatea juridică a hotărârii domnești cuprinsă

în acest document este faptul că domnul oferă dreptul de moștenire asupra acestei proprietăți tuturor copiilor, adică în mod egal descendenței masculine și cele feminine.

Pentru a cunoaște semnificația cuvântului *prădalica* și importanța formulei pe care o cuprinde, vom recurge la examinarea unor documente referitoare la această problemă. Prin actul din 20 aprilie 1526, domnul Țării Românești Radu vodă poruncește „*jupanului Sinu armașu și fiului său anume Vlaicul și copiilor lor, câți Dumnezeu le va dăruia, ca să le fie un sălaș de țigani din țigani domniei mele (...) pentru că i-a cumpărat de la domnia mea pentru un cal murg, drept 1400 aspri (...) să-i fie de moștenire lui și fiilor și nepoților și strănepoților (...) și oricărui dintr-înșii se va întâmpla moarte mai înainte, apoi între dânșii să nu vândă, ci să rămâie urmașilor lor (...) prădalica să ni fie*” (DRH B III/I, p. 12-13 (9)).

Prin acest document domnul întărește armașului Sinu și fiului lui, și urmașilor lor dreptul de proprietate asupra unui sălaș de țigani. Observăm formula clasică a timpului respectiv. În primul rând, nu se scot în evidență numai moștenitorii pe linie bărbătească. În al doilea rând, este respectată tradiția de *dare a calului* și, cel mai important moment, era subliniat că au drept la moștenire fără drept de a vinde.

Un alt document, din mai 1526, conține aceeași formulă, domnul dă în proprietate o bucată de moșie lui Dragomir „*cu fiii săi, să-i fie ocină și ohabă, lui și fiilor lui și nepoților și strănepoților lui. Și prădalică să nu fie în veci*” (DRH B III/I, p. 13-14 (10)). Aici, după cum se vede, este specificat direct că moșia devenea *neprădalică*, domnul renunța definitiv la dreptul de a o recupera și a o stăpâni.

Aceeași formulă era utilizată și în unele documente care demonstrează cum era obținut dreptul la moștenire de către femei. Spre exemplu, prin documentul din 18 mai 1526, emis de Radu de la Afumați, domnul întărește fiicelor lui Voico partea tatălui lor din Veșel, în urma unei judecăți: „*dă domnia mea această poruncă a domniei mele fiicelor lui Voico, anume: Vișa și Voica și Nană și cu fiii lor, câți le va da Dumnezeu, ca să le fie în Veșel oricât se va alege partea tatălui lor, Voico, și din câmp și din munte, pentru că le este veche și dreaptă ocină și dedină (...) și oricui i se va întâmpla moarte mai înainte, iar prădalică să nu fie în veci, și de nimeni neatins, după spusa domniei mele*” (DRH B III/I, p. 19-20 (13)). Acest document ilustrează situația juridică a unor doamne, care au apelat la domn să le acorde dreptul lor de moștenire asupra moșiilor rămase de la tatăl lor, ceea ce domnul a confirmat pentru ele și urmașii lor, încheind tot cu formula „*prădalică să nu fie în veci*”.

Alt caz interesant, care demonstrează cum era aplicată *prădalica* în perioada respectivă, este prezentat într-un document din 1490, prin care domnul Vlad Călugărul întărește lui „*Lațco cu fiii, și verilor săi, Adrian și Lupu cu fiii, jumătate din moșiile de moștenire Ohaba și Pietreni,*

precum și moșia de cumpărătură, Topeștii”. În continuarea hrisovului era subliniat: „și au așezat Lațco pe verii lui pe această moșie ca frați nedespărțiți și veri și căruia din ei s-ar întâmpla mai întâi moarte, la ei prădalica să nu fie, ci să fie a celor rămași” (Ștefulescu 1908, p. 31-33). În acest document este reflectată situația unei familii, care prin „prădalicasă nu fie” obține asigurarea că nu li se vor lua înapoi nici moșiile primite de la domn, nici cele cumpărate de ei. Extrem de interesantă este continuarea istoriei acestei familii și a moșiei din Topești, descrisă în hrisovul din 22 mai 1530 (Câmpul Glupavilor), adică peste 40 de ani. Moise voievod întărește lui Dețco din Drăgoiești jumătate din satul Topești, în urma unei judecăți cu mănăstirea Tismana. Documentul menționează: „dă domnia mea această poruncă (...) lui Dețco cu fiii săi, (...) ca să-i fie în Topești de lângă Tismana, însă jumătate, pentru că este veche și dreaptă ocină și dedină și cumpărătură încă din zilele lui Vlad Călugărul (1482-1495, a II-a domnie – n.a.), însă i-a fost cotropită de călugării de la Tismana, încă în zilele răposatului Basarab vodă (Neagoe Basarab-1512-1521,-- n.a.) (...) după dreptate și **după legea veche** și am aflat domnia mea că îi este lui Dețco veche și dreaptă ocină și dedină și cumpărătură, încă din zilele lui Vlad voievod Călugărul, iar călugării de la Tismana (...) mai mult să nu aibă nici un amestec (...) de aceea domnia mea am dat lui Dețco cu fiii lui, ca să-i fie de ocină și de ohabă (...) și oricui dintre dânșii i s-ar întâmpla mai întâi moarte, iar la ei **prădalica să nu fie**, ci să fie celor rămași ai lor. Când însă nu se vor afla fii, nici un fiu, iar ocinele și averile și dedinele să fie ale fiicelor sale, care se vor naște din el” (DRH B (III/I), p. 145-147 (91)).

Generalizând conținutul acestor două documente, observăm cum a evoluat moștenirea unei proprietăți într-o familie. Pe parcursul anilor, prin daniile domnești, familia obține confirmarea dreptului la moștenire din partea domnului nu numai pentru descendenții pe linie bărbătească, dar și pentru cea *feminină*. Și astfel, formula *prădalica să nu fie* este cea care permitea să se păstreze imobilul în proprietatea familiei, indiferent cine era moștenitorul, fiul sau fiica.

Drept argument la această opinie prezentăm încă un document de epocă, emis de Radu de la Afumați la 19 mai 1526, prin care se întărea: „jupanului Alexandru ocinele în Studina, (...) de aceea, am dat și domnia mea jupanului Alexandru și fiilor lui, câți Dumnezeu îi va lăsa, fie fii, fie fiice (...) și nepoților și strănepoților lui (...), să le fie toate aceste mai sus zisele ocine și averi de ohabă (...). Și la ei **prădalica să nu fie**, ci să fie a celor rămași ai lor” (DRH B (III/I), p. 21-22 (14)).

Documentele din secolul al XVI-lea aduc argumente în susținerea opiniei că și în Țara Românească se practica dreptul de stăpânire a fiicelor asupra proprietății, însă fără drept de vânzare. Ca exemplu servește documentul din 1537, care specifică că „a venit Stoica dinaintea

domnului de a dat fetelor lui, dintr-o moșie, să fie de o frăție cu feciorii Stoicăi, iar după moartea acestuia, nerămânându-i feciori, să stăpânească fetele, iar vânzare să nu fie” (Filliti 1928, p. 342; BCI (V), 179). Boierul Stoica obține dania de la domn și dacă nu-i vor rămânea urmași în linie masculină, atunci moșia să treacă la descendenții pe linie feminină. Însă observăm că doamnele nu aveau dreptul să vândă aceste moșii.

Un document din 1528, emis de Radu de la Afumați, conține formula despre drepturile egale la moștenire ale fiilor și fiicelor. Radu de la Afumați a dat satul Cretinești fraților săi, Cârstea și Maican, iar *”dese va întâmpla dintre ei moartea mai întâi, între ei prădalica să nu fie, ci să fie feciorilor sau fetelor”*. Până la urmă, din acești frați nu a rămas nici un copil. În calitate de moștenitori au rămas numai două fete ale lui Radu voievod, nepoatele boierilor Cârstea și Maican. Dreptul asupra satului a trecut la fiicele lui Radu de la Afumați, iar apoi din acele două fete a rămas numai jupâneasa Elena a lui Ivașco Goleșcu vornic *„și a rămas acest sat să fie ei de baștină, iar ea l-a vândut mănăstirii Sfânta Troița”* (Nicolaescu 1912, p. 392). Așadar, conform actului dat, în unele cazuri femeile chiar au vândut moșiile care le erau *„de baștină”*.

Interesant este că peste 105 ani acest caz este menționat într-un document din 10 aprilie 1633 (București), în care Matei Basarab, *„domn a toată țara Ungrovlahiei”*, confirmă dreptul mănăstirii Sfânta Troița asupra unor vecini din satul Cretinești, aducând argumente: *„ (...) Radu voievod a miluit cu satul Cretineștii pe niște frați ai domniei lui, anume jupan Cârstea vistier și Măican spătar să le fie lor de moștenire și de ohabă, lor și fiilor. Și astfel au lăsat acești mai sus ziși boieri: oricăruia dintre ei i se va întâmpla mai înainte moarte, iar acel sat să nu fie prădalic, ci să fie celor rămași sau fiilor sau fiicelor (...) din acești boieri, frații lui Radu voievod, din ei n-a rămas nimeni în afară numai de două fiice ale lui Radu voievod, nepoatele acestor boieri”* (DRH B XXIV, p. 39-42 (34)).

În Transilvania, relațiile între nobili și rege erau bine reglementate și ierarhizate. Toți nobilii aveau anumite obligații față de rege, pe primul plan fiind fidelitatea și obligația militară. Proprietatea donată se obținea în urma exercitării anumitor servicii. În actul de danie, regele sublinia meritele concrete ale nobilului și dania se făcea prin formula consacrată în documente, *„pentru dreapta credință”, „pentru slujbă și ascultare”* etc.

În mod firesc, în epoca respectivă, după cum am menționat mai sus, doamnele nu puteau să obțină danie pentru servicii militare sau administrative. În afară de faptul că doamnele nu puteau exercita obligații militare, se considera că femeile erau incapabile, în general, să administreze bunuri materiale.

O serie de documente din Transilvania, emise în perioada domniei regelui Ungariei, Ludovic I cel Mare, arată că în unele cazuri se făceau excepții. Regele confirma la unele

persoane trecerea beneficiului în stăpânirea altor moștenitori. Dacă lipseau moștenitori pe linie directă bărbătească, se apela la rege să fie numiți urmași legitimi „*cei rămași*”, în primul rând fiicele. În calitatea sa de proprietar suprem al pământului țării, regele avea dreptul ca prin acte juridice să numească fata ca moștenitor, prin formula „*să fie în loc de fiu*”.

Însă sunt cunoscute și cazuri când regele nu confirma dreptul la proprietate al moștenitorilor pe linie feminină și astfel moșiile deveneau *prădalice*. Prin actul din 10 iulie 1424 regele Ungariei Sigismund dăruia și hâzărea „*din mâinile noastre regești moșia românească numită Hopârta (...) care a fost înainte a răposăților fii ai lui Laczk de Kerekeghaz, trecuți din această viață fără mângâierea unor moștenitori de parte bărbătească, din această pricină, potrivit obiceiului țării noastre, ajunsă în mâinile noastre regești*” (DRH D (I), p. 225-227). După cum putem observa, decizia luată de către rege a fost să ia toată averea lui Laczk de Kerekeghaz și a fiilor lui decedați fără urmași de sex masculin și a făcut aceasta în baza „*obiceiului țării noastre*”.

O situație similară era caracteristică și pentru Marele Cnezat Lituanian. Sunt cunoscute multiple documente care vorbesc despre faptul că o femeie putea să-l moștenească pe soțul ei, dar fără drept de administrare, de decizie, de a dispune cum vrea de moștenire, adică moșiile deveneau *prădalice*. Ca exemplu poate fi documentul din 30 iunie 1495, conform căruia doamna îl roagă pe rege să o lase în moșia soțului decedat, pe care el a primit-o prin danie pentru slujbă credincioasă regelui. Regele îi permite văduvei să trăiască pe moșie fără amestecul cuiva, dar și fără drept de înstrăinare, vânzare, schimb, etc. După moartea ei, moșia revenea regelui (JIM 1910 (I/1), c. 606-607 (89)).

Următorul document, din 1 iunie 1365, atrage atenția prin faptul că era emis de către regele Ungariei la cererea reginei-mamă în legătură cu „*lipsirea de părinți a nobilelor copile numite Margareta și Elena, fiicele răposatului Petru (...) om (...) care a murit lipsit de mângâierea unul urmaș de parte bărbătească (...) pentru credincioase slujbe ale lui Ioan (...) care s-a legat prin legătură de căsătorie cu pomenita copilă Margareta*”. Prin regescul act „*aceste copile nobile Margareta și Elena*” au fost „*rânduite și socotite (...) ca moștenitori adevărați și urmași legiuși pe toate părțile și drepturile de moșie ale sus-zisului Petru, tatăl lor, avute și aflate în acea moșie Sîntioana și oriunde în altă parte, trecând toată stăpânirea acestor copile și dând și încredințând zisele drepturi părintești asupra acestor moșii, întocmai ca unor moștenitori de parte bărbătească, acelor nobile copile Margareta și Elena, și prin ele moștenitorilor și urmașilor moștenitorilor*” (DRH C (XII), p. 427-428 (406)).

Deci, documentul ilustrează cazul când regina-mamă apelează la rege, fiul său, pentru a obține dreptul la moștenire pentru două doamne. Probabil, aceste doamne n-au îndrăznit să

adreseze personal cererea lor către rege, ori s-au temut de un refuz și atunci au cerut protecția reginei Elisabeta și, prin intermediul ei, și-au revendicat dreptul la moștenire. Semnificativ este că și Ludovic subliniază acest fapt: *„la cererea scrisă a doamnei regine, mama noastră prea iubită”*. Se știe că doamna Elisabeta a fost o persoană foarte autoritară și se implică deseori în activitatea politică a fiului său. Mai mult chiar, în unele cazuri lua de una singură decizii importante.

Drept confirmare a acestei situații vine un document semnat de regina Ungariei Elisabeta. Din punct de vedere istoric și juridic, este un document excepțional, deoarece ne descrie un caz când o văduvă cu fiicele sale a fost alungată de pe moșiile sale pe motiv că averea nu era protejată de nici un bărbat și aceasta apelează la regină să o ajute să-și recapete drepturile. Văduva aduce argumentul că fiul său trăiește în Țara Românească. Într-o asemenea situație, regina Elisabeta *„ținând seama de faptul că obiceiul cere ca nici o văduvă să nu poată fi alungată de pe moșia soțului ei până ce n-a fost despăgubită pe deplin pentru zestre (adusă soțului – n.a.) și pătrimea cuvenită fiicelor”*. Ea poruncește regelui, *„să faceți ca sus-zisa doamnă, cu fiicele ei, să fie pusă din nou în stăpânirea moșiei pomenite, și s-o țineți pe ea acolo până se va afla adevărul, dacă fiul e mort ori trăiește, și până ce va fi despăgubită pe deplin pentru darurile de nuntă și pătrimea cuvenită fiicelor (...) herghelia (...) să-i fie dată îndărăt și înapoiată, până se va hotărî, de către rege sau de noi, cu privire la toate acestea, adică la moșii și la acea herghelie, păzindu-se rânduiala legii”* (DRH D (I), p. 54 -55 (27)).

Deci, din conținutul documentului aflăm, în primul rând, că statutul juridic al văduvei, care avea fiice, era neasigurat. Era alungată de pe moșie pe motiv că nici ea, nici fiicele sale nu aveau drept să stăpânească, iar despre fiul ei, care trebuia să administreze această avere, se bănuia că ar fi fost decedat. Motivarea că numai fiul putea să-l moștenească pe tată o găsim și în legislația epocii: *„Scrisorile și actele scrise în ce privește bunurile și drepturile de moșie ale familiei trebuie să fie date spre păstrare nu fiicei mai mari, ci fiului, chiar dacă ar fi mai mic decât aceasta”* (Tripartitum CSISDR, p. 668). Însă este interesant faptul că regina Elisabeta, care a intervenit în rezolvarea acestui litigiu, subliniază că a fost încălcat din start *„obiceiul”*, conform căruia nimeni nu avea dreptul să o scoată cu fiicele de pe moșie, înainte de a fi despăgubite pe deplin *„pentru darurile de nuntă și pătrimea cuvenită fiicelor”*.

Această poziție statuară și juridică a femeilor era reflectată și în *Tripartitum*: *„Când soțul murind va lăsa fii și fiice și o soție și frați copărtași (...) mai întâi partea răposatului trebuie să fie despărțită și oșebită cât privește bunurile mișcătoare de părțile fraților copărtași ce au rămas în viață (...). Iar apoi toate bunurile mișcătoare ale acestui soț răposat, cu orice nume s-ar chema, să se împartă, laolaltă, între soția și fiii și fiicele lui și să se facă atâtea părți câte*

persoane sunt în casă încă neînregistrate și necăsătorite și fiecareia să i se dea partea sa". (Tripartitum CSISDR, p. 99).

În această privință, Moldova făcea excepție, deoarece dreptul la moștenirea mobilă și imobilă îl aveau toți copiii, indiferent de sex. Deseori în documente se folosea o formulă generală, care arăta egalitatea moștenitorilor. Drept dovadă, invocăm documentul din 13 martie 1651, emis de Vasile Lupu: „*Dat-am carte domniei mele slugii noastre, lui Gheorghe Moșo și seminției lui*” (Constantinescu 1970, p. 343-344), ceea ce poate fi interpretat în sensul că se referă la toți urmașii, pe linie masculină și feminină.

În concluzie evidențiem că instituția *prădalicii* nu coincide cu *privilegiul masculinității* care, cu unele excepții, a continuat să funcționeze în Țara Românească și în Transilvania în sensul că băieții moșteneau averile, înlăturând fetele. În Moldova, în schimb, *prădalica* n-a existat, acolo dreptul de moștenire al femeii era bine stabilit și s-a menținut întotdeauna. Prin formula „*prădalica să nu fie*” averea obținută prin donații domnești sau regale rămânea în familie și asigura moștenirea și pe linie feminină. *Prădalica* se aplica tuturor moșiilor din țară, chiar pământului obștilor de moșneni, care anterior fuseseră în posesia domnului sau regelui. Se aplica *prădalica* și la moșiile cumpărate de femei. Nu suntem de acord cu opinia lui M.A. Boga care consideră că instituția *prădalicii* în Moldova era cunoscută. În opinia noastră, această afirmație poartă mai mult caracter declarativ, deoarece autorul nu aduce argumente, în special documentare.

5.5. Concluzii la capitolul 5

Dreptul succesoral al femeilor din Moldova medievală într-o măsură oarecare a determinat poziția juridico-statutară a acestora în societate, oferindu-le și o relativă libertate. În Moldova și în Țara Românească femeile (căsătorite sau văduve) erau proprietare ale bunurilor lor, aduse în familie drept zestre sau dobândite în timpul căsătorie din proprii bani. Iar la baza relațiilor de proprietate în familie era principiul de proprietate separată a soților.

Multe documente de epocă atestă că femeile moldovence beneficiau de dreptul la moștenire, înstrăinare, administrare, vânzare, cumpărare, etc., a imobilului; ele aveau dreptul să primească uric, să-l moștenească, să-l administreze și, la nevoie, să-l apere ele însele prin judecată. În toate cazurile cercetate femeile figurează la procese în calitate de acuzatori sau martori, singure, fără părinte, soț, frate etc., care să le însoțească sau să le reprezinte.

În cadrul relațiilor patrimoniale între soți, merită să fie evidențiat un element de natură juridică: la cumpărarea unui bun, un barbat însurat, având copii comuni legitimi cu soția sa, punându și semnatura la confirmarea actului, fără asocierea soției la act, devenea titular individual al drepturilor și obligațiilor derivate din tranzacție. Produsul acestui contract

devenea bun propriu, ce putea fi transmis urmașilor, iar soția lui nu dispunea de nici un drept asupra lui. Prin urmare, numai contractele la care erau asociați ambii soți ofereau soției privilegii patrimoniale asupra produsului acestora.

O problemă foarte importantă ce ține de subiectul nostru este *protimisisul*, care consta în dreptul de *preemțiune* al rudelor, de care beneficiau rudele cuiva care intenționa să vândă o parte din moștenire. Documentele epocii demonstrează că în Moldova și în Țara Românească femeile, în virtutea dreptului de *protimisis*, aveau dreptul să păstreze moșia pentru ele, inclusiv în caz că se recăsătoreau. Soția putea să dispună de averea sa, fără a cere permisiunea sotului. Dreptul de preemțiune și răscumpărare permitea femeilor din înaltă societate, independent (sau împreună cu membrii familiei) să administreze și să înstrăineze imobilul care îi aparținea, adică puteau să-l vândă în mod legal. În caz de litigiu, femeile apelau către domn și Sfatul domnesc pentru confirmarea drepturilor. Sfatul domnesc, ca instanță supremă prezidată de domn, judeca și hotăra procesele de *protimisisul* (Grigoraș 1971, p. 228).

Analiza materialului documentar de epocă demonstrează că în Moldova, nu a existat instituția *moșiilor prădalice*, deoarece nu era aplicat privilegiul masculinității, aici dreptul de moștenire al femeii era bine stabilit și s-a menținut întotdeauna. Pentru dreptul la succesiune al fetelor nu era nevoie de o încuviințare specială, ca în Țara Românească.

Spre deosebire de Moldova, în Țara Românească, ca și în Transilvania și Ungaria, dreptul la moștenire îl aveau, în primul rând, reprezentanții sexului masculin. Instituția *prădalica* apare în Țara Românească în mijlocul secolului al XV-lea și dispăre în mijlocul secolului al XVI-lea. La originea acestei instituții stătea concepția că moșia este un beneficiu dat de domn și tot domnul îl poate retrage în cazul stingerii liniei masculine a stăpânilor, deoarece femeile nu pot îndeplini îndatoririle militare față de domn, îndatoriri ce decurgeau din acordarea feudei. Însă am constatat că instituția *prădalicii* nu coincide cu *privilegiul masculinității*. Prin formula „*prădalica să nu fie*”, averea obținută prin donații domnești sau regale rămânea în familie și asigura moștenirea și pe linie feminină. *Prădalica* se aplica tuturor moșiilor din țară, chiar pământului obștilor de moșneni, care anterior fuseseră în posesia domnului sau a regelui. Se aplica *prădalica* și la moșiile cumpărate de femei.

Pentru alte țări europene situația se prezenta cu totul diferit. În perioada medievală lipsa dreptului la moștenire a averii imobile pentru femei era o normalitate. Cu toate că în Europa existau diferite forme și modele de drept succesoral, totuși, în majoritatea țărilor, femeile erau înlăturate de la moștenirea averii imobile, iar dacă aveau acest drept, atunci era parțial, căci moșteneau în unele cazuri numai o pătrime, în rare cazuri - ceva mai mult, dar fără drept de a administra, de a vinde, etc. La încheierea căsătoriei, femeile erau înzestrate cu averi mobile

(obiecte prețioase, bani, mobilă, lucruri de uz casnic etc.). După înzestrare, fiicele erau excluse de la masa succesorală a familiei. Numai văduvele aveau un statut deosebit și deseori moșteneau proprietatea soților, însă și ele erau limitate în drepturi în favoarea moștenitorilor, în primul rând a fiilor.

O practică juridică asemănătoare se întâlnește și în Lituania. Femeile se bucurau nu doar de dreptul de a moșteni proprietăți imobiliare, dar și de libertatea de administrare independentă a bunurilor proprii, vizând o serie de tranzacții: vânzare, cumparare, schimb, garanție/zălogire. Vânzarea proprietăților imobiliare, în special a moșiilor și terenurilor (vii, livezi) necesita anunț prealabil al intenției proprietarului de a aliena bunul. Această condiție se explică prin deținerea dreptului de preemțiune de către rude și vecini, aceștia fiind preferați juridic în calitate de cumpărători. Insumisiunea la această condiție rezultă în posibilitatea de atacare a tranzacției în instanța de judecată.

6. FEMEIA ȘI DREPTUL SUCCESORAL

În cadrul studiului axat pe averile femeilor înstărite din Moldova (ce proveneau din familiile domnești sau de boieri), merită să fie subliniate o serie de aspecte importante, printre ele fiind dimensiunea juridică a raporturilor patrimoniale în familie, între soți, efectele legale asupra dreptului succesoral, reglementarea juridică a raporturilor patrimoniale între soți privind succesiunea testamentară, modalitățile de transmitere a patrimoniului în cadrul succesoral.

Literatura istorică tinde să trateze acest subiect într-un mod marginal și detașat. Considerăm că este imperativă identificarea materială (componentele substanțiale) a poziției juridico-patrimoniale a femeilor, atât în familie, cât și în societate: proprietatea obținută din partea familiei (bunuri mobile și imobile); darurile de casatorie (de la soț, de la familia soțului sau a rudelor); veniturile și profitul din domeniul propriu de exploatare și propriii bani (case, vii, livezi, animale, lucruri casnice, bijuterii etc.). La încheierea uniunii maritale, femeia rămânea proprietarul deplin al bunurilor pe care aceasta le-a dobândit în calitate de zestre din partea familiei sale, dar și a celor căpătate de-a lungul perioadei de căsătorie (inclusiv a logodnei). Susținem opinia că acest subiect este de o importanță majoră, ce necesită o abordare structurală. Studiarea căsătoriei și a posesiilor individuale în cadrul familiei, în particular calitatea de testator pentru bărbați și femei, trebuie relevate într-un context concordant.

Demersul studiului de față are drept scop investigarea situației juridice a femeilor: în calitate de moștenitor legal și de beneficiar al drepturilor testamentare; în calitate de testator și a dreptului său la repartizarea averii moștenitorilor/sucesibilor (soț, copii, rude, biserici și mănăstiri etc.); dreptul femeilor la dezmoștenire și motivele pentru excluderea de la succesiune. În cadrul studierii problemei testamentar-sucesorale va fi analizată structura testamentelor femeilor, caracterul și specificul moștenirii testamentare a acestora, importanța și materializarea efectelor patrimoniale asupra dreptului succesoral.

6.1. Succesiunea testamentară

Testamentele și diatele constituie un grup de documente aparte, întrucât ele conțin informații despre diferite instituții de drept succesoral, și anume: dreptul la moștenire în conformitate cu obiceiul și legea, destinația averii (mobile și imobile) în lipsa moștenitorilor direcți și altele. Documentele stabilesc de asemenea ordinea în care au acces rudele la obținerea averii, în special a celei imobile. Numeroase testamente din epoca respectivă reflectă aspecte ale vieții cotidiene a oamenilor, obiceiurile și tradițiile, înțelegerea aceluia moment special al individului care se pregătea să părăsească această lume (Kinga 2005, p. 163-166).

Testamentul apare inițial la Roma și avea o largă diseminare. Era un lucru obișnuit ca un cetățean, pe patul de moarte, să întocmească un testament. Conform dreptului privat roman - testamentul era definit ca un act juridic de ultimă voință, unilateral, formal și revocabil în anumite condiții, prin care o persoană își instituia unul sau mai mulți moștenitori în vederea îndeplinirii, după moarte, a voinței sale (Hanga V., 1977, p. 320). Testament (din latină – *testamentum, testamenti*) - act juridic unilateral, personal și solemn, esențialmente revocabil cât timp testatorul este în viață, prin care acesta dispune (*heredis institutio*), în totalitate sau în parte, de avutul său, pentru când nu va mai fi în viață (Bartošek 1989, p. 309-311).

În istoriografia română există opinia că multă vreme testamentul nu a fost cunoscut în vechiul drept românesc și practicarea lui nu a apărut în principate decât odată cu accentuarea influenței bizantine și cu introducerea *Pravilelor*. În opinia lui I. D. Condurachi, *în obiceiul pământului* nici nu se pomenește cuvântul *testament*, „se părea așa de firesc ca la moartea cuiva să-i moștenească averea copiii sau rudele lui, încât nimeni n-ar fi îndrăznit să schimbe o stare de lucruri pe care o tradiție de mai multe ori seculară o consfințise. Pentru prima oară cuvântul *testament* e întrebuițat în *Codul Calimachi*., art. 708” (Condurachi 1919, p. 69).

Posibil că această situație se explică prin faptul că în documentele epocii nu se întâlnește noțiunea de „testament”. În bogatul material documentar din secolele XIV-XVI găsim alte formulări: „*carte*”, „*zapis*” sau expresii: „*a lăsa cu limbă de moarte*”, „*fac știre cu această scrisoare văzând că mi să apropie viața de moarte*”, „*temându-mă de moarte, grabnic făcut-am această scrisoare*”, etc. Termenul de origine grecească „*diată*” apare din secolul al XVII-lea (Condurachi 1919 I., p. 69-70). În *Carte românească de învățătură (1646)* testamentul este numit „*zapis de moștenire*” (CRI, p. 142, p. 146).

Însă, în opinia noastră, tradiția testamentară, fie în formă de diată, fie în formă de testament clasic era cunoscută și răspândită în țările române și înainte de introducerea legislației scrise. Pentru un testator în epoca medievală lucrul cel mai important era să indice modul de împărțire și transmitere către urmașii săi a bunurilor (averii) agonisite pe parcursul vieții. Testamentul era un document, care ocrotea interesele moștenitorilor direcți sau indirecți. Această grijă de a transmite bunurile era, desigur, motivată, pentru administrarea și consolidarea averii și siguranța sporirii acesteia (Kinga T., 2006, p. 131). Pentru ca un testament să fie valabil și să producă efecte juridice, se cerea ca testatorul și beneficiarii să îndeplinească anumite condiții. Cel ce făcea testamentul trebuia să fie sănătos la minte, liber și în puterea simțurilor. În Moldova și Țara Românească testamentul se făcea în scris sau oral, testamentul scris fiind confirmat în fața domnului, iar cel oral făcut înaintea martorilor, care atestau existența și cuprinsul actului (Firoiu 1976, p. 93).

După cum demonstrează materialul documentar de epocă, pentru valabilitatea testamentului trebuiau respectate următoarele condiții pentru testator: vârsta de minimum 12 ani pentru fete și 14 ani pentru băieți și capacitatea de a testa definită prin expresia: „*să fie întreg la minte*”. Pentru această problemă în *Îndreptarea Legii (1652)* a lui Mastei Basarab era rezervată o glavă: „285 *Pentru tocmeală sau cartea ce să face ca să fie și după moarte. Și de câți ani sunt volnici feciorii și fetele să facă acea tocmeală; și câte mărturii să fie. Și pentru frați de vor hi bucatele lor neîmpărțite. Și pentru codichel, adică zapis sau răvășel*”: *Tocmeala sau cartea iaste dreapta sfătuire a omului care va să facă la moartea lui ispravă întru bucatele lui și le împarte cuiva. (să facă ispravă întru bucatele lui și le împarte cuiva = să-și lichideze averea împărțind-o cuiva – n.a.) Acela ce va să facă tocmeală sau carte, aceuia trebuie să-i fie mintea întreagă și sănătoasă, iar nu trupul. Voinicul, dacă va împlea 14 ani (dacă va avea 14 ani împliniți – n.a.), să facă tocmeală sau carte, iar fata dacă va împlea 12” (ÎL, p. 276-277).*

Este important că *Statutele dreptului orășenesc săsesc*, care au moștenit majoritatea regulilor din dreptul roman, de asemenea indicau că: „(...) *mușii, surzii, nebunii cu furii și bolnavii de minte și nevârșnicii nu pot să facă testament*” (Statuta Saxonum CSISDR, p. 677).

Una dintre condițiile, stabilite de *obiceiul pământului* și apoi trecută în codicele de legi, era ca la întocmirea unui testament să fie prezenți martori sau preotul locului. Pentru a lăsa sau a împărți averea (oral sau în scris), prezența martorilor era indispensabilă, conform pravilelor, se cereau 7 martori și, la rigoare, 5 (ÎL, 277).

În continuare, pentru a studia în detaliu problema abordată, propunem analiza testamentelor, care prezintă situația juridică a femeii în cazul succesiunii testamentare, în calitate de testator sau beneficiar (fiica, soția, nepoata etc).

6.2. Dreptul de paritate testamentară al femeii din Țările Române

În opinia, bine argumentată, a cercetătorului Tüdös S. Kinga, structura testamentelor femeilor este identică cu cea a testamentelor bărbaților, cu precizare că totuși singura deosebire ar fi că femeile acordau de cele mai multe ori o atenție sporită descrierii detaliate a bunurilor și a obiectelor (Kinga 2005, p. 165-166).

Din numeroase și variate documente vom selecta câteva cazuri insolite care atestă, în primul rând, motivațiile care generau decizia împărțirii moștenirii și destinația bunurilor, în al doilea rând, raportul între natura bunurilor transmisibile și moștenitori și, în sfârșit, vom indica poziția juridică a femeii în calitate de testator. Pe lângă faptul că femeia, în calitate de beneficiar, avea dreptul la toate bunurile imobile și mobile moștenite de la părinți, de la soț ca și la cele dobândite în timpul căsătoriei pe banii ei, ea, în calitate de testator, își putea lăsa toată averea și proprietatea după dorința ei. Beneficiarul moștenirii puteau să fie soțul, copiii, rudele apropiate,

mănăstirile, etc. În majoritatea cazurilor femeia lăsa toată proprietatea copiilor săi. În acest sens, s-au păstrat numeroase documente (DIR A (XVI/II), p. 202 (212); DIR A (XVI/IV), p. 139 (183); DIR A (XVII/I), p. 94-96 (134); DIR A (XVII/III), p. 135-136 (213)).

Un alt exemplu este cartea domnească din 12 martie 1533 când mama împarte un sat, proprietatea ei, între trei copii, două fete și un băiat, în mod egal: „(...) *a venit înaintea noastră, Sorița, fiica Marenei, fiica lui pan Țiban, de bunăvoia ei, nesilită de nimeni, nici asuprită și-a dat și a împărțit dreapta sa ocină și din privilegiul ce a avut bunicul ei pan Țiban de la străbunicul nostru Alexandru voievod, un sat pe Gârboveț, anume Hovrăeștii, copiilor săi: Lazăr și surorile lui, Fetia și Anușca. Și le-a împărțit acest sat în trei părți (...) de aceea noi, văzând tocmeala lor de bună voie, ce a întocmit mama lor, noi de asemenea le-am întărit lor acest sat*” (DIRA (XVI/I), p. 353 (320)).

După cum se vede, niciunul dintre copii n-a fost nedreptățit de mamă. Interesant este și faptul că acest sat, moștenit de la părinții săi, îl transmite copiilor. Această Sorița nu scrie a cui soție este (sau a fost), ci indică a cui fiică este. Ea subliniază proveniența acestui sat: „*dreapta sa ocină și din privilegiul ce a avut bunicul ei*” (DIRA (XVI/I), p. 353-354 (320)), moștenire separată de averea soțului.

Și copiii, la rândul lor, la înstrăinarea pământurilor moștenite, în actele de împărțire a posesiunilor funciare, menționau a cui era proprietatea care le-a revenit lor, a mamei sau a tatălui, a bunicilor după tată sau a celor după mamă. Acest fapt îl putem constata în cartea domnească de întăritură din 22 aprilie 1631, unde se arată că trei frați, împreună cu sora lor „*de bună voia lor, au vândut dreapta lor ocină și dedină cu privilegiu de împărțeală ce a avut mama lor, Măriica, de la Alexandru voievod, lui Coste Băcioc, chucer*” (DIR A (XVII/I), p. 94-96 (134)).

Alt document semnificativ, care poate fi încadrat în acest capitol, este și cel din 26 februarie 1638: „*Adică eu, Nasta, fata lui Ivan Vartic, feciorul lui Vartic (bunicul după tată – n.a.) și a Tații, fata lui Ion din Cicican(i) (bunicul după mamă –n.a.), scriu și mărturisesc, cu acest zapis al meu, cum de bunăvoia mea, de nimeni nevoită, nici asuprită, eu am dat ginerelei noastre, Ursul din Broșteni și nepoatei mele Antimii (...) toate părțile mele de ocine, ce am avut de pre tată-mieu, de pre Ivan Vartic, cât se va alege partea lui în Tăcoteni, jumătate de sat, partea de sus, și părțile ce am avut de pre maica-mea Tațea, fata lui Ion, din jumătate de sat din Cicicani, cât va fi partea mamei și partea ei din Cotela*” (DRH A (XXIV), p. 232-233 (249)).

Descoperim aici mai multe informații despre drepturile femeilor la proprietate imobiliară în epoca respectivă. În primul rând, susnumita Nasta indica cine erau părinții și bunicii ei și ce proprietăți aveau. E curios faptul că în document se subliniază coproprietatea mamei Nastei cu

frații săi, „*parte mamiiși partea ei din Cotela, că iaste de jumătate de sat cu alți frați*” (DRH A (XXIV), p. 233 (249)). Tocmai acest fapt arată că mama Nastei a avut proprietate egală cu frații săi în satele moștenite de la părinți. În al doilea rând, Nasta lasă totul ginerelui său și nepoatei, cei care vor avea grijă de ea atât în viață, cât și după moarte : „*ca să mă grijească dumnealor și să mă hrănească și să mă îmbrace până voi fi vie și după moartea mea ca să mă comânde cu toate pomenile, cum se cade unui om mort, căci alți feciori n-am avut, nici s-au aflat alți nepoți, fără această nepoată a mea, ce mai sus scrie, Antimia, fata lui Grigore și gineri-meu Ursul*” (DRH A (XXIV), p. 233 (249))

În cazul când nu existau moștenitori direcți de genul masculin, toată proprietatea era trecută pe numele ginerelui. Pentru a evita orice neînțelegere, în document, foarte detaliat și minuțios, se descria cui aparțineau satele respective. În acest fel, nepoata era protejată în viitor, deoarece, devenea coproprietară cu soțul. Mai este specificat faptul că o anumite parte a proprietății comune îi aparținea soției.

Un zapis de danie din 10 martie 1683, prezintă un alt caz, când mama împarte cu copiii ei ceea ce îi aparținea din satele Mălăiești, Misăsăști, Tomicani și Naslavcea în ținutul Hotin, pământuri care erau moștenite, unele de la părinții ei, altele de la soțul ei: „*Adecă eu, Vasilca, jupâneasa dumisale răposatului Samson Căzacului, fata Tomii sulgerului, scriu și mărturisesc cu acest adevărat zapis al nostru, cum eu, de bună voea me, mi-am împărțit cu feciorii moșiile ce am avut de pe părinții mei, și de pe soțul meu, Samson*” (MEF VI, p. 140-141 (45)).

În continuare în acest document se arată cum a procedat această Vasilca la împărțirea averii între copiii săi. Părți din satele numite mai sus ea le lasă „*fetei mele Erenuța, și fiului meu Ioniță, și fetei mele Anița. Iară alți feciorii ai mei să nu aibă treabă la aceste moșii, căci am dat la Rosoșeni jumătate de sat copiilor celor mai mici: Kostandin și lui Toderășco*”. La urmă, jupâneasa Vasilca din numele său scrie foarte categoric: „*Deci, așa am socotit și am împărțit pe dreptate. Iară care din feciorii mei nu s-ar ține de această tocmeală, ce am împărțit eu, să fie tricliat (de trei ori blestemat – n.a.)*” (MEF VI, p. 140). Din textul acestui zapis se vede că doamna avea dreptul să se ocupe ea însăși, de una singură, de înzestrarea copiilor, căci nicăieri nu se pomenește că „*rânduiala*” între copii s-ar fi pus la cale cu soțul sau cu rudele.

În cazul când copiii erau de la soți diferiți, proprietatea femeii, de asemenea, se împărțea numai de către ea, nimeni altul nu avea dreptul să dispună de averea ei. În documentul din 12 martie 1484, Ștefan cel Mare, întărește lui Toma Măjar și fraților vitregi ai acestuia, Petre și Coste, ocinile de la mama lor. „*Noi, Ștefan voievod, știut facem, că această adevărată slugă a noastră Toma, ficiorul lui Măjar, ci au avut Majar cu Dușca, fata lui Toader Dobrișan și Petre și Coste, iarăși feciorii Dușcăi ci au avut Dușca cu alt bărbat, slujind nouă cu dreaptă credință,*

i-am miluit pre dânșii și le-am întărit lor, în al nostru pământ al Moldovei, dreaptă a lor ocină a mamei lor, Dușca” (DIR A (XV/II), p. 26-28).

Într-un alt document din secolul al XV-lea, găsim referințe despre o femeie aflată într-un litigiu ca proprietară a averii și martor principal al familiei sale. Ștefan cel Mare dă o hotărâre în procesul dintre Ivan, fiul lui Vasco din Horodnic și frații săi, pe de o parte, și Marușca, jupâneasa lui Andreico Șerbici, fata lui Ivan Cupcici și vărul ei primar, Mihno, fiul lui Grozea Cupcici, pe de altă parte. Ivanco și frații săi pretindeau, contra Marușcăi și vărului ei Mihno, „*că ei sunt nepoții lui Ivan Cupcici după mama lor*” și că, prin urmare, au dreptul la moștenirea averii acestuia, fapt tăgăduit de Marușca și Mihno (Berechet 1926, p. 92). Este ciudat faptul că în acest caz se solicită o confirmare a dreptului de moștenire pe linia mamei, adică Ivan și frații lui pretind că mama lor era fiica lui Ivan Cupcici, deci soră cu Marușca, prin urmare ei sunt nepoții bunicului Ivan Cupcici și nepoți de soră ai Marușcăi. Astfel, preinșii nepoți încearcă să împartă moșiile lui Ivan Cupcici deși nu e clar de ce această avere nu fusese deja împărțită între copii, Marușca și pretinsa ei soră, mama lui Ivan, fiul lui Vasco.

Domnul cere lui Ivan, fiul lui Vasco din Horodnic, și fraților săi să confirme afirmația lor prin jurământ, împreună cu 24 de jurători „*deci am căutat și am judecat cu boierii noștri și i-am dat lui Ivanco și fraților săi, precum e drept și lege, după obicei, să vie el însuși cu 24 de jurători și să jure împreună cu ei, că el și cu frații săi sunt nepoți ai lui Cupcici după mama lor, și că, deci, Marușcăi și lui Mihno tot nepoți le sunt*”. Dar, Ivan și cu frații săi „*s-au lăpădat de jurământ și n-au vrut să jure cu jurători, ci au lăsat pe seama Marușcăi, fetii lui Ivan Cupcici, ca să vină ea singură și să jure*” (Berechet 1926, p. 95-96).

Este interesant că, până la urmă, femeia, fiind măritată și implicată în proces alături de vărul său, Mihno, este nevoită singură să apere drepturile familiei la proprietate. Ea aduce în judecată martori și depune mărturie personal: „*Marușca, sculându-se la ziua sorocită*⁴⁵, *a jurat înaintea noastră și înaintea tuturor boierilor noștri, și mari și mici zicând așa: că Ivan și cu frații săi nu sunt nepoți ai lui Cupcici nici ai ei însăși, Marușcăi și lui Mihno*”. Marușca câștigă procesul și domnul poruncește: „*am dat și am întărit și noi Marușcăi, și vărului ei, Mihno, toate satele lui Cupcici, și toată averea acestuia să fie a lor. De asemenea Ivan, fiul lui Vasco din Horodnic, și frații săi, să nu mai aibă a se jălui împotriva Marușcăi și vărului ei Mihno, nici împotriva nepoților lor, nici împotriva neamului lor întreg, nici odată (...) nici înaintea altor domni, căci au pierdut Ivan și cu frații săi înaintea a toată legea cea dreaptă, și să n-aibă a câștiga judecata nici odată, în veciul vecilor. Iar cine va încerca să se jeluască, la orice vreme*

⁴⁵ Părțile trebuiau să se prezinte la termenul fixat: „*a veni la zi*”. Cel care era absent pierdea procesul: „*rămânea de lege*”.

și la orice zi, fie înaintea noastră, fie înaintea altor domni (...) acela va plăti atunci zaveasca (amendă – n.a.) de 60 ruble argint curat” (Berechet 1926, p. 96-97).

Deseori femeile dăruiau bunurile imobile nu numai copiilor lor, dar și soților sau soțiilor acestor copii, în special ginerilor⁴⁶. Un exemplu îl aflăm în *zapisul de danie* din 2 martie 1698: „Măricuța, jupâneasă a răposatului Grigoraș Ciocârlie, vornicul, scriem și mărturisim, că de bună voia, am dat a mea dreaptă otcină și moșie, fiicei mele, Anița, și ginereului meu, lui Ioan Ciomârtan, însă și altei fiice a mele, Măriuța, cari o ține Tudor, ca să le fie dreaptă ocină și moșie în veci neclintită, și nimeni dintre alți feciori ai mei să nu se amestece la aceste moșii, pentru că altor ficiori ai mei le-am făcut parte aiurea, precum am socotit că este drept” (MEF VI, p. 192-193 (68); DRH XXII, p. 64-65 (59)).

Din acest document merită atenție mai multe momente importante. Doamna a dat carte de danie, fiind văduvă, adică, a luat decizia după moartea soțului. Se poate presupune că în familie s-a discutat problema repartizării moșiilor între copii pe când era soțul în viață. În afară de acestea, ea subliniază că le dă fetelor și soților lor „ca să le fie dreaptă ocină” (deci dă moșia nu numai la fetele ei! – n.a.). Dacă fetele erau căsătorite, desigur că li s-a dat zestre când s-au măritat. Jupâneasa subliniază că celorlalți copii deja le-a dat moșii și foarte hotărât semnează „precum am socotit, că este drept” și „pentru credință mi-am pus pecete” (MEF VI, p. 192-193 (68); DIR A XVI/IV, p. 44 (50)). Acest *zapis de danie* arată cum se făcea reîmpărțirea bunurilor imobiliare de către părintele supraviețuitor după ce se efectuase deja o primă împărțire. În cazul dat, de reîmpărțire s-a ocupat mama, iar restul familiei nu a participat la discuții și nu a determinat decizia.

La acest capitol mai putem include și cartea domnească de judecată din 1705 iunie 17, dată de Antioh Constantin voievod fostului spătar Stroici pentru satele Itrinești, Prilipca și Cobâla, care au fost „date de mama lui, păhărniceasa, înainte de moarte” și i le-a dat lui „deoarece i se cuvin două sate după împărțire, ca și la ceilalți frați. Așadar, două sate îi dau, deoarece nu i-am dat zestre ca la alți frați” (MEF VI, p. 230-231 (91)).

Este știut faptul (răspândit în Moldova până în prezent), când o parte din avere i se lăsa acelui copil care rămânea în casa părintească și trebuia să aibă grijă de părinți. O serie de documente, care au fost selectate mai ales dintre cele care se referă la cazuri de judecată, reflectă

⁴⁶„Despre moștenirea soților: 1742. În împrejurarea de moarte a bărbatului sau a femeii fără diată, în lipsă de alte rude sau de moștenitori suitori, scoborători și lăaturalnici bărbatul se cheamă la moștenirea femeii, iar femeia la moștenirea bărbatului în toată întregimea ei. 1743. Pentru că legea și dreptate firească dau precădere fraților înaintea femeii, și bărbatul sau femeia atunci numai moștenesc unul pe altul, când nu au de fel rude. 1744. Bărbatul moștenește pe femeie, chiar dacă ea a trăit cu el numai 2 luni; și apoi a murit”, în *Manualul legilor sau așa numitele CELE ȘASE CĂRȚI*, ale lui Constantin Harmenopulos. Partea II-a, Cartea a Patra, p. 418.

această situație. De exemplu, cartea domnească din 31 martie 1582, conține informația când mama lasă moștenirea „numai fiului său, lui Cârstea Mihăilescul uricar, (...) casele sale din târgul Suceava și un șirag de mărgăritare și niște clopoței pentru chinteș(...) deosebit de copiii săi și de nepoți, ca să nu aibă ei nici o treabă cu această mai sus scrisă parte (...). Iar sluga noastră, Cârstea Mihăilescul, să aibă a o ține și a o îngriji și a o îmbrăca până la moartea ei, iar după moartea ei să aibă a o pomeni” (Suceava 1989 (I), p. 195-197 (73)).

Erau cunoscute cazuri când, după decesul capului familiei, apăreau neînțelegeri între moștenitori și se deschideau procese între membrii familiei. De exemplu, la 24 februarie 1602 lui Ieremia Movilă i s-a plâns Antimia, soția răposatului vornic Bucium, că n-a putut „așeza” pe fiii ei la împărțirea moșiilor, viilor și robilor. Domnul împreună cu sfatul domnesc a separat întâi averea soției, respectiv zestrea ei și apoi a împărțit mai întâi moștenirea rămasă după soțul răposat în două, o parte pentru soție și alta pentru copii. În hotărârea instanței s-au indicat precis bunurile „cuvenite soției precum și cele care urmau să se împartă egal, între copii” (Grigoraș 1971, p. 222; Sava 1944, p. 28-29).

Indiscutabil, o parte din proprietatea funciară rămânea în familie până la decesul ambilor părinți și putea fi dată oricăruia dintre copii și nepoți (DIR A, XVII/III, p. 97 (157); MEF VI, p. 194-195 (70); MEF IV, p. 150-151(60); 184-186 (80); 209-211 (92); 235-237 (103); MEF VIII, p. 175 (137); 202-204 (163); DRH A XXII, p. 47-48 (43))⁴⁷. În cazul când nu erau moștenitori primari, „ocina și dedina” trecea la rudele apropiate – frați (DIR A XIV, XV/I, p. 366-367 (436)), surori (MEF VI, p. 73-74 (15)), apoi la copiii și nepoții de la frați și surori (MEF IV, p. 173-174 (74); DRH A XXI, p. 84-85 (78); 177-178 (140)). În astfel de cazuri neapărat era nevoie de un document în scris, deoarece cele mai frecvente procese erau cele de proprietate.

În cartea domnească de danie din 6 iunie 1469, Suceava, se arată cum a fost cercetat de sfatul domnesc un caz de împărțire între frați a satelor moștenite de la părinți și cum, partea surorii a fost trecută în proprietatea unuia dintre ei. Ștefan voievod întărește panului Oană Pășcu și fratelui său, Ivașco, satele Lipovățul, Suhulești (...) ”Iar părțile surorii lor, Stana, din toate satele amintite, să fie lui Ivașco Pășcu, pentru că Ivașco au răscumpărat pe soră-sa, pe Stana, de la tătari, precum și ea singură i-au dat și i-au lăsat frațini-său, lui Ivașco, pentru că ea copii n-a avut” (DIR A XIV, XV/I, p. 366-367 (436)).

⁴⁷ „16 august, 1612, Băiceni...Eu Vârvara Neteda (...) am dat a mea dreaptă parte de ocină, nepoata-mea, Măricăi, fetei Gligăi, drept sufletul meu și a părinților mei, cu tot locul ce va fi partea mea de ocină, să-i fie ocină și moșie și cuconilor ei, în veci”, în DIR A, XVII/III, 97(157); „am făcut scrisoarea noastră la mâna ficiorilor noștri și a nepoților (...) pecum avem la sat (...) la Onișcani, ce sunt pe Kula, care au fost danie moașii noastre Huhuloaia” (MEFVI, 194-195 (70); MEFIV, 150-151(60);184-186 (80); 209-211 (92); 235-237 (103); MEFVIII,175 (137); 202-204 (163); DRH A XXII,47-48(43)).

Din acest zapis rezultă, că după moartea Stanei, conform „*obiceiului pământului*”, toți frații aveau drepturi egale și au pretins la moșiile ei, deoarece ea nu avusese copii și probabil că nu fusese măritată, deoarece în proces nu apare soțul sau rudele lui. Dar ea avea dreptul să lase prin testament satele după dorința ei, ceea ce a și făcut, lăsând totul numai unuia dintre frați. Fără o anumită dovadă scrisă (testament), ar fi fost imposibil ca acesta să câștige procesul.

O categorie aparte o reprezintă documentele ce se referă la testamentele lăsate de femei soților lor. Pentru a lăsa o moștenire soțului, femeia trebuia să confirme această decizie în scris, prin testament. În cazul când soția nu avea copii, părinții sau rudele apropiate ale femeii intentau procese pentru reîntoarcerea bunurilor în familia de origine. Soțul nu avea dreptul să administreze sau să vândă proprietatea soției decedate, fără a avea acordul rudelor din partea ei. În acest caz, soțul putea să câștige numai dacă avea un act scris și confirmat de martori prin care soția îi lăsa moștenire bunul respectiv.

Sunt cunoscute o serie de documente referitoare la această problemă. Cartea domnească din 1 septembrie 1604 - 31 august 1605, prezintă un proces de judecată între Tudor, bărbier din Iași, și cumnata sa, Tudosca din Suceava, pentru niște dughene și vii lăsate de Agafia soțului ei. Acest proces reflectă două aspecte din perioada respectivă, cum femeile își asigurau soții și cum ele deschideau procese. Această judecată confirmă modul de aplicare a legilor nescrise, adică „*obiceiurile pământului*”. În cazul dat, sfatul domnesc a rezolvat litigiul în favoarea lui Tudor bărbier, deoarece el avea un testament, document în scris, adevărit și mărturisit: „*Însă Tudor, el a arătat înaintea noastră cărți de mărturie, precum a lăsat Agafia cu limbă de moarte lui Tudor, dinaintea a oameni buni, anume: duhovnicul ei, Gherasie, ieromonah de la mănăstirea sfântul Nicolae din Țarina și popa Toader și popa Eremia din târgul Iași și vecinii din jur. Iar altcineva din neamurile sale să nu aibă treabă, deoarece el a fost cu dânsa la bine și la rău și a trăit cu dânsa 20 de ani. De aceea, să aibă Tudor a stăpâni dughenele sale și tot ce a rămas de la femeia sa. De acum înainte să nu aibă Tudosca a mai pârî pe Tudor niciodată, în veci*” (DIR A XVII/I, p. 178 (253)).

Deseori lipsa testamentelor era un motiv de procese de litigiu între rude, care durau ani de zile. Această situație poate fi ilustrată prin documentele prezentate la procesul din 1643 dintre stolnicul Toma Cantacuzino și rudele soției sale decedate - frații ei (feciorii lui Bașotă Părtașco) (Stoicescu 1971, p. 344)⁴⁸ și nepoții, care considerau că ei și nu Toma stolnicul au dreptul asupra

⁴⁸Familia Bașotă era în rudenie apropiată cu familia Ciolpan. Prin căsătoria Eftimiei Bașotă cu stolnicul Toma Cantacuzino, familiile Bașota și Ciolpan se înrudesc cu Vasile Lupu.

averii lăsate de răposată. Actul domnesc relatează că „ *au venit înaintea domniei mele și înaintea a toți boiarii domniei mele, mari și mici Nicolai cu frații săi popa Untilă și Undria Gâșcă, hicioarii Anușcăi și Grigorașco cu surorile lui, făciorii Marmure și Nekita Maje, și Ionașco făciorii lui Purice nepoții Purice, nepoții lui Iurașco Bașotă hatmanul, strănepoții lui Bașotă celui Bătrân, și Toader și Zosim făciorii lui Pătrașco (Bașotă) logofătul și au pârât de față pre credinciosul boiarenul domniei mele, Toma, stolnicul cel mare, pentru ocine și pentru bucate ce au rămas pre urma giupânesei Eftimia stolniceasei căci au zâs că sântu ei mai aproape semânție și să vine lor partea giupânesei Eftimia stolniceasa după moartea ei și den ocine și den bucate*” (Ghibanescu 1910 (IZ 11/2), p. 32-35).

Din cele de mai sus putem concluziona că rudele răposatei, în cererea lor către domn, afirmă că numai ei sunt moștenitorii direcți ai Eftimiei Bașotă. Judecata fiind condusă de însuși domnul țării, Vasile Lupu, în cercetarea cazului se apelează la legile scrise (deci, înainte de 1646, la 1643 țara se conducea de Pravila scrisă – n.a.). Astfel găsim următoarea formulare juridică: „*de care lucru, domnia mea și cu tot svatul domniei mele, socotitam pe leage direaptă și am cautat la pravilă deci cum scrie pravila. Întracela chip am giudecat și noi că de înainte vreame cându s-au căsătorit stolnicul Toma și au luat pre giupâneasa dumisale cea dentâi pre Eftimia atuncia au fost casă la câtăva scădiare agiunsă iar dumisale, stolnicul Toma, deacă s-au apucat de astă casă, nevoit-au cu osteneala sa și au grijit de au făcut case cu pivnițe, de piatră și mori și hăleștei și alte tocmeale multe au făcut câte trebuesc la casă boierească, după cumu e obiceiul țării noastre, a Moldovei și au avut cu giupâneasa Eftimia cinci cuconi și a vis (au viețuit – n.a.) împreună douăzeci de ani alta iarăși după savârșenia giupâneasei Eftimia făcut-o în casa dumisale și au grijit-o cu cinste la bătrenețele ei (și după moartea Eftimiei a adus-o pe mama acesteia în casă și a avut grijă de bătrână – n.a.)*” (Ghibanescu 1910 (IZ 11/2), p. 33-34).

Astfel, după cum rezultă din cele expuse, situația era foarte complicată. Lipsa documentelor testamentare determină judecătorii să cerceteze în detaliu cum a fost „*agonisită*” averea familiei. Se constată că soții au trăit împreună 20 de ani, au născut cinci copii (care nu au supraviețuit tatălui – n.a.) și cel mai important în cazul dat a fost faptul că la zestrea destul de efemeră adusă de soție, Toma stolnicul a contribuit cu osteneală și cu grijă, finisând casa și adăugându-i noi acareturi plus alte îmbunătățiri. În afară de aceasta, problema a fost cercetată și din punct de vedere moral. Toma stolnicul a îngrijit-o pe soția sa când ea a fost bolnavă și a îngropat-o cu mari cheltuieli, apoi a murit și soacra lui și au murit apoi și copiii lor și iarăși numai el a avut grijă de înmormântarea și pomenirea lor: „*până ce s-au săvârșit și după svârșeniia ei au făcut multă cheltuială cu pământele și după moartea bătrânei au murit și*

cuconii și iarăș a făcut cheltuică multă și la pamânțele (pomeni, slujbe, parastas – n.a.) cuconilor și triabă bătrână dupa moarte cuconilor” (Ghibanescu 1910 (IZ 11/2), p. 34).

Până la urmă Toma stolnicul câștigă procesul intentat de strănepoții lui Bașotă cel Bătrân și în cartea de judecata este numit moștenitorul legal al soției și copiilor săi: „ și am giudecat **pre leage direaptă** și am ales întraesta chip de al divan, ca să aibă a ținea boiarenul domniei mele, credincios Toma stolnicul cel mare și ocine și bucate câte au rămas pre urma giupânesei sale Eftimiei cu tot venitul, iar rudele giupâneasei stolniceasei...să nu aibă nice o treabă...au rămas ...den toată legea” (Ghibanescu 1910 (IZ 11/2), p. 32-35; Familiile 2004, p. 375).

Un alt exemplu ieșit din comun îl reprezintă un testament din 10 decembrie 1674, care cuprinde un caz extrem de interesant din punct de vedere istorico-juridic și anume: soția lasă diată soțului și în aceasta sunt trecute moșiile pe care ea le moștenise de la Curilo, primul ei soț: „adică eu Măria, fâmeia lui Gheorghie, fata lui Ilei vinariului, scriu și mărturisesc cu acest adevărat zăpis al meu, cum eu de nime nevoită nici asuprită am dat toate moșiile mele ce am avut în târgul din Cernăuți soțului meu, lui Gheorghie, care moșii sântu scrise într-un zăpis de la Curilo, soțul meu cel dintîi, și acela zăpis încă l-am dat soțului meu, lui Gheorghie, ca să-i hie acele moșii date lui cu toată voia mea, nime din oamenii miei și din ruda mea să n-aibă treabă la acele moșii ce scriu într-acel zăpis mai vechiu, acela om să fie afurisit de 318 părinți” (Balan 2005, p. 205-206 (143)).

Tot atât de interesant este și cazul cuprins în testamentul din 13 iulie 1679, conform căruia soția lasă toată averea soțului, iar pentru fratele său lasă numai ceea ce a rămas de la părinții lor. Documentul este deosebit și din punct de vedere al modelului și stilului, utilizând expresii specifice epocii: „eu Păscălina scriu și mărturisesc cu cestu adevărat zăpis al meu la daria sufletului meu...precum n-am pe nime den rudeniile mele fără un frate anume Dumitrașco și acestue i-am dat din cât ne-am îndurat ce din agonisita me și a soțului meu și să nu mai aibă treabă frate-mieu la nemică al meu că avem un loc de prisacă de la moși atâta ne-au rămas de la părinți și lui să-i fie, iară ce am agonesit cu soții miei să nu aibă treabă, iară eu mă laspre mâna soțului meu, lui Dumitrașco” (Ghibănescu AMMI (II), p. 49-50).

După cum rezultă din document, doamna cu mare seriozitate a întocmit testamentul. Foarte detaliat sunt numite toate obiecte incluse în testament și minuțios stipulate condițiile repartizării acestora. În mod deosebit, se atrage atenția asupra faptului cătă avere trece soțului ei și la ce are dreptul fratele ei. Este de remarcat că la finele documentului, doamna confirmă dania pe care o lasă soțului, scriind cu litere latine: „Diata Pascalinei tse au dat Barbatul je pontre casse: ka se naibe fratile jei Dimitrasku treaba” (Ghibănescu AMMI (II), p. 50).

O categorie specială reprezintă cazurile juridice referitoare la împărțirea ocinilor între moștenitorii (copiii) născuți din căsătorii diferite, cu primul sau al doilea soț sau cu o primă ori cu o a doua soție (MEF VI, p. 18).

Documentul din 13 februarie 1701, conține informații despre drepturile la bunuri materiale ale mai multor femei dintr-o familie - soția, mama, mama vitregă, fiicele legitime și cele vitrege și arată cum erau stabilite drepturile fiecăreia la proprietatea funciară, conform testamentului. Acest document reflectă explicit situația juridică a femeilor din acea epocă.

„Eu, Angheluță...jupâneasa răposatului Gheorghe Hâjdău...și eu, Vasilie, feciorul lui Gheorghe Hâjdău...scriem și mărturisim cu acest adevărat zapis al meu, precum ne-au fost împărțit de răposatul soțul meu Gheorghe Hâjdău, părintele lui Vasilie Hâjdău, pe care părți ne-au făcut și zăstratu mie (și înzestrat pe mine – n.a.), fetii lui, Angheluții, satul Pașcăuții, sat întreg la ținutul Hotinului, și jumătate de sat Tulburenii, iarăș la Hotin, și jumătate de sat la Medveora, iarăș la Hotin, cu două copile mici, ce mi-au rămas în urma jupânului meu Gheorghe Hâjdău, anumi Rocsandra și Safta. Iară feciorului său, Vasilie Hâjdău, i-au dat Negoreni, sat întreg, iară fetii sale, Mariei, datu-i-a satul Hordăneștii, sat întreg. Deci, părându-i cu strâmbul fetii sale, Mariei, că i-au făcut parte mai prost, satul Hordăneștii, ne-am socotit noi cu toți binișor di i-am mai dat jumătate de sat Hrușoveț, partea răposatului Gheorghe Hâjdău” (MEF VI, p. 207-208 (79)).

Documentul de față relatează, că Angheluța este a doua soție a răposatului Gheorghe Hâjdău, rămasă văduvă cu două fete mici. El din căsătoria precedentă mai avea încă doi copii, un băiat și o fată. Din text se vede că la împărțire au fost prezenți toți membrii familiei și fiecare a primit moștenire o anumită cotă din toată proprietatea funciară a lui Gheorghe Hâjdău - soția cu două fete minore au luat un sat și două jumătăți de sat, fiul, Vasile, și fiica, Maria, copiii din altă căsătorie, câte un sat. Dar fiica Maria nu se mulțumește și atunci mama vitregă Angheluța, împreună cu fratele nemulțumitei, Vasilie, decid să-i mai dea încă un sat și evidențiază că e din *„partea răposatului Gheorghe Hâjdău”*. Se observă că inițiativa de a scrie acest document aparține Angheluții și posibil că se baza pe testament, ca să evite litigiile cu rudele răposatului. Zapisul a fost confirmat de *„boieri mari și mici”* ca să *„fie de mare credință”* și scris de fratele Angheluței, Todirașco Stârce.

Începând cu sfârșitul secolului al XVI-lea și continuând cu secolele următoare testamentele se întâlnesc frecvent, probabil având scopul de a proteja soția și copiii de pretențiile rudelor. Cu toate drepturile pe care le avea conform *„obiceiului pământului”*, era foarte greu pentru o femeie să-și apere interesele fără un document scris și adevărat de soț cu martori.

Ca exemplu poate servi testamentul lui Ioan Racoviță, din 10 februarie 1720. Ioan Racoviță, în prezența mitropolitului Ghedeon, lasă soției sale și copiilor săi toate moșiile moștenite de la tatăl său, indicând că toate actele de stăpânire asupra lor se află la vornicul Iordache și, bănuind că după moartea lui familia poate rămâne fără aceste documente, îl leagă pe vornic și tot neamul lui cu blestem și lasă cu limbă de moarte diata de mai jos: *„am făcutu această a mea adevărată diată (...) rămâindu dumniei, fimeia me și cuconii mei, și de li-ar opri dumnelui vornicul Ioardache sau fiii dumisale, sau fiicile dumisale, ce-ar fi driaptă parte tătăne-meu, lui Ion Racoviță, or din zâpăsalii (lista – n.a.) moșiilor, or di ar fi mai rămas ceva din pojijiiia părintelui meu, sau și dintr-alteli câtu di puțințel, ș-ar tăgădui și n-ar da copiilor mei, să fie dumnelui, vornicul Iordachia dipreună cu fiii dumisali și cu fiicili dumisali suptu blăstamul (...) să fie neertați”* (MEF VIII, p. 47- 48 (27)).

O situație asemănătoare era și în Țara Românească. Documentul din 8 iunie 1580, cuprinde confirmarea testamentului soțului în favoarea soției în prezența martorilor cu explicația că soția a cheltuit *„30 000 de aspri pe bărbatul ei, Danciul, când a fost în pribegie”*. În legătură cu acest caz, Mihnea vodă poruncește *„așa au mărturisit înaintea domniei mele cu sufletele lor, că a dat bărbatul ei, Danciul, jupăniței sale, Neaga, pentru că nu a rămas nici un fiu și pentru că a întreținut jupănița Neaga pe bărbatul ei, Danciul, în pribegie, de a cheltuit 30 000 de aspri. De aceea, am dat și domnia mea acestei mai sus zise jupănițe, Neaga, ca să țină și să stăpânească toate ocinele și averile mai sus zise și să fie ea volnică să le dea cui va vrea și să-i fie de ocină și de ohabă ei și de nimeni neclintit, după porunca domniei mele”* (DRH B VIII, p. 503-504 (306)).

Acest document reprezintă un caz deosebit din punct de vedere juridic. În primul rând, este vorba de confirmarea testamentului, care a fost scris înainte de moarte. În a doilea rând, în testament se subliniază că soții nu au avut copii. În această situație era imposibil ca femeia să obțină averea soțului, chiar având testament, deoarece interveneau rudele și tot prin judecată făceau tot posibilul ca să păstreze moșiile familiei. Dar în document se face referință foarte clar la acest capitol și se accentuează că numai soția l-a întreținut când a fost în pribegie și a cheltuit propriii ei bani. Deci, cu mare probabilitate, jupăneasa Neaga a cheltuit banii din zestrea ei și de aceea a ajuns la judecata cu martori, opt persoane, inclusiv o doamnă (Rada), ca să obțină trecerea moșiilor soțului în posesia sa. În opinia noastră, este interesantă formula cu care se încheie această danie : *„să fie ea volnică să le dea cui va vrea și să-i fie de ocină și de ohabă ei”* (Ibidem, 504), care confirma că ea nu era obligată după moartea soțului să cedeze bunurile în favoarea familiei lui. Rudele apropiate deseori interveneau cu pretenții de reîntoarcere a moșiilor și numai prin existența unui testament procesul putea fi câștigat.

Femeile, în cazuri identice, procedau la fel și își protejau soții de posibile procese judiciare cu rudele acestora. Documentul din 17 august 1576 prezintă o situație când soția, lăsând testament, indica felul cum să fie repartizată toată averea ei după moarte: *”eu, roaba lui Dumnezeu, jupânița Anca, așa am lăsat cu limba mea la ceasul morții și dinainte de vreme, să știți toți oamenii că am făcut carte domnească, să fie averile mele, anume satul Purcăreni, cât este partea mea, și satul Iacovești, cât este partea mea, și ocina care să cheamă Ulitești, cu pometul, și ocina de la Berceani, și țigani toți, soțului meu, pe nume Condrea logofătul, pentru că el a cheltuit multă cheltuială pe aceste mai sus-zise averi și multă pâră a purtat el cu oamenii mei și cu alte rude pentru aceste sus-scrise ocine și țigani”* (DRH B VIII, p. 57-59 (37)).

În continuare se precizează că nu au copii, *„pentru că fii nu ne-a lăsat domnul Dumnezeu acum, să ne pomenească pe urmă. Pentru aceasta, să faceți averi soțului meu, lui Condrea logofătul, până ce va fi viu, el să stăpânească. Dacă se va întâmpla și soțului meu (...) să moară, să fie toate aceste mai sus-zise ocine și țigani ale sfântei mănăstiri ce se cheamă Vierașul (...). Și iarăși din țigani am lăsat un sălaș (...). Marinei, sora soțului, Condrea logofătul, să-mi fie pomană”* (DRH B VIII, p. 58-59).

Acest testament are un caracter specific, deoarece, după cum se observă, a fost scris chiar în ziua când a decedat jupâneasa Anca. Fiind încă conștientă, ea a *„lăsat (...) la ceasul morții și dinainte de vreme”*, toată averea soțului său, *„pentru că el a cheltuit multă cheltuială pe aceste mai sus-zise averi și multă pâră a purtat el cu oamenii mei și cu alte rude pentru aceste sus-scrise ocine și țigani”* (DRH B VIII, 57-58). Nu se cunosc circumstanțele acestei neînțelegeri între jupâneasa Anca și rudele ei, dar ea subliniază în testament că anume soțul i-a protejat averea și prin urmare nu lasă nimănui din neamul ei nimic, *„iar rudele mele nici un amestec să nu aibă, nici dinspre tată, nici dinspre mamă”*. Mai specifică și dorința ei ca la moartea soțului întreaga proprietate să revină mănăstirii Vierașul, în afară de un vecin, Neagoe, care era dat împreună cu delnița lui, bisericii din satul Purcăreni, unde urmă să fie ea îngropată, numind acel vecin anume *„pentru îngrădire și pentru acoperire și să aibă grijă de lumânări”* și a mai lăsat un sălaș de țigani, anume Oprea cu copiii lui, surorii soțului *„să-i fie pomană”* (DRH B VIII, p. 58-59).

În final, remarcăm anumite caracteristici specifice pentru moștenirea testamentară în Moldova. În primul rând, structura testamentelor femeilor nu diferă cu nimic de cea a testamentelor bărbaților. În al doilea rând, din punct de vedere juridic, femeile din Moldova beneficiau de anumite drepturi testamentare. În calitate de beneficiar, aveau drept la toate bunurile mobile și imobile moștenite de la părinți, de la soț ca și la cele dobândite în timpul căsătoriei pe banii ei. Spre deosebire de femeile din țările occidentale, femeile din Țările

Române, după decesul soțului puteau rămânea singure moștenitoare sau cu copii, să-i crească fără tutela rudelor (în special, a soțului) sau a fiului. În perioada cercetată, femeile din Occident erau mai limitate în drepturile succesoriale testamentare. După moartea soțului acestea treceau sub stăpânirea rudelor sau a fiului cel mai mare. În calitate de testator, femeile din Moldova își puteau lăsa toată averea și proprietatea după dorința lor. Beneficiarul moștenirii putea să fie soțul, copiii, rudele apropiate, mănăstirile, etc. În majoritatea cazurilor femeia lăsa toată proprietatea copiilor săi și avea drept absolut să repartizeze bunurile moștenitorilor - direcți sau indirecti. În caz de litigiu, aveau dreptul să apeleze în instanțele judecătorești pentru a-și obține drepturile testamentare.

6.3. Moștenirea între soți. Soția supraviețuitoare

În cazul decesului soțului, deseori soția supraviețuitoare moștenește singură sau împreună cu copiii, toate bunurile mobile și imobile ale răposatului, dar pentru aceasta era nevoie de o confirmare în scris sau o mărturie a „oamenilor buni”. Poziția juridică a văduvelor era protejată și de pravilele epocii: *Cele Șase Cărți ale lui Harmenopolos*, la capitolul *Despre moștenirea soțiilor* din anul 1742, prevedea: *”În împrejurarea de moarte a bărbatului sau a femeii fără diată, în lipsă de alte rude sau de moștenitori suiuri, scoborători și lăturalnici bărbatul se cheamă la moștenirea femeii, iar femeia la moștenirea bărbatului în toată întregimea ei. 1743. Pentru că legea și dreptatea firească dau precădere fraților înaintea femeii și bărbatul sau femeia atunci numai moștenesc unul pe altul, când nu au de fel rude. 1744. Bărbatul moștenește pe femeie, chiar dacă ea a trăit cu el numai 2 luni și apoi a murit”*. (*Cele Șase Cărți* (II/IV), p. 418).

Nu trezește nici o îndoială faptul că aceste prevederi ale legislației erau valabile în Moldova și în secolele anterioare. S-au păstrat o serie de testamente în care se indica succesorul pentru a evita litigiile cu alți pretendenți, chiar dacă erau rude mai apropiate ale răposatului decât cel desemnat.

Drept exemplu, servește documentul din 25 aprilie 1625 prin care Lucoci, mare vătaș, mărturisea *„cu zapisul meu de moarte, înaintea a mulți oameni buni, precum că las soției mele, Stanca, toată averea mea și cu satele care erau partea mea...cine ar îndrăzni din neamul meu să învăluiască și să strice tocmeala mea să fie niertat de Dumnezeu și de Preacurată și de toți sfinții”* (DRH XVIII, p. 389 (316)).

Acest document prezintă interes din mai multe considerente. Din punct de vedere juridic, testamentul este bine structurat, fiind un instrument juridic foarte important. În partea introductivă a testamentului sunt enumerate numele martorilor prezenți, aceștia fiind cei care vor îndeplini dorința testatorului sau cei care garantează aducerea la îndeplinire a testamentului

(Kinga 2005, p. 164). Drept confirmare, pentru ca soția să fie protejată contra pretențiilor unor rude, au fost prezenți martorii : preotul, câțiva demnitari și alte câteva rude apropiate. În total sunt menționate cincisprezece persoane și „*alți mulți*”. Atrage atenția faptul că după preot urmează mătușa și apoi ceilalți.

Prin testamentul lui Dumitrașco Mihuldin 18 februarie 1633, acesta își lasă întreaga avere sotiei sale, Antimia: „*cu această scrisoare a mea de rândul ocinilor și moșiilor mele ce mi-au prisosit (pe care le-am moștenit – n.a.) de la părinții miei...că sîntu toate ocinele mele deosebit de alți frați ai mei și de alte rude ale mele și nime n-are nici o treabă la părțile mele ce am și de la tatăl meu...și de la înma mea (mama mea- n. a.) și nice sîntu dator nemărui nice cu un ban. Iar printr-aceia, eu las, după datul sufletului meu, câte ocine am eu și câtă agonisită am eu și bucate, toate să fie giupănesei mele, Antimiei. Și nime să n-aibă nici o treabă a trage sau a lua ceva de la dânsa (...). Iar de să va tâmpla moarte mai nainte giupănesei mele decât noao, iarăș să n-aibă nime nice o treabă cu ocinele ei, ce să avem noi a ne comânda unul pre alt*” (DRH A XXI, p. 371 (291)).

Din cele spuse în testament se vede foarte clar delimitarea proprietății soțului și că totul rămâne soției, iar rudele să nu pretindă la nimic. Acest Dumitrașco Mihul nu se referă la proprietatea soției, ci numai la aceea ce îi aparținea lui și precizează, că în cazul decesului soției averea ei va trece în posesia lui. Ca să evite intervenția rudelor în posesia lor familială, el subliniază că totul le aparține lor și confirmă testamentul cu iscăliturile preoților „*și pre mai mare credință ne-am pus noi, preoții, pecețile noastre la această adevărată scrisoare cum am audzit mărturisind*” (DRH A XXI, p. 371-372).

Peste două săptămâni, la 2 martie 1633, la Iași, marii boieri adevărați că Dumitrașco Mihul s-a învoit cu soția lui Antimia, să se moștenească reciproc după moartea unuia dintre ei; „*iar den frații lui sau den nepoții lui sau dintr-altă seminție a lui, să nu aibă nicio treabă*” (DRH A XXI, p. 385-386 (299)).

Probabil că jupâneasa Antimia a avut totuși un proces de judecata cu rudele soțului. Nu dispunem de documente care să confirme litigiile dintre dânsii, dar peste un an și jumătate Antimia a ajuns la instanța supremă, la domn. Domnul și sfatul domnesc judecau procesele dintre urmași, atunci când unii susțineau că au fost nedreptățiți la masa succesorală, în sensul că li se atribuiseră mai puțin, datorită unor cauze subiective, în special dacă nu voiau să recunoască actul de ultimă voință al decedatului. În asemenea cazuri, instanța supremă trebuia să verifice autenticitatea actului și să hotărască, urmând o procedură specială (Grigoraș 1971, p. 223).

Finele acestui proces este reflectat în cartea domnească a lui Vasile Lupu din 18 iulie 1634, din care rezultă că totuși Antimia a câștigat judecata: „*văzând acel zapis de mărturie de la*

boierii domniei mele (...) am întărit cneaghinei lui Dumitrașco Mihul ca să-i fie ale ei toate acele averi ce a lăsat Dumitrașco cu limbă de moarte și să-l grijească și să-i facă pomenire din an în an, iar frații lui ce-i are el și alte rude ale lui să nu aibă nici o treabă, întru nimic, nici cu averile, nici cu ocinile ce a lăsat Dumitrașco Mihul, ci să fie ale cneaghinei Antimiei de folosință și ocinile ce scriem mai sus, cu tot venitul, neclintit niciodată în vecii vecilor” (DRH AXXI I, p. 225-226 (198)).

Acest caz de moștenire elucidează anumite momente din drepturile succesoriale ale femeii în perioada prezentată. În primul rând, în testamentul de mai sus nu figurează copiii. Conform „*obiceiului pământului*”, în astfel de cazuri toată proprietatea revenea familiei defunctului. Succesori puteau deveni și rudele apropiate: părinți, frați, surori, nepoți, etc. În cazul în speță, soția putea să se bucure de drepturi depline asupra bunurilor rămase pentru că avea la dispoziție un document în scris adevărat de martori, adică testamentul, și era pregătită să-și apere interesele. În al doilea rând, se dovedește că femeile puteau intenta procese de judecată, inclusiv la instanțe supreme, fără nici o frică că nu vor fi luate în considerație. În procesul dat, jupâneasa Antimia și-a apărut drepturile ei nu numai în fața rudelor fostului soț, ci și în fața societății. Legile nescrise, chiar și în secolul al XVII-lea, aveau rădăcini adânci. În anumite cazuri, când femeia nu avea copii și înstrăina bunuri, era acuzată de societate că pretinde pe nedrept la proprietatea funciară a familiei soțului.

Un exemplu asemănător a fost cercetat de sfatul domnesc la 7 februarie 1718, convocat în mod special, unde au participat mitropolitul și episcopii, chemați la Iași să hotărască neînțelegerea lui Mihail Racoviță⁴⁹ cu cumnata sa Anița, fosta soție a vărului său, Iordache Toma. În fața instanței, astfel constituită după indicațiile domnului, Anița a mărturisit că nu a avut copii cu soțul ei, dar au rămas de la el niște bijuterii și „*haine scumpe*”. Sfatul a decis că, „*după legea țării și a sfintei pravile*”, ea este obligată să întoarcă acele bunuri lui Mihail Racoviță, acesta fiind cea mai apropiată rudă. Anița a mărturisit că o parte din bunuri au fost pierdute de soțul ei, iar altele de ea. Mihail Racoviță a pretins să fie despăgubit și a fost susținut de judecată. Anița a fost obligată pentru contravaloarea obiectelor să-i cedeze lui Mihail Racoviță un sat (Grigoraș 1971, p. 235). Acest caz demonstrează că nu întotdeauna femeia avea posibilitatea să-și apere interesele și proprietatea familiei sale.

În acest context să trecem succint în revistă și tradițiile de moștenire prin testament din Țara Românească. Un document din 4 iunie 1580 ne relatează despre cazul când se confirmă de către domn dreptul la proprietate al marelui paharnic Gonțea și al fiului lui, logofătul Neagu, cu

⁴⁹ Mihail Racoviță, mare vornic, a fost căsătorit cu Safta, fiica lui Costantin Cantemir voievod (1685-1693).

mențiunea că, în caz de deces, totul trece „*jupâniței Vișa*”, soția lui Gonțea și mama lui Neagu: „*dă domnia mea această poruncă a domniei mele cinstului dregător al domniei mele, jupanului Gonțea mare paharnic și fiului lui, Neagu logofătul, ca să le fie toate averile lor, satele și țiganii și ocinele, pe unde și le-au dobândit. Iar apoi, Gonțea marele paharnic și fiul lui, Neagu logofătul, (au venit – n.a.) înaintea domniei mele, de au întocmit cu limba lor ca, după moartea lui Gonțea, mare paharnic și după moartea lui Neagu logofătul, toate averile, satele și țiganii și ocinele care sunt scrise mai sus și averea pe care o va avea, să fie ale jupâniței Vișa, jupânița lui Gonțea marele paharnic, mama lui Neagu logofătul. Și nimeni altul să nu aibă amestec, nici nepoții, nici verii primari, nici alte rude ale lor. Iar după moartea jupâniței Vișa, ea să fie volnică să dea averile mai sus zise cui va vroi ea*” (DRH B VIII, p. 501-503 (305)).

Surprinzător este faptul că în acest document figurează trei persoane: tatăl, „*Gonțea mare paharnic*”, fiul, „*Neagu logofăt*” și mama, „*jupânița Vișa*”, cu toate că sunt menționate și alte rude „*nepoți, veri primari și alte rude ale lor*”, dar numai cei trei și „*nimeni altul să nu aibă amestec*” (DRH B VIII, p. 503 (305)).

E curios că fiul lasă mamei sale tot avutul său pe care urma să-l preia prin moștenire de la tatăl său. Și tatăl și fiul erau mari demnitari de stat – mare paharnic și logofăt. Neagu logofăt este posibil să fi fost căsătorit, deoarece sunt numiți nepoții, deși nu știm dacă aceștia erau copiii lui Neagu sau erau nepoți de soră sau de frate ai lui Gonțea. Fără îndoială că acest document prezintă un caz excepțional, mai ales că la sfârșitul lui se subliniază că „*după moartea jupâniței Vișa, ea să fie volnică să dea averile mai sus zise cui va vroi ea*” (Ibidem, p. 503 (305)). Observăm că numita doamnă avea o situație privilegiată, dacă i-a fost încredințată întreaga avere a familiei cu dreptul de a moșteni toate bunurile soțului și ale fiului și de a dispune de ele cum va vroi ea.

Testamentul proteja dreptul femeii asupra averii lăsate de către soț. Dacă cineva din rude, sau chiar însuși domnul, îndrăzne să-i ia această proprietate parțial sau integral, atunci ea putea încerca, prin judecată, să-și redobândească dreptul la moștenire. Ca exemplu poate servi documentul din 3 ianuarie 1600 din Transilvania, din cuprinsul căruia aflăm că „*soția lui Ioan Keserü, Elisaveta Pernieszky auzind că Mihai-Vodă a dăruit lui Fabio Genza 17 moșii ale ei, din comitatul Hunedoarei, moștenite de la întâiul ei bărbat, Ioan Gálify, protestează împotriva acestei dani*” (Veress 1933 VI, p. 3-4 (3)).

Din păcate nu știm care a fost urmarea acestui demers, dar este important că o astfel de hotărâre putea fi atacată. Acțiunile lui Mihai vodă în Transilvania ulterior au fost calificate de legislație drept ilegale.

Un număr mare de documente de epocă relatează despre cazuri când soțul punea anumite condiții soției, care, dacă nu le îndeplinea, pierdea dreptul de a rămâne moștenitoare. Putem ilustra această situație prin scrisoarea din 5 iunie 1660 a lui Ion Prăjescul, mare vornic al Țării de Sus, care, fiind departe de casa lui, la „*Țarigrad pentru treburile țării și căzând la boală, își face diata în fața lui Dabija vornic (...) să fie înmormântat la moșia sa (...) și să-l grijească epitropii și soția sa, Paraschiva, până la un an (...) să se dea soției sale bani (...) soția să dea feciorilor lui Gheorghe hatman 400 de galbeni, rămășiță dintr-o datorie*”. Ion Prăjescul „*(...) lasă soției sale satele (...) cu moara (...) dacă se va căsători, aceste sate să le ia rudele lui, iar dacă nu se va căsători să le țină până la moartea ei (...) să i se mai dea satele Blândești, zestrea ei (...), vitele să se împartă în patru părți: o parte mortului, una soției sale, alta Alexandrei (sora) și alta nepoților lui de frate*” (CDM S I, p. 249-250 (766)). Partea mortului era probabil rezervată pentru comând.

Deci, din această diată observăm că testatorul a scris testamentul singur, dar în prezența martorului, „*în fața lui Dabija vornic*”, pe care, probabil, l-a și rugat să-l prezinte familiei. Conform deciziei testatorului toată averea lui (bani, sate, moara) trece în administrarea soției, care la rândul său, trebuia să o împartă cu fiul. Însă ea poate „*ține*” averea numai dacă nu se va recăsători, căci dacă se căsătorește a doua oară, atunci totul trece la rudele lui. Este evidentă tendința păstrării patrimoniului familial.

Următorul testament, din 17 mai 1646, are o deosebită valoare din punct de vedere al conținutului. Clucerul Dumitrașco Erali, „*omul de casă*” al lui Vasile Lupu, se adresează domnului cu rugămintea ca acesta să aibă grijă de familia lui. Însă nu este vorba de tutelă, testatorul mai mult îl prezintă ca martor la întocmirea testamentului. Este interesant fragmentul în care se dispune în ce mod trebuie rezolvate anumite afaceri comerciale nefinalizate, cum să se procedeze cu banii, cu datoriile etc. Toată averea (mișcătoare și nemișcătoare) se împarte în două părți - una pentru soție și alta pentru fii. Are grijă testatorul și de sora lui, pentru care lasă niște vite și haine. Posibil ea încă nu era căsătorită și el era dator să o înzestreze. Pentru a reda spiritul epocii și a lua parte la emoțiile testatorului în clipa scrierii testamentului, considerăm necesară prezentarea integrală a acestui document: „*Intru slava domnului nostru Is.Hr. stăpânitoriu vieței și a morței întâi eu Dumitrașco Erali cluciarul, de a vrea atotțiitorul domnul să mă cheme spre dânsul mă rog să primească sufletul meu cu obicinuita sa milostivire să-mi iarte greeria (greutatea n.a.) mulțimei păcatelor miale. A doă mă rog și mă(n)chin măriei sale Ion Vasile Vodă domnului nostru să aibă grija fiilor miei ca cum aș fi eu însumi, căci cum era cându eram viu toate nedeajdea pe măria sa așa și după moartea mea toată nădejdea fiilor mei la măria sa o las deci câte moșii și banii ce am și aici unde mă aflu în acesta ceas și acolo în țara Moldoviei,*

mișcătoare și nemișcătoare, însă bani și ciale mișcătoare giuătate să să dea pentru spăsaeniia (salvarea – n.a.) sufletului meu și să-și ia și giupâneasa mia partea ei ce i s-a vini iar cealaltă giuătate mișcătoare în bani și sate să le ia tocma fii mei și să le aibă cu blagosloveniia lui Dumnezeu și să le dăruiască Dumnezeu putiare să le adaoge și să le mulțescă însă aflatu-s-au aicea patru sute și șias zăci și șapte de ug (ug, ughi - monedă ungurească de aur – n.a.) de aur fără un ug de aur ci au fostu zălog și o sută și patruzăci și șapte de ug potronici (potronic = monedă poloneză de argint din sec. 16 – n.a.) de argintu și o bucată de aur trei zăci de mățcaruri și un inel de aur, să-l dea Zoiței carele iaste ca bălaș, și două sute și nouă zăci și 4 lei și pol cu orți și treiprăzeace taleri cu niște potronici acestea santu ce s-au aflat la Țarigrad, osăbit de aceaste am dat lui Iasar patru sute și zăci taleri să neguțătorească la Moscu pe soboli și avem tocmeala cum s-or vinde sobolii lui așa să-m plătească și capetele (capitalul – n.a.) și dobânda, mai am 28 de poloboace de moiare (miere – n.a.) acasă și după cum s-or vinde să aibă a le împărți întocmai iar hainele în sântu la fii miele scrise anume iar surori-me las doi boi și două vaci și să-i facă și un rându de haine, mai sântu dator patru zăci de lei și giuătate lui Enache și de nu or hi plătit fii miei să-i plătească” (Ghibănescu SD XVI, p. 76 (CVIII)).

Deci din analiza acestui document constatăm că în Moldova, dacă soțul indica în testament că soția rămâne singura stăpânitoare a averii (mișcătoare și nemișcătoare) sau la egal cu copilul (copiii), atunci nimeni dintre rude, în special din partea soțului, nu aveau drept să încalce această decizie. Este surprinzător că statutul juridic al femeilor din Moldova și Țara Românească privind dreptul succesoral testamentar, se deosebea esențial de celelalte țări europene, având mai multe libertăți. În perioada cercetată, femeile văduve din Europa erau limitate în dreptul testamentar, fiind tutelate de rudele soțului sau de fiu.

Pentru a exemplifica cele spuse și a compara statutul juridic al femeilor din diferite țări, propunem spre analiză documentele epocii și, anume, câteva testamente din secolul al XVII-lea din Polonia. Testamentul lui Krzysztof II Radziwiłł Trąby (1585-1640) a fost scris și semnat la 15 septembrie 1619. Pentru noi acest document este foarte important, deoarece Krzysztof II Radziwiłł a fost tatăl lui Janusz Radziwiłł (1612-1655), despre care am scris deja în capitolul precedent. Janusz Radziwiłł a fost căsătorit de două ori – prima dată cu Katarzyna Potocka (fiica Mariei Potocka și nepoata lui Ieremia Movilă) și a doua oară cu Maria, fiica lui Vasile Lupu.

Testamentul lui Krzysztof II Radziwiłł este voluminos și vom cita numai unele fragmente, care se referă direct la tema cercetată. „*Eu, Krzysztof Radziwiłł (...) după moartea mea (...) las totul în ocrotirea fratelui meu (fratele mai mare - Janusz Radziwiłł - n. a.) și a soție mele (Anna Kiszczanka – n.a.) (...) pentru ca să aibă putere de a moșteni (...) soția mea să țină până la moarte Kiejdany i Sejwy (...) sub ocrotirea fratelui (...) și de lucruri mobile să*

se folosească (...) dar să nu semneze nimic - nici o scrisoare, nici un contract (...) iar dacă va fi nevoită, atunci numai în prezența fratelui meu care este tutore (...) iar toată averea mobilă și imobilă care acum este a soției, a fratelui, a fiicei (...) să fie moștenită de fiul meu (în 1619 fiul Janusz Radziwiłł avea numai 7 ani – n. a.). Dar la fiica mea Katarzyna să-i dați posag (zestrea - n.a.) în valoarea de 60 000 zlotyh polonezi și aparte wyprawa 20 000 zlotyh (...) până Katarzyna va crește mare să fie lângă mama ei, draga mea soție (...) în caz dacă va muri soția mea, atunci fiica să treacă la unchiul ei să trăiască. Și să fie căsătorită numai la 16 ani (sic! – n.a.) (...) și fiului meu drag îi spun să aibă grijă de sora lui (...) și fratele meu să aibă grijă să moștenească fiul meu când va crește (...) și toată averea nemișcătoare după fiul meu să o moștenească numai moștenitorii pe linie masculină (...) dacă fiica mea nu va avea fii, atunci să treacă toată averea ei pe fratele său Janusz Radziwiłł” (Augustyniak 1992, p. 145, 155, 158).

În acest testament putem remarca mai multe aspecte. A fost scris când testatorul era în viață și sănătos, probabil mai mult din motivul tradiției stabilite – orice persoană nobilă care se respecta trebuia să aibă testament pentru orice eventualitate. În testament este strict indicat că toată averea și familia rămâne sub tutela fratelui, iar soția, fără permisiunea acestuia, nu poate să administreze proprietatea, se semneze ceva, etc. În mod special e specificat că toată averea imobilă trebuie să treacă numai moștenitorilor pe linie masculină. Însă observăm că și pentru zestrea fiicei este rezervată o sumă considerabilă. Semnificativ este și faptul că tatăl indică vârsta minimă la care fiica poate să se căsătorească.

Merită să menționăm că atunci când fiul testatorului, Janusz Radziwiłł, a decis să se căsătorească cu Katarzyna Potocki, în anul 1638, tatăl a fost categoric împotriva acestei căsătorii pe motiv că mireasa avea zestre săracă și era de confesiune catolică. Krzysztof II Radziwiłł a recurs chiar la amenințarea că-l va dezmoșteni pe Janusz Radziwiłł, dacă acesta va ieși de sub ascultarea părinților. Însă el totuși s-a căsătorit cu Katarzyna Potocki (care a murit la a doua naștere, în 1642) și cu ea a avut o singură fiică și moștenitoare, Anna - Maria Radziwiłł (Zielińska 1997, p. 309-310). După moartea tatălui, ea nu a rămas sub tutela mamei vitrege, Maria Radziwiłł (fiica lui Vasile Lupu), ci în familia unchiului său Bogusław Radziwiłł (1620-1669). Bogusław Radziwiłł a ascuns de Maria Radziwiłł testamentul soțului ei, Janusz Radziwiłł, ca să nu returneze zestrea ei în bani, zestre dată de tatăl ei, Vasile Lupu, și să profite el însuși de averea rămasă de la fratele lui. Despre aceasta ne vorbesc alte documente. În 1651, la 9 ianuarie, regele Poloniei, Jan Kazimierz, în semn de recunoștință față de Janusz Radziwiłł, confirmă Mariei dreptul de arendă pe viață ”*starostwa Borysowskiego*”. La 19 iulie 1660 regele trimite lui Bogusław Radziwiłł decizia să restituie averea Mariei (Wisner 2000, p. 133, 240). Însă procesul a fost trăgănat intenționat și a durat 5 ani fără nici un succes, până la moartea

Mariei. Ca argument juridic și motiv de bază să nu întoarcă Mariei tot ceea ce i se cuvenea și cerea ea, Bogusław Radziwiłł a prezentat în instanță numai așa numitul „*registru*” lăsat de Janusz Radziwiłł care era o anexă la testament, în care erau trecute numai obiectele aduse drept zestre din Moldova și în care nu erau incluse bunurile mobile și imobile lăsate ei de către soț, întrucât acestea figurau în testamentul propriu-zis (PSB XXX/1 1987, p. 399-402).

Fiica lui Janusz Radziwiłł, Anna-Maria, a fost căsătorită cu Bogusław Radziwiłł, unchiul ei după tată, care, după moartea lui Janusz Radziwiłł, a tutelat-o. Prin această căsătorie s-au lărgit și relațiile de rudenie între familiile moldo-polone. Mama Annei-Maria, Katarzina a fost vară cu Stanislaw Rewera Potocki, care pentru a patra oară a fost căsătorit cu Anna Movileanca, mătușa Katarzinei și sora dreaptă a mamei ei, Maria Potocki (Radziwiłł 1979, p. 88). Deci pe linia maternă, se dubla rudenția între familiile Potocki și Movilă (Zabolotnaia 2008, p. 27-42).

Anna-Maria a urmat soarta mamei sale, s-a căsătorit din mare dragoste cu Bogusław, dar a trăit foarte puțin și a murit după o naștere, la vârsta de doar 19 ani. Din această căsătorie s-a născut o fată – Ludwika Karolina (1667-1695), care a rămas orfană la doi ani și cu o avere enormă (Topolska M., 2002, p. 129, 341, 373). În testamentul lui Bogusław Radziwiłł, din 27 decembrie 1668 era scris: „(...) *să fiu înmormântat alături de soția mea (...) toate bunurile mele imobile moștenite, pe care le am conform legii și obiceiului de la predecesorii mei și tot ce am dobândit eu și tot ce a fost adus de soția mea, aparține și va aparține numai fiicei mele (...) care este singura și dreapta moștenitoare (...) și toată averea mea mișcătoare (...) precum sunt: aur, argint, obiecte prețioase, bijuterii, răclițe, blănuri, covoare (...) obiecte de cristal (...) carete, cai (...) vite (...) toate lucrurile mișcătoare sunt scrise pe numele fiicei mele (...) și când va decide fiica mea să se căsătorească (...) să meargă după acela care ea crede că va fi perechea ei demnă și care va aduce faimă și reputație casei mele și numaidecât să fie evanghelic* (Augustyniak 1992, p. 203).

Din textul acestui testament observăm grija profundă a tatălui privind soarta fiicei sale nevârstnice. Cu toate că sunt numite 21 de persoane, care să o tuteleze până va atinge vârsta de majorat, testatorul enumeră foarte minuțios tot ce aparține fiicei, atât ca avere mobilă cât și imobilă, formulând expres că numai ea „*este singura și dreapta moștenitoare*” (Radziwiłł B., 1979, p. 98). Temerile lui Bogusław Radziwiłł nu erau nefondate, deoarece, după moartea lui, fiica a devenit ținta luptei crâncene între diferite ramuri ale familiei Radziwiłł (din țară și de peste hotare), care pretindeau să o tuteleze și să obțină averea acesteia. La sfârșitul secolului al XVII-lea imensa proprietate Neuburske cuprindea suprafața de 1524 km²: 18 orașe, 1091 de sate și 134 de cătune (Lesiński 1996, p. 95, 105, 107). Însă, conform testamentului, Ludwika Karolina a fost crescută și educată de către marele elector Fryderyk Wilhelm de Brandeburg și

toată proprietatea moștenită de la tatăl ei a rămas în posesia ei. Nu putem afirma cu certitudine, însă, cu mare probabilitate, o parte din tezaurul Ludwikei Karolina era constituit din zestrea bunicii vitrege, Maria Radziwiłł, care a fost acaparată de Bogusław Radziwiłł la moartea fratelui său și care nu i-a fost niciodată returnată văduvei.

În Lituania Succesiunea testamentară avea un aport esențial în reglementarea drepturilor patrimoniale ale femeilor în familie. Cercetând documentele din colecția *Metrica Lituaniană* depistăm o serie de documente, care demonstrează că o văduvă, în baza testamentului, putea să fie stăpâna moșiilor. De regulă, aceste cazuri sunt reflectate în procese de litigiu între văduvă și rudele răposatului. O atare situație se explică prin faptul că, conform obiceiului și Statutelor Lituaniene, rudele răposatului îi propuneau văduvei o recompensă în bani pentru averea imobilă, și femeia, dacă nu era de acord, apela la judecată. Rudele decedatului puteau să-i ia averea și în cazul când ea se recăsătorea și iarăși, numai prin judecată femeia putea să obțină dreptul la proprietate.

Drept exemplu servește un dosar nr. 250 din 1540, în care este prezentat procesul dintre văduva Alijbeta Micolai Mihnevici și nepoții soțului, care au adus argumentul că ea nu are copii și trebuie să le cedeze averea unchiului lor deoarece, în cazul în speță, numai ei sunt moștenitorii legitimi ai imobilului. La judecată văduva a prezentat testamentul în care se arăta clar că soțul îi lasă ei averea, motivându-și decizia prin faptul că ea l-a îngrijit la boală și la neputință și a adus lucruri în casă, iar el vrea să-i returneze totul. Judecata a recunoscut valabilitatea testamentului, a luat decizia în favoarea văduvei și a lăsat-o să stăpânească $\frac{1}{3}$ din averea soțului. Nepoților li s-a propus să răscumpere de la dânsa această parte de moșie contra sumei de 14 groși (Lithuanian Metrica 1995, p. LXXXVII).

Să analizăm și un alt document din secolulul XVI-lea, (fără dată), potrivit căruia regele certifică proprietatea panului Voiteh Ianovici, reprezentată de o moșie cumpărată de la doamna Ecaterina Mihailova. Doamna moștenise această proprietate de la primul ei soț și a prezentat testamentul, care îi confirma dreptul la stăpânire și înstrăinare (JIMI/1, p. 798-799 (233)).

În ultimii ani în istoriografia română au apărut o serie de lucrări cuprinzând studii, articole și colecții de documente despre tradiția testamentară în Transilvania, realizate de Tüdös S. Kinga (Kinga 2003; Ibidem, 163-166; Ibidem 2006 a, 130-136; Ibidem 2006 b, p. 181-187). În mediile ardelenene în secolele XVI-XVII redactarea testamentelor era o practică răspândită, dar nu era un drept exclusiv al unei anumite clase sociale. După cum afirmă autorul, „principii, nobilimea, orășenii avuți și alte categorii sociale transilvănene își rânduiau averea și soarta urmașilor în scris. Teoretic, orice persoană adultă, care dispunea de bunuri, putea să scrie sau să dicteze un testament, atâta vreme cât îndeplinea două condiții: în primul rând, vârsta minimă de

12 ani, vârsta la care putea să se exprime într-un cadru legal față de alții și, în al doilea rând, să fie în măsură să își redacteze actul de ultimă voință „*nesilit de nimeni*” și „*cu mintea întreagă și conștiința limpede*” (Kinga 2006, p. 181).

Această informație despre cine și în ce condiții putea redacta un testament o găsim în *Tripartitum*: „*Partea a III-a. Titlul 29. Cum se împart bunurile mobile și imobile între fetele și băieții țăranilor, în cazul moștenirii acestora (în cazul primirii unei moșteniri – n.a.). Dacă țăranul are o fată care încă nu s-a căsătorit și are un băiat mai mic decât fata, atunci cei doi au drepturi egale la împărțirea moștenirii. 1. §. Dar dacă fata s-a căsătorit și a primit ceva din bunurile mobile, trebuie avut grijă, pentru că această moștenire este de două feluri: strămoșească sau numai a tatălui. Dacă este strămoșească, atunci nu s-a comis nici un delict, dar dacă este numai a tatălui, e altfel: dacă fata, când se căsătorește, primește ceva, după moartea tatălui nu mai primește nimic, toată moștenirea revenind băiatului. 2. §. Dacă tatăl vrea să scrie testamentul, o poate face, însă trebuie să aibă mare grijă. Pentru că din averea pe care a făcut-o în timpul căsătoriei, o parte aparține soției. Dacă țăranul moare fără testament, averea dobândită în timpul căsătoriei o moștenește soția. 3. §. Iar dacă tatăl, după moartea soției, se recăsătorește și cei doi, tatăl și fiul, își împart averea, nici a doua soție nu are nici un drept la această avere și nici fiii din căsătoria a doua*” (Moldovan 2007, p. 260).

După cum este menționat în document, în baza legislației transilvănene în vigoare, numirea moștenitorilor era un element foarte important în ordinea testamentară. În Transilvania tradiția testamentară a fost puternică și respectată, nimeni nu putea să încalce voința testatorului. Era semnificativ și cine moșteneau averea imobilă. Să analizăm un testament din 13 aprilie 1361 (Alba Iulia), din care aflăm cum, probabil, fiul mai mare, adică moștenitorul principal, împarte averea în prezența martorilor: „*(...) Căpitanul Transilvaniei adeverește că Petru, fiul lui Mihai (...) nobil de Sanislau (Zanyslow) a lăsat, în cazul că va muri, toate moșiile sale de moștenire și de dobândire celor trei surori ale sale: Ileana, Elizabeta și Ecaterina. Pe lângă aceasta, jumătate din moșiile sale le-a lăsat celor două soții ale nepoților lui de soră, decedați: Sanislau și Karul – Clarei, soția lui Ștefan, fiul lui Beke și surorii acesteia, Margareta, soția lui Andrei, fiul lui Beke, iar caii și averea sa mișcătoare le-a lăsat mamei sale*” (DRH C XII, p. 24-25 (31)). Deci, documentul, este explicit din punct de vedere al situației juridice a femeilor. În lipsa moștenitorilor de sex masculin, averea, în baza testamentului, rămânea în familie – proprietatea imobilă trecea de la frate la surori iar cea mobilă, de la fiu la mamă. Semnificativă este și formula prin care se spune că moștenitorii acestora au drept la moștenire: „*s-a mai adăugat că, în cazul că ar avea un copil și acesta ar muri fără moștenitori, moșiile rămân tot surorilor și moștenitorilor acestora*” (DRH C XII, p. 25).

Deci, prezentând o serie de testamente de epocă, și anume cele în care se vorbește despre cazurile când soțul lasă testament soției, constatăm că în Moldova și Țara Românească soția rămâne stăpânitoarea averii mobile și imobile singură sau cu copiii; soția avea drept la această avere numai cu condiția că nu se va căsători, în caz contrar, toată proprietatea trecea la copii sau, în lipsa moștenitorilor, la rudele din familia soțului. Soția avea drept să schimbe, să vândă, să facă danie moșiile soțului singură sau împreună cu copiii. Dacă în testament era indicat că soția are drept să moștenească proprietatea, indiferent dacă se va recăsători sau nu, atunci rudele soțului decedat nu puteau pretinde să-i ia averea. Femeia-văduvă singură administra toată proprietatea și singură educa copiii, fără tutela fiului sau a rudelor din partea soțului.

Din punct de vedere statutar - juridic privind dreptul testamentar de moștenire, femeile din Țările Române, comparativ cu cele din alte țări europene (de Vest sau de Est) aveau mai multe libertăți. Aproape în toate țările din Europa femeile văduve, chiar dacă moșteneau averea soțului, rămâneau tutelate sau supravegheate de fiu, de tată sau de rudele soțului. Moștenitorul principal era fiul mai mare sau cel mai mare din neamul soțului pe linie masculină.

Generalizând cele expuse, constatăm că statutul testamentar al femeii era determinat de anumite condiții juridice ale epocii cercetate. Am propus spre examinare cazuri, care ne vorbesc despre situația femeilor (soție, fiică, etc.) în circumstanța existenței unui testament. Însă, pentru a demonstra poziția juridică a femeii în complexul drepturilor patrimoniale, este necesar să analizăm și cazul când doamna are calitatea de testator.

6.4. Dreptul succesoral al copiilor nelegitimi

Problema succesiunii diverselor tipuri de moștenitori, în special nelegitimi (naturali), condiția juridică a copiilor născuți din concubinaj, sau din *căsătorii blestemate* (fără cununie) și dreptul lor la moștenire, relațiile între copiii legitimi și cei naturali, este un alt subiect care își găsește o anumită oglindire în sursele istorice. Noțiunea *copii naturali* a fost moștenită din dreptul bizantin. În dreptul lui Iustinian copiii născuți în afara căsătoriei legitime erau *numiți copii naturali (liberi naturales)*. Ei aveau drept la alimente din partea tatălui și drept de moștenire a unei părți din averea acestuia, bineînțeles mult mai mică decât partea moștenită de copiii legitimi (Hanga 1977, p. 204; Codex Iustinianus, 5, 27, 8 (a. 528)).

După cum am menționat mai sus, succesiunea a fost una din instituțiile cele mai importante ale dreptului medieval, pentru că a fost creată ca să contribuie la păstrarea și conservarea patrimoniului. În Moldova categoriile moștenitorilor legitimi erau: 1) descendenții – moștenitori direcți ai defunctului; 2) ascendenții; 3) soția (soțul) 4) colateralii (*întregul neam*). Moștenirea se împărțea fie prin bună învoială, fie pe cale juridică și, în acest din urmă caz, locul principal în discuție îl ocupa gradul de rudenie cu defunctul. Rudenia, legătura de sânge dintre

mai multe persoane descendente dintr-un autor comun, se dovedea prin martori, prin acte scrise și alte mijloace (Hanga 1977, p. 91).

În opinia specialiștilor în problemă, prin descendenți se înțeleg fiii și fiicele lui de *cujus* și urmașii lor. Descendenții pot fi legitimi, naturali sau adoptivi. În *obiceiul pământului* și în unele documente ale epocii fiii legitimi purtau numele generic de *feciori* sau *coconi*, pe când cei nelegitimi, naturali, erau denumiți *cópil*, *cópili* (Condurachi 1919, p. 31). În Țările Române acești copii mai erau numiți și *copii din flori*. În *Îndreptarea legii* (1652) persistă ideea de împărțire a copiilor în mai multe categorii: Glava 207: „*Pentru copii, carii se cheamă adevărați, carii hirești, carii copili și carii întunecați*”: „*Când face neștine copil cu muiarea lui cea ce e blagoslovită pre leage* (din căsătorie cu cununie – n.a.), *acela copil se cheamă adevărat. Iar când ține neștine muiere în casa lui neblagoslovită și să culcă cu dânsa de față, de va face copil, se cheamă hires* (*hiresc = firesc, natural, din concubinaj - n.a.*). *Iar când se culcă cu muierea afară de casa lui, acela copil ce va face se cheamă cópil* (din legături extraconjugale – n.a.). *Iar când va naște copil și nimeni nu știe care tată l-au făcut, nice acela ce l-au semănat, acela se cheamă întunecat* (din curvie, cu tată necunoscut – n.a.)” (ÎL, p. 207).

Conform vechiului drept succesoral, copiii naturali aveau o situație juridică deosebită de cea a copiilor legitimi, deoarece erau îndepărtați de tatăl lor și deseori nu puteau pretinde la atenția și bunurile acestuia. În documentele epocii sunt înregistrate cazuri când, în procesele de moștenire, se mergea până la determinarea legitimității nașterii copilului. Femeile în asemenea cazuri erau nevoite să aducă probe în fața rudelor sau a judecății, în prezența martorilor. Altfel ele nu puteau avea pretenții la moștenire.

Un asemenea caz s-a cercetat și judecat la 15 septembrie 1645, în Țara Moldovei când „*de iznoavă*” Ionașcu Mînjea și cu toate rudele sale a susținut că Anghelina, soția lui Iațcu Mînjea „*nu este fata bună a lui Serghie (...) ci-i este hiastră* (vitregă – n.a.), *făcută cu alt bărbat*”, pentru a dovedi că nu avea dreptul să-i moștenească ocinile. Pus într-o asemenea situație, Iațcu Mînjea a adus în instanță preoți, slugi domnești, oameni buni și bătrâni „*care au știut când s-a născut Anghelina*”. Aceștia au depus mărturie că este „*fata bună*” a lui Serghie (Ghibănescu Gh., SI III, p. 321- 323). Bazat pe asemenea probe, sfatul domnesc a hotărât că Anghelina era fiică legitimă și avea tot dreptul să moștenească și să stăpânească proprietățile tatălui ei (Grigoraș 1971, p. 223-224).

Un document muntean din 1557 reflectă cazul când un frate o învinuiește pe sora sa că nu este fiica legitimă a tatălui lor, pentru a o înlătura de la succesiune și a deveni el singurul moștenitor al acestuia: „*(...) a avut Anca pâră cu frate-său Radu (...) și așa pârî Radu pe sora lui, pe Anca, înaintea domniei-mele, cum că nu e făcută de tatăl său, Nanu, ci iaste copilă. După*

aceea, după lege și după dreptate, cu toți dregătorii domniei mele, am dat Radului, frățâne-său, lege să jure cu 12 boieri, cum că sora sa, Anca, nu e făcută cu tatăl său, Nanu, iar Radu, fratele său, neputând jura, a rămas de judecată înaintea domniei mele. Pentru aceea am dat Ancăi această moșie să fie a ei veșnică” (Condurachi 1919, p. 39-40).

Documentul din 6 februarie 1577 (7085) din Țara Românească vorbește despre cazul când fiica, născută din prima căsătorie, se judecă cu a doua soție a tatălui său și cu fiii acesteia din cauza moșiilor lăsate de tatăl ei și fratele acestuia, adică unchiul ei. Domnul confirmă *„dreptul Radei cu fiii ei (...) ca să le fie ocină în Bărcănești, toată partea tatălui său Dragul și din partea unchiului său, Radul (...). Astfel am aflat domnia mea foarte bine și am adevărit că nu are Mariia și fiii ei, fiiastrii lui Dragul, nici un amestec cu această mai sus zisă ocină, căci nu le-a dat tatăl lor vitreg, Dragul, nici un picior de pământ și din bucate nici cât un fir de păr din cap (...) am dat domnia mea Radei, ca să-i fie ocină, ohabă, ei și fiilor ei și nepoților ei și strănepoților”* (DRH B VIII, p. 79-80).

După cum se observă din documentul citat, fiica lui Dragul din prima căsătorie a venit în judecată cu acte de moștenire, ca să-și dovedească dreptul ei la averea tatălui, fapt confirmat și de 4 martori megieși. În schimb, a doua soție pierde judecata din cauză că nu avea *carte de moștenire* din partea soțului decedat. Nu au obținut nimic nici fiii vitregi al defunctului, *„nici un picior de pământ și din bucate nici cât un fir de păr din cap”*. Considerăm că anume prin această formulă a fost reflectată condiția juridică a copiilor vitregi în epoca dată. Tatăl avea grijă să lase averea agonisită, în primul rând, copiilor săi legitimi, iar de copii vitregi trebuia să aibă grijă tatăl lor sau familia acestuia.

Copiii născuți în afara cununiei, de asemenea, nu aveau drept la moștenire. Un asemenea caz îl întâlnim în procesul de judecată a fiicei naturale a lui Mihai Viteazul cu fiica legitimă pentru niște sate. *„S-a ridicat cu pâra Marula, fiica Tudorei din Târgșor (...) și zicea că este fiica a răposatului Mihail voievod, făcută cu mama ei Tudora (...) apoi, încă a scos Marula și o carte a răposatului Mihail voievod, scrisă în această carte toată miluirea mamei ei, Monahia Teofana, pentru aceste cinci sate (...) să stăpânească domnia ei aceste sate (...) până la moartea ei, iar după moartea ei să fie toate aceste sate la mâna ei, a Marulei, făcută această carte cu amăgire cu o pecete rea”* (DRH B XVII/III, p. 71-72 (64)).

Domnul Țării Românești Alexandru Iliăș, la 23 decembrie 1616, judecă pricina împreună cu *„vlădica Luca mitropolitul”* și cu Matei al Mirelor și cu dregătorii Divanului și *„au găsit scris în sfânta pravilă că se cuvine prea bine ca să țină dedinele părinților lor fiii, cari sunt făcuți cu cununie cu părinții lor și să facă și toate pomenirile părinților lor, decât această fiică Marula mai sus spusă, care nu este din cununie, ci este fără cununie, numită copilă (...). Astfel am văzut*

domnia mea că a umblat Marula cu amăgire și a fost și această carte mincinoasă. Deci, a rămas Marula și bărbatul ei, Socol paharnicul, de lege și de judecată dinaintea domniei mele ca să nu aibă mai mult amestec și treabă de acum înainte în veci, pentru că a miluit Mihail voievod pe mama ei, Tudora, cu alte sate și dedine și cu chelciug și cu scule și cu haine, încă multă miluire a avut de la răposatul Mihail voievod ; iar cu aceste sate mai sus spuse nici un amestec să nu aibă de acum înainte, în veci” (DRH B XVII/III, p. 71-72 (64)). Judecată a luat hotărârea că aceste cinci sate rămân în posesia moștenitorilor legitimi, însă este semnificativ faptul că și Marulei i-au confirmat toată averea de la mama ei, pe care aceasta, la rândul său, o primise de la Mihai Viteazul. Important este că sunt enumerate toate daniile și darurile. Acest caz demonstrează convingător situația juridică a copiilor nelegitimi în dreptul succesoral al epocii: ei puteau fi îndepărtați de la moștenirea tatălui, dar nici într-un caz de la moștenirea mamei. Copiii naturali participau la moștenirea lăsată de mama lor și de rudele după mamă.

Un alt document relatează cazul când se cerea să fie stabilit dreptul asupra unor moșii, însă numai pentru copiii legitimi, fiindcă făceau parte din daniile acordate de domn pentru slujbă credincioasă. La 10 martie 1660, Vasilie Lupu, fiind la Istanbul, scrie fiului său, Ștefan voievod, cu privire la satul Bubuioagi, pe care-l cumpăraseră de când era boier, iar când a devenit domn îl dăruise Orheianului la căsătorie. După moartea lui, măritându-se Orheianca, domnul a dat satul lui Iane sluger pentru slujbele lui din țara Căzăcească, din Crimeea și Țarigrad, dar după moartea lui Iane și a fiului lui, rămânând 2 fete, cere să se facă cercetare dacă acestea sunt ale lui, legitime, sau „*făcute de țiitoare*”. Mai roagă pe fiul său să-l răsplătească pe Necula, fratele lui Iane, care i-a scris că averea și bucatele lui Iane au fost jefuite când a plecat Iane din țară cu Vasilie, fostul voievod (CDM III, p. 124 (503)).

Deci, din acest document urmărim istoria unei moșii, care a fost în proprietatea domnului Vasile Lupu, apoi el a dat-o în calitate de dar de nuntă unui boier, Orheianul. După moartea acestuia, soția nu a avut drept asupra acestei moșii, așa că Vasile Lupu a luat-o de la Orheiancă și a dat-o danie pentru slujbă credincioasă altui boier, Iane sluger, care avea un fiu și 2 fete. După moartea lui Iane sluger și a fiului lui, fratele lui Iane, Necula, se adresează către domn cu rugămintea să fie cercetat dacă aceste două fete sunt legitime sau născute din concubinaj. În caz că se confirma că sunt născute de țiitoare, atunci fratele lui Iane, Necula, putea să devină proprietarul unic al acestei moșii.

Însă, dacă copiii erau născuți din căsătorii legitime, chiar diferite, atunci, dacă tatăl nu lăsa diată, copiii mai mari și cei deja înzestrați trebuiau să aibă grijă de frații și surorile mai mici. De exemplu, documentul din 6 noiembrie 1682, ne vorbește despre cazul când copiii din prima căsătorie încheie un contract, privind gestionarea bunurilor succesoriale de la tatăl lor, care fusese

căsătorit a doua oară și prin urmare bunurile trebuiau împărțite și cu mama vitregă și cu frații vitregi: „*Ion și fratele său Sandul, feciorii răposatului Chiriac Sturza, spătar și ai Alexandrei, fata lui Prăjescul, mărturisesc că s-au înțeles cu mama lor vitregă, Anița și din banii rămași de la tatăl lor au luat ei 600 de lei, iar restul i-au lăsat Aniței și fraților mai mici pentru că acestora nu li s-a dat nici un odor sau haine cum s-au dat celor două fete mai mari, când s-au înzestrat. Comandările și sărindarele ce trebuie la Sfântul Munte, pentru tatăl lor, precum și datoriile ce vor mai fi de dat, să le plătească Anița. De asemenea datoriile către tatăl lor și cele rămase de la unchiul lor, Ilie Sturza vornic, să le împartă frățește, iar pentru pricinile ce vor fi din slujbele de la ținuturi să răspundă toți*” (CDM IV, p. 179-180 (758)).

Deci, probabil că acest Chiriac Sturza a murit subit și nu a reușit să lase diată celei de-a doua soții și copiilor născuți din această căsătorie. Însă, conform *obiceiului pământului și legii țării*, toți copiii, născuți din *cununii legiuite* aveau drepturi egale la moștenire. Acest document ilustrează cum era rezolvată problema moștenirii în mod pașnic și cum, pentru evitarea oricărui conflict în viitor, se întocmea un contract în scris cu toate clauzele legale.

Un caz similar este reflectat într-un document din 28 decembrie 1678, care cuprinde o înțelegere contractuală privind împărțirea averii unui răposat între văduva acestuia și fiul lui din altă căsătorie: „*Maria, logofteasa răpostaului Vasile logofăt cu fiii ei, Vasile și Gavrilaşcu, pe care-i are cu primul ei soț, Grigoraș paharnic, se învoiește cu Dumitraș clucerul, fiul lui Vasile logofăt, să stăpânească el moșiile, iar pojijia casei (toate bunurile ce țin de casă – n.a.) să o ție ea*” (CDM IV, p. 91 (322)).

Pentru a proteja copiii născuți de țiitoare, tatăl lăsa o confirmare în scris, cum vedem într-un document din 1656, în care este vorba despre un boier din Vaslui, care lasă o prisacă fiicei născute de o țiitoare din Iași: „*Adecă eu Necula den târg den Vasluiului scriu și mărturisescu cu al meu zapis să hie de credință la mâna hiecieai meale Tudosicăi featei meale care am făcut cu fata lui Fulgear den Iași ca să știe cum am dat un loc de prisacă (...) ca să hie dumisale dreaptă ocină și moșie mei și de frați mei să naibă a să amesteca*” (Ghibănescu Gh., SD XV, p. 84).

După cum am demonstrat, în Țările Române copiii naturali veneau la moștenirea mamei lor și a rudelor după mamă. Despre aceasta ne vorbesc documentele legislative ale epocii.

În Moldova poziția juridică a copiilor nelegitimi o găsim în *Carte românească de învățătură (1646)* (CRÎ, p. 146) a lui Vasile Lupu și în *Îndreptarea Legii (1652)* a lui Matei Basarab: „*Glava 42. Pentru mestecare de sânge ce să face cu nuntă: 6. Iar feciorii ce să vor naște den mestecătorii cei de sânge, nu vor putea moșteni averea părinților săi, nice vor putea nice într-un chip să se facă să fie cum ar fi de părinți cununăți. Și aceasta va fi când se vor fi născut*

feciorii la vremea ceaia ce va fi mestecarea de sânge de față, de vor vedea toți și se vor ști și mestecătorii cei de sânge și vor cunoaște-și singuri greșeala” (ÎL, p. 218).

Însă în pravile erau prevăzute cazuri când copiii naturali erau îndepărtați de la moștenire, inclusiv de la cea a mamei. În primul rând, la moștenire nu aveau dreptul copiii născuți dintr-un viol: „Glava 36. *Pentru ceaia ce fac silă fecioarelor de le strică fecioria, oare ce feal de certare vor avea: 15. cuconii ce vor naște den muierea ce i să va fi făcut silă, nu vor moșteni nemică dentru averea mîne-sa*” (CRI, p. 138). În al doilea rând, nu aveau dreptul la moștenire copiii născuți de călugărițe: „Glava 258. *Pentru ceaia ce fac curvie cu călugărițe: zac. 7. feciorii carii se vor naște de la călugăriță, aceia sunt copili și nu vor moșteni nemica de în averea mâne-sa*” (ÎL, p. 257-258).

Aceeași poziție juridică a copiilor naturali este reflectată în codicele de legi din Transilvania. În *Statutele dreptului orășenesc săsesc* din 1583 era subliniat: „Copiii naturali sau nelegitimi urmează la moștenirea mamei chiar laolaltă cu cei legitimi, urmează chiar bunicei sau bunicului lor după mamă, căci aceștia nu se socotesc că au tată, întrucât el este necunoscut. Cei născuți dintr-o legătură incestuoasă și nelegiuită sau blestemată, de asemenea dintr-un adulter, nu sunt primiți nici la moștenirea tatălui și nici a mamei; totuși potrivit dreptelor canoane li se datorează alimente, căci creșterea copiilor ține de dreptul firei” (Statuta Saxonum CSISDR, p. 672).

Concluzionând cele expuse, constatăm că dreptul succesoral al copiilor nelegitimi, conform *obiceiului pământului* și dreptului medieval, era asigurat în anumite condiții: copiii naturali aveau dreptul să moștenească ambii părinți, în special pe mamă și rudele ei. Nu aveau dreptul la moștenire copiii născuți din incest, din viol, din adulter și cei născuți de călugărițe. Copiii vitregi cădeau în sarcina părinților naturali.

6.5. Dezmoștenirea

În Moldova și Țara Românească în unele cazuri părinții aveau dreptul să dezmoștenească, dacă ei considerau că fiul sau fiica nu merită să fie înzestrat. Un document din 14 ianuarie 1645 are ca subiect tocmai această problemă: „*Adică eu, Calea, muma popei Ivului și a lui Dumitru și a Radului, scris-am zăpăsul mieu la moartea mea, cum să să știe că toate moșiile mele le las acestor 2 feciori: popei Ivului și Radului, iară feciorului celui mai mare, lui Dumitru, nu-i las nimic, căci am zăcut 3 ani și la mine n-au venit să mă vază, să-și ia iertăciune. Cine va da moșie să fie procler și afurisit de mine (...) Iară cele 2 fete, anume : Stana și Voica, dă nu le voi înzestra, să fie frați cu acești 2 feciori pe moșii*” (DRH B XXX, p. 18-19 (12)).

Este un document de o deosebită valoare din mai multe considerente. În primul rând, atrage atenția formularea juridică a acestei diate. Inițial, mama numește pe toți trei fii, iar apoi subliniază că lasă toate moșiile numai celor doi, deoarece fiul mai mare nu și-a respectat părinții

și n-a venit la dânsa în vizită de când ea s-a îmbolnăvit. Și, ce-i foarte important, nu și-a luat „iertăciune”. Al doilea moment interesant din punct de vedere de drept succesoral al femeilor, este indicația mamei privind soarta celor două fiice. Ea poruncește ca, dacă nu va reuși să le înzestreze ea însăși, atunci frații să împartă cu dânselle moșiile în baza obiceiului de înfrățire.

Tradiția de a educa copiii ca să manifeste un profund respect și o adâncă recunoștință față de părinți era reflectată și în codicele de legi (CRÎ, p. 165-170). De exemplu, în *Îndreptarea Legii* (1652), obiceiul de dezmoștenire a copiilor „*ce nu cinstesc pre tată-său și pre mumă-sa*” era reflectat în Glava 283 intitulată „*Pentru feciori, ca să cinstească pe părinții lor, și ca părinții să nu-și despartă feciorii și să dea unuia mai mult, altuia mai puțin*” și Glava 284 „*Vinele carele fac pre feciori (să fie – n.a.) fără de moștenire de bucatele părinților lor; și pentru feciorul carele se va însura fără de voia tătânelui său*”. Deja din titluri putem observa că în lege erau prevăzute și strict reglementate cauzele de dezmoștenire a copiilor, și anume: „*cine va ridica mâna pe părinții (...) de va face pârâș asupra părinților (...) de să vor afla părinții zăcând în boală în multe vreme, sau vor fi în sărăcie și în slăbiciune, și feciorii se vor lepăda de dânșii și nu le vor ajuta, nice vor purta grijă de dânșii, și să-i chame părinții, iar ei să nu meargă la dânșii*” (ÎL, p. 275- 276).

Sunt foarte puține documente ce vorbesc despre dezmoștenirea copiilor, deoarece, deseori, comportamentul rău al copiilor, ca și divorțul, nu se afișa în familie și mai ales, în societate. În majoritatea cazurilor informația despre dezmoștenire o găsim în unele contracte de vânzare-cumpărare, zapise de danie a pământului, contracte de zălogire a pământului, chitanțe care menționează împrumutul unor bani pentru plata datoriilor, etc.

Un extrem de interesant și valoros document la acest capitol este un contract de vânzare a unei moșii a Saftei Găduleasa către mănăstirea Sfântului Spiridon. Cu toate că el nu se încadrează în perioada de timp la care se referă studiul nostru, considerăm că ilustrează perfect cum se petrecea actul dezmoștenirii în secolul al XVIII-lea, continuându-se practica folosită pe parcursul secolelor. Din acest considerent putem presupune că și în secolele anterioare se proceda de aceeași manieră.

Actul atestă că la 1783 „*Safta Găduleasa, fata cămărașului Andronic*” adeverea că „*un fecior, anume Ioniță, cari ferior după ce au sosit la vârstă s-au abătut la lucrurile rele și necuvioasă, și au încăput la mari și grele datorii, cu faptele lui și au fugit cu o mojiică fără știrea și fără voia me, și prinzându-l datornicii, l-au închis pentru datorii, și făcândumis mii milă, l-am scos di la închisoare, și scoțindu-l de la închisoare, iarăși au fugit și au rămas datoriiile ce au făcut el în grumajii mii, încărcându-să și dobânzile banilor, ele s-au făcut cu capete cu tot piste trei pungi de bani, și apucându-mă datornicii pe mini, ca să plătesc banii, și eu neavând nici o*

putință de nici o parte am scos ca să vânz moșiile ce am avut zăstri de la tatăl meu (...) la nevoi și sărăcii de am vândut aceste părți de moșii și am plătit datoriile ce au făcut el cu faptele cele răle a sale, și mai vărtos că acești moșii sîntu drepte a meli zăsrte de la părinții mei” (Ghibănescu IZ V/I, p. 106-109).

Din acest document aflăm că mama este nevoită să vîndă o parte din moșia ce făcea parte din zestrea dată de tatăl ei, pentru datoriile și „*faptele cele rele*” ale fiului ei. În afară de calitatea juridică, documentul este excepțional din punct de vedere al studierii particularităților vieții cotidiene. Considerăm că în cazul prezentat este descrisă nu numai poziția juridică a unei doamne, dar e reflectată și starea sufletească a unei mame disperate de comportamentul fiului ei, care, plus la toate „*a fudit cu mojiică*”.

Din perioada cercetată ne-au parvenit și câteva documente care demonstrează anumite cazuri când soția putea să-l dezmoștenească pe soțul ei, dacă nu avea grijă de dânsa, o părăsea, îi risipea zestrea, etc. De exemplu, într-o diată din 13 august 1674, Nastasia Panhiloae lasă toată averea „*soțului meu să mă grijească pînă va hi viu și să să hrănească și el iară de nu mă va griji să fie neiertat de mine și Dumnezeu*” (Ghibănescu 1926 SD XVI, p. CXXXIV). Deci constatăm, femeia, fiind încă în viață, dar „*căzută în boală*”, specifică în diată că dacă soțul nu o va îngriji, atunci va rămâne fără avere. Este interesantă și formula expresivă a diatei: „*Eu șarba lui Dumnezău Nastasia mărturisăscu-mă cu toate păcatele la datul sufletului meu duhovnicului meu precum am eu zapis de la maică-mea ce mi-au făcut mai înainte de sfârșanie*” (Ghibănescu 1926 SD XVI, p. CXXXIV). Așadar observăm, că doamna procedează la fel cum a făcut și mama ei înainte de moarte. Este semnificativ acest fapt, deoarece semnaleză o anumită tradiție, aceea de a lăsa o diată în care sunt trecute dorințele persoanei care se pregătește să părăsească această lume. În afară de aceasta, doamna subliniază „*dintr-altă rudă a mea*” să nu aibă amestec, dacă va îndrăzni „*de mine neiertat cela ce va strica acesta giudeț carele am lăsat eu la datul sufletului meu*” (Ghibănescu 1926 SD XVI, p. CXXXIV).

Un alt document al epocii, ce ține de realitățile din Transilvania, vorbește despre cazul când soțul își părăsește soția legitimă, se însoară cu altă femeie, se întoarce în Țara Românească, revenind în Făgăraș numai după moartea primei soții, cu scopul de a obține casa pe care o avusese cu aceasta (Veress 1937 IX, p. 365-366). Actul respectiv este datat cu 25 mai 1636 și este semnat de Ioan Movilă, unul dintre pretendenții la scaunul Moldovei, aflați în Transilvania, adresată căpitanului Ioan Kemény. În scrisoare este vorba de o persoană originară din Țara Românească, Moise de Illyey, căsătorit anterior în Făgărași, unde, după cum reiese din document, conform normelor de drept de aici, după ce și-a abandonat soția legitimă, el nu a mai

avut dreptul să locuiască în Făgăraș. Între timp, prima soție a lui Moise de Illyey decedase, iar casa ei a trecut în proprietatea lui Ioan Kemény.

Judecătorii care s-au ocupat de acest caz, anunță că la 25 mai 1636 de la Matei Basarab, domnul Țării Românești a venit în solie la principele Transilvaniei Gheorghe I Rákoczy logofătul Sava, iar cu el și un oarecare Moise de Illyey, care anterior a locuit în Făgăraș, dar „a căzut astfel de păcat că având soția legitimă”, a părăsit-o și s-a întors în Țara Românească cu o altă femeie, în pofida faptului că „era sub chezașie” (Veress 1937 IX, p. 365) (adică căsătoria sa era sub garanția cuiva – n.a.), numele chezașului sau chezașilor rămânând în anonimat.

Din această cauză Moise de Illyey a fost „urmărit până acum” și „nu a îndrăznit să stea în locuința sa din Țara Ardelului”. În noua situație, intervenită după decesul primei soții, Moise de Illyey a apelat la Ioan Movilă, ca acesta să solicite lui Ioan Kemény „să-i ierte greșeala aceea”, și el să poată veni liber la locuința sa din Ardeal. Ioan Kemény, care era „*authoritate sua officiali*”, a acceptat, doar cu condiția „*dacă ar vrea să locuiască în Făgăraș și așa va cere și nevoia, așa dar s-ar sfârșit în felul ei și afacerea cu predicatori*”. Numai în acest caz, Moise Illyey „*ar fi scutit de orice pedeapsă*”. Pentru „*bunăvoința*” lui Ioan Kemény, făcută la „*sârguința*” lui Ioan Movilă „*și Moise Illyey a făcut această că acea casă a lor care a avut-o împreună cu soția dintâi, pe care o lăsase și cu prețul căreia o și câștigase (...), pe de o parte a cerut-o principele (Gheorghe I Rákoczy – n.a.); pe de altă parte era în vecinătatea casei lui Ștefan Dersy, fiindcă și soția părăsită de mai înainte lăsase casa lui Ioan Kemény*”, fiindcă casa era în stăpânirea ei (Veress 1937 IX, p. 365-366).

În această situație, Ioan Kemény, „*ținând în acea casă pe acea femeie, a ținut-o și a hrănit-o toată viața*”. Din această cauză „*și Moise Illyey a dat și îngăduit înaintea noastră acea casă și tot dreptul său la ea, oricare ar fi fost, domnului Ioan Kemény și soției sale și tuturor urmașilor lor, cum omnibus pertinentiis in perpetuum; nullum ius, nullamve iuris, ac dominii proprietatem in iisdem pro se vel suis successoribus amplius reservando*”. Și doar dacă „*domnul Ioan Kemény ar vrea să-i înapoieze ceva pe drept și având în vedere silințele noastre după bunăvoința sa, fiindcă s-a înțeles și cu soția sa părăsită, pe care o avusese mai înainte*” (Veress 1937 IX, p. 366).

După cum atestă conținutul documentului, conchidem că este *ilustrată condiția juridică a unei femei*, părăsită de soț și care a rămas unica stăpână a casei, fiind îngrijită de o persoană străină, în cazul dat de Ioan Kemény. După moartea ei, soțul revine în Transilvania și apelează în instanța judecătorească să fie repus în drepturile sale, să „*fie slobod să aibă locuință aici în Ardeal*”. În procesul de cercetare s-a stabilit că prima lui soție, fiind încă în viață, l-a dezmoștenit pe soțul fugar și a cerut protecție din partea domnului Ioan Kemény, care a avut grijă de dânsa,

„a ținut-o și a hrănit-o toată viața” și ea i-a lăsat lui casa „fiind în stăpânirea ei”. Deci, în fine, judecata a constatat că doamna avea dreptul singură să ia decizia ce să facă cu casa, fără permisiunea soțului, care o părăsise și el a fost obligat să confirme dreptul lui Ioan Kemény („Moise Illyey a dat și îngăduit înaintea noastră acea casă și tot dreptul său la ea, oricare ar fi fost, domnului Ioan Kemény și soției sale și tuturor urmașilor lor”).

În Țara Românească întâlnim informații documentare despre cazuri când femeia era dezmoștenită, în special pentru adulter. La 5 septembrie 1533, Vlad Vintilă întărea lui Peia portar, soției sale Neacșa și fiicei lor Calea, satul Odobești „pentru că este veche și dreaptă ocină și dedină a jupâniței Neacșa, de la mama sa Maria, căci l-a dat zestre, jupan Ianăș clucer acest mai sus zis sat fiicei sale Mariei” (DRH III, 268-269), în urma unei judecăți cu „verii primari ai jupâniței Neacșa, cu Stan și cu Tăutul”, care vroiau să ia de la dânsa satul. În urma judecății domnești „după dreptate și după legea veche și cu toți cinstiții boiari ai domniei mele (...) am aflat (...) că a lepădat Iană clucer pe mama lui Stan și a lui Tautul de pe averi, deoarece a fugit în curvie cu o slugă” (DRH III, p. 268-269).

În esență, faptele erau următoarele: Iană a avut două fete, Maria, mama Neacșai, și mama lui Stan și Tăutul (numele nu este cunoscut – n.a.). După moartea Mariei, Neacșa moștenește satul Odobești, iar verii ei ridică pretenții asupra acestui sat pe motiv că o jumătate din sat s-ar fi cuvenit mamei lor. Însă, în urma cercetării, judecata a constatat că mama lui Stan și Tăutul „a fugit în curvie cu o slugă” și din această cauză a fost dezmoștenită de tatăl ei, „a lepădat Iană clucer pe mama lui Stan și a lui Tautul de pe averi”. Este un caz extrem de interesant, deoarece ne prezintă o situație când o fiică a fost deposedată de avere de către tatăl ei pentru imoralitate, iar fiii ei au încercat să fie repuși în dreptul la moștenire din partea mamei la moartea bunicului. Nu este surprinzător faptul că acești doi frați înaintează proces de judecată după moartea mătușii, sora mamei lor. Probabil, ei mizau pe faptul că s-a dat uitării păcatul mamei lor și credeau că vor putea obține dreptul de moștenire ca nepoți ai lui Iane. Până la urmă însă s-a constatat că dezmoștenirea mamei lor a jucat un rol hotărâtor în fața judecătorilor și acești doi frați nu au reușit să primească nimic din moșia în cauză.

Pedeapsa cu dezmoștenirea în caz de curvie s-a păstrat pe parcursul secolelor. Drept confirmare servește un document din secolul al XVIII-lea, care elucidează o situație asemănătoare, când, din cauza desfrânării mamei, au fost dezmoșteniți copiii.

Actul din 22 ianuarie 1776 atestă că Grigoraș din Tălhărești vinde ocina sa, înlăturând pretențiile unei rude: „să nu i să fie în samă, căci Chiriac este făcut în curvie cu moașa noastră jupâneasa lui Ionașco Căpitan din Curteni; după ce au murit moșul nostru Ionașco, al optulea

an l-au făcut pe dânsul și Dumnezeu știe că pe tatăl nostru l-au prădat șugubinariii pentru fapta maică-sa, de n-au rămas cu nimic“ (Iorga 1903 V/1, p. 63 (285)).

Concluzionând cele expuse, constatăm că în Țările Române părinții aveau dreptul să dezmoștenească copiii din diferite motive: comportamentul rău, desfrânare, beție, imoralitate, din cauza desfrânării mamei etc.

6.6. Concluzii la capitolul 6

În contextul investigării statutului juridic al femeii în calitate de proprietar și administrator independent a averii mobile și imobile, am examinat și drepturile succesoriale ale femeii în perioada cercetată.

Analiza testamentelor prezintă situația juridică a femeii în cazul succesiunii testamentare, în calitate de testator sau beneficiar (fiică, soție, nepoată, etc). În Moldova și Țara Românească soția rămânea proprietara averii mobile și imobile, indiferent de statutul civil (singură sau cu copii); însă titularitatea acestui avantaj era strict subordonată condiției de a ramane necăsătorită, întrucât, în caz contrar, proprietatea acesteia trecea la copii sau, în lipsa moștenitorilor, rudelor din familia soțului. Soția avea dreptul să schimbe, să vândă, să facă danie moșiile soțului, singură sau împreună cu copiii. Dacă în testament era specificat că soția are dreptul să moștenească proprietatea, indiferent dacă se va recăsători sau nu, atunci rudele soțului decedat nu puteau pretinde la avere. Poziția juridică a văduvelor era protejată și de *pravilele* epocii: testamentul proteja dreptul femeii asupra averii lăsate de către soț. Dacă cineva din rude, sau chiar însuși domnul, pretindea la proprietate, parțial sau integral, soția dispunea de fundament juridic de revendicare a dreptului de proprietate (la moștenire).

Din punct de vedere statutar – juridic și a paralelismului cu alte țări europene (de Vest sau de Est), dreptul testamentar la moștenire le acorda femeilor din Țările Române mai multe libertăți. În majoritatea țărilor din Europa, femeile văduve, chiar dacă moșteneau averea soțului, rămâneau tutelate sau supravegheate de fiu, de tată sau de rudele soțului. Moștenitorul principal era fiul mai mare sau cel mai în vârstă din neamul soțului pe linie masculină. Principiul primogeniturii a sistemului salic predomina în țările occidentale.

Statutul testamentar al femeii era determinat și de condiția juridică a ei în calitate de testator. Pe lângă faptul că femeia, în calitate de beneficiar, avea dreptul la toate bunurile mobile și imobile moștenite de la părinți, de la soț și la cele dobândite în timpul căsătoriei pe banii proprii, ea, în calitatea sa de testator, putea dispune de toata averea sa în mod liber. Beneficiarul moștenirii puteau să fie soțul, copiii, rudele apropiate, mănăstirile, etc. În majoritatea cazurilor femeia lăsa toată proprietatea copiilor săi, însă deseori femeile dăruiau bunurile imobile nu numai copiilor lor, dar și soților sau soțiilor acestor copii. O categorie specifică reprezintă

cazurile juridice referitoare la împărțirea ocinilor între moștenitorii (copiii) născuți din căsătorii diferite ale testatoarei. Decizia finală aparținea mamei și, de regulă, toată averea ei se împărțea în mod egal între toți copiii, indiferent dacă erau de la primul sau de la al doilea soț.

În cazul când decedata nu avea copii, părinții sau rudele apropiate ale femeii intentau procese pentru reîntoarcerea bunurilor în familia de origine. Pentru a lăsa o moștenire soțului, femeia trebuia să confirme această decizie în scris, prin diată sau testament. Soțul nu avea dreptul să administreze sau să vândă proprietatea soției decedate, fără a avea acordul rudelor din partea ei. În acest caz soțul putea să câștige numai dacă avea un act scris și confirmat de martori prin care soția îi lăsa moștenire bunul respectiv.

Femeile din Țările Române puteau fi dezmoștenite pentru o serie de motive: desfrânarea, adulterul, beția, sodomia, etc. Pedepsa cu dezmoștenirea în cazurile de infidelitatea s-a păstrat pe parcursul secolelor. Din cauza desfrânării mamei erau dezmoșteniți și copiii. Însă și femeile, la rândul lor, aveau dreptul să-și dezmoștenească copiii (pentru comportament indecent, neascultare, căsătorie fără binecuvântarea părintească, furt, etc.) sau pe soț (pentru „*traia rău și risipirea zestreii*”, denunțare calomnioasă, părăsirea domiciliului conjugal, adulter etc.).

Copiii neligitimi, conform *obiceiului pământului* și dreptului medieval, aveau dreptul să moștenească de la ambii părinți, în special de la mamă și rudele ei. Nu aveau drept la moștenire copiii născuți din incest, din viol, din adulter și cei născuți de călugărițe.

CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI

Statutul femeilor în societate nu poate fi elucidat fără cercetarea sferei juridico-patrimoniale. Această chestiune este legată nu numai de dezvoltarea istoriei dreptului în general, și a dreptului familial în patricular, dar contribuie și la soluționarea problemelor primordiale, cum ar fi spectrul dreptului privat, relațiile matrimonial-patrimoniale, situația social-economică a femeilor și, de asemenea, sorginții de inegalitate a femeilor în societate, care derivă din corelațiile sferei legislative cu situația reală a femeilor.

În baza rezultatelor cercetării, raportate la scopul și obiectivele proiectate, constatăm următoarele:

1. Studiul de față reprezintă o tentativă de tratare a unor probleme din noua direcție în știința istorică – *istoria feminină*, care până în prezent este puțin elucidată în istoriografia românească și este abordată pentru prima dată în istoriografia din Republica Moldova. Noutatea științifică constă în examinarea problemei statutului social al femeii în societatea medievală din Moldova, în mod comparativ cu țările din Europa Centrală și de Est sub aspect istorico-juridic și istorico-social, dintr-o perspectivă complexă bine documentată și sistematizată. Obiectivele tezei derivă din necesitatea de recuperare științifică a istoriei feminine în comunitatea medievală, uzând identificarea aspectului libertăților legale ale femeilor din Moldova în baza tehnicii comparative. Este prima teză de doctor habilitat consacrată *femeilor din Moldova* (în epocă respectivă) în contextul civilizației europene prin aplicarea noilor concepții și metode științifice promovate de domeniul antropologiei istorice.
2. În măsură în care anturajul preponderent al femeii din Evul mediu îl constituia cadrul familial, studiul prezent a acordat o atenție particulară transformărilor structurii familiei medievale, din punct de vedere configurativ și al termenilor de constituire (de la instituire până la divorț). În plan istorico-social-juridic au fost elucidate unele aspecte noi ale problemei: instituția familiei, caracterul juridic și moral al logodnei și căsătoriei (condiții și impedimente). A fost examinat statutul și rolul femeii în contextul relațiilor de familie. În acest sens, au fost reliefate caracteristicile sistemului juridic medieval, propriu Moldova, ceea ce include analiza obligațiilor contractuale între soți și întocmirea unui inventar de zestre (foaie de zestre), din partea miresei, în perioada logodnei. Logodna reprezenta un tip de contract matrimonial, bazat pe angajamente bilaterale. Inițierea uniunii se anunța prin încheierea unei convenții

matrimoniale sau a unui veritabil contract, ce atribuia alianței familiale un caracter juridico-moral, impozabil ambelor părți contractante. Inventarul sau foaia de zestre nu desemna un simplu transfer (patrimonial și moral) a miresei într-un alt cadru familial. Acest document esențial transforma cu desăvârși repoziționarea femeii în familie, intrucât el reprezenta gaj protector al situației patrimoniale. Conform concepțiilor istoriei legale (istoria dreptului), acest aranjament denotă un „angajament“/„constrangere“/„crédit“.

3. Pe parcursul secolelor, în Țările Române majoritatea condițiilor de desfacere a căsătoriei au fost moștenite. Deși condițiile juridice europene erau mai avansate, în privința dreptului civil spațiul românesc a demonstrat cea mai perseverentă conservare a *dreptului bizantin* și a *dreptului german*. Este surprinzător că în Țările Române legislația scrisă a fost introdusă în circulația oficială abia după trei secole de la apariția statului, însă dreptul ambilor soți la divorț (*legea bizantină*) se aplica mai frecvent decât în celelalte țări europene. Cert este că femeile din spațiul românesc sunt prezentate ca având drepturi egale cu bărbații pentru depunerea mărturiilor în judecată. Femeia era pe deplin capabilă să se prezinte singură, neînsoțită, în instanța judecătorească. Pentru prima dată a fost determinat rolul și dreptul femeilor la inițierea divorțului și, în special, procedura de desfacere a căsătoriei, consecințele juridice și morale ale divorțului, situația juridică și socială a femeilor în procesul de desfacere a căsătoriei și după divorț, relațiile soț-soție-copii etc. Comparând condițiile de divorț pentru bărbați și pentru femei cuprinse în *pravile*, putem ușor observa diferența dintre ele. Evident, bărbații erau avantajați. Dar însuși faptul că femeile aveau totuși dreptul să ceară divorțul ne spune multe despre evoluția relațiilor familiale în perioada cercetată. Anume acest drept le deosebea pe femeile din Țările Românești de cele din Europa. Cu greu am putea găsi astfel de exemple în legislația medievală europeană.
4. Căsătoria creează un domeniu și o unitate economică, elaborând un întreg sistem de raporturi patrimoniale juridico-maritale. O deosebită atenție a fost acordată unor aspecte esențiale: dreptul femeilor la proprietate și moștenire în Țara Moldovei, examinarea caracterului juridic al instituțiilor *sinisfora*, *înfrățirea*, *schimbarea fetei în fecior* și *prădalica*, dreptul de *protimisis*, evaluarea situației juridice a femeilor în cadrul societății medievale moldovenești (între drept și obicei). Una din cele mai valoroase concluzii ale noastre este aceea că situația juridică patrimonială a femeilor din Țara Moldovei este unică (fenomenală și excepțională în contextul european). Moldovencele profitau de numeroase libertăți juridice și privilegii, garantate de

obiceiul pământului, iar ca urmare și de legi. Cercetările realizate și investigațiile istorice, baza documentară istorică și juridică demonstrează că femeile din Moldova aveau un statut deosebit față de cele din țările vecine. Prin accentuarea laturilor juridice ale fenomenului am constatat că ele beneficiau de anumite avantaje, comparativ cu femeile din țările europene, având dreptul la propretate și moștenirea averii mobile și imobile. Femeile puteau să posede banii lor proprii și să administreze singure zestrea; să inițieze un proces de judecată și să mărturisească în judecată; după desfacerea căsătoriei să se recăsătorească și să-și păstreze averea; să moștenească toate bunurile după decesul soțului; să tuteleze copiii și averea după divorț; să lase averea după dorința lor; să dezmoștenească copiii etc.

5. Pentru a evidenția și a stabili particularitățile și specificul statutar-juridic al femeilor din Moldova, am apelat la metoda comparativă, analizând și statutului social-juridic al femeilor din alte țări europene (Țara Românească, Serbia, Bulgaria, Transilvania, Marele Cnezat Lituanian, Polonia și Rusia). Coroborând comunul și particularul în sistemul dreptului patrimonial, observăm că deseori se exagera afirmația despre lipsa dreptului femeilor la proprietate și moștenire în alte țări. În realitate, foarte multe libertăți patrimoniale erau accesibile femeilor europene. Deseori se întâlnesc necoincidențe și contradicții în dreptul patrimonial al femeilor în legislație și realizarea în practică. În special Statutul Lituanian tratează femeia, drepturile și obligațiile ei prin optica patriarhal-tradițională. Însă o mare parte de surse vizează diverse mecanisme de moștenire pentru femei, independența și libertatea șleahțencelor lituaniene în secolele XVI-XVII, înaltul lor activism social. Bazele egalității patrimoniale a femeilor și bărbaților în Lituania erau întărite prin legi în privilegii și codice (1387, 1413, 1434, 1468, 1498) și în Statutele Lituaniene (1529, 1566, 1588). În Rusia situația era expusă în codice de legi și decrete imperiale (Акты Земских Соборов (1611), Соборное Уложение 1649 года, 1714- Указ Петра I); în Moldova exista *obiceiul pământului*, legitimat în Pravile lui Vasile Lupu (Carte românească de învățătură (1646)); în Țara Românească circula *Pravila lui Matei Basarab* sau *Îndreptarea legii*, tipărită la Târgoviște în 1652; în Serbia era *Statutul lui Stefan Dușan* (1349, 1354); în Transilvania - *Tripartitul* (1514).
6. Dreptul la propretate și moștenirea pământului era o sursă de avantaje și privilegii pentru femeile din Moldova și Lituania, în special pentru văduve. Oficial, femeile nu aveau dreptul să participe la viața politică a țării, dar stăpânind averi imense, ele căpătau o anumită pondere în societate. Statutul juridic și social al femeilor

privilegiate din Moldova era întărit de dreptul lor patrimonial, iar datorită situației lor economice de sine stătătoare, ele manifestau o activitate socială considerabilă, se bucurau de autoritate și influență în familie și în societate.

Un alt stereotip era abordarea modelului zestrei, care, chipurile, ar avea un sistem unic (universal). Dar anume sistemul de utilizare și administrare a zestrei permitea femeii (căsătorite și necăsătorite) să-și păstreze și să-și protejeze averea mobilă și imobilă. În Moldova, la încheierea căsătoriei, femeia rămânea independentă în moștenirea averii sale, adusă în familie sub formă de zestre. Paralel cu institutul zestrei (moștenite) mai exista și noțiunea de avere mobilă și imobilă dobândită separat de soț în perioada căsătoriei, care existința și întărea considerabil statutul juridic și social al femeii.

Soția putea stăpâni, utiliza și dispune de această avere, fără a cere permisiunea soțului (dreptul roman). La baza relațiilor patrimoniale ale soților stătea principiul de departajare a averii soțului și soției. Soțul nu avea dreptul să administreze averea soției – să o vândă, să o gajeze, să o schimbe etc. fără acordul acesteia, iar în caz de risipire a zestrei, soția avea dreptul să-l acționeze în instanță.

O situație asemănătoare era și în Lituania, unde legile de epocă apărau drepturile patrimoniale și succesoriale ale fetelor și femeilor, fiind vorba de *veno* (proprietate egală cu valoarea dublă a zestrei și donată de șlehtici soției sale). Anume prin zestre se realiza dreptul fiicelor la moștenirea ocinei (I Statut Lituanian, comp. III, art. 9). Conform acestui articol de lege, când în familie nu erau feciori, posibilitatea de a moșteni toată ocina se acorda fiicelor, nu numai $\frac{1}{4}$ sub formă de zestre (Валиконите 1982, с. 40). Fetele puteau fi lipsite de zestre pentru contravențiile (delicte), prevăzute în articolele 10, 11 și 13, compartimentului IV, dacă s-ar căsători fără voia părinților sau a rudelor, sau dacă ar ofensa părinții.

Cercetările realizate și investigațiile istorice, baza documentară istorică și juridică demonstrează că femeile din Moldova aveau un statut deosebit de cel al femeilor din țările vecine. Prin accentuarea laturilor juridice ale fenomenului, am constatat că ele beneficiau de anumite avantaje comparativ cu femeile din țările europene, aveau dreptul să inițieze un proces de judecată și să mărturisească în judecată, aveau dreptul la desfacerea căsătoriei și puteau să se recăsătorească după divorț, să tuteleze copiii și averea după divorț, să posede banii lor proprii și să administreze singure zestrea etc.

În opinia noastră, acest statut al femeilor era determinat și de receptarea dreptului bizantin, în complexul de practici și norme care alcătuiau obiceiul juridic feudal, *legea țării*, dreptul nescris, fiind observat impactul dreptului bizantin. Este remarcabil și faptul că în Moldova legea scrisă (*care constituia o compilație de canoane și legiuri civile bizantine*) a fost

oficializată abia la mijlocul secolului al XVII-lea, iar materialul istoric documentar a demonstrat această influență consemnată. Este o problemă complexă, dificilă și insuficient studiată în istoriografia română nu intră în sfera cercetărilor noastre, ci în istoria dreptului.

Concluzia de bază este că, în general, poziția socială și juridică a femeii în contextul familiei în epoca respectivă era redusă la un statut inferior. Femeile nu aveau dreptul la alegere benevolă, nu puteau să iasă de sub ascultarea tatălui sau a soțului, să ia singure o decizie fără *capul familiei* etc. Chiar dacă femeia era înzestrată cu darul înțelepciunii, se ocupa de educația copiilor, era dascălul de lege creștinească în familie, ea rămânea permanent sub tutela bărbatului și în umbra evenimentelor. Considerăm că, pentru a preciza și o percepție cu adevărat statutul femeii în societatea medievală, este necesar să cunoaștem și alte aspecte privind poziția pe care o avea femeia în viața de zi cu zi, în calitate de fiică, soție, mamă, văduvă, indiferent de clasa ei socială: doamnă a țării ori femeie de rând etc. Femeia, considerată inferioară bărbatului, în realitate a fost întotdeauna temelia familiei și factorul de stabilitate a căsniciei.

Sperăm ca studiul realizat să aducă o contribuție consistentă la analizarea și înțelegerea cât mai completă a vieții femeilor în cadrul familiei din epoca cercetată. Totodată, considerăm că cercetarea noastră va constitui una din treptele de început pentru toți cei ce vor să se apropie cu grijă și să înțeleagă cât mai deplin viața familială a femeilor într-o perioadă atât de îndelungată.

Caracteristica esențială a temei abordate este promovarea dialogului cu celelalte științe „*ale omului*”. Cercetările realizate pot fi utile specialiștilor în domeniul istoriei medievale universale, antropologiei istorice, istoriei și demografiei sociale, istoriei dreptului, istoriei familiei, istoriei vieții cotidiene, private și spirituale în cadrul familiei, istoriei personalităților, sociologiei, istoriei mentalităților, istoriei politice și social-economice prin prisma factorului uman.

Concluziile generale întregesc tabloul investigațiilor realizate, iar recomandările vin cu soluții suplimentare ale problemelor abordate și cu unele proiecte de perspectivă. Examinarea statutului economic, juridic și social a femeilor din Evul Mediu facilitează receptarea analitică a poziției acestora în societatea actuală: în sfera economică sau politică, în domeniul educației, dar și în cadrul relațiilor familiale. Prin intermediul studiului consacrat istoriei feminine, tratate din punct de vedere istoric, juridic, antropologic și interdisciplinar, este posibilă: (1) evitarea interpretării asimetrice a evenimentelor și proceselor istorice; (2) reliefarea aspectelor legate de identitatea națională și culturală; (3) includerea în sfera de investigare a problemelor privind spiritualitatea, individualitatea și cotidianul; (4) conturnarea politizării și reinterpretării evenimentelor istorice. Incursiunile în cadrul istoriei femeilor vor facilita reorientarea cercetării din dimensiunea politică în cea antropologică.

BIBLIOGRAFIE:

Izvoare scrise

1. *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis. Continens nomina studiosorum ab anno 1607 ad annum 1642.* Tom IV, Kraków, 1892, 207 p.
2. ALEP, P. Extrase din călătoria în Turcia, în Ucraina și Rusia a Patriarhului Macarie, descrisă de Paul de Alep. In: *Călători străini despre Țările Române*, Volumul VI, Partea I (traducerea după ediția lui Vasile Radu din Patrologia orientalis. Tomul XXII, fasc. I, Paris, 1939, p. 68). Coord. M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, București, 1976, pp. 21-288.
3. Archiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie (Archiwum Warszawskie Radziwiłłów)
4. Arhivele familiale ale familie Radziwiłł, Movilă etc. Biblioteca din Kórnik a Academiei Poloneze de Științe (Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk) .
5. Arhiva Națională de Istorie din Belarus– Fondul 694/Prinții Radziwiłł (fond familial).
6. Arhiva Radziwiłł din Varșovia – Dział I, Dział II, Dział IV, Dział VI ș.a.
7. Arhiva Istorică de Stat din Lituania (Lietuvos valstybės istorijos archyvas) – Fondul 1280/ Radziwiłłs inventar 1, inventar 2.
8. Fondul 60/Radziwiłłs. Biblioteca Universității din Vilnius (Vilniaus universiteto biblioteka) – .
9. Fondul 25/Colecția de documente de arhivă, Fondul 27/Colecția de fotocopii ale manuscriselor- Biblioteca Academiei de Științe din Lituania (Lietuvos mokslų akademijos biblioteka).
10. *Bullarium Poloniae.* IV, documentul 690. Biblioteca Universității Catolice Jan Pavel II din Lublin.
11. *Codex Bandini. Vizitarea generală a tuturor Bisericilor Catolice de rit roman din Provincia Moldova 1646-1648.* Marco Bandini. Ediție bilingvă, introducere, text latin stabilit, traducere, glosar de prof. univ. dr. Traian Diaconescu. Iași: Editura "Presa Bună", 2006. 480 p.
12. CONSTANTINESCU, D. Documente moldovenești din secolele XV-XVII. In: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D.Xenopol”*. Tom VII. Iași, 1970, p. 343-344.
13. BALAN, T. *Documente bucovinene.* Volumul I (1507-1653), Institutul de Arte grafice, Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1933. 298 p.

14. BALAN, T. *Documente bucovinene*. Volumul II (1519-1662), Institutul de Arte grafice. Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1934. 216 p.
15. BALAN, T. *Documente bucovinene*. Volumul VII-IX, ediție coordonată de Ioan Caproșu, indice de Arcadie Bodale, cuvânt înainte de Dumitru Vatamaniuc. Iași: Editură: Taida, 2005. 353 p.
16. BONIECKI, A. *Poczet Rodów w Wielkiem Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*. Ułożył i wydał Adam Boniecki, Warszawa, 1883. 511 p.
17. *Canones et decreta concilii Tridentini (Canoanele și decretalele conciliului din Trent)*. Ed. Schulte și Richter, Leipzig, 1853, C. 1, p. 215. In: *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului RP Română*, Volumul II (Feudalismul). Întocmită de Ștefan Pascu și Vladimir Hanga, București, 1958. p. 637.
18. *Carte românească de învățătură (1646)*, Ediție critică, condusă de acad. Andrei Rădulescu. București: Editura Academiei RPR, 1961. 428 p.
19. *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului*. Volumul I, (1387-1620). București: Direcția Arhivelor Statului, 1957. 575 p.
20. *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului*. Volumul II, (1621-1652), întocmit de M. Regleanu, I. Gheorghian, D. Duca, V. Vasilescu. București: DGAS, 1959. 337 p.
21. *Catalogul documentelor moldovenești din Direcția Arhivelor Centrale*. Volumul III, 1653-1675. Catalogul a fost întocmit de M. Regleanu, D. Duca Titulescu, V. Vasilescu, C. Negulescu. București: DGAS, 1968. 482 p.
22. *Catalogul documentelor moldovenești din Direcția Arhivelor Centrale*. Volumul IV, 1676-1700. Catalogul a fost întocmit de M. Regleanu, D. Duca Titulescu, V. Vasilescu, C. Negulescu. București: DGAS, 1970. 505 p.
23. *Catalogul documentelor moldovenești din Direcția Arhivelor Centrale, Supliment I* (1403-1700). Întocmit de M. Regleanu, D. Duca Titulescu, D. Ticulescu, M. Ciucă, G. Birceanu. București: DGAS, 1975. 491 p.
24. *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*. Volumul II, (1601-1620), întocmit de M. Soveja, D. Duca-Titulescu, R. Dragomir. București: DGAS, 1974. 839 p.
25. *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*. Volumul III, (1621-1632), întocmit de D. Duca-Titulescu, M.D. Tucă. București: DGAS, 1978. 902 p.
26. *Călători Străini despre Țările Române*. Volumul I. Coordonat de M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu. București: Editura Științifică, 1968. 589 p.

27. *Călători Străini despre Țările Române*. Volumul II. Coordonat de M.M.Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu. București: Editura Științifică, 1970. 766 p.
28. *Călători Străini despre Țările Române*. Volumul III. Coordonat de M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu. București: Editura Științifică, 1971. 825 p.
29. *Călători Străini despre Țările Române*. Volumul IV. Coordonat de M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu. București: Editura Științifică, 1972. 700 p.
30. *Călători străini despre Țările Române*. Volumul V. Coordonat de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu. București: Editura Științifică, 1973. 771 p.
31. *Călători străini despre Țările Române*. Volumul VI. Coordonat de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu. București: Editura Științifică, 1976. 870 p.
32. *Călători străini despre Țările Române*. Volumul VII. Coordonat de M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, P.Cernovodeanu. București: Editura Științifică, 1980. 642 p.
33. *Călători străini despre Țările Române*. Volumul IX. Coordonat de M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, P. Cernovodeanu. București: Editura Științifică, 1997, 732 p.
34. *Codex epistolaris Vitoldi magni Lithuaniae 1376-1430*, wyd. A. Prochaska. In: *Monumenta Medii Aevii Historica*. Kraków, 1882, Tom IV. 622 p.
35. CORFUS, I. *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*. București: ARSR, 1979. 448 p.
36. CORFUS, I. *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, București: ARSR 1983. 387 p.
37. CORFUS, I. *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea și secolul al XVII-lea*. Ediție coordonată de Vasile Matei, București, 2001. 339 p.
38. COSTĂCHESCU, M. *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare. Documente interne. Urice (ispisoace), surete, registre, traduceri (1374-1457)*. Volumul I-II. Editură: Viața Românească, Iași, 1932. 340 p.
39. COSTĂCHESCU, M. *Documentele moldovenești de la Bogdan Voevod (1504-1517)*. București: Fundația Regele Carol I, 1940. 560 p. COSTIN, M. *Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron–vodă încoace, de unde este părăsitu de Ureche, vornicul de Țara de Jiosu, scosu de Miron Costinu, vornicul de Țara de Joisu, în orașul Iași, în anul de la zidirea lumii...1675*. In: *Letopisețul Țării Moldovei*, Chișinău: Hyperion, 1990, p. 121-251.

40. Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului RP Română. Volumul II (Feudalismul). Întocmită de Ștefan Pascu și Vladimir Hanga. București: Editura Științifică, 1958. 870 p.
41. *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754*. Text grecesc însoțit de traducerea românească cu prefață, introducere, glosar și indice. Ediție coordonată de Nestor Camariano și Ariadna Camariono-Cioran. București: Editura Academiei RSR, 1965. 808 p.
42. *Cronicari munteni*. Volumul I. Ediție coordonată de Mihail Gregorian. Studiu introductiv de Eugen Stănescu. București: Editura pentru literatură, 1961. 532 p.
43. *Cronicile slavo-române din secolul XV-XVI* publicate de Ion Bogdan. Ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu. București: Editura Academiei RSR, 1959. 322 p.
44. *Czarnagóra*. Pod względem geograficznym, statystycznym i historycznym, Lwów, Z drukarni E. Winarza, 1869, 130 p.
45. *Documente Bârladene. Acte de la mai mulți șoltuzi și dregători ai Bârladului și alte acte vechi prin secolii XV, XVII, XVIII și XIX*. Volumul IV. Aacov Antonovici Episcopia Hușilor, Bârlad: Tipografia „D. Lupașcu”, 1924. 210 p.
46. *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, I, Acte interne (1408-1660), editate de Ioan Caproșu și Petronel Zahariuc. Iași: Editura Dosoftei, 1999, 703 p. ; Volumul IV-VIII. Iași: Editura “Dosoftei”, 1999 -2006.
47. *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Volumul I (1384-1448), întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi. București: Editura Academiei, 1975. 605 p.
48. *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Volumul II (1449-1486), întocmit de L. Șimanschi, G. Ignat și Dumitru Agache. București: Editura Academiei, 1976. 647 p.
49. *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova, Volumul XIX (1626-1628), volum întocmit de H. Chirca. București: Editura Academiei, 1969. 798 p.
50. *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova, Volumul XXI (1632-1633), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi. București: Editura Academiei, 1971. 734 p.
51. *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova, Volumul XXII (1634), Întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi. București: Editura Academiei, 1974. 485 p.
52. *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova, Volumul XXIV (1637-1638), Întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu. București: Editura Academiei, 1998. 742 p.
53. *Documenta Romaniae Historica*. B. Țara Românească. Volumul II. (1501-1525). Volum coordonat de Ștefan Ștefănescu și Olimpia Diaconescu. București: EARSR, 1972. 632 p.

54. *Documenta Romaniae Historica*. B. Țara Românească. Volumul XXIV (1633-1634). Volum întocmit de Damaschin Mioc, Sașa Caracaș și Constantin Balan. București: EARSR, 1974. 717 p.
55. *Documenta Romaniae Historica*. B. Țara Românească. Volumul III (1526-1535). Volum întocmit în cadrul seminarului de paleografie slavă, condus de Damaschin Mioc. București: EARSR, 1975. 452 p.
56. *Documenta Romaniae Historica*. B. Țara Românească. Volumul IV (1536-1550). Întocmit în cadrul seminarului de paleografie slavă, condus de Damaschin Mioc. București: EARSR, 1981. 430 p.
57. *Documenta Romaniae Historica*. B. Țara Românească. Volumul V (1551-1565). Coordonat de Damaschin Mioc și M. Adam Chiper. București: EARSR, 1983. 453 p.
58. *Documenta Romaniae Historica*. B. Țara Românească. Volumul VI (1568-1570). Coordonat de Ștefan Ștefănescu și O. Diaconescu. București: EARSR, 1985. 372 p.
59. *Documenta Romaniae Historica*. B. Țara Românească. Volumul VII (1571-1575). Coordonat de Ștefan Ștefănescu și O. Diaconescu. București: EARSR, 1988. 440 p.
60. *Documenta Romaniae Historica*. B. Țara Românească. Volumul VIII (1576-1580). Coordonat de Damaschin Mioc și I. Constantinescu. București: Editura Academiei Române, 1996. 631 p.
61. *Documenta Romaniae Historica*. B. Țara Românească. Volumul XXIII (1630-1632). Coordonat de Damaschin Mioc. București: Editura Academiei Române, 1996. 828 p.
62. *Documenta Romaniae Historica*. B. Țara Românească. Volumul XXX (1645). Coordonat de V. Barbu, M. Chiper, Gh. Lazăr. București: Editura Academiei Române, 1998. 519 p.
63. *Documenta Romaniae Historica*. D. Relații între Țările Române. Volumul I (1222-1456), Volumul întocmit de Șt. Pascu, C. Cihodaru, K. G. Gündisch, D. Mioc, V. Pârvan. București: EARS, 1977. 527 p.
64. *Documenta Romaniae Historica*. C. Transilvania. Volumul XII (1361-1365), redactor responsabil Ștefan Pascu. București: Editura Academiei, 1985. 540 p.
65. *Documente privind Istoria României*. A. Moldova, veacul XIV, XV. Volumul I (1384-1475), redactor responsabil Mihail Roller. București: Editura Academiei, 1954. 530 p.
66. *Documente privind Istoria României*. A. Moldova, veacul XV. Volumul II (1476-1500), redactor responsabil Mihail Roller. București: Editura Academiei, 1954. 548 p.
67. *Documente privind Istoria României*, A. Moldova, veac. XVI. Volumul I (1501-1550), redactor responsabil Mihail Roller. București: Editura Academiei, 1953. 696 p.

68. *Documente privind Istoria României*. A. Moldova, veacul XVI. Volumul II (1551-1570), redactor responsabil Mihail Roller. București: Editura Academiei, 1951. 333 p.
69. *Documente privind Istoria României*. A. Moldova, veacul XVI. Volumul III (1571-1590), redactor responsabil Mihail Roller. București: Editura Academiei, 1951. 660 p.
70. *Documente privind Istoria României*. A. Moldova, veacul XVI. Volumul IV (1591-1600), redactor responsabil Mihail Roller. București: Editura Academiei, 1952. 470 p.
71. *Documente privind Istoria României*. A. Moldova, veacul XVII. Volumul I (1601-1605). Redactor responsabil Mihail Roller. București: Editura Academiei, 1952. 454 p.
72. *Documente privind Istoria României*. A. Moldova, veacul XVII. Volumul II (1606-1610). Redactor responsabil Mihail Roller. București: Editura Academiei, 1953. 548 p.
73. *Documente privind Istoria României*. A. Moldova, veacul XVII. Volumul III (1611-1615). Redactor responsabil Mihail Roller. București: Editura Academiei, 1954. 362 p.
74. *Documente privind Istoria României*. A. Moldova, veacul XVII. Volumul IV (1616-1620). Redactor responsabil Mihail Roller. București: Editura Academiei, 1956. 616p.
75. *Documente privind Istoria României*. A. Moldova, veacul XVII. Volumul V (1621-1625). Redactor responsabil Mihail Roller. București: Editura Academiei, 1957. 456 p.
76. *Documente privind istoria României*. B. Țara Românească, veacul XVI. Volumul V (1581-1590). Redactor responsabil Mihail Roller. București: EARPR, 1955. 640 p.
77. *Documente privind istoria României*. B. Țara Românească, veacul XVII. Volumul I (1601-1610). Redactor responsabil Mihail Roller. București: EARPR, 1951. 796 p.
78. *Documente privind istoria României*. B. Țara Românească, veacul XVII. Volumul II (1611-1615). Redactor responsabil Mihail Roller. București: EARPR, 1951. 612 p.
79. *Documente privind istoria României*. B. Țara Românească, veacul XVII. Volumul III (1616-1620). Redactor responsabil Mihail Roller București: EARPR, 1951. 790 p.
80. *Documente privind istoria României*. B. Țara Românească, veacul XVII, Volumul IV (1621-1625), Redactor responsabil Mihail Roller. București: EARPR, 1954. 798 p.
81. *Documente privitoare la istoria românilor, urmare la colecțiunea lui Eudoxiu Hurmuzaki*. Suplimentul I, volumul I (1518-1750), documente culese de Gr.G. Tocilescu și A. I. Odobescu. București, 1886, 1003 p.
82. *Documente privitoare la istoria românilor, culese de Eudoxiu Hurmuzaki*. Volumul IV, partea a II-a (1600-1650). București, 1894, 686 p. (Volumul cuprinde portretul lui Vasile Lupu).
83. *Documente privitoare la istoria românilor urmare la colecțiunea lui, culese de Eudoxiu Hurmuzaki*. Suplimentul II, Volumul II (1601-1640), documente culese din arhivele

- polone, coordonate, adnotate și publicate de Ioan Bogdan cu traducerea franceză a documentelor de I. Skupiewski, București, 1895, 694 p.
84. *Documente privitoare la istoria românilor urmare la colecțiunea lui, culese de Eudoxiu Hurmuzaki*. Suplimentul II (1641-1703), documente culese din arhivele polone, coordonate, adnotate și publicate de Ioan Bogdan. București, 1900, 312 p.
85. *Documente privitoare la familia Cantacuzino scoase în cea mai mare parte din arhiva d-lui G.Gr. Cantacuzino* și publicate de N. Iorga. București, 1902, 360 p.
86. EGUNOV, *Legiuri locale civile ale Basarabiei*. ed. II (Ediția I a lucrării a văzut lumina tiparului la 1869). St. Peterburg: Editura M. Etingher, 188. p. 7-12, 20-59, 66, 72.
87. FILITTI, I.C. *Din arhivele Vaticanului*. I Documente bisericești (1526-1788), Documente privitoare la episcopatele catolice din Principate, 132 p.; II Documente politice, 1526-1788, 213 p. București, 1913-1914.
88. GHIBĂNESCU, Gh. *Izvoare și Zapise*. Volumul 11/2, Iași: Tipografia Dacia, 1910. 260 p.
89. GHIBĂNESCU, Gh. Pomelnicul Cantacuzineștilor. In: *Arhiva Genealogică*, 1912, an I, nr. 1, ianuarie, pp. 1-39.
90. GHIBĂNESCU, Gh. *Surete și izvoade*. Volumul VIII. Iași: Tipografia Dacia 1914. 274 p.
91. GHIBĂNESCU, Gh. *Ispisoace și Zapise. (Documente slavo-române)*. Volumul V, partea I, Iași, 1921. 122 p.
92. GHIBĂNESCU, Gh. *Surete și izvoade*. Volumul IX, Iași, 1922. 143 p.
93. GHIBANESCU, Gh. *Vasluiul. Studii și documente*. Volumul XV. Iași: Viața românească, 1926. 271 p.
94. GHIBANESCU, Gh. *Fereștii (Vaslui). Studii și documente*. Volumul XVI. Iași: Viața românească, 1926. 342 p.
95. GHIBANESCU, Gh. *Surete și izvoade*. Volumul XX. I Iași: Viața românească, 1928. 272 p.
96. GHIBANESCU, Gh. *Arhiva Muzeului Municipal Iași. Documente Românești (1653-1722)*. Fascila II. Iași: Viața românească, 1929. 201 p.
97. GHIBĂNESCU, Gh. *Surete și izvoade*. Volumul XXIV. Iași: Viața românească, 1930. 235 p.
98. GHIBĂNESCU, Gh. *Izvoare și Zapise*. Volumul VI/2. Iași: Viața românească, 1933. 282 p.
99. GRECIANU, Șt.D. *Genealogiile documentate ale familiilor boierești*. Publicat de Paul Șt. Greceanu, București: Tipografia „Cooperativa”, 1916. 482 p.

100. HARMENOPULOS, Hexabiblos, c.IV, tit. IV, 2 și 3 (orig. grec.). In: *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului RP Română*. Volumul II, (Feudalismul). Întocmit de Ștefan Pascu și Vladimir Hanga, București, 1958.
101. *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego*. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowów urzędowych i widany przez Jana Nep. Bobrowicza. Tom III, Lipsk, 1839, 476 p.
102. *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego*. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. Tom V, Lipsk, 1840, 652 p.
103. *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego*. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowów urzędowych i widany przez Jana Nep. Bobrowicza. Tom VII, Lipsk, 1841, 234 p.
104. *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego*, Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowów urzędowych i widany przez Jana Nep. Bobrowicza. Tom IX, Lipsk, 1842, 468 p.
105. HUBERT, L. *Pamiętniki historyczne*. Tom II. Warszawa, 1861, 352 p.
106. HURMUZAKI, E. *Documente privitoare la istoria românilor*. Volumul IX (1650-1747)-, Supliment I.V. București, 1897.
107. IORGA, N. *Documente românești din arhivele Bistriței*. Volumul II, București, 1900, 143 p.
108. IORGA, N. *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, I. Socotelile Bistriței (Ardeal), II. Acte relative la istoria cultului catolic în principatele. București: Editura Ministerului de Instrucție, 1901. 584 p.
109. IORGA, N. *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, IV. Legături principatelor române cu Ardealul. De la 1601 la 1699. București: Editura Ministerului de Instrucție, 1902. 662 p.
110. IORGA, N. *Studii și documente cu privire la istoria românilor*. Cărți domnești, zapise și răvașe. Volumul V, partea I, București, 1903, 721 p.
111. IORGA, N. *Studii și documente cu privire la istoria românilor*. Cărți domnești, zapise și răvașe (Documente ale Mitropoliei de Iași). Volumul V, partea III. București: Editura Ministerului de Instrucție, 1903. 391 p.
112. IORGA, N. *Studii și documente cu privire la istoria românilor*. Volumul VI. Editura Ministerului de Instrucție, 1904. 654 p.

113. IORGA, N. *Studii și documente cu privire la istoria românilor*. Volumul VII. Editura Ministerului de Instrucție, 1904. 283 p.
114. IORGA, N. *Studii și documente cu privire la istoria românilor*. Volumul IX. Editura Ministerului de Instrucție, 1906. 220 p.
115. IORGA, N. *Studii și documente cu privire la istoria românilor*. Volumul XVI. Editura Ministerului de Instrucție, 1909. 453 p.
116. *Îndreptarea Legii (1652)*. Ediție întocmită de Colectivul de Drept Vechi Românesc, condus de Andrei Rădulescu. București:EARPR, 1962. 1013 p.
117. *Księga Złota, Szlachty Polskiej przez Teodora Żychlińskiego (Rocznik trzeci)*. Drzewo rodowe książącego domu Radziwiłłów Herby Trąby. Tablica I, Poznań, 1881, 380 p.
118. *Kosmova kronika česká*, red. Karel Hrdina, 4 ed. Praga: Melantrich, 1950. 227 p.
119. *Kronika Jana z Czarnkowa*, pod red. A. Nowakowskiego, Kraków: Wydawnictwo Naukowe, 1996. 184 p.
120. *Lietovus Metrica (1522-1530)*, 4-oji Teismų bylą knyga (XVI a. pabaigos kopija), Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1997. 512 p.
121. MALISZEWSKI, E. *Bibliografia pamiątek polskich i polski dotyczących (Druki i rękopisy)*. Warszawa, 1928, 447 p.
122. MURINIUS, MARCIN. *Kronika mistrzów Pruskich*. Opracowanie Zbigniew Nowak. Olzstyn: Pojezierze, 1989. 374 p.
123. *Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnuch w Warszawie*. Opracowanie katalogu Anna Wajs. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2001. 136 p.
124. *Moldova în epoca feudalismului. Documente slavo-moldovenești*. Volumul I. Coordonat de P. Dmitriev, P. Sovetov, E. Russev, D. Dragnev. Chișinău: Editura „Știința”, 1961. 452 p.
125. *Moldova în epoca feudalismului. Documente slavo-moldovenești*, Volumul III (1601-1640), Coord. P. Sovetov, A. Nichitici, D. Dragnev, L. Svetlicniî. Chișinău: Editura „Știința”, 1982. 480 p.
126. *Moldova în epoca feudalismului. Cărți domnești și zapise moldovenești (1671-1710)*. Volumul VI. Coordonat de P. Sovetov, A. Nichitici, D. Dragnev, L. Svetlicniî. Chișinău: Editura „Știința”, 1992. 294 p.
127. *Moldova în contextul relațiilor politice internaționale 1387-1858. Tratatate*. Volum coordonat de Ion Eremia. Chișinău: Universitas, 1992. 241 p.

128. NECULCE, Ion. Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija-vodă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat (1661-1743). In: *Letopisețul Țării Moldovei*. Chișinău: Hyperion, 1990, pp. 251-474.
129. OSROWSKI, Juliusz Hr. *Księga herbowa rodów polskich*, Zeszyt II, Warszawa, 1898, pp. 33-64.
130. *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła kanclera w. litewskiego*. Tom 1-2. Poznań: Bracia Szerk, 1839. 456 p.
131. *Regestr rzeczy które są w skarbnicy Bogusława Radziwiłła koniuszego WXLit gubernatora generalnego X-a Pruskiego*. 1657. Królewic (79 stron). Universitatea din Vilnius. Secția de Manuscrise.
132. *Regestr skarbnice albo rzeczy Radziwiłłowny koniuszanki WXL która posyła z Królewca*. 1670, Królewic (56 stron), str.(p.) 21v-22. Universitatea din Vilnius. Secția de Manuscrise.
133. SAVA, A.V. *Documente privitoare la târgul și ținutul Orheiului*. București, 1944, 561 p.
134. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i Innych Krajów Słowiańskich*. Pod red. Bronisława Chlebowskiego, Zeszyt 37. Tom IV, Warszawa, 1883, 963 p.
135. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i Innych Krajów Słowiańskich*. Pod red. Bronisława Chlebowskiego, Zeszyt 37. Tom X, Warszawa, 1898, 960 p.
136. *Statuta iurium municipalium Saxonum (Statutele dreptului orașenesc săsesc)*, ediția Fr. Schuller Von Libloy, Sibiu, 1856 (cu o traducere germană din 1721), II.1, §.1. In: *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului RP Română*. Volumul II (Feudalismul). Întocmit de Ștefan Pascu și Vladimir Hanga, București, 1958.
137. *Statutas. Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos 1529 Metų*. Vertė jonė deveikė vertimą spaudai parengė įžangą ir žodynėlią parašė bei bibliografją sudarė Aleksandras Plateris, Chicago, 1971, 261 p.
138. *Statuty cara Stefana Duszana z lat 1349 i 1354. Materjały do ćwicień seminaryjnych z historii prawodawstw słowiańskich*, dr. Stanisław Borowski, Prace Seminarjum Dawnego Polskiego Prawa Sądowego i Historji Ustroju Dawnej Polski Uniwersitetu Warszawskiego. Warszawa, 1934, nr. 5, 84 p.
139. *Suceava. File din istorie. Documente privitoare la istoria orașului 1388-1918*. Volumul I. Ediție întocmită de: Vasile Gh. Miron, Mihai-Ștefan Ceașu, Ioan Caproșu, Gavril Irimescu, București, 1989, 749 p.

140. ŚWIEŹCKI, T. *Historyczne pamiątki znamienitych rodzin i osób dawnej Polski*. Tom I, przejrzał w rękopiśmie, objaśnił i uzupełnił przypisami Julian Bartoszewicz, Warszawa, 1858, 593 p.
141. ŚWIEŹCKI, T. *Historyczne Pamiątki znamenitych Rodzin i osób dawnej Polski*. Przejrzał w rękopiśmie, objaśnił i uzupełnił przypisami Julian Bartoszewicz. Tom II, Warszawa, 1859, 601 p.
142. TAHSIN, G.O. Colecție de documente otomane importante pentru istoria României (1597-1607). In: *Anuarul Institutului de Istorie „A.Xenopol”*, 1974, XI, pp. 237-243.
143. *The Lithuanian Metrica (1528-1547)*. 6th Court Record Book (the copy- the end of the XVIth c.), Vilnius: Publishing House of Vilnius University, 1995, 264 p.
144. Tripartitum. In: *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului RP Română*, Volumul II, (Feudalismul), întocmită de Ștefan Pascu și Vladimir Hanga, București, 1958.
145. URECHE, Grigore. Letopisețul Țării Moldovei de când s-au descălicat țara și de cursul anilor și de viața domnilor carea scria de la Dragoș-vodă până la Aron-vodă (1359-1595). In: *Letopisețul Țării Moldovei*. Chișinău: Hyperion, 1990. pp. 11-121.
146. URICARUL, A. *Cronica paralelă a țării Românești și a Moldovei*. Ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel. București: Editura Minerva, 1993. 431 p.
147. VERBOCZY. *Opus tripartitum (1514)*. Rădulescu, A. Pagini din istoria dreptului românesc, ediție coordonată, comentarii și note, studiu introductiv de I. Rădulescu-Vasoglu, București, 1970.
148. VERESS, A. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești, Acte și scrisori (1527-1572)*. Volumul II. București: Cartea Românească, 1929. 370 p.
149. VERESS, A. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Acte și scrisori (1573-1592)*. Volumul III. București: Cartea Românească, 1931. 360 p.
150. VERESS, A. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Acte și scrisori (1593-1595)*. Volumul IV. București: Cartea Românească, 1932. 345 p.
151. VERESS, A. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Acte și scrisori (1596-1599)*. Volumul V. București: Cartea Românească, 1932. 399 p.
152. VERESS, A. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Acte și scrisori (1600-1601)*. Volumul VI. București: Cartea Românească, 1933. 529 p.
153. VERESS, A. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Acte și scrisori (1602-1606)*. Volumul VII. București: Cartea Românească, 1934. 346 p.

154. VERESS, A. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Acte și scrisori (1607-1613)*. Volumul VIII. București: Cartea Românească, 1935. 350 p.
155. VERESS, A. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Acte și scrisori (1614-1636)*. Volumul IX. București: Cartea Românească, 1937. 487 p.
156. VERESS, A. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Acte și scrisori (1637-1660)*. Volumul X. București: Cartea Românească, 1938. 389 p.
157. VLASTARES, M. Syntagma (Culegere de canoane), col. 1152 (orig. grec). In: *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului RP Română*. Volumul II (Feudalismul). Întocmit de Ștefan Pascu și Vladimir Hanga. București: Editura Academiei, 1958.
158. VLASTARIE, M. Syntagma, col. 1189-1192. In: George Fotino, *Pagini din istoria dreptului românesc. Antologie, introducere, note și bibliografie*. București: EARSR, 1973, pp. 86-87.
159. *Zbiór drzeworytów w bibliotece Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Zachow Anuch, Kraków, 1848. 171 p.
160. *Złota Księga Szlachty Polskiej przez Teodora Żychlińskiego (Rocznik trzeci)*. Drzewo rodowe książęcego domu Radziwiłłów Herbu Trąby, Tablica I, Poznań, 1881.
161. *Законодательные акты Великого Княжества Литовского XV-XVI вв.* Сборник материалов подготовлен к печати И.И. Яковкиным. Ленинград: Издательство: Соцэкгиз, 1936. 156 p.
162. *Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства* Под ред А.Д. Горского, том 2. Москва: Издательство Юридическая литература, 1985. 520 p.
163. *Литовская Метрика. Отдел первый*. Часть первая: книга записей. Том первый, Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археографическою Комиссиею, том 27. Санкт-Петербург: Издание Археографической комиссии, 1910. 429 p.
164. *Предисловие о великих князях Литовских, откуда они пошли*. А се о них писание предложим (печается по рук. 16в.). Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Императорскою Археографическою Комиссиею. Том семнадцатый. Санкт - Петербург: Типография М.А. Александрова, 1907.
165. *Российское Законодательство X-XX веков. Акты Земских Соборов*. Том 3, Ответственный редактор тома д.и.н. А. Г. Маньков. Москва: Издательство Юридическая литература, 1985. 531 p.

166. СОФРОНОВИЧ, Ф., *Хроніка з літописцев стародавніх*. Под редакцией Ю.А. Мицика. Київ: Наукова Думка. 1992. 336 p.
167. *Статут Вялікагѡ Княствѡ Літоускѡгѡ 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі*. Мінск: Беларуская Савецкая Энцыклапедыя, Імя Петруся Броўкі, 1989. 573 p.

Tratate, studii și articole:

168. АБРАХАМ, W. *Zawarcie małżeństwa w pierwotnem prawie polskiem*. Lwów: Towarzystwo Naukowe, 1925. 475 p.
169. AEBISCHER, V. *Les femmes et le langage: Représentations sociales d'une différence*. Paris: Presses Universitaires de France, 1985. 200 p.
170. ALKOS, T. *Magyar alkotmány és jogtörténet* (Istoria constituției și dreptului maghiar). Budapesta, 1903. 190 p.
171. ALBISTUR, M., ARMOGATHE, D. *Histoire du féminisme français. Du Moyen Age á nos jours*. Volumul I-II. Paris: Editions Des Femmers, 1977. 528 p.
172. ALEKSANDROWICZ-SZMULIKOWSKA, M. *Radziwiłłówny w świetle swoich testamentów. Przeczynek do badań mentalności magnackiej XVI-XVII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sempier, 1995. 65 p.
173. ALEXIANU, Al. *Mode și veșminte din trecut. Cinci secole de istorie costumară românească*. Tom. I. București: Editura Meridiane, 1987. 312 p.
174. AMAURY, R. *Women and power in history*. London: Honeyglen, 1983. 467 p.
175. AMT, E. *Women's Lives in Medieval Europe*. London: Routledge, 1993. 347 p.+ II.
176. ANDERSSON, B.S., ZINSSER, J.P. *A history of their own: women in Europe from prehistory to the present*. Volumul I-II. New York: Harper & Row, NY, 1988. 654 p.
177. ANDREESCU, Șt. Din nou despre originea lui Mihai Viteazul. In: *Arhiva Genealogică*, 1-2, I (VI), 1994, pp. 105-111.
178. ANDREESCU, Șt. Ascendența maternă a lui Matei vodă Basarab. In: *Arhiva Genealogică*, III (VIII), 3-4, 1996, Iași, p. 197- 205.
179. ANDREESCU, C.I., STOIDE, C.A. *Ștefăniță Lupu, domn al Moldovei (1659-1661)*. București: Fundația Regele Carol I, 1938. 345 p.
180. ANDRIULIS, V. *Sutuoktinių turtinių santykių reguliavimas įkračio (вено) sutartimi 1588 m. Lietuvos Statute*. In: *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*. Serija A, t. 3 (52), 1975, p. 31-49.

181. ANGYAL, E. *Barok polski a węgierski*. In: *Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych*. (Red. I. Csapláros i inne), Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Naukowe, 1969. 528 p.
182. ANTON-MANEA, C. Din nou despre doamna Neaga și familia ei. Genealogia unei familii de boierii buzoieni. Sec. XVI-XVII. In: *Fațetele istoriei. Existențe, identități, dinamici*. Omagiu academicianului Ștefan Ștefănescu. Volum Coordonat de: T. Teoteoi, B. Murgescu, Ș. Solcan. București: Editura Universității din București, 2000, p. 65-70.
183. ARDEMER, Sh. *Defining females: the nature of women in society*. London: University of Oxford, 1978. 228 p.
184. ARIÈS, Fh. L'amour dans le mariage. In: *Sexualités occidentales*. Dirigé par Phillippe Ariès et André Bejin, Editions du Seuil,, „Points. Civilisation”, Paris, 1982.
185. ARIÈS, Fh. Le mariage indissoluble. In: *Sexualités occidentales*. Dirigé par Phillippe Ariès et André Bejin, Editions du Seuil, Paris: „Points. Civilisation”, 1982, pp. 148-167.
186. ARION, D. Întâmpinări cu privire la unele chestiuni de drept vechi românesc. In: *Convorbiri literare*, LXIV, 1931, pp. 250-263.
187. AUGUSTYNIAK, U. *Testamenty ewangelików reformowanych w wielkim Księstwie Litewskim*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 1992. 300 p. + 32 il.
188. BARBU, V. „Ceea ce Dumnezeu a unit, omul să nu dispartă”. Studii asupra divorțului în Țara Românească în perioada 1780-1850. In: *Revista de Istorie*, III, 11-12, 1992, p. 1143-1155.
189. BARBU, V. Concepția asupra „blagorodnei” în Vechiul Regim. In: *Arhiva Genealogică*, I (VI), 3-4, Iași, 1994, p. 145-157.
190. BARBU, V. De la comunitatea patrimonială la comunitatea de destin: zestrea în Țara Românească în secolul al XVII-lea. In: *De la comunitate la societate. Studii de istoria familiei din Țara Rămânească sub Vechiul Regim*, Institutul Cultural Român, București, 2007, p. 19-93.
191. BARBU, V. Pagini din istoria căsătoriei în Țările Române. Căsătoria ca sarament (secolul al XVII-lea). In: *Studii și Materiale de Istorie Medie*, Volumul XXIII, 2005, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, p. 101-117.
192. BARBU, V. Privilegiul mezinului: între realitatea juridică și ficțiunea basmului. In: *Arhiva Genealogică*, V (X), 1-2, 1998, Iași, p. 65-77.
193. BARBU, V. Kinga Tüdös, Portretul unei doamne transilvănene: Sara Bulcești (1655–1708). In: *SMIM*. 2009, XXVII, pp. 169-208.
194. BARTOŠEK, M. *Ençyklopedie Římského práva*. Praha: „Panorama”, 1981. 507 p.

195. BARWIŃSKI, B. *Wypraszenie od kary śmierci w dawnym prawie polskim w XVI-XIX w.* Lwów: Nakładem Redakcji, 1925. 18 p.
196. BAZYŁOW, L. *Siedmiogród a Polska 1576-1613.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967. 252 p.
197. BAZYŁOW, L. *Historia Rosji.* Tom I. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985. 241 p.
198. BEARD, M. R. *Women as a force in history.* New York: The Massachusetts Review, Inc. 1971. 369 p.
199. BEAUCAMP, J. *Le statut de la femme a Byzance.* Tom 1, Le droit imperial. Paris: De Boccard, 1990. 374 p. +il.
200. BEAUCAMP, J. *Le statut de la femme á Byzance (IVe-VIIe siècle).* Volumul II. Paris: De Boccard, 1992. 493 p.
201. BEAUCAMP, J. *Les pratique sociales.* Tom 2. Paris: De Boccard, 1992. 493 p. +il.
202. *Becoming visible: women in European history.* Ed. By R. Bridenthal. Boston: Houghton Mifflin, 1987. 579 p. + il.
203. BECKMANN, G. Deutsche Reichstagakten unter König Albrecht II, Erste Abteilung (1438). In: *Deutsche Reichstagakten*, Bd. XIII, Göttingen 1957, p. 523-531.
204. BENSCH, T. *Wpływ chorób umysłowych na ważność umowy małżeńskiej.* Lublin: Towarzystwo Naukowe, 1936. 309 p.
205. BERECHET, Șt. Gr. *Judecata la români până în secolul al XVIII-lea.* Chișinău: Tipografia Eparhială „Cartea Românească”, 1926. 192 p.
206. BERECHET, Șt. Gr. *Procedura de judecată la slavi și la români.* Chișinău: Tipografia Eparhială „Cartea Românească”, 1926. 123 p.
207. BERECHET, Șt. Gr. *Obiceiul pământului românesc și istoricul adunării obiceiurilor la noi și vecini.* Lucrare de studiu juridico-etnografic. In: *Minerva*, No. 2-3, Iași: Viața Românească, 1930, p. 24.
208. BERECHET, Șt. Gr. *Dreptul bizantin și obiceiul de pământ.* După documente. Iași: Editura Nouă, 1931. 380 p.
209. BERECHET, Șt. Gr. *Istoria dreptului românesc.* Volumul I. Iași, 1934.
210. BERECHET, Șt. Gr. *Dreptul vechilor noștri ierarhi la judecata mirenilor.* București: Tipografia Cărților Bisericești, 1938, 25 p.
211. BERECHET, Șt. Gr. *Crestomația privitoare la judecata la români până în secolul al XVIII-lea, f.a., p. XLVI-XLIX.*

212. BÉRARD, C. C., KLAPISCH-ZUBER, Ch. Mémoire de soi er des autres dans livres de famille italiens. In : *Annales*, 2004, LIX, nr. 4, pp. 804-821.
213. BERSINI, Fr. *Il diritto canonico matrimoniale. Commento giuridico-teologico-pastorale*. Torino: Elle di Ci, 1994. 275 p.
214. BERTINI, F. *La mujer medieval*. Madrid: Alianza Editorial, 1991. 226 p.
215. BESALA, J. *Barabara Radziwiłłowa i Zygmunt August*. Warszawa: Wydawnictwo Świat Książki, 2012. 243 p. + il.
216. BISKUPSKI, S. *Prawo małżeńskie kościoła rzymsko-katolickiego*. Warszawa: PAX, 1956. T. 1. 471 p.; 1960, T. 2. 475 p.
217. BLOCH, M. *Societatea feudală*, Volumul I, traducere de C. Macarovici. Cluj-Napoca: Dacia, 1996. 222 p.
218. BŁASZCZYK, Gr. *Dzieje stosunków polsko - litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności*. Trudne początki. Tom I. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1998, 160 p.
219. BŁASZCZYK, Gr. *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492-1569*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002. 336 p.
220. BLOCH, M. *Aujourd'hui. Histoire comparé et sciences sociales*. Paris: Editions de l'Ecole des hautes études en sciences sociales, 1990. 454 p.
221. BLOCH, M. *La société fèodale*. Prêface de Robert Fossier, Albin Michel. Paris: Librairie Gallimard, 1994. 217 p.
222. BOCKENHEIM, Kr. *Dworek, kontusz, karabela*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2003. 234 p. + il.
223. BODIN, J. *Pour l'histoire comparative des institutions*. Tom. II, Bruxelles: Études, 1962. 545 p.
224. BOGDAN, D.P. *Pomelnicul mănăstirii Bistrița*, București, 1941, 164 p.
225. BOGDAN, D.P. Pomelnicul de la Bistrița și rudeniile de la Kiev și de la Moscova ale lui Ștefan cel Mare. In: *Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice*, p. III., t. XXII, m. 26, București, 1949, p. 61-69.
226. BOGDAN, E.R. Originea și înrudirile primilor Cantemirești. In: *Arhiva Genealogică*, IV (IX), nr. 1-2, Iași, 1997, p. 215-221.
227. BOGUĆKA, M. Structury społeczne i obyczaj w dawnej Polsce. In: *Problemy Polonii zagranicznej*, 1992, nr. 12, p. 14-22.
228. BOGUĆKA, M. Spektakle staropolskiego życia. Narodziny-ślub-śmierć. In: *Problemy Polonii zagranicznej*, 1, 1993, nr. 2, p. 2-10.

229. BOGUCKA, M. Kwestia kobieca okiem historyka. In: *Teksty Drugie*, 1993, nr. 4-5-6, p. 180-184.
230. BOGUCKA, M. *Anna Jagiellonka*. Wrocław: Ossolineum, 1994. 178 p. +il.
231. BOGUCKA, M. Kobieta w społeczeństwie poliskim XVI-XVII w. In: *Pamiętniki XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*. Tom 2. Pod red. A. Żarnowskiej, Gdańsk-Toruń, 1995, p. 3-16.
232. BOGUCKA, M. Kobieta w społeczeństwie staropoliskim. In: *Mówią Wieki*, 1995, nr. 4, p. 7-10.
233. BOGUCKA, M. Życie codzienne-spory wokół profilu badań i definicji. In: *Kwartalnik Historii i Kultury Materialnej*, XLIV, 1996, nr. 3, p. 247-253.
234. BOGUCKA, M. Bałogłowa w dawnej Polsce. Kobieta w społeczeństwie polskim XVI-XVIII w, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1998. 228 p.+il.
235. BOGUCKA, M. Women and Culture in Poland in Early Modern Times. In: *Acta Poloniae Historica*, LXXX, 1999, p. 61-97.
236. BOGUCKA, M. Marriage in Early Modern Poland. In: *Acta Poloniae Historica*, LXXXI, 2000, p. 51-78.
237. BOGUCKA, M. New perspectives on gender. In: *Acta Poloniae Historica*, LXXXII, 2000, p. 185-209.
238. BOGUCKA, M. Women and politics. The case of Poland in the 16-th-18-th centuries. In: *Acta Poloniae Historica*, LXXXIII, 2001, p. 79-93.
239. BOGUCKA, M. Between ideal and reality polish woman in the 16-th-18-th. In: *Acta Poloniae Historica*, LXXXIV, 2001, p. 67-78.
240. BOGUCKA, M. Procesy urbanizacyjne i sytuacja kobiety od średniowiecza po wiek XIX. In: *Przelomy w historii*. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Pamiętnik. Tom III, cz. 4, Toruń, 2001, p. 251-261.
241. BOGUCKA, M. Społeczne i religijne konteksty zawarcia małżeństwa w Gdańsku w XVI-XVIII w. In: *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI-XVIII w*. Kultura życia i śmierci. pod. Red. H. Suhojada, Wrocław, 2001, p. 115-126.
242. BOGUCKA, M. *Women in Early Modern, Polish Society Against the European Background*. Aldershot, 2003, 232 p.
243. BOIA, L. *Pentru o istorie a imaginarului*. București: Humanitas, 2000. 232 p.
244. BONIECKI, A. *Poczet Rodów w Wielkiem Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*. Warszawa, 1883. 425 p.

245. BOWLES, G., KLEIN, D. *Theories of women's study*. London-New-York: Boston, Routledge & Kegan Paul, 1983. 277 p.
246. BRANCA, P. *Women in Europe since 1750*. New York: Routledge Library Editions: Women's History, 1978. 229 p.
247. BRAUDEL, F. *Structurile cotidianului*. Volumul I-II. București: Meridiane, 1984. 344+448 pp.
248. BRIDEL, L. *Prawa kobiet i małżeństwo*. Warszawa, 1895, 134 p.
249. BRÜCNER, A. *Encyklopedia Staropolska*. Warszawa, 1938-1939.
250. BULLOUGH, V. L. *The subordinate sex. A history of attitudes towards women*. Urbana: University of Illinois Press, 1973. 384 p.
251. BURGUIÉRE, A., KLAPISCH-ZUBER, Ch., SEGALEN, M., ZONABEND, F. *Histoire de la famille*. Volumul I. Paris: L'Homme, 1986. 639 p.
252. BURGUIÉRE, A. Pour une typologie des formes d'organisation domestique de l'Europe moderne (XVIe-XIXe siècles). In: *Annales E.S.C.*, 41e année, Paris, 1986, p. 129-154.
253. CANTEMIR, D. Viața lui Constantin Cantemir. Textul stabilit și tradus de R. Albala. Introducere de Constantin G. Giurescu. București: Minerva, 1973. 249 p.
254. CANTEMIR, D. *Descrierea Moldovei*. Chișinău: Știința, 1992. 157 p.
255. CARTOJAN, N. *Istoria literaturii române vechi*. București: Ed. Fundației Culturale Române, 1996. 482 p.
256. CAZACU, M. A existat aprodul Purice? In: *Magazin istoric*. 1970, IV, nr. 4, p. 69-72.
257. CAZACU, M. Pierre Mohyla (Petru Movilă) et la Roumanie: essai historique et bibliographique. In: *Harvard Ukrainian Studies* 1/2, VIII, 1984, pp. 193-195.
258. CAZACU, M. La famille et le statut de la femme en Moldavie (XIV-XIX siècles). In: *Revista de Istorie Socială*. II-III (1997-1998). Iași, 1999, pp. 1-16.
259. CHAREWICZOWA, Ł. *Kobieta w dawnej Polsce. Do okresu rozbiorów*. Poznań: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 2002. 153 p.
260. CHIHAIA, P. *De la „Negru Vodă” la Neagoe Basarab*. Interferențe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc. București: Editura Academiei RSR, 1976. 196 p.
261. CERNOVODEANU, P. *Societatea feudală românească văzută de călători străini (secolele XV-XVIII)*. București: Editura Academiei, 1973. 275 p.
262. CERNOVODEANU, P. Clanuri, familii, autorități, puteri (Țara Românească, secolele XV-XVII). In: *Arhiva Genealogică*, 1-2, I (VI), 1994, p. 77-87.
263. CIHODARU, C. Pretendenții la tronul Moldovei între anii 1504-1538. In: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol*, XIV, Iași, 1977), pp. 112-118

264. CIHODARU, C. *Alexandru cel Bun*. Chișinău: Hyperion, 1990. 159 p.
265. CIOBANU, V. *Țările Române și Polonia. Secolele XIV-XVII*. București, 1985. 224 p.
266. CIOBANU, V. „Modelul polonez” oglindit în literatura istorică medievală românească (sec.XV-XVII). Considerații generale. In: *AIIA A. D. Xenopol*, XXIV (I), Iași, 1987, p. 587-594.
267. CIOBANU, V. *La cumpănă de veacuri. Țările Române în contextual politicii poloneze la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea*. Iași, 1991. 336 p.
268. CIOBANU, V. *Politică și diplomație în secolul al XVII-lea. Țările Române în raporturile polono-otomano-habsburge (1601-1634)*. București, 1994. 228 p.
269. CIOBANU, V. Contribuții documentare ale istoriografiei românești din secolul XX la cercetarea istoriei relațiilor româno-polone. In: *Relacje polsko-rumuńskie, Materiały z sympozjum*, Suceava, 2004, p. 140-153.
270. CIOBANU, V. Coroana Polonă și instituția domniei din Moldova (a doua jumătate a secolului XVI). In: *W Kręgu relacji polsko-rumuńskich, Materiały z sympozjum*, Suceava, 2005, p. 115-124.
271. CIOCÎLTAN, V. Între sultan și împărat: Vlad Dracul în 1438. In: *Revista de Istorie*, t. 29, 1976, nr 11, p. 177-181.
272. CIUBOTARU, M. De la Vilnești la Movilă lui Burcel. Observații onomastice și istorice. In: *Arhiva Genealogică*. 1-2, I (VI), 1994, p. 143-149.
273. CIUREA, D. Date privind situația internă a Moldovei la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea. In: *Studii*, nr. 5-6, Iași, 1955, p. 113-117.
274. CIUREA, D. Despre Ieremia Movilă și situația politică a Moldovei la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea. In: *Studii și cercetări științifice, istorie*. Anul VIII, fasc. 2. Iași, 1957, p. 323-338.
275. CIUPALĂ, A. *Femeia în societatea românească a secolului al XIX-lea*. București: Meridiane, 2003. 173 p.
276. CIUPALĂ, A. *Despre Femei și Istoria lor în România*. București: Editura Universității din București, 2018. 177 p.
277. COLESANTI, G. The economics role of women and its wider social and economic implicationas in the Mediterranean society. In: *Factorul feminin în istorie*, Coordonator L. Zabolotnaia, USM, Chișinău, 2012, p. 120-134.
278. COLLOMP, A. Ménage et famille. Etudes comparatives sur la dimension et la structure du groupe domestique. In: *Annales E.S.C.*, 29e année, no. 3, 1974, p. 777-786.

279. CONDURACHI, I.D. *Expunerea rezumată a teoriei moștenirilor în vechiul drept românesc*. București, 1919. 84 p.
280. CONDURACHI, I.D. Juzii și judeciile moldovenești. In: *Cercetări istorice*, an V-VII (1929-1931), p. 304-316.
281. CONDURACHI, I.D. Despre proprietate. In: *Revista Arhivelor*, III (1936-1939), Nr.8, București, p. 227- 239.
282. CONSTANTIN, F.M. Legături de sânge și legături sociale: structuri de rudenie la robi țigani din Țara Românească (1601-1650). In: *De la comunitate la societate. Studii de istoria familiei din Țara Rămânească sub Vechiul Regim*. Institutul Cultural Român. București, 2007, p. 94-146.
283. CORFUS, I. Odoarele Movileștilor rămase în Polonia. In: *Movileștii. Istorie și spiritualitate românească*. Volumul I, „Casa noastră movileancă”, Sfânta Mănăstire Sucevița. Editura Mușatinii, Suceava, 2006, p. 283-304.
284. COSTĂCHEL, V. Dreptul feudal și „predalica”. In: *Revista istorică*, XXXI (1945), nr. 1-2, p. 113-124.
285. COSTĂCHEL, V., PANAITESCU, P.P., CAZACU, A. *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*. București: Editura Științifică, 1957. 559 p.
286. CRABB, A. *The Strozzi of Florence: widowhood and family solidarity in the Renaissance*. Michigan: University of Michigan Press, 2000. 328 p.
287. CRONȚ, Gh. *Prescripția în dreptul bisericesc ortodox*. București, 1929.
288. CRONȚ, Gh. Dreptul de ctitorie în țările române. In: *Studii și materiale de istorie medie*, IV (1960), p. 77-116.
289. CRONȚ, Gh. *Instituții medievale românești*. Ed. Academiei. București: Editura Științifică, 1969. 244 p.
290. *Current issues in women's history*. Ed. By P. Angerman. London: Routledge Library Editions, 1989. 327 p.
291. CZAMAŃSKA, I. Rumuńska imigracja polityczna w Polsce XVII wieku. In: *Balkanica posnaniensia*, VI, UAM, Poznań, 1993, pp. 5-22.
292. CZAMAŃSKA, I. *Moldavia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1996. 361 p.
293. CZAMAŃSKA, I. Caracterul legăturilor lui Jan Zamoyski cu Movileștii In: *Arhiva Genealogică*, III (VIII), Iași, 1996, p. 311-320.
294. CZAMAŃSKA, I. *Latopis Ziemi Mołdawskiej i inne utwory historyczne*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1998. 357 p.

295. CZAMAŃSKA, I. Movileștii în tradiția familială polonă In: *Revista de Istorie a Moldovei*, 1-2 (61-62). Materialele simpozionului Internațional moldo-polon „Dinastia Movileștilor – interferențe politice și culturale ale elitelor din Europa Centrală și de Est (secolele XVI-XXVII)”. CIVITAS, Chișinău, 2005, pp. 25-32.
296. CZAMAŃSKA, I. Caracterul legăturilor lui Jan Zamoyski cu Movileștii. In: *Movileștii. Istorie și spiritualitate românească*. Volumul I, „Casa noastră movileancă”, Sfânta Mănăstire Sucevița. Editura Mușatinii, Suceava, 2006, pp. 115-120.
297. CZAMAŃSKA, I. Între familie și stat, Relațiile familiale ale dinastiei movileștilor în Moldova. In: *Movileștii. Istorie și spiritualitate românească. Ieremia Movilă. Domnul. Familia. Epocă*. Volumul II. „Casa noastră movileancă”, Sfânta Mănăstire Sucevița. Editura Mușatinii, Suceava, 2006, p. 263-272.
298. CZAMAŃSKA, I. Wiśniowieccy. Monografia rodu. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007. 552 p.
299. CZAMAŃSKA, I. Situația unei femei între domnie și violență. Cazul Roxandei, fiica lui Vasile Lupu. In: *Factorul feminin în istorie*. Culegere de studii și documente. Coord. **L. Zabolotnaia**. Chișinău, 2012, p. 257- 264.
300. CZAPLIŃSKI, W., DŁUGISZ, J. *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1976. 264 p.
301. *Człowiek Renesansu*. Pod red. Garina E. Warszawa: Wydawnictwo VOLUMEN, 2001. 375 p.
302. CZOŁOWSKI, A. Pomniki dziejowe Lwowa. In : *Księga przychodów i rozchodów miasta 1414-1426* (2), t. III, Lwów, 1905, p. 53-59.
303. CZWOJDRAK, B. *Zofia Holszańska*. Warszawa: Wydawnictwo–DIG, 2012. 285 p.
304. DĄBROWSKA, M. *Łacinniczki nad Bosforem. Małżeństwa bizantyńsko-łacińskie w cesarskiej rodzinie Paleologów (XIII-XV w.)*. Łódź: Wydawnictwo Naukowe, 1996. 200 p.
305. DĄBKOWSKI, P. *Prawo prywatne polskie*. Tom.I. Lwów: Drukarnia Uniwersytetu Jagiełłońskiego, 1910-1911. 602 p.
306. *De la comunitate la societate. Studii de istoria familiei din Țara Rămânească sub Vechiul Regim*. Coordonator Violeta Barbu. București: Institutul Cultural Român, 2007. 296 p.
307. *De Potestate. Semne și expresii ale puterii în Evul Mediu românesc*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2006. 629 p.
308. *Dejiny státu a práva v česko-slovensku do roku 1918*. Vypracovali: Karel Malý, Florián Sivák. Bratislava: Obzor Bratislava, 1992. 403 p.

310. DELIMATA, M. *Dziecko w Polsce średniowiecznej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2004. 259 p.
311. DELORT, R. *La vie au Moyen Age*. Editions du Seuil. Paris: „Points. Histoire”, 1993. 352 p.
312. *Dinastia Cantemireștilor*. Secolele XVII-XVIII. Coordonator și redactor științific, acad. Andrei Eșanu. Chișinău: Știința, 2008. 604 p.
313. Dniownik litowskich posłów (1556g.). In: *Sbornik kn. Oboleńskiego*, nr. 5, Moskwa, 1838, p. 37 -41.
314. *Dobra królowa. Maria Leszczyńska (1703-1768)*, Red. W. E. Leszczyński. Volumul I, Wydanie I, Wieniana Quomodo. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2009. 201 p.
315. DOYLE, J. *Sex and gender*. Iowa: Wm. C. Brown Publishers, 1985. 204 p.
316. Dreptul familial. In: *Lietuvos Metrica (1522-1530)*, 4-oji Teismų bylą knyga (XVI a. pabaigos kopija). Vilnius, 1997, p. 3-24.
317. DUBY, G. *Le chevalier, la femme et le prêtre. Le mariage dans la France féodale*. Hachette. Paris: „Pluriel”, 1981, 312 p.
318. DUBY, G. *Mâle Moyen Age. De l'amour et autres essais*. Paris: Flammarion, 1988. 272 p.
319. DUBY, G. *Rycerz, kobieta i ksiądz. Małżeństwo w feudalnej Francji*. Warszawa: DIG, 1986. 314 p.
320. DUBY, G. Structures familiales dans le Moyen Age occidental. In: *Mâle Moyen Age. De l'amour et autres essais*. Paris: Flammarion, 1988. 276 p.
321. DUBY, G. Structures de parenté et noblesse dans la France du Nord aux XIe-et XIIe siècles. In: *La société chevaleresque. Hommes et structures du Moyen Age (I)*. Flammarion, Paris: „Champs”, 1988, p. 138-153.
322. DUBY, G. La femme, l'amour et le chevalier. In: *Amour et sexualité en Occident*. Duby Georges, L'histoire continue, Odile Jacob. Paris: „Points. Histoire”, 1991, p.138-145.
323. DUBY, G. *Enquête sur les dames du XIIe siècle*. Paris: Gallimard, 1995. 194 p.
324. DUBY, G. PERROT, Michelle. *Histoire des femmes en Occident*. Volumul I-V. Paris, 2001-2002.
325. DUCCELLIER, A. *Le drame de Byzance. Idéal et échec d'une société chrétienne*. Hachette. Paris: „Pluruel”, 1976. 318 p.
326. DUFOURNET, J., JOVIS, A., TOURBERT, P. (coord.). *Femmes, mariages, lignages, XIIIe-XIVe siècles*. Mélanges offerts à Georges Duby. Bruxelles: De Boeck Universite, 1992. 474 p.

327. DVORNIK, Fr. *Slavii în istoria și civilizația europeană*. Traducere de Diana Stancu. București: Minerva, 2001. 635 p.
328. DWORZACZEK, Wł. *Genealogia*. Warszawa, 1959. 182 p. +10 tab.
329. DZERBINA, G. The marriage and family relations by the legislation of the Grand Duchy of Lithuania in the XVIth Century. In: *Factorul feminin în istorie*. Ed. L. Zabolotnaia. Chișinău, 2012, p.188-197.
330. Encyklopedia katolicka, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II. Tom XI. Lublin, 2006. 1488 p.
331. EFTIMIU, E. Antimia, fata vornicului Grigorie Ureche. Contribuție documentară. In: *Revista Arhivelor*, I, 1924-1926, nr. 1-3, p. 370-372.
332. ENNEN, E. *Frauen in Mittelalter*. München: Edith Ennen, 1999. 320 p.
333. EȘANU, A. Când s-a născut Ștefan cel Mare și Sfânt? In: *Cugetul*. Chișinău, 2003, nr. 4, p. 6-12.
334. EȘANU, A. *Epoca lui Ștefan cel Mare. Oameni, destine și fapte*. București: Editura Institutului Cultural Român, 2004. 264 p.
335. EȘANU, A. Eșanu V. Maria – Oltea, mama lui Ștefan cel Mare. In: *Accente*. Chișinău, 2004, 4 martie, p. 5.
336. EȘANU, A. Doamnele și descendenții lui Dimitrie Cantemir. In: *Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII-XVIII*. Chișinău: „Știința”, 2008, p. 444-490.
337. *Exploring women's past*, Ed. By P. Crawford. Boston: Allen & Unwin, 1983. 273 p.
338. FAILLER, A. Le complot antidynastique de Jean Drimys. In: *Revue des études byzantines*, LIV (1998), p. 245-248.
339. *Famiiliile boierești din Moldova și Țara Românească*. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică, Volumul I, Coordonator și coautor Mihai Dim. Sturza. București: Simetria, 2004. 724 p.
340. FARKAS, B. *Erdély Története (1526 1538)*, Erdélyi Múzeum, Kolozsvár, I, 2000, p. 147-151.
341. *Fațetele istoriei. Existențe, identități, dinamici*. Omagiu academicianului Ștefan Ștefănescu. Volum Coordonat de: T. Teoteoi, B. Murgescu, Ș. Solcan. București: Editura Universității din București, 2000. 808 p.
342. FELEA, A. Impactul otoman în viața cotidiană și mentalitatea orașenilor din Moldova în perioada mijl. sec. XVII- mijl. sec.XVIII. In: *Revista de istorie a Moldovei*, Chișinău, 2000, n. 3-4, p.76-85.

343. FELEA, A. Testamentele din Țara Moldovei – continuare a tradiției bizantine. In: *Tradiție și reformă în dreptul românesc*. A XVIII-a conferință științifică anuală cu participare internațională. Iași, Casa de Editură Venus, 2008, p. 20-29.
344. FELIŃSKA, E. *Pamiętniki z życia*, Seria I. Tom 1-3, Wilno, 1856.
345. FILITTI, I.C. *Despre vechiul drept penal român*. București, 1928. 37 p.
346. FILITTI, I.C. „Predalica să nu fie”. In: *Revista Istorică Română*, MCM XXXII. Volumul II, fasc. IV, 1932, p. 337-395.
347. FILITTI, I.C. *Mama și soția lui Mihai Viteazul*. Ed. II, București: Scrisul Românesc, 1934. 31 p.
348. FILITTI, I.C. *Neamul doamnei Neaga și mănăstirea Aninoasa (azi Buda) din Buzău*. București, 1935. 40 p.
349. FIROIU, D.V. *Istoria statului și dreptului românesc*. București: Editura didactică și pedagogică, 1976. 389 p.
350. FLANDRIN, J.L. *Failles, parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société*. Paris: Revue du Nord, 1984. 288 p.
351. FLANDRIN, J.I. *Families in former times*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 256 p. + il.
352. FLOCA, I.N. (Arhid. prof. dr.), *Drept canonic ortodox. Legislație și administrație bisericească*. Volumul II. București: Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1990. 572 p.
353. FLOREA, F.M. Un document necunoscut de la Neagoe Basarab. In: *Hrisovul*. Anuarul Facultății de Arhivistică, Serie nouă, XII (2006). Editura Ministerului Administrației și Internelor, 2006, p. 237-240.
354. FLOREA-DONICA, L. Costumul medieval românesc. In: *Revista Limba Română*, Nr. 11-12, anul XIX, 2009, p. 179-183.
355. FODOR, G. Rolul politic al femeilor din societatea medievală românească. Profile istorice: Ruxandra Lăpușeanu și Elisabeta Movilă. In: *Studia Universitatis Petru Maior, Historia*, 5 (2005), p. 57–68.
356. FODOR, (Chirilă) G. *Femeia în societatea medievală românească. Secolele XV-XVII*. București: Editura Universității din București, 2010. 1368 p.
357. FORYCKI, M. *Stanisław Leszczyński. Sarmata i europejczyk (1677-1766)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006. 231 p.
358. FOTINO, G. *Pagini din istoria dreptului românesc*. Antologie, introducere, note și bibliografie. București: Editura Academiei, 1972. 311 p.

359. FOTINO, G. *Istoria statului și dreptului românesc*. București: Editura Academiei, 1976. 389 p.
360. FRENCH, M. *Women in the Middle Ages*. New York: Ballantine Books, 1978. 286 p.
361. FRENCH, M. *Beyond power: men, women and morals*. London, 1986, 640 p.
362. FROST, O. Contribuție la cea mai veche genealogie a Movileștilor. In: *Movileștii*. Istorie și spiritualitate românească. Suceava, 2006, p. 31-41.
363. GAJDA, P.M. *Prawo małżeńskie Kościoła katolickiego*. Biblos, Academica Tarnów, 2000. 412 p.
364. GANE, C. *Trecute vieți de doamne și domnițe*. Volumul 1-2. Chișinău: Humanitas, 1991, 416 p.
365. GALBEN, A. *Din "obiceiul pământului" al Moldovei feudale (sec. XVIII – prima jumătate a sec. al XIX)*. (Cap. 2, § 2.) Chișinău: Știința. 1986, 236 p.
366. GAUDEMMENT, J. *La mariage en Occident*. Paris: Ed. du Cerf, 1987. 250 p.
367. GARDAN, G.-V., EPPEL, M. Familia în gândirea teologică și în dreptul matrimonial ortodox. In: *Viața familială în spațiul românesc în secolele XVIII-XX*. Coord.: Ioan Bolovan, Diana Covaci, Daniela Deteșan, Marius Eppel, Elena Crinela Holom. Supliment al Romanian Journal of Populațion Studies. Cluj: Presa Universitară Clujeană, 2010, p. 61-69.
368. GEORGESCU, V. Al. La préemption et le retrait dans le droit féodal de Valachie et de Moldavie. Aspects du structure et de réception. In: *Nouvelles Études d'Histoire*, nr. 3, 1965, p. 181-203.
369. GEORGESCU, V. Al. *Preemțiunea în istoria dreptului românesc. Dreptul de protimisis în Țara Românească și Moldova*. București: Editura Academiei, 1965. 419 p.
370. GEORGESCU, V. Al. *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XIII-lea*. București: Editura Academiei, 1980. 295 p.
371. GEORGESCU, V. Al., SACHELARIE O., *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova (1611-1831). Partea a II-a. Procedura de judecată*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1982. 244 p.
372. GEORGESCU, V. Al. *Istoria Românilor. De la origini până în zilele noastre*. București: Editura Academiei, 1992. 366 p.
373. GIES, J. GIES, G. *Women in the Middle Ages*. New York: Ty Crowell Co, 1978. 264 p.
374. GIES, J. GIES, G. *Life in a medieval castle*. New York: Harper Perennial, 2010, 288p.
375. GIONEA, V. Quelques aspects du mariage dans l'ancien droit roumain entre 1646-1865. In: *Recherches sur l'histoire des institutions et du droits*, 1981, p. 23-27.

376. GIONEA, V. Logodna și căsătoria în dreptul român vechi. In: *Studii de drept constituțional și istoria dreptului*. Volumul III, București, 1995, p. 78-85.
377. GHIȚULESCU, C. Zestre între normă și practică. Țara Românească în secolul al XVII-lea (I). In: *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XVIII, 2000, p. 213-222.
378. GHIȚULESCU, C. Zestre între normă și practică. Țara Românească în secolul al XVII-lea (II). In: *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XVIII, 2001, p. 255-263.
379. GHIȚULESCU, C. Familie și societate în Țara Românească (secolul al XVII-lea). In: *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XX, 2002, p. 89-114.
380. GHIȚULESCU, C. Evul Mediu românesc și istoria femeii (secolele XVII–XVIII). In: *Direcții și teme de cercetare în studiile de gen din România*. Atelier, Colegiul Noua Europă, București, 5 iulie 2002, volum coordonat de Ionela Băluță, Ioana Cîrstocea. București, 2003, p. 30-42.
381. GHIȚULESCU, C. În șalvari și cu ișlic. Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țările Românești a secolului al XVIII-lea. București: Humanitas, 2004. 448 p.
382. GIURESCU, C. *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*. București: Editura Academiei, 1967. 379 p. + II.
383. GIURESCU, C. *Istoria românilor din cele mai veche timpuri până astăzi*. București: Editura Academiei, 1971. 529 p.
384. GIURESCU, C. GIURESCU, D. *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până astezi*. Ediție a doua, revăzută și adăgită. Editura Albatros. București: Editura Academiei, 1975. 1040 p.
385. GIURESCU, D. C. *Istoria ilustrată a românilor*. București: Editura Academiei, 1981. 643 p.
386. GLODER, Z. *Encyklopedia staro-polska ilustrowana*. Tom III. Warszawa: Druk Piotra Laskauera, 1902. 523 p.
387. GŁOWACKA-PENCZYŃSKA, A. *Kobieta w małych miastach wielkopolski w dr. poł. XVI i w XVII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2010. 175 p.
388. LE GOFF, J. *La civilisation de l'Occident médiéval*. Paris: Flammarion, 1997. 374 p.
389. GONȚA, Al. I. Femeia și drepturile ei la moștenire. In: *Moldova, după „obiceiul pământului”*. Studii de istorie medievală (texte selectate). Iași, 1998, p. 269-276.
390. GRECU, Al. Începuturile dreptului scris în limba română. In: *Studii*, nr. 4. București, 1954, p. 215-222.
391. GRIGORAȘ, N. Ștefan vodă cel Tânăr și Luca Arbore. In: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol”*, I, IX. Iași, (1972), p.1-26.

392. GRIGORAȘ, N. Un voievod nedreptățit: Ștefăniță vodă. In: *Magazin Istoric*, VII (1974), nr. 2, p. 9-13.
393. GORALSKI, W. Kanoniczne przeszkody małżeńskie "in genere". In: *Prawo Kanoniczne: kwartalnik prawnohistoryczny*, Warszawa, 2012, p. 3-17.
394. GOROVEI, Șt. S., Contribuții la genealogia familiei domnitoare Tomșa. In: *Revista Arhivelor*, an XLVIII. Volumul XXXIII, nr. 3, 1971, p. 375-390.
395. GOROVEI, Șt. S. Note istorice și genealogice cu privire la urmașii lui Ștefan cel Mare. In: *Studii și materiale de istorie medie*, VIII, 1975, p. 185-200.
396. GOROVEI, Șt. S. O lămurire: domnia ereditară a familiei Movilă. In: *Revista de Istorie*. Tom. 28, nr. 7, 1975, p. 1091-1094.
397. GOROVEI, Șt. S. Addenda et corrigenda. La domnia ereditară a Movileștilor. In: *Anuarul Institutului de Istorie „A.Xenopol”*, VI, 1978, p. 529-530.
398. GOROVEI, Șt. S. La domnia ereditară a Movileștilor. In: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*. Iași, XV, 1978, p. 529-533.
399. GOROVEI, Șt. S. Pe marginea unei filiații incerte: Maria Movilă-fiica lui Petru Rareș. In: *Cercetări istorice*, XI. Iași, 1980, p. 325-330.
400. GOROVEI, Șt. S. Alianțe dinastice ale domnilor Moldovei (secolele XIV-XVI). In: *Români în istoria universală*. Volumul II (1). Iași, 1980, p. 325-330.
401. GOROVEI, Șt. S. *Petru Rareș (1527 - 1538; 1541 -1546)*. București: Editura științifică și enciclopedică, 1982. 381 p.
402. GOROVEI, Șt. S. *Mușatinii*, Chișinău: Știința, 1991. 164 p.
403. GOROVEI, Șt. S. Clanuri, familii, autorități, puteri (Țara Românească, secolele XV-XVII), In: *Arhiva Genealogică*, I (VI), Iași, 1994, 1-2, p. 77-87.
404. GOROVEI, Șt. S., „Nepoții Balicăi”, „sămînțenia Movileștilor”. In: *Arhiva Genealogică*, I (VI), Iași, 1994, 3-4, p. 123-133.
405. GOROVEI, Șt. S. „Din Purice-Movilă” și „Barnovschi-Mogilă”. Două explicații (nu numai) genealogice”. In: *Arhiva Genealogică*, III (VIII), Iași, 1996, 3-4, p. 327-333.
406. GOROVEI, Șt. S. „Din Purice-Movilă” și „Barnovschi-Moghilă”. Două explicații (nu numai) genealogice. In: *Arhiva Genealogică*, 3-4, III (VIII), 1996, p. 327-333.
407. GOROVEI, Șt. S. *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1997. 331 p.
408. GOROVEI, Șt. S. A patra nevestă a lui Constantin Cantemir. In: *Arhiva Genealogică*, IV (IX). Iași, 1997, 1-2, p. 215-219.

409. GOROVEI, Șt. S. Neamul lui Miron vodă Barnovschi. In: *Arhiva Genealogică*, V (X). Iași, 1998, p. 141-155.
410. GOROVEI, Șt. S. Movileștii. In: *Movileștii. Istorie și spiritualitate românească*. Volumul I, „Casa noastră movileancă”, Sfânta Mănăstire Sucevița. Suceava: Editura Mușatinii, 2006, p. 9-21.
411. GOROVEI, Șt. S. Pe marginea unei filiații incerte: Maria Movilă, fiica lui Pentru Rareș? In: *Movileștii. Istorie și spiritualitate românească*. Volumul I, „Casa noastră movileancă”, Sfânta Mănăstire Sucevița. Suceava: Editura Mușatinii, 2006, p. 61-69.
412. GOROVEI, Șt. S. Sângele Movileștilor. In: *Movileștii. Istorie și spiritualitate românească*. Volumul I, „Casa noastră movileancă”, Sfânta Mănăstire Sucevița. Suceava: Editura Mușatinii, 2006, p. 305-311.
413. GOROVEI, Șt. S. Doamna Elizabeta Movilă. Contribuții pentru o biografie nescrisă. In: *Movileștii. Istorie și spiritualitate românească. Ieremia Movilă. Domnul. Familia. Epocă*. Volumul II, „Casa noastră movileancă”, Sfânta Mănăstire Sucevița. Suceava: Editura Mușatinii, 2006, p. 273-301.
414. GOROVEI, Șt. S. Familia lui Ieremia Movilă în tablouri votive. Contribuții la istoria Mănăstirii Sucevița. In: *Movileștii. Istorie și spiritualitate românească. Ieremia Movilă. Domnul. Familia. Epocă*. Volumul II, „Casa noastră movileancă”, Sfânta Mănăstire Sucevița. Suceava: Editura Mușatinii, 2006, p. 35-61.
415. GOROVEI, Șt. S. Anița Bantăș, nepoata doamnei lui Duca-Vodă. In: *Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII-XVIII*. Coordonator și redactor științific, acad. Andrei Eșanu, Chișinău, Știința, 2008, p. 29-43.
416. GOROVEI, Șt. S. O controversă: „doamnele” lui Bogdan al III-lea. In: *Studii și Materiale de Istorie Medie*, Volumul XXVII. Editura Istros, Muzeul Brăilei, 2009, p. 145- 157.
417. GÓRZYŃSKI, S. *Herby szlachty polskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Alfa, 1992. 175 p.
418. GORDINEAU, D. *Les femmes dans la société française, XVIe-XVIIIe siècle*. Paris: Armand Colin, 2003. 254 p.
419. GOUREVITCH, D. *Le mal d'être femme*. Paris: Les Belles-Lettres, 1984. 276 p.
420. GRECEANU, Șt. D. *Genealogiile documentate ale familiilor boierești*. Publicat de Paul Șt. Greceanu. București: tipografia „Cooperativa”, 1916. 256 p.
421. GREGORAS, N. Bizantina Historia. In: *Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae*, ed. by L. Schopen. Volumul I. Bonnae, 1829.
422. GRIGORAȘ, N. *Instituții feudale din Moldova (Organizarea de stat până la mijlocul sec. al XVIII-lea)*. București: Editura Academiei, 1971. 475 p.

423. GRIMMER, C. *La femme et le bâtard. Amours illégitimes et secrètes dans l'ancienne France*. Paris: Presses de la Renaissance, 1983. 280 p.
424. GUENÉE, B., Les généalogies entre l'histoire et la politique: la fierté d'être Capétien, en France, au Moyen Age. In: *Annales E.S.C.*, 33e année, no. 3, 1978, p. 450-477.
425. GUERREAU-JALABERT, A. Sur les structures de parenté dans l'Europe médiévale. In: *Annales E.S.C.*, 36e année, no. 6, 1981, 1020-1038.
426. HAINĂROȘIE, A. G. *Viața femeii în cursul veacurilor*. Brăila: Tipografia „Slova”, 1937. 98 p.
427. HALECKI, O. *Dzieje unii jagiellońskiej*. Tom I, Kraków, 1919. 428 p.
428. HALECKI, O. Przyczynki genealogiczne do dziejów aktu krewskiego. In: *Miesięcznik Heraldyczny*, 1935, XIV, p. 22-28.
429. HANGA, VI. *Drept privat roman. Tratat*. București: Editura didactică și pedagogică, 1977. 363 p.
430. HAREVEN, T. K. The History of Family and the Complexity of Social Change. In: *The American Historical Review*. Volumul 96, no. 1, 1991, p. 95-124.
431. HARMENOPULOS, Hexabiblos, c.IV, tit. IV, 2 și 3 (orig. grec.). In: *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului RP Română*. Volumul II, (Feudalismul). Întocmită de Ștefan Pascu și Vladimir Hanga. București, 1958.
432. HARSGOR, M. L'eesor des bâtards nobles au XVe siècle. In: *Revue historique*, 514, avril-juin, 1975, p. 319-354.
433. HEERS, J. *Le clan familial au Moyen Age. Etude sur les structures politiques et sociales des milieux urbains*. Paris: PUF, 1974. 272 p.
434. HERLIHY, D. The Generation in Medieval History. In: *Viator*. Volumul 5, 1978, p. 350-358.
435. HERLIHY, D. *Social History of Italy and Western Europe 700-1500*, Collected Studies, Chap. XIII, London: Variorum Reprints. 1978. 304 p.
436. HERRIN, J. *Krwawe cesarzowe (Women in purple)*. Traducere din engleză de Z. Simbierowicz, First published in Great Britain in 2001 by Weidenfeld & Nicolson, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe, 2006. 303 p.
437. HERVÉ, M. *Mentalités médiévales XIe-XVe siècle*. Paris: P.U.F., 1996. 516 p.
438. *Histoire de la famille*, Dirigé par A. Burguière, Ch. Klapisch-Zuber, M. Segalen, F. Zonabend, v. II: Temps médiévaux: Orient, Occident, Armand Colin, Paris, 1986, 486 p.
439. *Histoire mondiale de la femme*. P. Grimal (coord.). Volumul I. Paris: Nouvelle Librairie de France, 1965. 497 p.

440. *History of women in the United States: Historical articles on Women's lives and activities*, (Nancy F. Cott coord.). Volumul I-XX, K.G. Saur, München-London-New York-Paris, 1992-1994 + 28 il.
441. *Historia życia prywatnego*. Pod redakcją P. Veynea. Tom 1. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1998, 710 p. + il.
442. HOLBAN, Th. Două scrisori românești de la Gavriil Movilă. In: *Cercetări istorice*, anul VIII-IX (1932-1933), nr.2, Iași, 1933, p. 70-75.
443. HORN, I. *Andrzej Batory*. Traducerea Szymon Breziński. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2010. 272 p.
444. HUMBERT, M. *Le remariage à Rome*. Milan: Giuffrè, 1972, 514 p.
445. IANCU, A.R. Moștenirea prin testament: între voința individuală și solidaritatea de familie (București, sfârșitul de secol XVIII-începutul de secol XIX). In: *De la comunitate la societate. Studii de istoria familiei din Țara Rămânească sub Vechiul Regim*. București: Institutul Cultural Român., 2007, p. 245-294.
446. IFTIMI, S. Sigilii de doamne și domnițe ale Moldovei. In: *Arhiva Genealogică*, II (VII), 1995, 1-2, p. 291-305.
447. IFTIMI, S. Curtea Doamnei. I. Dregători și slujitori ai Doamnelor Moldovei. In: *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol”*, XXXII, 1995, p. 423-440
448. IFTIMI, S. Sigilii ale doamnelor din Țara Românească (secolele XVI-XVIII) In: *Arhiva Genealogică*, V (X), 1998, 1-2, p. 329-345.
449. IFTIMI, S. Ipostaze feminine între medieval și modern. In: *Revista de Istorie Socială*, IV-VII, 1999-2002, p. 37-51.
450. IFTIMI, S. Un model cultural oriental: soțiile ale domnilor români (secolele XVI-XVII). In: *De Potestate. Semne și expresii în Evul Mediu românesc*. Iași, 2006, p. 317-329.
451. IFTIMI, S. Doamnele și puterea. Statutul doamnelor în Țările Române. In: *De Potestate. Semne și expresii ale puterii în Evul Mediu românesc*. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”. Iași, 2006, p. 298-315.
452. IFTIMI, S. Apanaje și surse de venit ale doamnelor din Moldova și Țara Românească. In: *De Potestate. Semne și expresii în Evul Mediu românesc*. Iași, 2006, p. 368-375.
453. IFTIMI, S. Doamna Ecaterina Cercheza și fiul ei, Ștefăniță Lupu. In: *Mănăstirea Golia. 350 de ani de la sfințirea ctitoriei lui Vasile Lupu (Studii și documente)*. Lucrare tipărită cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului Teofan, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei. Iași, 2010, p. 47-75.

454. IGNATOWICZ, J., NAZAR, M. *Prawo rodzinne*. Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer, 2009. 275 p.
455. INSADOWSKI, H. *Rzymskie prawo małżeńskie i chrześcijaństwo*. Lublin: Drukarnia Państwowa, 1935. 334 p.
456. IORGA, N. Doamna lui Ieremia Vodă. În: *A.R.M. S. I.*, s. II, t. XXXII, 1910, p. 1051-1053.
457. IORGA, N. *Viața femeilor în trecutul românesc*. Vălenii de Munte: Tipografia Neamul Românesc, 1910. 218 p.
458. IORGA, N. *Femeile în viața neamului nostru*. Vălenii de Munte: Tipografia Neamul Românesc, 1911. 176 p.
459. IORGA, N. Alexandru Lapusneanu – primul domn basarabean (după mama). In: *Revista Istorică*, 1-3,IV, 1918, p. 33-41.
460. IORGA, N. Relation entre boiars moldaves et nobles polonais. In: *Academia Roumaine. Bulletin de la section historique*, nr.1-2. București, 1921, 95 p.
461. IORGA, N. *Istoria românilor în chipuri și icoane*. Craiova: Editura Ramuri, 1921. 335 p.
462. IORGA, N. Note polone. In: *Analele Academiei Române*. S. III., t. II. București, Cultura națională, 1924, 18 p.; 4 f. pl. portr.
463. IORGA, N. *Scrisori de boieri. Scrisori de Domni*. Ediție a II-a. Vălenii de Munte: Tipografia Neamul Românesc, 1925. 337 p.
464. IORGA, N. *Istoria românilor prin călători*. Ediția a-II-a adăugită. Volumul I. București, 1928, 375 p. (Cap. 5: Moldova lui Ștefan cel Mare p. 73-90).
465. IORGA, N. *Scrisori de femei*. Vălenii de Munte: Tipografia Neamul Românesc, 1932. 112 p.
466. IORGA, N. Mormântul doamnei Neaga și neamul ei. In: *Analele Academiei Române*, Memoriile Secției Istorice, S. III, t. XII, 1932, p. 189-193.
467. IORGA, N. Doamna Elina a Țării Românești ca patroană literară. In: *Analele academiei române*, Mem. Secț. Ist. S. III, t. XIII, 1932-1933, p. 57-67.
468. IORGA, N. *Portretele doamnelor române*, București, 1937, XXXV, (85) f. il. portr., V p.
469. IORGA, N. *Istoria românilor în chipuri și icoane*. Volumul 1-3. Retipărită. București: Editura Humanitas, 1992. 446 p.
470. IORGU, I. *Recăsătorirea soților despărțiți*, București, 1937, 95 p.
471. *Istoria dreptului românesc*. Volumul I. Responsabili de volum: Vl. Hanga, L.P. Marcu. București: Editura Academiei RSR, 1980. 664 p.

472. *Istoria dreptului românesc*. Volumul II, partea I. Responsabili de volum: D. Firoiu, L.P. Marcu. București: Editura Academiei RSR, 1984. 501 p.
473. *Istoria României*. Volumul II. Autorii compartimentului situația economică și socială Șt. Pascu, I. Oonașcu, C. Cihodaru, Gh. Georgescu-Buzău. București: Editura Academiei, 1964. 405 p.
474. *Istoria vieții private. De la Europa feudală la renaștere*. Coordonatori Philippe Ariès și Georges Duby, traducere de M. Berza și M. Slăvescu. Volumul III. București: Editura Meridiane, 1995. 413 p.
475. *Istoria vieții private. De la renaștere la epoca luminilor*. Editat de Ariès Philippe și Duby Georges. Traducerea Constanța Tănăsescu. Volumul VI. București: Editura Meridiane, 1995. 430 p.
476. *Istorija država i prava jugoslovenskih naroda*. Belgrad: Naučna Knjiga, 1962. 489 p.
477. Istoriile domnilor Țării Rumânești de Radu Popescu. In: *Cronicari munteni*, Volumul I. Ediție coordonată de Mihail Gregorian. Studiu introductiv de Eugen Stănescu. București: Editura pentru literatură, 1961, 534-536,
478. *Întregiri*. Buletinul Institutului de Istoria vechiului drept românesc. Închinat celor 30 de ani de existență a Universității populare din Vălenii de Munte și ctitorului ei Iorga N. Iași, 1938.
479. JABŁONOWSKI, A. Sprawy wołoskie za Jagiellonów. In: *Akta i listy. Źródła dziejowe*, t. X, Warszawa 1878, p. CVIII, CXIX, CXX.
480. JAKUBOSZCZAK, Ag. *Sarmacka dama. Barbara Sanguszkowa (1718-1791) I jej salon towarzyski*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2008. 289 p.
481. JANEWAY, E. *Man's world, woman's place: a study in social mythology*. Harmondsworth: Dell Publishing, 1977. 319 p.
482. JELAVICH, B. *Istoria Balcanilor. Secolele al XVIII și al XIX-lea*. Traducerea de Mihai-Eugen Avădanei. Volumul I. Iași: Institutul European, 2000. 356 p.
483. JURGINIS, J. Lietuvių šeima XIII-XIV amžiaus. In: *Iš lietuvių kultūros istorijos*. Wilno, 1958, t. I, p. 248-259.
484. KARPAVIČIENĖ, J. Vieno stereotipo istorija – LDK moters įvaizdis istoriografijoje. In: *Feminizmas, visuomenė, kultūra*. 1, 1999, p. 30-39.
485. KARPAVIČIENĖ, J. A Vessel of Sins Full of Virtues: the Ideal Image of the Female in the Occasional Writings of the Grand Duchy of Lithuania in the Late 16th and Early 17th Centuries. In: *Lithuanian Historical Studies*. 6, 2001, p. 23-54.

486. KARPAVIČIENĖ, J. Idealny model kobiety w literaturze okolicznościowej (na przykładzie «Krotkiego wypisania sprawy przy śmierci Halźbiety z Szydłowca Radziwiłłowej» Cypriana Bazylika. In: *Radziwiłłowie: obrazy literackie, biografie, świadectwa historyczne*. Lublin, 2003, p. 61-68.
487. KARPAVIČIENĖ, J. *Lietuvos didikės proginėje literatūroje: portretai ir įvaizdžiai. Lithuanian noblewomen in literature: portraits and images*, Ed. Jolita Sarcevičienė, Wilno, 2005, 646 p.
488. KARPIŃSKI, A. *Kobieta w mieście polskiem w drugiej połowie XVI i XVII w.* Warszawa: Wydawnictwo Instytut Historii PAN, 1995. 456 p.
489. KELLY, J. *Women, history and theory*. Chicago: University of Chicago Press, 1984. 190 p.
490. KEMÉNY, Zs. *Özvegy és leánya*. Budapesta, 1855. 155 p.
491. KEMÉNY, J. *Önéletírás és válogatott levelei*. Budapest, 1959. 589 p. + il.
492. KIAUPA, Z., KIAUPIENĖ, J., KUNCEVIČIUS, A. *The History of Lithuania before 1795*. Vilnius: Lithuanian Institute of History, 2000. 402 p.
493. KINGA, T. S. Testamente transilvănene (1540-1600). In: *Revista istorică*. Tom XVI, 2005, nr. 3-4, p. 163-166.
494. KINGA, T. S., Recomandarea testamentară a părinților cu privire la școlarizarea orfanilor. In: *Revista istorică*. Tom XVII, 2006, nr. 5-6, p. 130-136.
495. KINGA, T. S. Testamentul lui Bekes Gáspár. Grodno, 1 noiembrie 1579. In: *Studii și materiale de Istorie Medie*. Volumul XXIV, 2006, Muzeul Brăilei. Editura Istros, p. 181-187.
496. KITOWICZ, J. *Opis obyczajów za panowania Augusta III*. Opracował Roman Pollak. Tom I-II. Wrocław: Instytut Filologii Polskiej, 2003. 298 p.
497. KLAPSICH-ZUBER, Ch. Kobieta i rodzina. In: *Człowiek średniowiecza*. Red. J. Le Goff, Wraszawa-Gdańsk, 1996, 450 p.
498. KNIBIEHLER, Y., FOUQUET, C. *L'histoire de mères du Moyen Age á nos jours*. Paris: Éd. Montalba, 1980. 365 p.
499. *Kobieta w kulturze średniowiecznej Europy*. Pod red. Antoniego Gąsiorowskiego. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1995. 258 p. + il.
500. *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*. Pod redakcją Zenona Huberta Nowaka, Andrzeja Radziwińskiego. Toruń: Instytut Historii i Archiwistyki, 1998. 191 p. + il.

501. *Kobieta w kulturze średniowiecznej Europy*. Prace ofiarowane prof. Alicji Karłowskiej-Kamzowej. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999. 258 p.
502. KOCZERSKA, M. *Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza*. Warszawa: Instytut Historii PAN, 1975. 197 p.
503. KORANYI, K. O niektórych postanowieniach karnych Statutu Litewskiego z r. 1529. In: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego*. Wilno, 1935, p. 123-157.
504. Korespondencja i pisma ojca jezuita Alfonsa Carrillo, wyd. Endre Vereess. In: *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*, vol. XXXII, Budapest, 1906. p. 101-10
505. KOSSAKOWSKI, S. K. *Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin Polskich*. Tom I, 1859; Tom II, 1860; tom III, 1872.
506. KOTŁUBAJ, Ed. *Galerja Nieświeżska portretów Radziwiłłowskich*. Wilno: Druk Marcinowskiego, 1857. 524 p.
507. KOTŁUBAJ, Ed. *Życie Janusza Radziwiłła*. Wilno i Witebsk: M. Mindelson, 1859. 240 p.
508. KRAUS, G. *Cronica Transilvaniei 1608-1665*. Traducerea și studiul introductiv G. Duzinchevici, E. Reus-Mîrza. București: Editura Academiei republicii populare române, 1965. 606 p.
509. KRETZULESCU, Em. Un interesant zapis de al domnița Ilinca, fiica lui Pătrasco vodă, nepoata lui Mihai voievod, din 10 ianuarie 1642. In: *Revista de istorie, arheologie și filologie*, XVI, 1922, p. 195-197.
510. KRZYŻANIAKOWA, J., OCHMAŃSKI, J. *Władysław II Jagiełło*. Zakład narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo: Wrocław - Warszawa - Kraków- Gdańsk-Łódź, 1990. 372 p.
511. KUBALA, L., *Krwawe swaty*. In: *Szkice Historyczne*. Serya druga, Kraków, 1896, p. 132-154.
512. KUBALA, L. *Czarna Śmierć*. In: *Szkice Historyczne*. Serya druga, Kraków, 1896, p. 170-196.
513. KUCHARCZAK, Zb. *Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI-XVIII wieku*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1974. 460 p. + Il.
514. KUCHARCZAK, Zb. *Obyczaje staropolskie XVII i XVIII wieku*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1975. 641 p. + Il.
515. KUCHARCZAK, Zb. *Barbara Radziwiłłówna*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1985. 418 p. + Il.

516. KUCHARCZYK, Zb. *Żywoty niepospolitych kobiet polskiego baroku*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1989. 157 p.
517. KUCHARCZYK, Zb. *Człowiek polskiego baroku*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1992. 229 p.
518. KUCHARCZYK, Zb. *Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI-XVIII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe, 1993. 284 p. : il.
519. KUCZYŃSKI, St. *Król Jagiełło (ok. 1351-1434)*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1985. 231 p.
520. KULESZA-WORONIECKA, I. *Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI-XVIII wieku*. Poznań-Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 2002. 174 p.
521. KUTRZEBA, S. Ideal i życie kobiety w polsce wieków średnich. In: *Ateneum Polskie*. Tom IV, 1908, p. 176-198.
522. KUTRZEBA, S. *Stanowisko cudzoziemców w prawie litewskim w drugiej połowie XV i XVI wieku (1447-1588)*. Lwów, 1912. 80 p.
523. KUTRZEBA, S. *Dobra rodowe i nabyte w prawie litewskim od XII do XVI wieku*. Lwów, 1916. 126 p.
524. KUTRZEBA, S. *Historia ustroju Polski w zarysie*. Tom II. Litwa, Lwów, 1921. 170 p.
525. LABARGE, M. W. *Women in medieval life*. London: Published by Hamish Hamilton Ltd, 1986. 271 p.
526. *La Donna nell'economia secc. XII-XVIII*. Prato: Le Monnier, 1990. 727 p.
527. *La Paix*. Recueils de la Société Jean Bodin, pour L'Histoire Comparative Editions de la Librairie Encyclopédique. Bruxelles, Volume XIV, 1962. Pp. 545. Volume XV. 1961, p. 610.
528. LARIONESCU, T. Familii vechi bucovinene. In: *Arhiva genealogică română*. Nr. 1, 1944, p. 15-29.
529. LASKARIS, M. *Vizantijskije princeze u srednovekovoi Srbii*. Beograd, 1926. 138 p.
530. LAURO, M. *Not in gods image: women in history*. London: Virago, 1973. 383 p. + il.
531. *Law, society and authority in late antiquity*. Ralph W. Mathisen (coord.), Oxford-New York: Oxford University Press, 2001. 309 p.
532. LAZĂR, Gh. Continuitate și discontinuitate socială:rețele comerciale și afaceri de familie (secolele XVII-XVIII). In: *De la comunitate la societate. Studii de istoria familiei din Țara Rămânească sub Vechiul Regim*. București: Institutul Cultural Român, 2007. p. 147-173.

533. LAZARD, M. *Les avenues de Fémynie. Les femmes et la Renaissance*. Paris: Fayard, 2001. 440 p.
534. LECCA, O.G. *Familiile boierești române. Istorie și genealogie. După izvoarele autentice*, București, 1899. 595 p.
535. LECCA, O.G. *Familiile boierești române. Genealogiile a 100 de case din Țara Românească și Moldova. Seria I*. București, 1911. 125 p.
536. LEFKOWITZ, M. R. *Women in greek myth*. London: Johns Hopkins University Press, 1990. 158 p.
537. LELEKAUSKAITĖ, R. *Baroko moters reprezentacija: Marijos Lupu Radvilienes atvejes*. Baigiamasis darbas menotyros magistro laipsniui įgyti Vadovė: dr. Tojana Račiūnaitė, Vilnius, 2017, 98 p.
538. LELEKAUSKAITĖ, R. Marijos Lupu Radvilienes veidai. In: *Acta Academiae*, 96, 2020, p. 106-140.
539. LEMNY, Șt. *Sensibilitate și istorie în secolul al XVIII-lea românesc*. București: Polirom, 1990. 336 p.
540. LEPĂDATU, A. O nouă narațiune a luptelor dintre Movileștii 1606-1607. In: *Convorbiri literare*, anul XL, nr. 12. București, 1906, p. 1140-1146.
541. *Le Petit Larousse Illustré, Le Premier du siècle* 2001. Paris: Larousse, 2000. 342 p.
542. LESIŃSKI, B. *Stanowisko kobiety w polskim prawie ziemskim do połowy XV wieku*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe, 1956. 210 p.
543. LESIŃSKI, J. Spory o dobra neuburskie. In: *Miscellanea Historico-Archivistica*, t. VI, Warszawa, 1996, p. 95-132.
544. LEŚNIEWSKI, Sł. *Polscy królowie i książęta*. Warszawa: Wydawnictwo-MADA, 2010. 266 p.
545. *Lettres de femmes. Textes inédits et oubliés du XVIe au XVIIe siècle*. Coodonat de E.C. Goldsmith. C.H. Winn. Paris: Honoré Champion, 2005. 448 p.
546. LEYBOWICZ, H. *Icones familiae ducalis Radivilliane*. Nesvisii, 1758. 174 p.
547. *Liberating women's history*. Ed. by B.A Caroll, Urbana, 1976. 494 p.
548. LINDSEY, L. *Gender roles. A sociological perspective*. London: Routledge, 1997. 504 p.
549. LITEWSKI, W. *Rzyskie prawo prywatne*. Warszawa: Wydawnictwo Państwowe, 1990. 465 p.
550. LONGINESCU, S. G. *Istoria dreptului românesc din vremile sale cele mai vechi și până astăzi*. București: Atelierele Grafice Sosec & Co, 1908. 530 p.

551. LONGINESCU, S. G. Fragmente din istoria dreptului penal. In: *Curierul judiciar*, XXXV, 1926, nr. 41, p. 641-643; XXXVI, 1927, nr. 1, p. 3-5; nr.15, p. 226-228.
552. LORBER, J. *Paradoxes of gender*. New Haven-London, 1994. 429 p.
553. LUCAS, A. M. *Women in the Middle Ages: religion, marriage and letters*. London: Harvester Press, 1983, 215 p.
554. LUNGU, V. Mihăilaș vodă Movilă și Moldova în anul 1607. In: *Cercetări istorice*, anul VIII (1932-1933), nr.1, Iași, 1933, p. 89-103.
555. LOWMIAŃSKI, H. *Polityka Jagiellonów*. Do druku przygotował Krzysztof Pietkiewicz. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999. 673 p.
556. ŁOZIŃSKI, Wł. *Polska w dawnych wiekach*. Wydanie piąte, ilustrowano przejrane i uzupełnione. Warszawa: Wydawnictwo J. Przeworskiego, 1934. 251 p.+tablice .
557. ŁOZIŃSKI, Wł. *Życie polskie w dawnych wiekach*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1964. 252 p.
558. McNAMARA, J. A. WEMPLE, S. The power of women through the family in medieval Europe: 500-1100. In: *Clio's consciousness raised*. Ed. by M. Hartman, L.W. Banner, New York, 1974, p. 136 -154.
559. MAISIL, W. *Poznańskie prawo karne do końca XVI wieku*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1963. 331 p.
560. MALINOWSKA, M. *Sytuacja kobiet w siedemnastowiecznej Francji i Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. 304 p.
561. MAŁCZEWSKA, M. *Latyfundium Radziwillow w XV do połowy XVI wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985. 169 p.
562. MANESCU, J. Stemele Movileștenilor. In: *Arhiva Genealogică*, III (VIII), 1996, 3-4, Iași, p. 321-327.
563. MARIAN, S. Fl. *Sărbătorile la români*. Studiu etnografic. Volumul I. București: Editura Fundației Culturale Române, 1994. 357 p.
564. MARINESCU, G. Statistica și istorie. In: *Revista de statistică*, 8, 1987, p. 54-59.
565. MAVROMATIS, L. *La fondation de l'empire serbe du kralj Milutin*. Tessaloniki: Editura Kentron vyzantinôn erevnôn, 1978. 180 p. + il.
566. MAZILU, D.H. *Văduvele sau despre istorie la feminin*. București: Polirom, 2008. 552 p.
567. MESROBEANU, A. Rolul politic al Movileștilor până la domnia lui Ieremia Vodă. In: *Cercetări istorice*. Nr.1, Iași, 1925, p. 177-189.
568. METZ, R. Le statut de la femme en droit canonique médiéval. In: *Recueil de la Société Jean Bodin*. Volumul XII. La femme, 2ème partie, 1962, p. 60-113.

569. MICLESCU-PRĂJESCU, I.C. New data regarding the instalation of Movilă Princes. In: *The Slavonic and East European Review*, XLIX. 1971, p. 214-234.
570. MICLESCU-PRĂJESCU, I.C. Genealogie și istoriografie. In: *Arhiva Genealogică*, II (VII), 1995, 1-2, Iași, p. 1-13.
571. MICLESCU-PRĂJESCU, I.C. Noi date privind înscăunarea Movileștilor. In: *Arhiva Genealogică*, IV(IX). Iași, 1997, 1-2, p. 159-179.
572. MICHALSKI, M. *Kobiety i świętość w żywotach trzynastowiecznych kseżnych polskich*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2004. 356 p.
573. MIDAUGAS, P. *Mecenatystės reiškinyš XVII a. LDK: Bažnytinės architektūros tyrimai*. Vilnius: VDA Leidykla, 2003. p. 359+ 7 il.
574. MIHNEA, I. O nepoată a lui Iancu de Hunedoara, doamnă a Moldovei?. In: *Cercetări Istorice*, XVIII-IX, (1932-1933), nr.1, Iași, p. 227-235.
575. MILES, R. *Women and power*. London: Macdonald, 1985. 240 p.
576. MILES, R. *Cine a pregătit Cina cea de taină? Istoria universală a femeilor*. Traducerea Mono Bodo. București, 2008, 416 p.
577. MINEA, I. O nepoată a lui Iancu de Hunedoară, doamnă a Moldovei? In: *Cercetări istorice*, VIII-IX (1932-1933), nr. 1, Iași, p. 225-229.
578. MINEA, I., BOGA, L. *Cum se moșteneau moșiile în Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVI-lea*. Contribuții la istoria vechiului drept din Țara Românească. Volumul II. Iași: Editura „Presa bună”, 1935. (f.p.)
579. MISCHEVCA, V. MARINESCU, F. Testamentul Roxandrei Hmelnițki (Lupu) din 15 ianuarie 1667. In: *Civilizația medievală și modernă în Moldova. Studii*. Ad Honorem D. Dragnev. Coord. **L. Zabolotnaia**. Chișinău, 2006, p. 82-96.
580. MOLDOVAN, F. I. *Originea și evoluția instituției jurătorilor la români*. Dej: Editura TEXTE, 2007. 218 p.
581. MOLNÁR, I. Węgrzy o Radziwiłłach. In: *Radziwiłłowie. Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne*, Redaktor: Krzysztof Stępnik, Liublin, 2002, 503 p.
582. MORDEN, R. Les livres de familli en Italie. In: *Annales*, LIX, 2004, nr. 4, p. 785-804.
583. *Movileștii. Istorie și spiritualitate românească*. Volumul I, „Casa noastră movileancă”, Sfânta Mănăstire Sucevița. Suceava: Editura Mușatinii, 2006. 330 p.
584. *Movileștii. Istorie și spiritualitate românească. Ieremia Movilă. Domnul. Familia. Epocă*. Volumul II. „Casa noastră movileancă”, Sfânta Mănăstire Sucevița, Suceava: Editura Mușatinii, 2006. 370 p.

585. MUNTEANU, B. Cutumă și lege privind familia în Iași perioada regulamentare. In: *Caiete Școlii Doctorale*, Iași, I, 2007, p. 73-83.
586. MUREȘAN-TRITEAN, E. Contribuție la istoria dreptului românesc din Transilvania. In: *Revista Arhivelor*, Volumul I. București, 1942-1943, p. p8-13.
587. NASTASE, D. Maria, mama lui Ieremia Movilă, fiica a „despotului” Petru Rareș. In: *Arhiva Genealogică*, III (VIII). Iași, 3-4, 1996, pp. 303-307.
588. NASTUREL, P. Ș. Despre numele Iliăș al fiului lui Alexandru cel Bun. In: *Arhiva Genealogică*, II (VIII), 1-2, 1996, Iași, pp. 331-335.
589. NEGRU, C. *Viața femeii române din trecutul foarte depărtat până azi*. București, 1939.
590. NEGRU, I. *Istoria dreptului românesc*. Nagard Lugoi, 2014, 172 p.
591. NEGULESCU, P. Divorțul în vechiul drept român. In: *Revista de Drept și Sociologie*, 1898, nr.1, 1898, p. 29-51.
592. NICHOLSON, L.J. *Gender and history. The limits of the social theory in the age of family*. New York: Columbia University Pres, 1986. 238 p.
593. NICOARĂ, S. *Istorie și imaginar. Eseuri de antropologie istorică*. Cluj: PUC, 2000. 250 p.
594. NICOARĂ, T. *Clio în orizontul mileniului trei. Explorări în istoriografia contemporană*. Cluj-Napoca: Editura Accent, 2002. 330 p.
595. NICOL, D.M. Mixed Marriages in Bizantium in Thirteen Century. In: *Studies in Church History*. Volumul I. London, 1964, p. 99-107.
596. NICOL, D.M. *Bizantium: Its Ecclesiastical History and the Relations with the Western Word*. London: Variorum Reprints, 1972. 336 p. (chap. IV.)
597. NICOLAESCU, S. *Domnița Florica, fiica lui Mihaiu Vodă Viteazul și al doamnei Stanca*. București, 1912.
598. NICOLESCU, C. *Istoria costumului de curte în țările române. Secolele XIV-XVII*, București: Editura științifică, 1970. 306 p. + 203 il. (pl. CCIII).
599. NIECZYPORUK, P. *Żaloba i powtórne małżeństwo wdowy w prawie rzymskim*. Białystok: Temida, 2002. 163 p.
600. NIKODEM, J. *Jadwiga król Polski*. Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 2009. 445 p.
601. NISTOR, I. *Istoria Basarabiei*. Chișinău: Editura Cartea Moldovenească, 1991. 236 p.
602. *Obyczaje w Polsce Od średniowiecza do czasów współczesnych*. Pod red. Andzeja Chwalby. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004. 447 p.
603. OCHMAŃSKI, J. *Historia Litwy*. Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 1982. 412 p.
604. ODOANOVAN, K. *Sexual divisions in law*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1985. 245 p.

605. O'FAOLAIN, J. MARTINES, L. *Not in gods image: women in history*. London: Temple Smith, 1973. 362 p.
606. OLIVEIRA, A.R. *As representações da mulher na cronística medieval Portuguesa (sécs. XII a XIV)*. Cascais: Patrimónia, 2000. 343 p. + il.
607. ORESCU, Ș. Mama lui Petru Rareș. In: *Magazin Istoric*, XI (1977), nr. 3, p. 36-42.
608. ORESCU, Ș. Generalul Cernat și ascendenții săi. In: *Danubius*, VIII-IX (1975-1979), p. 209-215.
609. PALADE, T. *Radu de la Afumați*. București, 1939. 99 p.
610. PALIUŠYTE, A. Jonušo Radvilos mecenatyste. In: *Lietuvos kultūros tyrinėjimai*. I tomas, Vilnius, 1995, p. 163-279.
611. PALIUŠYTE, A. *Jonušo Radvilos mecenatystė, disertacija humanitarinių mokslų srities dailėtyros krypties daktaro laipsniui įgyti*. Vilnius, 1995. 188 p. +71 il.
612. PALIUŠYTE, A. Jonušo Radvilos mecenatystė iz klientas. In: *Menotyras*, Nr.1. Academia, Vilnius, 1996, p. 11-17.
613. PANAITESCU, P.P. Tezaurul domnesc. Contribuția la studiul finanțelor feudale în Țara Românească și în Moldova. In: *Studii. Revistă de Istorie*, 1, anul XIV, 1961, p. 53-60.
614. PANAITESCU, P. P. *Contribuții la istoria culturii românești*. București: Editura Minerva, 1971. 637 p.
615. PANAITESCU, P.P. *Istoria Românilor*. București: Editura Didactica, 1990. 325 p.
616. PANAITESCU, P. P. *Mihai Viteazul*. Ediție îngrijită de C. Bobicescu. București: Corint, 2002. 85 p.
617. PANOPOL, V. *Românice văzute de străini*. Ediție a II. București: Corint, 2016. 153 p.
618. PANOVA, T. Soarta mării cneaghine Elena, fiica lui Ștefan cel Mare. In: *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Sfânta Mănăstirea Putna. Suceava: Editura Mușatinii, 2004, p. 465-475.
619. PAPACOSTEA, V. *Civilizație românească și civilizație balcanică*. Studii istorice. Ediție coordonată și note de Cornelia Papacostea-Danielopolu. București: Editura Eminescu, 1983. 155 p.
620. PAPODOPOL-CALIMACH, Al. Sofia Paleolog, nepoata împăratului Constantin XII Paleolog și domnița Olena, fiica domnului Moldovei Ștefan cel Mare. In: *Academia Română, Memoriile Secțiunii Istorice*. Seria II. Tom XVII, 1894-1895, p. 1-157.
621. PATLAGEAN, E. L'enfant et son avenir dans la famille byzantine (IV-XIIe siècles). In: *Annales de démographie historique. Enfant et Sociétés*. Volumul I, 1973, p. 85-93.

622. PATLAGEAN, Evelyn, Familles et parentéles a Byzance. In: *Histoire de la famille*, Dirigè par A. Burguière, C. Klapisch-Zuber, M. Segalen, F. Zonabend, v. II: *Temps médiévaux: Orient, Occident*, Armand Colin, Paris, 1986, p. 22-28.
623. PÂRNUȚĂ, Gh. *Femeia română de-a lungul veacurilor*. București: Semne, 1998. 202 p.
624. PÂLTEANEA, P. Note despre neamul mamei lui Costache Negri. In: *Arhiva Genealogică*, I (VI), 1-2, 1994. Iași, p. 205-219.
625. PÂLTEANEA, P. Familia Doamnei Ana, soția lui Mihai vodă Racoviță. In: *Arhiva Genealogică*, I (VI), 3-4, 1994, Iași, p. 133-145.
626. PELIN, V. Relatări despre Ștefan cel Mare în pomelnicul de la Voroneț. In: *Revista de Istorie a Moldovei*, 3 (59). Chișinău, 2004, p. 28-37.
627. PERCZYŃSKA, G. Kobiety Iszkołci, czyli dzieje zrzãdzania majętnościã. In: *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI-XVIII wieku*. Sudarè Urszula Augustyniak, Warszawa, 2009, p. 40-51.
628. PERGAMENT, I. *Despre aplicarea legilor Armenopol și Donici (1905)*. Chișinău: Tipografia Societății Anonime „Glasul Țării”, 1925.
629. *Per mulierem. Kobieta w dawnej Polsce*. Red. K. Justyniarska-Chojak, S. Konarska-Zimmicka. Warszawa: Wydawnictwo - DIG, 2012. 495 p.
630. PERNOUD, R. *La femme au temps des cathedrales*. Paris: Stock, 1984. 459 p.
631. PETRAŻYCKI, L. *O prawe kobiet*. Lwów, 1904. 12 p.
632. PETRESCU-PROVIAN, Th. *Logodna în dreptul vechi, în dreptul actual și în noul cod civil*. București, f.a., 100 p.
633. Petri Lombardi Libri Sententiarum (Cele patru cărți de opinii (de drept canonic) ale lui Petrus Lombardus). Volumul 2. Quaracchi, 1916, IV, D. XXVII, C. In: *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului RP Română*. Volumul II, (Feudalismul), Întocmită de Ștefan Pascu și Vladimir Hanga, București, 1958.
634. PETRUS, J.T., KARPOWICZ, T.A. *Portrety osobistości dawnej Rzeczypospolitej w zbiorach mińskich*. Kraków: Państwowe Muzeum Sztuki, 1991. 92 p.
635. PIETTRE, M. *La condition feminine á travers les âges*. Paris: Éditions France-Empire, 1974. 255 p.
636. PILAT, L. *Comunități tăcute. Satele din parohia Săbăoani (secolele XVII-XVIII)*. Bacău: Editura „Dumitru Mărtinaș”, 2002. 289 p.
637. PILAT, L. *Între Roma și Bizanț. Societate și putere în Moldova (sec. XIV-XVI)*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2008. 604 p.

638. PIROŻYŃSKI, J. *Zofia Jagiellonka (1522-1575) i jej księgozbiór*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2004. 400 p.
639. PLEȘIA, D. Neamul Doamnei Stanca a lui Mihai Viteazul. In: *Arhiva Genealogică*, I (VI), 1-2, 1994, Iași, p. 1-15.
640. PLEȘIA, D. Importanța studiilor genealogice pentru istoria Țării Românești. In: *Arhiva Genealogică*, II (VII), 1-2, 1995, Iași, p. 13-21.
641. Polski Słownik Biograficzny. Tom VII. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1948-1958. 476 p.
642. Polski Słownik Biograficzny. Tom X. Wrocław-Warszawa-Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1962-1964. 640 p.
643. Polski Słownik Biograficzny. Tom XII. Wrocław-Warszawa-Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1966-1967. 640 p.
644. Polski Słownik Biograficzny. Tom XVII. Wrocław-Warszawa-Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1972. 640 p.
645. Polski Słownik Biograficzny. Tom XXII. Wrocław-Warszawa-Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1977. 824 p.
646. Polski Słownik Biograficzny. Tom XXVIII/1, zeszyt 116; tom XXVIII/ 2. Wrocław-Warszawa-Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1984-1985. 764 p.
647. Polski Słownik Biograficzny. Tom XXIX/1, zeszyt 120. Warszawa-Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1986. 768 p.
648. Polski Słownik Biograficzny. Tom XXXIX. Warszawa-Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1999-2000. 639 p.
649. POPESCU, A. Instituția căsătoriei și condiția juridică a femeii din Țara Românească și Moldova în secolul al XVII-lea. În: *Studii*, XXIII, 1970, nr. 1, 1970, p. 55-80.
650. POPESCU, P. D. Basarabii. Editura Universitas, Chișinău, 1992, 252 p.
651. POWER, E. *La femme au Moyen Âge*. Paris: Aubier-Montaignu, 1979. 143 p.
652. *Prawo o małżeństwie*, Warszawa: Druk J.Glucksberga, 1836. 170 p.
653. PRYBOŚ, A. *Michał Korybut Wiśniowiecki 1640-1673*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1984. 346 p + II.
654. PUŁASKI, K. *Książęta Holszańscy*. Szkice, Kraków, 1887. 118 p.
655. PUNGĂ, Gh. *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*. Iași: Editura Universității "Al. I. Cuza", 1994. 336 p.
656. PUNGĂ, Gh. Contribuții la biografia marelui logofăt Luca Stroici. In: *Arhiva Genealogică*, 1-2, I (VI), 1994, p. 205-219.

657. PUNGĂ, Gh. Din nou despre Ringala, soția lui Alexandru cel Bun. In: *Studii de istorie medievală și de științe auxiliare*, (I). Iași, 1999, p. 35-43.
658. PUSHKAREVA, N. Russian Noblewomen's Education in the Home as Revealed in Late 18th - Early 19th Century Memoirs. In: *Women and Gender in 18th Century Russia*. Ed. W. Bartlett, Hampshire, 2003, p. 111-129.
659. RADZIWIŁŁ, B. *Autobiografia*. Wstępem poprzedził i opracował Tadeusz Wasilewski, Państwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa: Wydawnictwo - PIW, 1979. 379 p.
660. *Radziwiłło herbu trąby*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe, 1996.
661. RAGAUSKIENĖ, R. *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. - XIX a. pradžioje. 2002-2004 m. istorinių šaltinių paieška*. Vilnius: Lietuvos pils, 2006. 456 p.+ il.
662. RAGAUSKIENĖ, R. Lietuviškasis Žygimanto Augusto dvaras (1548-1572 m.): realybė ar fikcija? In: *Vilniaus žemutinė pilis XIV a. – IX a. pradžioje: 2005–2006 m.* Tyrimai, Vilnius, 2007, p. 34-51.
663. RAGAUSKIENĖ, R. XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterys: istoriografinis ir praktinis požiūris. In: *Moterys. Darbas. Šeima: lyčių vaidmenys užimtumo sferoje: sociokultūrinis aspektas*, Vilnius: VU Leidykla, 2008, p. 146-164.
664. RAGAUSKIENĖ, R. Šunys Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės valdovų dvaruose (XIII a. vid. – XVII a. pirma pusė). In: *Lietuvos pilys*, 6, 2010, p. 164-177.
665. RAGAUSKIENĖ, R. *Šunys Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės valdovų dvaruose (XIII a. vid. – XVII a. pirma pusė)*. Vilnius: Lietuvos pilys, 2011. 432 p.
666. RAGAUSKIENĖ, R. XVI a. didikų Radvilų lenkų kilmės žmonos. In: *Istorija*, 87, 2012, p. 3-15.
667. RAGAUSKIENĖ, R. *Mirties nugalėti nepavyko: Biržų ir Dubingių kunigaikščių Radvilų biologinė istorija (XV a. pabaiga – XVII a.)*. Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2017. 735 p.
668. RANELAGH, E. L. *Men on women*. London: Quartet Books, 1985. 253 p.
669. RATAJCZAK, K. *Edukacja kobiet w dynastii piastowskiej w średniowieczu*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005. 218 p.
670. RĂDULESCU, A. *Organizarea tutelei minorilor în dreptul românesc*. București: Editura: Institutul Roman de Energie, 1942.
671. RĂDULESCU, A. *Pagini din istoria dreptului românesc*. Ediție coordonată, comentarii și note, studiu introductiv de I. Rădulescu-Vasoglu. București: Editura Academiei, 1970. 216 p.

672. RĂDULESCU, A. Privire generală asupra moșnenilor și răzeșilor. In: *Pagini din istoria dreptului românesc*, 1972, p. 290-310.
673. RĂDULESCU, M. S. *Genealogia românească. Istorice și bibliografie*. Brăila: Editura Istros, Muzeul Brăilei, 2000. 251 p.
674. REIDER, R. *Towards an anthropology of women*. London: Monthly Review Press, 1975. 395 p.
675. REINCOURT, A. *Women and power in history*. London: Honeyglen, 1983. 467 p.
676. *Rewriting women's history. Changing perceptions of the role of women in politics and society*, Ed by S. J. Kleinberg, Berg, 1988. 380 p.
677. REZACHEVICI, C. Privilegiile de indigenat polon acordate din țările române. In: *Revista de Istorie*, XXVIII (1975), nr. 7, pp. 1095-1098.
678. REZACHEVICI, C. Polonia în vremea Jagiellonilor. In: *Studii și articole de istorie*, București, 1980, p. XLV-XLII.
679. REZACHEVICI, C. Ringala-Ana. Un epizod în relațiile moldo-polono-lituaniene din vremea lui Alexandru cel Bun. In: *Revista de istorie*. 1982, nr. 8, XXXV, p. 917-924.
680. REZACHEVICI, C. Cine a fost soția lui Ilie Voievod, fiul lui Alexandru cel Bun? Un epizod dinastic moldo-polono-lituan. In: *Arhiva genealogică*, II (VII), 1995, p. 11-19.
681. REZACHEVICI, C. Principii Dimitrie Wiśniowiecki și Michal Korybut și înrudirile lor cu Bogdăneștii și Movileștii. Lămurirea unor confuzii istorice. In: *Arhiva Genealogică*, 3-4, III (VIII), Iași, 1996, p. 313-321.
682. REZACHEVICI, C. Indigenatul polon - o formă însemnată de integrare a nobilimii românești în cea europeană în Evul Mediu. In: *Arhiva Genealogică*, III (VIII), 1996, 3-4, Iași, p. 205-217.
683. REZACHEVICI, C. Principii Dimitrie Wiśniowiecki și Michal Korybut și înrudirile lor cu Bogdăneștii și Movileștii. Lămurirea unor confuzii istorice. In: *Arhiva Genealogică*, 3-4, III (VIII), Iași, 1996, p. 313-321.
684. REZACHEVICI, C. Evdochia de Kiev- prima soție a lui Ștefan cel Mare. In: *Magazin istoric*, XXXII, nr. 5 (374), 1998, p. 65-68.
685. REZACHEVICI, C. *Cronologia domnilor din Țara Românească și Moldova. a. 1324-1881*, Volumul I., secolele XIV-XVI, București: Editura Enciclopedică, 2001. 864 p.+il., (8) f. pl.
686. REZACHEVICI, C. Legături și influențe reciproce între poloni și români din Evul Mediu până la 1795. In: *Polska i Rumunia na drodze do wzajemnego poznania*, Suceava, 2002, p. 5-33.

687. RODRIGUES, O. A. *As representações da mulher na cronística medieval Portuguesa (sécs. XII a XIV)*. Cascais: Patrimonia, 2000. 343 p. + il.
688. ROMANO, A. *Matrimonium iustum*. Napoli, 1996. 115 p.
689. ROMANESCU, M. Boierimea Moldovei la începutul veacului al XVIII-lea. In: *Arhiva genealogică română*, București, 1944, p. 73-78.
690. ROTT, D. *Kobieta z przemalowanego portretu*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2004. 183 p.
691. ROUCHE, M., HEUCLIN, J. *La femme au Moyen Âge*. Paris: Maubeuge, 1990. 463 p.
692. ROZWADOWSKI, W. *Prawo rzymskie. Zarys wykładu z wyborem źródeł*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1992. 332 p.
693. SACHELARIE, Al. D. *Căsătorii în dreptul roman și dreptul roman*. București, 1888.
694. SAJKOWSKI, A. *Staropolska miłość. Z dawnych listów i pamiątek*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1981. 402 p.
695. SAJKOWSKI, Al. *Miłość staropolska Wzory-uczuciowość-obyczaje erotyczne XV-XVIII wieku*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1982. 595 p.
696. SAJKOWSKI, Al. *W stronę Wiednia. Dole i niedole wojenne w świetle listów i pamiątek*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1984. 398 p. + il.
697. SARCEVIČIENĖ, J. Vaikas XVI-XVII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: galimi auklėjimo ir socializacijos modeliai. In: *Menotyra*, 2 (31), 2003, p. 4-10.
698. SARCEVIČIENĖ, J. *Lietuvos didikės proginėje literatūroje: portretai ir įvaizdžiai*. Vilnius: Versus aureus, 2005. 646 p.
699. SÂRBU, I. *Istoria lui Mihaiu Vitezul domnul Țării Românești*. Volumul I. București, 1904. 565 p.
700. SCOTT, J. W. Gender: a useful category of historical analysis. In: *American Historical review*, 1986, vol. 91, Nr. 5, pp. 1053-1075
701. SCOTT, J. W. Gender. A useful Category of Historical Analysis. In: *Gender and History in Western Europe*, Robert Schoemaker, Mary Vinsent (coord.), London, 1998. 388 p. + Il.
702. SCURTU, V. *Termenii de înrudire în limba română*. București: Editura Academiei, 1966. 402 p.
703. SEREDYKA, J. *Księżniczka i chudopacholek. Zofia z Radziwiłłów Dorohostajska i Stanisław Tymiński*. Studia i monografie. Opole: Uniwersytet Opolski, 1995. 141 p.
704. SEREDYKA, J. *Rozprawy z dziejów XVI i XVII wieku*. Poznań: Wydawnictwo Forum Naukowe, 2003. 147 p.

705. SEWERYN, Ś. *Nierozzerwalność małżeństwa a rozwiązanie małżeństwa naturalnego w prawie kanonicznym*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2004. 207 p.
706. *Sex and gender in historical perspective*. Ed. by E. Muir, G. Ruggiero. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1990. 234 p.
707. SIMON, Al. „Fata de la nemți”. Bogdan III, Maximilian I și o căsătorie din 1513. In: *Anuarul Școlii Doctorale. Istorie. Civilizație. Cultură*, II, 2006, pp. 103-118.
708. SITEK, B. *Trwałość i nierozzerwalność małżeństwa. Ze studiów nad małżeństwem w prawie rzymskim, kanonicznym kościoła katolickiego i polskim prawie cywilnym*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2002. 136 p.
709. *Słownik władców polskich*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1997. 492 p.
710. *Słownik dynastii Europy*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999. 516 p.
711. SMITH, B.G. *The gender of history. Men, women and historical practice*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1998. 320 p.
712. SMOCHINĂ, A. *Istoria universală a statului și dreptului*. Ediția a 2-a. Chișinău: Tipografia Centrală, 2009, 552 p.
713. SMOCHINĂ, N. L’application du droit romain-byzantin chez les Roumains. In: *Balkan Studies*, 12, nr. 1, 1971, p. 207-210.
714. SOBCZAK, Al. *Czym jest chrześcijańskie małżeństwo? Istota chrześcijańskiego małżeństwa w świetle kanonistyki*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006. 311 p.
715. SOCHANIEWICZ, K. *Rozwody na Rusi Halickiej w XV i XVI wieku*. Lwów: Ministerstwo Wyznań Relegijnych, 1929. 33 p.
716. SOLCAN, Ș. *Făgăraș – Patterns of Central and East European Life*. New-York, 1977, 178 p + il.
717. SOLCAN, Ș. Aspecte demografice în Arieș la 1642. In: *Revista Istorică*, nr. 3-4, 1992, p. 253-272.
718. SOLCAN, Ș. Registrul parohial de botezuri al Bisericii Reformate din Făgăraș-szrsă pentru demografia istorică a secolului al XVII-lea. In: *Hrisovul*, Serie nouă, nr. 1, 1995, p. 90-100.
719. SOLCAN, Ș. Family and Time on the Blaj Estate at the End of the XVII Century. In: *Analele Universității București*, Istorie, an XLIV, 1995, p. 51-60.
720. SOLCAN, Ș. *Familia în secolul al XVII-lea în Țările Române*. București: Editura Universității din București, 1999. 249 p.
721. SOLCAN, Ș. *Femeile din Moldova, Transilvania și Țara Românească în Evul Mediu*. București: Editura Universității din București, 2005. 292 p.

722. SPIERALSKI, Zd. *Awantury Moldawskie*. Bălți, 2001. 213 p.
723. STANCIU, L., NEGO, M. Reglementări matrimoniale în Transilvania celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea. In: *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol”*, Tom. XXXVIII, 2001, p. 109-121.
724. *Starodawne prawa polskiego pomniki*. Tom I-II, Kraków, 1856.
725. STOICESCU, N. *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Secolele XIV-XVII*. București: Editura enciclopedică, 1971. 458 p.
726. *Storia delle donne in Occidente*. Volumul I-V, Gins, Laterza and Figli Spa, Roma-Bari, 1991-1994. 614 p.
727. STURDZA, Al. C. *La femme en Roumaine*. Paris, 1911. 55 p.
728. STRZELCZYK, J. *Historia powszechna średniowiecze*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2001. 278 p.
729. STRZELECKA, A. Jadwiga Andegaweńska, Anjou. In: *Polski Słownik Biograficzny*, Tom X, Zakład narodowy imienia Osolińskich, Wydawnictwo Państwowej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962-1964, p. 291-295;
730. SULERZYSKA, T. Galeria obrazów i „gabinety sztuki” Radziwiłłów w XVII w. In: *Biuletyn Historii Sztuki*, 2, Warszawa, 1961, p. 87-95.
731. SURDOKAITĖ-VITIENĖ, G. *Tėvo Stanislovo palikimas: siuvinėtos liturginės tekstilės rinkinys, Panemunėlis: Kunigo švietėjo Jono Katelės labdaros ir paramos fondas*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2019. 560 p.
732. SYKORA, J. Poziția internațională a Moldovei în timpul lui Lațcu: lupta pentru independența și afirmare pe plan extern. In: *Revista de Istorie*, XXIX (1976), nr.8, p. 142-146.
733. SZACHOWSKI, St. *O prawe francuskiem*, Warszawa, 1888.
734. SZAMOSKÖZY, I. *Erdély története (1588-1599, 1603)*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1981. 550 p.
735. SZÉKELY, M. M. Contribuții la genealogia familiei Stroici. In: *Arhiva Genealogică*, I (IV), 1-2, Iași, 1994, p. 249-253.
736. SZÉKELY, M. M. Noi contribuții la genealogia familiei Stroici. In: *Arhiva Genealogică*, 1-2, II (VII), Iași, 1995, p. 65-77.
737. SZÉKELY, M. M. Femei-ctitori în Moldova medievală. In: *AIIX*, XXXII (1995), p. 441-457.
738. SZÉKELY, M. M. Pentru o istorie a vieții zilnice. In: *Magazin istoric*, Anul XXXI, nr. 5 (362), 1997, p. 57-59.

739. SZÉKELY, M. M. Structuri de familie în societatea medievală moldovenească. In: *Arhiva Genealogică* 1-2, IV (IX), 1997, p. 59-119.
740. SZÉKELY, M. M. Neamul dinspre mama al lui Petru Rareș. In: *Arhiva Genealogică*, V (1998), nr.1-2, p. 169-178.
741. SZÉKELY, M. M. Viața de familie în Moldova Medievală. In: *Magazin istoric*, 10 (367), an. XXXI, 1999, p. 75-77.
742. SZÉKELY, M.M. *Sfetcicii lui Petru Rareș*. Iași: Editura Univeristății "Alexandru Ioan Cuza, 2002. 350 p.
743. SZÉKELY, M.M. Înrudirele doamnei Elisabeta Movilă. In: *De Potestate. Semne și expresii ale puterii în Evul Mediu românesc*. Iași:Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2006, p. 519-524.
744. SZÉKELY, M.M. Imposibila biografie. Vieți de femei din Moldova de altădată. In: *Analele științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza”*, Seria nouă, Iași, 2012, p. 103-117.
745. SZÉKELY, M. M., GOROVEI, Ștefan S. Nepoții lui Ștefan cel Mare. In: *Arhiva Genealogică*, V (1998), nr.1-2, p. 107-125.
746. SZÉKELY, M. M., GOROVEI, Șt. S. *Maria Asanina Paleologina o prințesă bizantină pe tronul Moldovei*. Suceava: Editura Mușatinii. Sfânta Mănăstire Putna, 2006. 418 p.
747. SZRAMKIEWICZ, R. *Histoire du droit français de la famille*. Paris: Dalloz, 1995. 143 p.
748. ȘERBAN, C. *Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653)*. București: Editura Academiei Române, 1991. 231 p.
749. ȘTEFĂNECSU, Șt. *Demografia, dimensiune a istoriei*. Timișoara: Editura Facla, 1974. 234 p.
750. ŠINKUNAITE, L. *XVII a. Radvily portretai*. Kaunas: Šviesa, 1993. 130 p.+ il.
751. ŚWIACZNY, S. *Nierozerwalność małżeństwa a rozwiązanie małżeństwa naturalnego w prawie kanonicznym*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2004. 207 p.
752. ŚWIDERSKA, U. *Kultura rycerska w średniowiecznej Polsce*. Zielona Góra: Wydawnictwo DiG, 2001. 225 p.
753. ŚWIDERSKA-WŁODARCZYK, U. *Mentalność szlachty polskiej XV i XVI wieku*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2003. 239 p.
754. ȘERBANESCU, N., STOICESCU, N., *Mircea cel Mare (1386-1418). 600 de ani de la urcarea pe tronul Țării Românești*. București: Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1987. 424 p.

755. ȘOTROPA, V. *Întroducere și bibliografie la istoria dreptului roman*. Cluj: Tipografia Cartea Românească, 1937. 232 p.
756. TAIMASOVA, L. Family Secrets of the First Romanovs: "Documents That Are Indecent for History". In: *The New Historical Bulletin*, № 2(52), Москва, 2017, p. 6-19.
757. TANOVICEANU, I. Adopțiunea în vechiul nostru drept. In: *Arhiva*, XXV, 1914, 7-8, p. 231-256.
758. TARGOSZ-KRETOWA, K. *Teatr dworski Władysława IV*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1965. 341 p.
759. TARGOSZ, K. *Sawantki w Polsce XVII w. Aspiracje intelektualne kobiet ze środowisk dworskich*. Warszawa: Wydawn. Retro-Art, 1997. 535 p.
760. TAZBIR, J. *Kultura szlachecka w Polsce. Rozwyt-upadek-relikty*. Wydawnictwo Poznańskie, 1998. 243 p.
761. THÉLAMON, Fr. *Écrire l'histoire des femmes*. Fontenay, Saint Cloud, ENS Éditions, 1998. 313 p.
762. *Testamentumok E. Hadviselő székelyek végrendeletei – Háromszék 1548-1711*. Volumul I, ed. Tüdös S. Kinga. Târgu Mureș: Editura Universității "Petru Maior", 2003. 574 p.
763. TEŢGOWSKI, J. Powiązania genealogiczne wojwodów mołdawskich Bogdanowiczów z domem Giedyminowiczów w XIV-XV wieku. In: *Genealogia. Studia i Materiały Historyczne*, Tom III, Poznań-Wrocław, 1993, p. 47- 55.
764. TEŢGOWSKI, J. Pochodzenie kniaziów Iwana i Fedora Nieświckich, In: *Genealogia. Studia i materiały historyczne*, Tom 7, 1996, p. 95-105.
765. TEŢGOWSKI, J. Jeszcze o pochodzeniu kniazia Fiodora Nieświckiego. In: *Genealogia. Studia i materiały historyczne*, Tom 8, 1996, p. 87-95.
766. TEŢGOWSKI, J. *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*. Biblioteka Genealogiczna. Tom 2. Poznań -Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 1999. 320 p.
767. *The Ecumenical Council of Trent (1545-1563) and the culture of Lithuania. Reception and Transmission of the Council's Ideas in Est-Central Europe. Selected Articles*, Vinius, 2009. 471 p. + il.
768. THOMAS, J. *Introduction aux méthodologies de l' Imaginaire*. Paris: Ellipses, 1998. 320 p.
769. Toderăș, I. *Permanențe istorice medievale. Factori ai unității românești*. Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1994. 231 p..
770. TOMKIEWICZ, Wł. *Jeremi Wiśniowiecki (1612-1651)*. Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1933. 391 p.

771. TOPOLSKA, M. *Spoleczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*. Poznań-Zielona Góra: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 2002. 527 p.
772. TOPOLSKI, J. *Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. 173 p.
773. TREBICI, VI. Demografie și istorie. In: *Revista de istorie*, 1984, 5, p. 417-421.
774. TOMIN, S. Perceptions of Women in Serbian Medieval Literature. In: *Studi sull'Oriente Cristiano*, Roma, 2006, 10 (2), pp. 75-99.
775. TOMIN, S. Glas "druge strane" (Vladislav Đorđević, Prednosti žena, Dereta, Beograd, 2007). In: *Polja*, 2009, N 458, jul/avgust, Novi Sad, p. 185-187.
776. ȚIGHILIU, I. *Societate și mentalitate în Țara Românească și Moldova în secolele XV-XVII*. București: Paideia, 1997. 369 p.
777. UITZ, F. *Die Frau in der mittelalterlichen Stadt*. Leipzig: Bücher, 1993. 200 p. + II.
778. ULANOWSKI, B. *Naidawniejszy układ systematyczny prawa polskiego z XV wieku*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1895. 154 p.
779. ULANOWSKI, B. *Praktyka w sprawach małżeńskich w sądach duchownych. Dyjecezja krakowskiej w wieku XV*. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1888. 198 p.
780. *Une histoire des femmes est-elle possible?* Ed. by M. Perrot. Marseille: Rivages, 1984. 227 p.
781. URECHE, Grigore. Letopisețul Țării Moldovei de când s-au descălicat țara și de cursul anilor și de viața domnilor carea scria de la Dragoș-vodă până la Aron-vodă (1359-1595). In: *Letopisețul Țării Moldovei*. Chișinău: Hyperion, 1990, p. 23-121.
782. URICARUL, A. *Cronica paralelă a țării Românești și a Moldovei*. Ediție critică și studiu introductiv de G. Ștrempel. București: Editura Minerva, 1993. 431 p.
783. URSU, H. I. *Moldova în contextul politic european (1517-1527)*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1972. 153 p.
784. URSU, I. *Relațiile Moldovei cu Polonia până la moartea lui Ștefan cel Mare*. Piatra Neamț: Tipografia "Progresul", 1900. 200 p.
785. URSU, V., URSU, I. *Ștefan cel Mare*. București: Institutul de Arte Grafice Antonescu, 1925. 399 p.
786. VACHA, B., POHL, W., VOCELKA, K., *Die Habsburger: Eine europäische Familiengeschichte*. Gratz: Verlag Styria, 1996. 512 p.
787. VERŽBAČIUS, I. Senoji Lietuvos šėimos teisė. In: *Vedybų teisė*. - *Teisė*, 1930, Nr. 18, p. 64-81; *Vedybų turto teisė*. - *Teisė*, 1931, Nr. 19, p. 26-44; *Tėvai ir vaikai*. - *Teisė*, 1931, Nr. 20, p. 77-92.

788. *Viața familială în spațiul românesc în secolele XVIII-XX*. Coord.: Ioan Bolovan, Diana Covaci, Daniela Deteșan, Marius Eppel, Elena Crinela Holom. Supliment al Romanian Journal of Population Studies. Cluj: Presa Universitară Clujeană, 2010. 250 p.
789. VINTILĂ-GHIȚULESCU, C. „Ordinea domestică” și „ordinea publică” între Stat și Biserică (1710-1834). In: *De la comunitate la societate. Studii de istoria familiei din Țara Rămânească sub Vechiul Regim*. București: Institutul Cultural Român, 2007. p. 174- 244.
790. VÎRTOSU, E. *Titulatura domnilor în asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova până în secolul al XVI-lea*. București: Editura Academiei, 1960. 314 p.
791. VOINEA, M. *Familia și evoluția sa istorică*. București: Editura științifică și enciclopedică, 1978. 91 p.
792. WARD, J. *Women in England in the Middle Ages*. Londra-New York: Hambledon Continuum, 2006. 283 p.
793. WASILEWSKI, T. Radziwiłłowa z Lupulów Maria. In: *Polski Słownik Biograficzny*. Tom XXX, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987, p. 399-401.
794. WASILEWSKI, T. Walka o spadek po księżnej Marii Wołosze, wdowie po Januszu Radziwiłłie, w latach 1660-1690. In: *Miscellanea Historico-Archivistica*. Tom. III, Radziwiłłowie XVI-XVIII wieku: w kręgu polityki i kultury. Warszawa-Łódź, 1989, p. 289-308.
795. WASILEWSKI, T. Wnuczka Korybuta Olgierdowicza Zygmuntówna (Żedewidówna), księżna Zubrewicka i potomkowie Fedka Korybutowicza Nieświskiego Wiśniowieccy i Zbarascy. In: *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*, n.s. t. V (XVI), 2001, p. 175-182.
796. WEISBERG, D.K. *Women and Law. A social historical perspective*. Tom 2, Property, family, and the legal profession. Cambridge Mass: Schenkman Books, 1982. 328 p.
797. *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*. Serya I. Tom XLVII-XLVIII. Warszawa: S. Sikorski, 1912.
798. WINIARZ, A. *Prawa kobiety*. Kraków, 1893. 13 p.
799. WINIARZ, A. *Polskie prawo dziedziczenia kobiet w wiekach średnich*. Lwów: Księgarnia Gubrynowicza & Schmidta, 1897. 38 p.
800. WINIARZ, A. *Polskie prawo majątkowe – małżeńskiew wiekach średnich*. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1898. 279 p.

801. WISNER, H. *Janusz Radziwiłł (1612-1655). Woiewoda Wileński, Hetman Wielki Litewski*. Warszawa: MAADA, 2000. 269 p.
802. WOLF, J. *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*. Warszawa: Druk J. Filipowicza, 1895. 698 p.
803. WOŁODKIEWICZ, W., ZABŁOCKA, M. *Prawo rzymskie. Instytucje*. Warszawa: Wydawnictwo: C.H. BECK, 1996. 216 p.
804. *Women, culture and society*. Ed. by M. Rosaldo, L. Lamphere. Stanford: Stanford University, 1974. 318 p.
805. *Women and power in the Middle Ages*, Ed by M. Erler and M. Kowaleski, Athens-London: University of Georgia Press, 1988 (2004). 288 p.
806. *Writing women's history. Internațional perspectives*. Ed. by K. Offen, Bloomington, 1991. 516 p.
807. WYCZAŃSKI, A. *Polska w Europie XVI stulecia*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999. 224 p.
808. XENOPOL, A. *Istoria Românilor din Dacia Traiană. De la întemeierea Țărilor Române până la moarte lui Petru Rareș 1546*. Ed. a IV-a, volumul II. (ediție Coordonată de N. Stoicescu, M. Simionescu). București, 1986.
809. **ZABOLOTNAIA, L.** Situația femeilor din Moldova în evul mediu (sec. al XVI- lea-mij. sec. al XVII-lea). Imaginea, statutul social, drepturile și obligațiunile. In: *Romania: a crossroads of Europe*, Iași-Oxford, 2002, pp. 37-49.
810. **ZABOLOTNAIA, L.** *Raporturile dinastice și rolul „diplomației de mariaj” în relațiile moldo-polone în a doua jumătate a secolului al XIV-lea-mijlocul secolului al XVII-lea*. Chișinău: Combinatul Poligrafic din Chișinău, 2004. 191 p.
811. **ZABOLOTNAIA, L.** Relațiile dinastice moldo-polone în perioada domniei lui Ștefan cel Mare. In: *Ștefan cel Mare – personalitate marcantă în istoria Europei (500 de ani de la trecerea în eternitate)*. Chișinău, 2005, p. 50-53.
812. **ZABOLOTNAIA, L.** Considerații privind divorțul lui Alexandru cel Bun cu Ryngałła-Anna. In: *Revista de Istorie a Moldovei*, nr.1, Chișinău, 2008, p. 144-152.
813. **ZABOLOTNAIA, L.** Movilencile și descendenții. Pagini necunoscute. Unele contribuții la genealogia descendenților lui Ieremia Movilă. In: *Tyragetia. Istorie și Muzeologie*, Serie nouă 2. Volumul II (XVII), Chișinău, 2008, p. 27-42.
814. **ZABOLOTNAIA, L.** Între politică și destin. Ruxandra, fiica lui Vasile Lupu, văzută prin prisma seculară a istoriei. In: *Revista de Istorie a Moldovei*, 3, 2008, p. 16-45.

815. **ZABOLOTNAIA, L.** Ślub księcia Janusza Radziwilla z Maria Lupu widziany oczami im współczesnych. In: *Relacje polsko-rumunskie w historii i kulturze, Materiały z simpozjum*, Suceava: Dom Polski, 2010, pp. 115-121.
816. **ZABOLOTNAIA, L.** Câteva precizări despre dinastia Branković. In: *Tyragetia. Istorie și Muzeologie, Serie nouă. Volumul IV (XIX), nr. 2*. Chișinău, 2010, pp. 149-157.
817. **ZABOLOTNAIA, L.** *Femeia în relațiile de familie din Țara Moldovei în contextul european până la începutul sec. al XVIII-lea. Căsătorie, logodnă, divorț. Istoria la feminin*. Chișinău: „Pontos”, 2011. 343 p.
818. **ZABOLOTNAIA, L.** Terms of Marriage between individuals of non-orthodox faith in the Russian Empire. On the Basis of the Letters of Nicholas I "Law on marriage alliance". In: *Codrul Cosminului*, 1, Suceava, 2011, p. 87-95.
819. **ZABOLOTNAIA, L.** The story of the courtship of Catherine “the circassian”, the second wife of the prince Vasile Lupu. In: *Codrul Cosminului*, XVIII, No. 1, Suceava, 2012, p. 43-50.
820. **ZABOLOTNAIA, L.** Women, Marriage and Canon Law in the Medieval Moldavia. In: *Factorul feminin în istorie. Women's factor in history. Culegere de studii și documente*, Chișinău, 2012, p. 235-247.
821. **ZABOLOTNAIA, L.** The Impact of the Ottoman Factor on the Status of Women in the South-Eastern European Countries in the Middle Ages through Historiography Perspectives. In: *Codrul Cosminului*, XX, No. 1, Suceava, 2013, p. 127-141.
822. **ZABOLOTNAIA, L.** Dreptul de paritate testamentară al femeii din Țările Române (secolul al XVII-lea - începutul secolului al XVIII-lea). In: *Revista de etnologie și culturologie*, XIII-XIV, Chișinău, 2013, p. 15-25.
823. **ZABOLOTNAIA, L.** The story of the courtship of Catherine “the circassian”, the second wife of the prince Vasile Lupu. In: *Codrul Cosminului*, XVIII/1, Suceava, 2012, p. 43-50.
824. **ZABOLOTNAIA, L.** Women and power in the history of the Asan dynasty. In: *Tyragetia. Istorie. Muzeologie. Serie nouă. Volumul VI (XXI), nr. 2*, Chișinău, 2012, p. 53-62.
825. **ZABOLOTNAIA, L.** Destinul unei doamne în istoria Moldovei. Mituri și realități despre Ecaterina Cerchezoaica – a doua soție lui Vasile Lupu. In: *Tyragetia. Istorie. Muzeologie. Serie nouă, VII/2*, Chișinău, 2013, p. 97-110.
826. **ZABOLOTNAIA, L.** Noi direcții în știința istorică contemporană a Moldovei. Rezultate și perspective. In: *Tyragetia. Istorie. Muzeologie. Serie nouă, VIII/2*, Chișinău, 2014, p. 9-31.

827. **ZABOLOTNAIA, L.** *Dreptul la proprietate și la moștenire al femeilor din Moldova și țările vecine (secolele XIV-XVII)*. Studii și documente. Istoria la feminin. Chișinău, Editura: Cardidact, 2015. 316 p.
828. **ZABOLOTNAIA, L.** Viața privată a Mariei (Lupu) Radziwiłł oglindită în imagini de epocă. In: *Polska i Rumunia. Wspóne-obok-blisko*, Suceava, 2015, p. 23-37.
829. **ZABOLOTNAIA, L.** Unveiling the private life of the 18-th century. A divorce act of 1795. In: *Codrul Cosminului*, XXI, No. 1, Suceava, 2015, p. 143-148.
830. **ZABOLOTNAIA, L.** Enigmele, miturile și realitățile testamentului Mariei Radziwiłł. In: *Tyragetia*. Istorie. Muzeologie. Serie nouă, IX/2, 20015, p. 9-29.
831. **ZABOLOTNAIA, L.** The riddles, myths and facts concerning Maria (Lupu) Radziwiłł's last will and testament. In: *Journal ISTORIJA*, t. 97, nr. 1, Wilnius, 2015, p. 5–25.
832. **ZABOLOTNAIA, L.** Situația matrimonial-patrimonială a femeilor în spațiul românesc. Studiu comparativ (secolele XIV-XVII). In: *Suceava*. Anuarul Muzeului Bucovinei, XLII, Suceava, 2015, p. 69-83.
833. **ZABOLOTNAIA, L.** Kobiecte przedstawicielki rodu Mohyłów. Katarzyna Radziwiłł. Personajele feminine din neamul Movilă. Katarzyna Radziwiłł. In: *Historyczne i kulturowe aspekty relacji polsko-rumuńskich*, Suceava, 2016, p. 110-124.
834. **ZABOLOTNAIA, L.** Historia życia osobistego Marii (Lupu) Radziwiłł ukazana w obrazach epoki. In: *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska*. Sectio M – Balcaniensis et Carpathiensis. Volumul 2, 2017, p. 209-223.
835. **ZABOLOTNAIA, L.** Women's Power in Moldova (14th - 17th Centuries). Gender Studies. In: *Codrul Cosminului*, XXIII, No. 1, Iulie, Suceava, 2017, p. 7-30.
836. **ZABOLOTNAIA, L.** The First Testament of Maria Cantemir, from 1725. In: *Tyragetia*. Istorie și Muzeologie, Serie nouă. Volumul XI (XXVI), nr. 2. Chișinău, 2017, p. 51- 61.
837. **ZABOLOTNAIA, L.** The strength and weakness of Alexandra Osipovna Smirnova-Rosset (on the history of the origins of one of the women of the Pushkin era). In: *Tyragetia*. Istorie și Muzeologie, Serie nouă, Volumul XII (XXVII), nr. 2. Chișinău, 2018, p. 133-139.
838. **ZABOLOTNAIA, L.** *Moldavian Women in History. Destinies, politics, and love*. Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun, 2018. 295 p.
839. **ZABOLOTNAIA, L.** Testament of Moldavian Princess Maria (Lupu) Radziwiłł from 1659. In: *Tyragetia*. Istorie și Muzeologie, Serie nouă, XIII/2, Chișinău, 2019, p. 79-101.
840. **ZABOLOTNAIA, L.** Moldavian social elites in the history of Serbia. Pages from the history of the marriage of Natalia Keshko and Milan Obrenović. In: *Balcanica*

- Posnaniensia. Acta et studia*, XXVI, Poznań, 2019, Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, p. 131–153.
841. **ZABOLOTNAIA, L.** *Maria (Lupu) Radziwiłł. Viața privată în documente, scrisori și imagini. = Maria (Lupu) Radziwiłł. 's private life in documents, letters, and images.* Seria: Moldovencele în istoria Europei. Chișinău: Colecția Tyragetia, 2020. 247 p.
842. **ZABOLOTNAIA, L. IFTIMI, S.** Portretul Mariei (Lupu) Radziwiłł reflectat într-o lucrare a pictorului polonez Korneli Szlegiel (1851). In: *Tyragetia. Istorie și Muzeologie*, Serie nouă, X (XXV), Chișinău, 2016, p. 9-21.
843. **ZAGÓRSKA, S.** *Halszka z Ostroga. Między faktami a mitami.* Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006. 128 p.
844. **ZAHARIUC, P.** Familia și cariera lui Gheorghe vodă Ștefan. In: *Arhiva Genealogică*, II (VII), 1-2, 1995, Iași, p. 77-91.
845. **ZAHARIUC, P.** *Țara Moldovei în vremea lui Gheorghe Ștefan voievod (1653-1658).* Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2003. 609 p.
846. **ZAHARIUC, P.** Aspecte din viața necunoscută a Sultanei, fiica lui Mircea Ciobanul. În: *Revista de Istorie Socială*, VIII–IX (2003–2004), p. 69–81.
847. **ZAWISTOWICZ-KINTOPFA, K.** *Zawarcie małżeństwa przez kupno w polskich obrzędach weselnych ze szczególnem uwzględnieniem roli orszaku pana młodego.* Kraków, 1929.
848. **ZIELIŃSKA, T.** Rozważania nad kwestią wyposażania szlachcianek w wielkim księstwie Litewskim w XVIII stuleciu. In: *Kwartalnik Historyczny*, 1989, 96/1-2, pp. 72- 98.
849. **ZIELIŃSKA, T.** Radziwiłłowie herbu Trąby - dzieje rodu. In: *Radziwiłłowie herbu Trąby.* Warszawa: DiG, 1996, p. 3-43.
850. **ZIELIŃSKA, T.** *Poczet Polskich rodów arystokratycznych. Tablice genealogiczne.* Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1997. 592 p. + il.
851. **ŻOŁĄDŹ-STRZELCZYK D., JAMROŹEK W.** *Studia z dziejów edukacji kobiet na ziemiach polskich.* Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2001. 152 p .
852. **ZOTTA, S.** Familia regală a României și alți Auguști suverani și principii ai Europei descendenți din Basarabia. In: *Arhiva Genealogică*, Anul I, Nr. 1, ianuarie, 1912, p. 13-17.
853. **ZOTTA, S.** Principii României descendenții din Movilești. Doamna Elisaveta a lui Ieremia Movilă Voievod. Știri noi despre Movileștii. In: *Arhiva Genealogică*, (II), nr.3. Iași, 1913, p. 101-110.

854. АНГЕЛОВ, П. Болгаро-сербские политические отношения в годы правления царя Феодора Святослава и короля Милутина. In: *Etudes balkanique*, 1979, № 4, pp. 108-117.
855. АНДРЕЕВ, Й. Надписите при село Иваново, Русенско, и последните години от живота на цар Георги Тертер I. In: *Векове*, 1975, № 3, pp. 77-84.
856. АНДРЕЕВ, Й. Легендите за цар Иван Шишман-мит или действителност. In: *Величието на Търновград*. София, 1985. p. 165-175.
857. АНДРЕЕВ, Й. *Българските ханове и царе VII-XIV век. Историко-хронологически справочник*. София: Издателство "Петър Берон", 1988. 215 p.
858. АНДРЕЕВ, М., АНГЕЛОВ, Д. *История Болгарского государства и права*. Москва: Издательство иностранной литературы, 1962. 456 p.
859. АНДРЮЛИС, В. И. *Правовое регулирование семейных отношений по Литовскому Статуту 1588*, Автореферат кандидатской диссертации. Вильнюс, 1975. 46 p.
860. АРИНЬОН, Ж.П. Международные отношения Киевской Руси и крещение княгини Ольги. In: *Византийский временник*, Том 41, Москва, 1980, p. 110-117.
861. БАРДАХ, Ю., ЛЕСНОДАРСКИЙ, Б., ПИЕТРЧАК, М. *История государства и права Польши*. Москва: Юридическая литература, 1980. 559 p.
862. БЕССМЕРТНЫЙ, Ю.Л. К вопросу о положении женщины во франкской деревне IX в. In: *Средние века*, Выпуск 44. Москва, 1981, с. 97-117.
863. БЕССМЕРТНЫЙ, Ю.Л. Мир глазами знатной женщины IX в. In: *Художественный язык средневековья*. Москва, 1982, p. 83-107.
864. БЕССМЕРТНЫЙ, Ю.Л. К изучению матримониального поведения во Франции XII-XIII вв. In: *Одиссей*, Москва, 1989, с. 98-113.
865. БЕССМЕРТНЫЙ, Ю.А., ГУРЕВИЧ А. Я. Женщина и общество. In: *Средневековая Европа глазами современников*, Москва, 1994, с. 301-402.
866. ЂИРКОВИЋ, С. *Срби у средњем веку*. Београд: [Енциклопедија српске историографије](#), 1997. 271 p.
867. БЛОХИН, П.А. Как женщина может *genoz* стать своему мужу. In: *Адам & Ева*. Альманах гендерной истории, РАН. Институт всеобщей истории, № 6, Москва, 2003, с. 13-21.
868. БОБИЋ, М. Куће, породице и задруге. In: *Насеља и становништво области Бранковића 1455 годне*, Београд, 2001, p. 311-406.
869. БОЖИЛОВ, И. Бележки върху българската история през XIII в. In: *Българско средновековие*, София 1980, p. 78-81.

870. БОЖИЛОВ, И. Родословието на цар Иван Александър. In: *Исторически преглед*, София, 1981, № 3-4, р. 153-177.
871. БОЖИЛОВ, И. Родословието на цар Иван Александър. In: *Исторически преглед*, 1981, 3-4, р.153-177.
872. БОЖИЛОВ, И. Фамилията на Асеновци. Генеалогия и просопография. София: Издателство БАН, 1985. 435 р.
873. БОЖИЛОВ, И. Иван I Асен и Стефан Неман- Свети Симион: создатели на две фамилии- две династии. In: *Стефан Немани – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предане*. САНУ, Београд, 2000, р. 111-126.
874. БОЖИЛОВ, И. ГЮЗЕЛЕВ, В. *История на средновековна България VII-XIV век*. София: Издателство Анубис, 2006. 704 р.
875. БУСЛАЕВ, Ф. И. Идеальные женские характеры Древней Руси. In: *Исторические очерки русской народной словесности и искусства*, Санкт-Петербург, 1861, т. 2, р. 238-268.
876. ВАЛИКОНИТЕ, И. М. Двойной выкуп за женщину в Великом княжестве Литовском в первой половине XVI века. In: *Научные доклады. Высшие учебные заведения Литовской ССР, Серия История, Том. XVII (2), Вильнюс, 1977, р. 51-63.*
877. ВАЛИКОНИТЕ, И. М. Социально-экономическое и правовое положение женщин в Великом княжестве Литовском (конец XV- начала XVIв.) и его отражение в Первом Литовском Статуте. Автореферат на соискание степени кандидата исторических наук. Вильнюс, 1978. 46 р.
878. ВАЛИКОНИТЕ, И. I Литовский Статут – один из важнейших источников истории положения женщин в Великом Княжестве Литовском. In: *I Литовский Статут 1529 года*, Материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута, Вильнюс, 1982, р. 38-46.
879. ВАРДИМАН, Е. Женщина в древнем мире. Москва: Издательство Наука, 1990. 336 р.
880. ВАСИЛЕВА, А. Д. Българска държава при цар Иван Асень II. In: *България 681-1981*, София, 1981, р. 134-143.
881. ВЕЙС, Г. История цивилизации. Иллюстрированная энциклопедия. „Темные века” и средневековье IV-XIV вв. Том III. Москва: ЭКСМО-ПРЕСС, 1998. 754 р.
882. *Великие князья литовские (XIII-XVIII)*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006. 151 р.
883. ВЕНЕДИКОВ, Вж. Ив. Първият брак на Гавриил Радомир. In: *Сборник в памет на Ал. Бурмов*, София, 1973, с. 13-19.

884. ВЕСЕЛОВСКИЙ, А. Из истории развития личности: Женщина и старинные теории любви. In: *Беседа*, 1872, № 3, р. 245-299.
885. ВЛАДИМИРСКИЙ-БУДАНОВ, М.Ф. Обзор истории русского права. Санкт-Петербург: Издание книгопродавца Н. Я. Оглоблина, 1909. 699 р.
886. *Власть, этнос, семья: гендерные роли в XXI веке*. Москва: Институт этнологии и антропологии РАН им. Н.Н. Миклухо-Маклая, 2010. 411 р.
887. ГАЛБЕН, А. *Из истории феодального права XVIII-начала XIX*. Кишинев: Штиинцэ, 1988. 384 р.
888. ГОРБУНОВА, М.К. Положение женщин в средние века в Западной Европе. In: *Друг женщин*. 1883, № 2, р. 56-68; Idem, № 3, р. 80-96.
889. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы*. Том I, Феномен средневекового урбанизма. Москва: Наука, 1999. 390 р.
890. ГРЕКОВ, Б. Д. Б. А. Романов и его книга «Люди и нравы Древней Руси». In: *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинского дома) АН СССР*. Том XV, Москва, 1958.
891. ГРЕКОВ, Б. Д. Большая семья Русской правды и Полицкого статута. In: *Греков Б.Д., Избранные труды*. Том II. Москва: Госполитиздат, 1959.
892. ГРИЦЕНКО, З. А. Агиографические произведения о княгине Ольге. In: *Литература Древней Руси*, Москва, 1981, р. 29-35.
893. ГРУШЕВСКИЙ, М. *Исторія України-Руси, Роки 1650-1654*. Том IX, ч. 1, Киев: Наукова Думка, 1996,/880 р.
894. ДАНИЛОВА, Г. М. К вопросу о положении женщины в период генезиса феодализма: Сравнительный анализ славянских и германских „правд”. In: *Исследования по славяно-германским отношениям*. Сборник статей. Москва, 1971, р.11-23.
895. ДЕМЧЕНКО, Г. В. *Наказание по Литовскому статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.)*, Ч. 1.. (Б.м., 2004), 273 р.
896. ДЗЕРБИНА, Г. В. Тэндэнцыі Адраджэння ў сярэднявечным праве Беларусі. In: *Весці АН БССР*, Сер. Гр. навук, 1987, № 1, Мінск: “Наука и техника”, р. 23-30.
897. ДЗЕРБИНА, Г.В. In: Статут Вялікага Княства Літоўскага. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Навуковае выданне. Беларус. Сав. Энцыкл; Рэдкал.: І.П. Шамякін і інш.- Мінск.- 1989 “Апека.”- р. 458; “Вена.”- р. 468; “ Кроўныя”- р. 495; “Лета зупольныя” - р. 497; “Пасаг” - р. 513; “Родзічы” – р. 521; “Спадчына” – р. 527; . “Сямейнае права” – р. 535; “Удава” – р. 537.

898. ДЗЕРБИНА, Г.В. Некаторыя аспекты развіцця юрысдыкцыі царквы ў Вялікім Княстве Літоўскім. In: *Царква і культура Вялікага Княства Літоўскага і Беларусі XIII – XX стст.*, Матэрыялы міжнароднай навучнай канферэнцыі, Гродно: НПК “Пергамент”, 1992, р. 118-122.
899. ДЗЕРБИНА, Г.В. *Права і сям’я ў Беларусі эпохі Рэнесансу*. Мінск: “Тэхналогія”. Навуковае выданне, 1997. 175р.
900. ДЗЕРБИНА, Г.В. Крыніцы магдэбургскага права у Вялікім Княстве Літоўскім XVI ст. In: *Магдэбургскае права на Беларусі*. Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечана 500-годзю выдачы гораду Мінску граматы на магдэбургскае права. Мінск: Право и экономика, 1999, р. 14-21.
901. ДЗЕРБИНА, Г.В. Статуты Вялікага Княства Літоўскага і прававая культура Рэнесансу. In: *Беларусь у дыялогу цывілізацый*. Навук. збор. Рэдкал.: А. Мальдзіс і інш. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2002, р. 127-138.
902. ДЗЕРБИНА, Г.В. Брачно-сямейныя адношэнні і статус жанчын на беларускіх землях па заканадаўству XVI в. In: *Жанчыны на краю Еўропы*. Под ред. Е. Гаповой, Мінск: ЕГУ- 2003, р. 24-32.
903. ДОЛГОВ, В. В. *Быт и нравы Древней Руси. Миры повседневности XI – XIII в.* Москва: Эксмо, 2007. 510 р.
904. ДУЙЧЕВЪ, И. *Изъ старата българска книжнина, Книжови и исторически паметници отъ Второго Българско Царство*. София: Издательство Хемусъ, 1944. 232 р.
905. ЕВРЕЙНОВА, А. М. Краткий очерк прав женщин в семье. In: *Первый женский календарь на 1905 г.*, Санкт-Петербург, 1905, 482 р.
906. ЕФИМЕНКО, А. Я. Крестьянская женщина. In: *Дело*. Киев, 1873, № 2, р. 25-29.
907. ЕШЕВСКИЙ, С. В. Царствование Елизаветы Петровны. In: *Отечественные записки*, 1868, № 5, р. 7-58; № 6, р. 113-134; № 7, р. 161-182.
908. ЕШАНУ, А. И. *Школа и просвещение в Молдавии (XV-начало XVIII в)*. § 2. Женское образование, Кишинев: „Штиинца”, 1983. р. 66-77.
909. *Женская и гендерная история отечества: новые проблемы и перспективы*. Матэрыялы міжнароднай навучнай канферэнцыі 19 – 21 июня 2009 г. Петрозаводск-Москва: Институт этнологии. и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Том 1. 2009. 108 р.
910. *Женская история и современные гендерные роли: переосмысливая прошлое, задумываясь о будущем*. Том 1. Москва: РАН, 2010. 464 р.

911. Женская судьба России. Женщины в исторических судьбах России XI-XIX вв. In: *Знаменитые женщины России*, Москва, 2002, р. 241-256.
912. *Женское и мужское в традиционной и современной культуре: сохранение, фиксация, понимание*. Материалы XIII международной научной конференции РАИЖИ и ИЭА РАН. В 2-х частях. Отв. ред. Н.Л. Пушкарева, сост. А.И. Громова. Москва: ИЭА РАН, 2020, Ч. 1., 439 р.; Ч. 2., 361 р.
913. ЗАБЕЛИН, И. Е. *Домашний быт русских цариц в XVI-XVII вв.* Том. 2. Москва: Типография Грачева и Ко, 1872. 680 р.
914. ЗАБЕЛИН, И. Е. Женщина по понятиям старинных книжников. In: *Опыты изучения русских древностей и истории*. Москва Типография Грачева и Ко, 1872-1873. 569 р.
915. ЗИДЕР, Р. *Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – XX вв.)*. Перевод с немецкого Л.А. Овчинцевой, научный редактор М.Ю. Брандт. Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1997. 301 р.
916. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** *Известная и не известная история жизни дочерей Дмитрия Кантемира. Мария Кантемир и Екатерина-Смарагда Голицына. (Сборник статей, документов и иллюстраций). = The known and unknown life story of the daughters of Dimitrie Cantemir: Maria Cantemir and Ekaterina-Smaragda Golitsyna: (Collection of articles, documents and illustrations)*. Seria: Istoria feminină. Editura: Cartdidact, Chişinău, 2020. 648 р.
917. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** *История жизни Марии Кантемир в письмах и документах*. Серия: Женская история. Издано при поддержке Национальной комиссии Республики Молдова по делам ЮНЕСКО., Кишинэу: Lexon Prim, 2018. 272 с.
918. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** Новые документальные открытия в архивах Санкт-Петербурга. Второе духовное завещание Марии Кантемир от 1757 года и ее духовное письмо. In: *Codrul Cosminului*, XXII, No. 1. Iulie 2016, Suceava, р. 19-40.
919. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** Новые документальные свидетельства из биографии Марии Кантемир. Первое духовное завещание от 1725 года. In: *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*. Выпуск 57. Москва, 2016, р. 309-317.
920. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** Роль женского фактора в истории становления господствующих династий средневековой сербии. In: *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*. Москва. 2014. Выпуск 47. р. 311-322.
921. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** Имели ли женщины право на развод в XV-XVII вв.? In: *Социальная история. Семья в раннее новое время. Ежегодник*, Центр социальной

- истории Института всеобщей истории РАН Междисциплинарный центр изучения истории, экономики и общества. Центр экономической истории Исторического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова, Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Институт российской истории РАН, Санкт-Петербург: АЛЕТЕЙЯ, 2009, р. 9-23.
922. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** Имущественные и наследственные отношения в европейском праве XVIII века (на примере взаимоотношений Екатерины Дмитриевны Голицыной с семьей Кантемир). In: *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*, Санкт-Петербург, 2019, № 2 (82), р. 27-41.
923. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** Новые документальные сведения о завещании Марии (Лупу) Радзивилл. In: *Наукові записки Національного університету „Острозька Академія”*. Серія „Гендерні дослідження”, Випуск III, Острог, 2017, р. 44 – 51.
924. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** Конструирование женской субъективности в частной переписке: письма Марии Кантемир к брату Антиоху (первая половина 18 века). In: *Адам&Ева. Альманах гендерной истории*. Вып. 25, Москва, ИВИ РАН, 2017, р. 170-189.
925. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** Екатерина Черкешенка – жена господаря Василия Лупу. Судьба одной женщины в истории Молдовы. In: *Кавказология / Caucasology*. Электронный журнал, Кабардино-Балкарский государственный университет им. «Х.М. Бербекова», 2017, №1, с. 220-237.
926. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** Имущественно-правовое положение литовок в средние века и новое время. Литовско-белорусская историография. In: *Наукові записки Національного університету „Острозька Академія”*. Серія „Гендерні дослідження”, Випуск II, Острог, 2016, р. 41- 48.
927. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** История женщин и новая социальная история в современной исторической науке Молдовы. In: *Наукові записки Національного університету „Острозька Академія”*. Серія „Гендерні дослідження”, Випуск I, Острог, 2015, р. 78-85.
928. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** Наследственное право молдавских женщин (XIV-XVII вв). Компаративное исследование (The Law of succession concerning Moldavian women in the 14th-17th centuries: A Comparativestudy). In: *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia*, XX, Poznań, 2013, Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, р. 65-84.

929. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** Образ молдавской женщины средневековья и раннего нового времени глазами очевидцев. In: *Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ*, Москва, 2012, №4, p. 38-48
930. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** Женещина и власть в истории господствующих династий средневековой Сербии (Неманичей и Хребеляновичей). In: *Balkanica Posnaniensia, Acta et studia. Stereotypy Balkańskie*, Księga jubileuszowa Profesor Ilony Czamańskiej, Redakcja Jędrzej Paszkiewicz, Zdisław Pentek. Poznań: Instytut Historii UAM, 2011, p. 86-98.
931. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** Анна Тумаркин - первая женщина доктор философии в Европе. Не известные страницы жизни. In: *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia*, XVI, Ludzie i idee ponad granicami, Pod red. I. Czamańskiej i W. Szulca, Poznań, 2009, p. 139-146.
932. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** Неизвестные письма о межличностных отношениях Марии Кантемир и Екатерины-Смарагды Голицыной. In: *Женское и мужское в традиционной и современной культуре: сохранение, фиксация, понимание*. Материалы XIII международной научной конференции Российской ассоциации исследователей женской истории и Института этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Российский национальный комитет Международной федерации исследователей женской истории. Том 2, Москва-Казань, 2020, p. 263-268.
933. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** Роль брачной дипломатии в молдо-польских отношениях. In: *Женщины и мужчины в миграционных процессах прошлого и настоящего*. Материалы XII международной научной конференции Российской ассоциации исследователей женской истории и Института этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН, 10–13 октября 2019 года, Калининград. Том 2, Москва-Калининград, 2019, p. 3-6.
934. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** Страницы из личной жизни Марии Кантемир. История одного письма. In: *Частное и общественное в повседневной жизни населения России: История и современность*, Том 2, Материалы международной конференции, 15-17 марта 2018 г., Санкт-Петербург, 2018, p. 337-443.
935. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** Мужчины и женщины в городской среде Молдовы глазами иностранцев (XVII–XVIII вв.). In: *Горожанки и горожане в политических, экономических и культурных процессах российской урбанизации XIV–XXI веков*. Материалы Одиннадцатой международной научной конференции

- Российской ассоциации исследователей женской истории и Института этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН, 4–7 октября 2018 года, Нижний Новгород. Том 2. Москва-Нижний Новгород, 2018, р. 266-269.
936. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** Сила и слабость А. О. Смирновой-Россет (литературная биография одной из женщин пушкинской эпохи как отражение ломки стереотипов). In: *Сила слабых: гендерные аспекты взаимопомощи и лидерства в прошлом и настоящем*. Материалы Десятой международной научной конференции Российской ассоциации исследователей женской истории и Института этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Министерство науки Российской Федерации, Северный Арктический федеральный университет имени М.В. Ломоносова, 7–10 сентября 2017 года, Volumul III, Москва – Архангельск, 2017, р. 100-105.
937. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** Казус из истории отношений дочери с отцом. На примере семьи Кантемир (первая половина XVII века). In: *Материнство и отцовство сквозь призму времени и культур*. Материалы IX международной научной конференции Российской ассоциации исследователей женской истории Института этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, 13–16 октября 2016 года. Volumul II, Москва – Смоленск, 2016, р. 110-124.
938. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** Женщина и деньги, или скрытая власть денег. Сфера семейно-имущественных отношений в средневековом обществе. In: *Материальный фактор и предпринимательство в повседневной жизни населения России: история и современность*. Материалы международной научной конференции, 17–19 марта 2016 г., Санкт-Петербург, 2016, с. 340.346.
939. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** О становлении системы судопроизводства в Молдове и защите прав женщин в сфере брачных отношений. In: *Государство и право: эволюция, современное состояние, перспективы развития*. Материалы международной научно-теоретической конференции. Санкт-Петербург, 28 апреля 2016 г. / под ред. Н. С. Нижник. В 2-х томах. Т. I. СПб.: Издательство СПб университета МВД России, 2016, р. 96-100.
940. **ЗАБОЛОТНАЯ, Л.** Образ мужчины и женщины в средневековой Молдове глазами современников (XVI–XVII вв.). In: *XI Конгресс антропологов и этнологов России*. Сборник материалов, Екатеринбург, 2–5 июля 2015 г., Москва – Екатеринбург, 2015, р. 373-374.

941. ЗЛАТАРСКИ, В. *История на българската държава през средните векове*. Том. 3. София: Наука и изкуство, 1972. 575 р.
942. ИВАНОВ, Й. *Богомилски книги и легенди*. София: Наука и изкуств, 1980. 414 р.
943. ИВАНОВ, К.А. *Многоликое средневековье*. 2- издание. Москва: Алетейя, 2001. 338 р.
944. ИВАНИШЕВ, Н. *Древнее право чеховъ (Právo Země Českě (1347))*. Под редакцией профессора А. В. Романовича-Славатинского и библиотекаря К. А. Царевского. Киев, 1876. 56 р.
945. *История государства и права. Древний мир и средние века*. Том 1, Москва: Зерцало-М, 2002. 352 р.
946. *История государства и права зарубежных стран*. Том 1-2. Н.А. Крашенникова, О.Л. Лысенко, В.А. Савелье и др. 3-е издание. Москва: История государства и права зарубежных стран, 2019-2020. 710 р.+ 720 р.
947. *История женщин на Западе*. В 5-ти томах. Том. 1: От древних богинь до христианских святых, Под общ. Ред. Ж.Дюби, М.Перро, Ред. П.Шмитт Пантель. Пер. с англ. Санкт-Петербург: Алетейя, 2005. 600 р.
948. *История женщин на Западе*. В 5-ти томах. Т. 3: Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения. Под общ. ред. Ж. Дюби, М. Перро. Пер. с англ. Санкт-Петербург: Алетейя, 2008. 560 р.
949. *История женщин на Западе*. В 5-ти томах. Т. 2: Молчание Средних веков. Под общ.ред. Ж. Дюби, М. Перро. Пер. с англ. Санкт-Петербург: Алетейя, 2009. 512 р.
950. *История на България*, Т.3. София, 1982, р. 289-299.
951. *Историја Српског Народа. Доба борби за очување и обнову државе (1371-1537)*, Друго издање. Београд: Друга књига, 1994. 592 р.
952. КАРПАВИЧЕНЕ, Й. Стремясь к идеалу: представление женских добродетелей в панегирической литературе Великого Княжества Литовского второй половины XVI – первой половины XVII. вв. In: *Український історичний збірник*, 2003, вип. 5, р. 93–107.
953. КАРПАВИЧЕНЕ, Й. Inter sacrum et profanum: религиозность женщин в панегирической литературе Великого Княжества Литовского в XVI – XVII веках. In: *Український історичний збірник*, Київ, 2005, вип. 8, р. 120-139.
954. КАРАМЗИН, Н. М. *Марфа Посадница или покорение Новгорода*. Санкт-Петербург, 1808, 390 р.
955. КАШАНИН, М. *Српска књижевност у средњем веку*. Београд: Просвета, 1975. 372 р.

956. КОВАЛЬЧЕНКО, А. И. К истории великорусского свадебного обряда. In: *Советская Этнография*, Москва, 1957, № 1, p. 57-71.
957. КОСМАЧ, В. А. *История государства и права зарубежных стран. Цивилизации средневековья и раннего Нового времени (V- середина XVII вв.)*. Кишинев: Парагон, 2005. 551 p.
958. КОСТОМАРОВ, Н. М. *Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях*. Санкт-Петербург: Типографии Карла Вульфа, 1887. 214 p.
959. КУЕВ, К. Образът на Иван Александър в средновековната поезия. In: *Българско средновековие*, София, 1980, p. 256-259.
960. ЛАЗУТКА, С., ВАЛИКОНИТЕ, И. М. Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по Первому Литовскому Статуту. In: *Научные доклады. Высшие учебные заведения Литовской ССР, Серия История, Том. XVI, Вильнюс*, 1976, p. 74-106.
961. ЛАЗУТКА, С., ВАЛИКОНИТЕ, И. М., ГУДАВИЧЮС, Э. *Первый Литовский Статут (1529) = Pirmasis Lietuvos statutas (1529 m.)*. Академический текст. Вильнюс: Издательство Марги Раштай, 2004. 521 p.
962. ЛИТАВРИН, Г.Г. Состав посольства Ольги в Константинополь и „дары” императора. In: *Византийские очерки*, Москва, 1982, p. 169-173.
963. ЛУКШАЙТЕ, И.К. Об обычае двойного выкупа за женщину по литовскому праву. In: *Советская этнография*, 1968, № 2, p. 114-120.
964. МАВРОДИН, В.В. *Древняя Русь. Происхождение русского народа и образование Киевского государства*. Москва: ОГИЗ. Госполитиздат, 1946. 311 p.
965. МАКУШЕВ, В. *Историјски споменици Јужних Словена и околних народа*. Књига II. Београд, 1882. 216 p.
966. МАРРЕЗЕ, М. Л. *Бабье царство: Дворянки и владение имуществом в России (1700-1861)*. Москва: Новое литературное обозрение, 2009. 370 p. (Michelle Lamarche Marrese, *A Woman's Kingdom: noblewomen and the control of property in Russia, 1700-1861*, Ithaca London: Cornell University Press, 2002).
967. МЕЛЬНИКОВ, Е.В. О языке и графике подписи Анны Ярославны. In: *Славянское языкознание*, Сборник статей, Москва, 1959, p. 113-119.
968. МИХНЕВИЧ, В.О. Женское правление и его противники. In: *Исторический вестник*, № 2, Москва, 1882, p. 261-271.
969. МИХНЕВИЧ, В.О. *Русская женщины XVIII столетия. Исторические этюды*. Киев-Харьков: Южнорусское книгоиздательство Ф. А. Иогансон, 1895. 403 p.

970. МИХАЛЬЧИЋ, Р. *Крај Српског царства*. Београд, 1975. 205 р.
971. МОРДОВЦЕВ, Д.Л. *Русские женщины нового времени*. В 3-х томах. Санкт-Петербург: Издательство К.Н. Плотников, 1874. 340 р.
972. МОРДОВЦЕВ, Д.Л. *Русские исторические женщины: Популярныe рассказы из русской истории*. 3 том. Санкт-Петербург: Издательство К.Н. Плотников, 1874. 335 р.
973. МУТАФЧИЕВ, П. *История на българский народ*. София: Година, 1986. 344 р.
974. МУХИНА, З.З. *Русская крестьянка в пореформенный период (вторая половина XIX — начало XX века)*. Москва: Дмитрий Буланин, 2018. 736 р.
975. НИКОВ, П. Татаро-българските отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца. In: *Годишник на Софийския университет*, ФИФ, 15-16, София, 1921, р. 1-95.
976. НИЛЕВИЋ, Б. *Српска Православна Црква у босни и Херцеговини до обнове пећке патријаршије 1557 године*. Сарајево: Веселин Маслеша, 1990. 261 р.
977. ОСТРОГОРСКИЙ, Г. Византия и киевская княгиня Ольга. In: *To Honor Roman Jakobson*, Hague-Paris, Volumul II, р. 1465-1469.
978. ПАХИМЕР, Г. Извори за българската история. In: *Fontes Historiae Bulgaricae*, XXII, Съставили и редактирали Михаил Войнов, Василка Тъпкова-Заимова, Любомир Йончев. Издательство на Българската Академия на Науките, София, 1980, р. 149-217.
979. ПЛАТОНОВ, И. Браки и многоженство в Древней Руси. In: *Сын Отечества*, Москва, 1831, № 15, р. 89-95.
980. *Право в средновековом мире*. Сборник статей, Ред. И.И. Варьяш, Г.А. Попова, Москва: ИВИ РАН, 2007. 278 р.
981. *Правовое положение женщин в России: вчера, сегодня, завтра*. Материалы международной конференции Санкт-Петербург, 21-23 марта, 2008 года. Санкт-Петербург: Алетейя, 2008. 163 р.
982. *Приватни живот у српским земљама средњег века*. Београд: Сlio, 2004. 657 р.
983. ПОПРУЖЕНКО, М.Г. Синодик царя Борила, VIII, §118. In: *Болгарски старини*, София, 1928, р. 82-89.
984. ПТАШИЦКИЙ, С. *К истории литовского права после третьего литовского статута*. Санкт-Петербург: Типография С.А.Корнатовского, 1893. 106 р.
985. ПТАШИЦКИЙ, С. *Западно-русские переводы хроник Бельского и Стрыковского*. Библиографическая заметка, Б/И.

986. ПУРКОВИЋ, МИОДРАГ АЛ. *Српски патриарси. Средњега века*. Диселдорф: Издање Српска православна епархија западноевропска, 1976. 184 р.
987. ПУСТАВАЯ, Ю. С. Правовы статус жанчын у Статутах Вялікага княства Літоўскага. In: *Труды молодых специалистов Полоцкого государственного университета*. Вып. 40, Новополоцк, 2010, р. 3–4.
988. ПУСТАВАЯ, Ю. С. Эвалюцыя шлюбна-сямейнага права ў Статутах Вялікага княства Літоўскага In: *Труды молодых специалистов Полоцкого государственного университета*, Вып. 40, Новополоцк, 2010, р. 5-7.
989. ПУШКАРЕВА, Н.Л. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы в системе исторических наук. In: *Женщина. Гендер. Культура*. Москва, 1999, р. 16-21.
990. ПУШКАРЕВА, Н.Л. Женская история, гендерная история: сходства, отличия, перспективы. In: *Социальная история. Женская и гендерная история*. Ежегодник, РОССПЭН, Москва, 2003, р. 9-45
991. ПУШКАРЕВА, Н.Л. *Гендерная теория и историческое знание*. Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. р. 496.
992. ПУШКАРЕВА, Н.Л. Имущественные права женщин России в XVIII – начале XIX в. In: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2008, nr. 1 (73), р. 47-55.
993. ПУШКАРЕВА, Н.Л. Антропология повседневной жизни и этнографическое изучение бытовой культуры. In: *Этнографическое обозрение*, Nr. 1, Москва, 2018, р. 83-86.
994. ПУШКАРЕВА, Н.Л. “Сила слабых”: мощь объединенности и взаимоподдержки мужчин и женщин в культурах мира. In: *Женщина в российском обществе*, Москва, 2018, р. 12-20.
995. ПУШКАРЕВА, Н.Л. Особенности памяти о женском социальном прошлом и труд историка. In: *Вестник РУДН*, Nr. 2, Москва, 2019, р. 206-213.
996. П’эр Шевальэ. *Історія війни козаків против Польщі*. Переклад з французького видання 1663 року. Київ: Томіріс, 1960. 224 р.
997. РАБИНОВИЧ, М. Г. *Очерки этнографии русского феодального города. Горожане, их общественный и домашний быт*. Москва: РАН, 1978. 327 р.
998. РАБИНОВИЧ, М. Г. *Очерки материальной культуры русского феодального города*. Москва: РАН, 1988. 312 р.

999. РАЙНХАРД, Зидер. *Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII-XX вв.)* Перевод с немецкого Л.А Овчиникова. Научный редактор М.Ю. Брандт. Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1997. 301 р.
1000. РАТЧАЙЛД Р., ПУШКАРЕВА, Н. Л. Непослушные женщины и русские революции 1917 года. In: *Женщина в российском обществе*, № 2, 2017, Москва р. 35-44.
1001. РЕПИНА, Л.П. *Женщины и мужчины в истории: новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия.* Москва: РОССПЭН, 2002. 352 р.
1002. РЕПИНА, Л.П., ЗВЕРЕВА, В.В., ПАРАМОНОВА, М.Ю. *История исторического знания.* 3-е издание. Москва: Издательство: Просвещение/Дрофа, 2008, 288 р.
1003. РЕПИНА, Л.П. *Новая историческая наука и социальная история.* 2-е изд. Москва: ЛКИ, 2009. 320 р.
1004. РЕПИНА, Л. П. *Историческая наука на рубеже XX—XXI вв.: социальные теории и историографическая практика.* Москва: Кругъ, 2011. 552 р.
1005. РЕПИНА, Л.П., ЗВЕРЕВА, В.В., ПАРАМОНОВА, М.Ю. Что такое гендерная история. In: *История исторического знания.* Москва: ДРОФА, 2004, р. 254-262.
1006. РЕПИНА, Л.П., СУПРИЯНОВИЧ А. Г. *Хрестоматия по гендерной истории. Западноевропейское средневековье.* Т. I-III. Москва: ИВИ РАН, 2006. 406 р.
1007. *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле.* Друго знатно до пуњено и проширено издање. Београд, 1991. 96 р.
1008. РОЗАНОВ, В. В. *Семейный вопрос в России.* Том I-II. Собрание сочинений под общей редакцией А.Н. Николюкина. Москва, 2004. 828 р.
1009. РОМАНОВ, Б. А. *Люди и нравы Древней Руси.* Москва: Издательство Наука, 1966, 242 р.
1010. СЕМЕНОВА, Л. Н. *Очерки истории быта и культурной жизни России.* Первая половина XVIII. Ленинград: Наука, 1982. 279 р.
1011. СЕРЯКОВ, М. Л. *Любовь и власть в русской истории.* Москва - Санкт - Петербург, 2002. 320 р.
1012. СКИТСКИЙ, И. И. Невенуемые вдовы по Лиовскому Статуту и по толкованию Сената (опыт комментария 4, 5, 6 и 7 п. 1157 ст.1 ч. X т.). In: *Журнал Министерства юстиции*, Москва, 1907, № 7, р. 19-64; № 8, р. 141-187.
1013. СМИРНОВ, Я. И. Рисунки Киева 1651 года по клопиям их конца XVIII века. In: *Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе.* Том 2. Москва, 1908, р. 197- 512.

1014. СОВЕТОВ, П. *Исследования по истории феодализма в Молдове*. Кишинев, Издательство: Штиинца, 1972. р. 288.
1015. СОВЕТОВ, П. Преступление и наказание (Очерки истории обычного права и законодательства средневековой Молдавии), *Studiu monografic*. In: *Stratum plus*, №.6, 2001-2002. Санкт – Петербург – Кишинев – Одесса – Бухарест, р. 26-152.
1016. СОФРОНЕНКО, К.А. *Соборное Уложение 1649 года- кодекс русского феодального права*. Москва: Наука, 1958. 138 р.
1017. СОБЧУК, В. З історії титулованої української аристократії пізнього середньовіччя. Становлення роду Збараських та його володинь на Волині. In: *Молода Нація альманах*, № 1, Острог, 2000, р. 228-245.
1018. СПАСОВИЧ, В.Д. Об отношениях супругов по имуществу по древнему польскому праву. Сочинения. т. 3. Санкт-Петербург, 1890, р. 147-160.
1019. СПРЕМИЋ, М. *Деспот Ђурађ Бранковић и њего доба*. 2 ed. Београд: СЛЮ Глас Српски, 1999. 235 р.
1020. *Српска православна црква (1219-1969). Споменица о 750 – годишњици аутокефалности*. Београд: Издање Српске Православне Цркве, 1969. 392 р.
1021. Српске посланице шеснаестог века, Приредио Ђорђе Триуфановић. Крушевац: Издавач „Багдала”, 1988. 521 р.
1022. *Стари српски родослови и летописи. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*. Прво оделjenje. Споменици на српском езику, књига XVI. Средио их Љуб Стојановић, СР. Карловци, 1927. 382 р.
1023. Статуты Вяликага Княства. In: *Країна Беларусь. Вялікае Княства Літоўскае : ілюстрав. гісторыя / тэкст У. Арлова; маст. З. Герасімовіч, Bratislava, 2013, р 209–213.*
1024. *Судьбы и образы женщин средневековья: De mulieribus illustribus*. Ответственный секретарь И.И. Варьяш, Санкт -Петербург, 2001. 235 р.
1025. ТАБАКОВ, С. Бележки за Югоисточна България през епохата на Тертеровци. In: *Списание на Българската Академия на Науките*, LXX, София, 1909, р.23-39.
1026. ТАЎСТАЛЕС, А. *Права сямейнае наводле Літоўскіх Статутаў: нарыс да гісторыі старажыт. беларус.-літ. грамадзян*. Права. Минск: АНБ, 1930. 32 р.
1027. ТОМИН, С. Личности средњег века – царица Мара Бранковић. In: *Настава и историја*, број 3, година II, нова серија. Нови Сад, 2004, р. 7-17.
1028. ТОМИН, С. Епистолярна књижевност и жене у српској средњовековној култури. Презентација радова на међународном пројекту Жанрови српске књижевности –

- порекло и поетика облика, Филозофски факултет Нови Сад, Србија, Нови Сад, децембар 2004. In: *Жанрови српске књижевности. Порекло и поетика облика*, Зборник, број 2. Нови Сад, 2005, р. 89-99.
1029. ТОМИН, С. Реконструкција свакодневног живота (Приватни живот у српским земљама средњег века, приредиле Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић, Београд 2004). In: *Летопис Матице српске*, Нови Сад, 2005, р. 1250-1257.
1030. ТОМИН, С. Књигољубиве жене српског средњег века. Прилог познавању. In: *Паусиеви четенија*. Међународна славистична конференција. Литературознание. Фолклор, Пловдив, Научни трудове, том 44, сб. Б, Пловдив, 2006, р. 91-106.
1031. ТОМИН, С. О једном мотиву косовске легенде (Јелка Ређеп, Бистру воду замутиле. Свађа Лазаревих кћери, "Пешић и синови", Београд 2006). In: *Летопис Матице српске*, год. 182, књ. 478, св. 6, децембар, Нови Сад, 2006, р. 1225-1229.
1032. ТОМИН, С. *Књигољубиве жене српског средњег века*. Уредник Бора Бабић, рецензенти проф. др Јелка Ређеп и проф. др Љиљана Пешикан Љуштановић. Нови Сад: Академска књига, 2007. 197 р.
1033. ТОМИН, С. *Владика Максим Бранковић. Уредник Душан Вујичић*. Рецензенти проф. др Миљивој Ненин и проф. др Јелка Ређеп Платонеум. Нови Сад: Академска књига, 2007. 336 р.
1034. ТОМИН, С. Женски ликови у Доментијановом Житију светог Саве. In: *Митолошки зборник*, 18, Центар за митолошке студије Србије, Рача-Београд, 2008, р. 81-92.
1035. ТОМИН, С. Сексуалност и друштво као славистичка тема (Ив Левин, Сексуалност и друштво код православних Словена од X до XVIII века). In: *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 56, св. 3, Нови Сад, 2008, р. 710-714.
1036. ТОМИН, С. Мотив оклеветаног младића. Прилог представљању зле жене у књижевности. In: *Међународни научни скуп Бањалучки новембарски сусрети*. Наука, култура и идеологија. Филозофски факултет у Бањалуци. Књига 9. Том I. Бањалука, 2009, р. 107-116.
1037. ТОМИН, С. *Деспотица и монахиња Ангелина Бранковић – света мајка Ангелина*. Нови Сад: Платонеум, 2009. 32 р.
1038. ТОМИН, С. *Мужаствене жене српског средњег века*. Уредник Бора Бабић, рецензенти проф. др Јелка Ређеп и проф. др Љиљана Пешикан Љуштановић. Нови Сад: Академска књига, 2011. 260 р.
1039. ТОШИЋ, Ђ. Живот у средњовјековном селу требињског краја. In: *Српско село*. Могућности и даљи правци истраживања. Београд, 2003, р. 19–29.

1040. ТОШИЋ, Ђ. Земљорадња у средњовековној жупи Требиње. In: *Годишњак Друштва историћара Босне и Херцеговине*, Год XL–XLI. Сарајево, 1990, р. 2–58.
1041. ТРИФОНОВ, Ј. Деспот Иван Александър и положението на Българија след Велбуждската битка. In: *Списание на Българска Академијана Науките*, 1930, 43, № 21, р. 61-90.
1042. ФЕРЈАНЧИЋ, Б. *Деспотији у Византији и јужнословенским земљама*. Београд: Академска књига, 1960. 238 р.
1043. ФРОЯНОВ, И. Я. Семья и вервь Киевской Руси. In: *Советская этнография*. № 3. Москва, 1972, 90-97 р.
1044. ФОМЕНКО, А.К., ФОМЕНКО, И.А. *Отношение христианства к женщине, семье, детям*. Киев, 1983. 48 р.
1045. ХАРЛАМОВ, И. Женщины в русской семье. In: *Русское богатство*, № 3, 1880, р. 59-107; №. 4, р. 57-111;
1046. *Хрестоматия всеобщей истории государства и права*, Редакция К.И. Батыр, Е.В. Поликарпов. Москва: Юристъ, 2003. 601 р.
1047. ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. *Българија при Асеневици*. Софија: Издателство Народна просвета, 1978. 403 р.
1048. ЦАТУРОВА, М.К. *Русское семейное право XVI-XVIII вв.* Москва: Юридическая литература, 1991. 112 р.
1049. ЧЕРНОВА, Л.П. Купеческая элита Лондона. Повседневная жизнь и нравы (XIV-XVI вв.). In: *Междисциплинарные подходы к изучению прошлого*, Под редакцией Л.П. Репиной. Москва, 2003, р. 13-26.
1050. ШАШКОВ, С.С. *Исторические судьбы женщины, Детоубийство и проституция*. Санкт-Петербург: О.Н. Попова, 1871. 319 р.
1051. ШАШКОВ, С.С. *История русской женщины*. Санкт-Петербург: Типография А. С. Суворина, 1879. 352 р.
1052. ШУЛЬГИН, В.Я. *О состоянии женщины в России до Петра Великого*. Киев, Типография: И. Вальнера, 1850. 106 р.
1053. ЩАПОВ, А.П. *Влияние общественного миросозерцания на социальное положение женщины в России*. In: Щапов А.П. Сочинения, Т.2. Санкт-Петербург, 1906. р. 55-101 (213 р).
1054. ЩАПОВ, Я.Н. Брак и семья в Древней Руси. In: *Вопросы истории*, № 10, Москва, 1970, р. 216-219.

1055. *Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв.* Ленинград: Издательство «Искусство», 1981. 256 р.
1056. ЮШКОВ, С.В. *Общественно-политический строй и право Киевского государства.* Москва: Госюриздат, 1949. 543 р.
1057. ЯКОВЕНКО, Н.М. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь и Центральна Україна).* Київ: Критика, 1993. 469 р.
1058. ЯКОВЕНКО, Н.М. *Паралельний Світ, Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. Критика.* Київ: Критика, 2002. 416 р.

Declarația privind asumarea răspunderii

Subsemnata, Lilia Zabolotnaia, declar pe răspundere personală că materialele prezentate în teza de doctorat sunt rezultatul propriilor cercetări și realizări științifice. Conștientizez că, în caz contrar, urmează să suport consecințele în conformitate cu legislația în vigoare.

Numele, prenumele Zabolotnaia Lilia

Semnătura

Data 29.10.2021

CURRICULUM VITAE

Numele și prenumele: Lilia Zabolotnaia

Data și locul nașterii: 5 iulie 1961, Ocnîța, Moldova

Cetățenia: Republica Moldova

E-mail: lilizab61@gmail.com; lilia_zabolotnaia2000@yahoo.com

Locul de muncă: Muzeul Național de Istorie a Moldovei.

Adresă serviciu: 31 August 1989, nr. 121a, MD 2012, Chișinău, Moldova.

E-mail serviciu: office@nationalmuseum.md

Studii:

- Facultatea de Istorie, Universitatea de Stat din Moldova (1979-1984).
- 1984-1989 – doctorat la Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei.
- 1998 – susținerea tezei de doctor în științe istorice cu tema: „*Formarea și stabilirea pieței orășenești în Moldova la sfr. sec. al XVI-lea-încep. sec. al XVIII-lea*”.
- 2021 – postdoctorat la Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”.

Titluri științifice: doctor în științe istorice, cercetător conferențiar.

Activitatea științifică și didactică:

- 2015- prezent – Muzeul Național de Istorie a Moldovei.
- 1989-2015 – Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei (2006-2010 Institutul de Istorie, Stat și Drept al Academiei de Științe a Moldovei).
- 1992-2000; 2006-2007 – Universitatea de Stat, Facultatea de Istorie.
- 1995-1996 – Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”.
- 2000 – Universitatea Liberă Internațională din Moldova.
- 2000-2004 – Institutul Relații Internaționale „PERSPECTIVA”.
- 2004-2005 – Academia de Administrare Publică pe lângă Președintele Republicii Moldova.
- 2004-2018 – Institutul de Istorie, Institutul Europei de Est, Universitatea din Poznani „Adam Mickiewicz”, Polonia;

Competențe profesionale:

- factorul feminin în Evul Mediu și epoca modernă (XIV-XVIII);
- mentalitățile și viața cotidiană în mediul urban în epoca medievală;
- raporturile moldo-polone în epoca medievală și modernă (XIV-XVIII);
- situația etno-confesională în Europa medievală și modernă (XIV-înc.sec.XX);
- istoria Europei Centrale, de Est și Sud-Est (VII – încep. sec. XXI).

Stagiari științifice:

1. Mai-iulie 1992 - Universitatea Catolică din Louvaen, Belgia;
2. Mai 2003 - Fundația interculturală „Est-Est” („Soros”- Universitatea din Praga), Cehia;
3. Septembrie-octombrie 2004 - Comisia de Balcanistică a Academiei de Științe din Polonia, Institutul de Istorie, Universitatea din Poznani „Adam Mickiewicz”, Polonia;
4. Februarie-martie 2006 - Bursa „Krolewa Jadwiga”,Universitatea Jagiellon din Krakow, Polonia;
5. Septembrie - octombrie 2007 – Bursa «Kasa Mianowskiego», Universitatea din Poznani „Adam Mickiewicz”, Polonia;

6. Aprilie-iunie 2009 - Bursa «Kasa Mianowskiego», Universitatea din Poznani „Adam Mickiewicz”, Polonia;
7. Martie-aprilie 2011 - Institutul de Istorie, Institutul Europei de Est, Universitatea din Poznani „Adam Mickiewicz”, Polonia;
8. 2015, 2016, 2017, 2018, 2019 - stagii de cercetare și documentare în arhivele din Polonia, Lituania, Belarus, Federația Rusă, România.

Conferințe științifice internaționale: peste 80 (participări). 14 conferințe internaționale – coordonator și editor al materialelor conferințelor științifice.

Publicații: 10 monografii și cursuri universitare, 14 ediții – coordonator științific, peste 140 de articole științifice (89 peste hotare): USA, Marea Britanie, Polonia, Lituania, Federația Rusă, România, Ukraine, Belarus, Armenia, Kazakhstan.

Participări în proiecte internaționale:

1. Proiectul instituțional: *Patrimoniul muzeal și memoria istorică: cercetare, interpretare, prezentare (2020-2023)*. Cifrul proiectului: 20.80009.0807.43. **Muzeul Național de Istorie a Moldovei**. Director.
2. Proiectul instituțional: *Rolul patrimoniului muzeal în dezvoltarea societății contemporane (2015-2018)*. Cifrul proiectului: **Muzeul Național de Istorie a Moldovei**. Executor.
3. Proiectul internațional: *Polacy w Moldawii: pamięć i współczesność (Poles in Moldova: Memory and Modernity)*. The Polish Academy of Sciences – Academy of Sciences of Moldova, 2015-2018). **Academia de Științe a Poloniei – Ambasada Republicii Polonia în Republica Moldova**. Coordonator.
4. Proiectul internațional: *Dzieje i kultura Wołochów na Balkanach (The Polish Academy of Sciences, 2014-2015)*. **Academia de Științe a Poloniei**. Executor.
5. Proiectul internațional: *The Culture and History of East European Jews (Academia de Științe a Lituaniei, 2013)*. Executor.
6. Proiectul internațional: *Documentele din Lituania (sec. XIV-XVII)*. (**Academia de Științe a Poloniei – Academia de Științe a Georgiei, 2011**). Executor.

Alte activități:

- Membru organizației științifice internaționale *The Russian National Committee of the International Federation for Research in Women's History, Russian Federation*;
- Membru al Consiliului directorilor Societății de Genealogie, Heraldică și Arhivistică „Paul Gore”;
- Membru al Comisiei de Istorie a Orașelor din România;
- Membru al colegiului de redacție a revistei *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia*, Polonia;
- Membru al colegiului de redacție a revistei «История повседневности» (Universitatea din Sankt-Petersburg “Alexandr Pușkin”, Federația Rusă);
- Membru al colegiului de redacție a Anuarului Universității din Alba-Iulia, România;
- Membru al colegiului de redacție a Anuarului Episcopiei Romano-Catolice din Chișinău;
- Membru al colegiului de redacție a revistei *TYRAGETIA*, Anuarul Muzeului Național de Arheologie și Istorie a Moldovei;

Limbi cunoscute: româna, rusa, ucraineana, engleza, polona.